

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ και ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΛΠΑΚΗΣ

**«Η γεωγραφία των αγιορειτικών μετοχίων
κατά τη Βυζαντινή εποχή»**

ΤΟΜΟΣ Α΄

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2020

Ημερομηνία αίτησης της/του .....: .....20...

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. .... / .....20...

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπων

Μιχαήλ Κορδώσης, Ομότιμος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Μέλη

Γεώργιος Σιδηρόπουλος, Καθηγητής του Τμήματος Γεωγραφίας Παν/μίου Αιγαίου

Χρήστος Σταυράκος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. .... / .....20...

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Μιχαήλ Κορδώσης, Ομότιμος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Γεώργιος Σιδηρόπουλος, Καθηγητής του Τμήματος Γεωγραφίας Παν/μίου Αιγαίου

Χρήστος Σταυράκος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Παναγιώτης Αντωνόπουλος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Γεώργιος Νικολάου, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Αλέξανδρος Αλεξάκης, Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Ζήσης Μελισσάκης, Κύριος Ερευνητής Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών, Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης 29.01.2020 - Βαθμός « ΑΡΙΣΤΑ »

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα (N.5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2).

Στους δικούς μου ανθρώπους

ΤΟΜΟΣ Α΄

ΚΕΙΜΕΝΟ

Πίνακας περιεχομένων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	5
I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
II. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ.....	9
III. ΖΗΤΟΥΜΕΝΑ - ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	11
IV. ΔΕΔΟΜΕΝΑ	15
<i>Στοιχεία πρωτοτυπίας .....</i>	<i>15</i>
<i>Γενικά και ειδικά ζητήματα .....</i>	<i>16</i>
V. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ.....	21
1. Βασικές αρχές	21
2. Πηγές και Δεδομένα	26
3. Συμβάσεις και παραδοχές	29
VI. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	43
ΜΕΡΟΣ Α: ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	93
ΚΕΦ. 1: ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΥ	93
1.α: Γενικό διάγραμμα.....	93
1.β: Ο Αθωνικός μοναχισμός.....	99
1.γ: Συνοπτικό Γενικό Χρονολόγιο Αγίου Όρους.....	102
ΚΕΦ. 2: ΠΛΑΙΣΙΟ	110
2.α: Γενικό ιστορικό πλαίσιο.....	110
2.β: Εκκλησία και Μοναστήρια.....	126
2.γ: Η οικονομία της περιόδου: χαρακτηριστικά, δομές, κομβικά σημεία..	129
ΚΕΦ. 3: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΒΑΣΗ ΤΟΥ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΥ.....	144
ΜΕΡΟΣ Β: ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ	153
ΚΕΦ. 1: ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ.....	153
1.α: Ανάλυση πληροφορίας.....	153

1.β: Οργάνωση των στοιχείων – Οπτικοποιήσεις.....	159
ΚΕΦ. 2: ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ	162
ΜΕΡΟΣ Γ: ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	219
ΚΕΦ. 1: Ο ΑΘΩΝΙΚΟΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ - ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ	219
ΚΕΦ. 2: ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ	222
2.α: Γενικά.....	222
2.β: Κατανομές.....	223
2.γ: Ανακεφαλαίωση.....	252
2.δ: Πίνακες και Χάρτες Κατανομών.....	257
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι	319
Γενικοί και Θεματικοί Χάρτες	319
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ	335
Ειδικό Κατάλογοι.....	335
ΜΕΡΟΣ Δ: ΣΥΖΗΤΗΣΗ	341
ΓΕΝΙΚΑ	341
Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΚΤΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΤΟΥΣ.....	341
Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΚΤΗΣΕΩΝ.....	351
Α. Μείζονες περιοχές	351
Β. Οι κτήσεις στο χώρο	363
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ – ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ	370
ΔΙΚΤΥΑ	378
ΑΜΥΝΑ	386
ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ	391
ΚΟΙΝΩΝΙΑ	396
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	403

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ιδέα για τη διατριβή αυτή προέκυψε στη διάρκεια μιας φιλικής συζήτησης πάνω από ένα χάρτη. Εκεί, όπου η «μεγάλη εικόνα», υπενθυμίζει για μια ακόμη φορά την παντοδυναμία του χώρου, που είναι πάντα παρών, διαρκής και ουσιαστικά αμετάβλητος, αφομοιώνοντας τα εφήμερα ανθρώπινα ίχνη. Κι ακριβώς γι' αυτό, η προσεκτική ανάγνωσή του προτείνει ερμηνείες. Πέρα από επίσημες νοηματοδοτήσεις και ορισμούς, οι ντετερμινισμοί υπάρχουν. Ο χώρος δημιουργεί όρια και ευκαιρίες, χάσματα αλλά και δυνατότητες υπέρβασης· γίνεται ένα μωσαϊκό γεμάτο ίχνη, κι ας είναι συχνά δυσδιάκριτα.

Τα αθωνικά μετόχια –ή, γενικότερα, οι κτήσεις– είναι ένα φαινόμενο με άμεση αναγωγή στο χώρο. Από τις αρχικές υποθέσεις εργασίας προέκυψε κάποτε η ανάγκη αποτύπωσή τους στο χάρτη, αρχικά, ως πειραματισμός. Κι όλα ξεκίνησαν από εκεί.

Όπως συμβαίνει πολύ συχνά, όσο κανείς προχωρά κάτω από την επιφάνεια, τα αυτονόητα είναι απλώς ένα σκηνικό· δεν υπάρχουν στ' αλήθεια. Η πραγματικότητα είναι πολυδιάστατη, γι' αυτό και ενδιαφέρουσα. Από την επόμενη κιόλας μέρα τα νερά άρχισαν κιόλας να βαθαίνουν, ήδη από τους ορισμούς και τις βασικές έννοιες. Αλλά αυτό ήταν που έκανε τη διαδρομή αξέχαστη· με κύκλους, παρεκβάσεις, και πισωγυρίσματα, αλλά με σαφή αρχή και τέλος.

Ολοκληρώνω αυτή τη διαδρομή εκφράζοντας τις ευχαριστίες μου προς όλους εκείνους που βοήθησαν με κάθε τρόπο, από την αρχική ιδέα ως το τελικό στάδιο. Και,

με το αίσθημα πληρότητας που προσφέρει η ολοκλήρωση μιας τέτοιας δοκιμασίας, διατυπώνω την ευχή το έργο αυτό να φανεί πράγματι χρήσιμο.

Ευχαριστώ εκ βαθέων τα μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής, τον επόπτη, καθηγητή Μιχάλη Κορδώση, και τα μέλη, καθηγητές Γιώργο Σιδηρόπουλο και Χρήστο Σταυράκο, για την καθοδήγησή τους· τους φίλους και συνεργάτες, Κρίτωνα Χρυσοχοΐδη, Νίκο Λιβανό και Φωκίωνα Κοτζαγεώργη, για τις διευκρινίσεις και οδηγίες τους· τους Mirjana Živojinović, Aleksandar Fotić και Mihailo Popović, για την πολύτιμη βοήθειά τους στο θέμα των σερβικών κτήσεων· τον Peter Soustal για την άμεση ανταπόκρισή του στο θέμα των θρακικών κτήσεων· τον Roumen Abramov και τους συναδέλφους του Monastic Economy Network για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους και το θετικό feedback· το Λεωνίδα Λιάκο για την ουσιαστική βοήθειά του στη σχεδίαση του Γεωγραφικού Συστήματος Πληροφοριών· το Γιώργο Τσιγάρα για τη διαρκή ενθάρρυνση· τη Μάτα για την πολύτιμη ματιά της στην επιμέλεια των κειμένων, τις νοηματικές και γλωσσικές παρεμβάσεις· την οικογένειά μου ολόκληρη που σήκωσε μέρος του φορτίου· και, τέλος, όλους τους δικούς μου ανθρώπους που με ενέπνευσαν και με στήριξαν.

Αθήνα – Ιωάννινα

Φθινόπωρο 2019

Η παρούσα διατριβή, υπό τον τίτλο «η Γεωγραφία των αγιορειτικών μετοχίων κατά τη Βυζαντινή εποχή», έχει ως αντικείμενο την καταγραφή των αθωνικών κτήσεων εκτός των επίσημων ορίων του Άθω, κατά την παραπάνω περίοδο.

Το Άγιον Όρος, πέρα από οποιουδήποτε συμβολισμούς και φορτίσεις, ως, δηλαδή, αυτοτελής και μόνον οντότητα με συνιστώσες γεωγραφικές, θεσμικές, οικονομικές, πολιτισμικές και άλλες, έχει κατά κόρον απασχολήσει –και εξακολουθεί να απασχολεί- την επιστημονική κοινότητα. Έναν από τους κύριους λόγους αποτελεί το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος χώρος, με πλείστα χαρακτηριστικά ενός κλειστού μικρόκοσμου, παρουσιάζει μία εξαιρετική συγκέντρωση ιδιαιτεροτήτων που επισφραγίζουν μια πολυδιάστατη μοναδικότητα.

Στη χιλιετή και πλέον ιστορία της αθωνικής πολιτείας, παγιώνονται ειδικότερες λειτουργίες οι οποίες, με τη σειρά τους, πυροδοτούν αλυσιδωτές εξελίξεις σε πολλά επίπεδα. Από τις χαρακτηριστικότερες ανάλογες περιπτώσεις είναι η ίδρυση και λειτουργία μετοχίων των κυρίαρχων μονών, ως επέκταση όχι μόνο της ζώνης οικονομικής δραστηριότητας, αλλά και του συνολικού ζωτικού τους χώρου, νοούμενου ως κάτι ευρύτερο από το στενό πλαίσιο των όποιων οικονομικών μεγεθών.

Το φαινόμενο των μοναστηριακών κτήσεων είναι, ούτως ή άλλως, πολυδιάστατο· ειδικότερα δε αυτό των αγιορειτικών μετοχίων που, τουλάχιστον με όρους γεωγραφικούς, γνώρισε μια έκταση μοναδική, κινούμενο στα όρια του ορθόδοξου χριστιανικού κόσμου, ιδίως στη δεύτερη φάση του, μετά την Οθωμανική κατάκτηση.

Ανεξάρτητα από την αποδοχή ή μη του ρόλου που αποδίδεται ιστορικά στην αθωνική πολιτεία, τα αγιορειτικά μετόχια αποτελούν ένα από τα κύρια μέσα επαφής του Άθω με τον έξω κόσμο, δίαυλο επικοινωνίας, συναλλαγής και ώσμωσης. Το φαινόμενο αυτό ξεπερνά γρήγορα την περιορισμένη οικονομική οπτική, αναδεικνύοντας πτυχές ιδιαίτερες, όπως η κοινωνική και πολιτισμική, πέρα από την προφανή θρησκευτική.

Οι μέχρι τώρα απόπειρες μελέτης του φαινομένου αυτού είναι λίγες και αποσπασματικές, με την έννοια ότι υπόκεινται -εκουσίως, ασφαλώς- σε συγκεκριμένους κάθε φορά χρονικούς ή και γεωγραφικούς περιορισμούς.

II. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ

Στόχος αυτής της διδακτορικής διατριβής είναι μία συνολική κατά το δυνατό θεώρηση του ζητήματος των αγιορειτικών μετοχίων, με όρους γεωγραφικούς και σε μια χωρο-χρονική έκταση και κλίμακα τέτοια που να αναδεικνύουν τις σημαντικότερες πτυχές του.

Οι επιμέρους στόχοι συνοψίζονται στα εξής:

- Αλίευση και «δαμασμός» των διάσπαρτων και ανομοιογενών πληροφοριών, και αποκατάσταση της συνολικής εικόνας
- Θεματική οργάνωση της πληροφορίας
- Μεθοδολογική πρόταση καταγραφής και ανάλυσης για μελλοντικές επεκτάσεις
- Καταγραφή και Ποσοτικοποιήσεις
- Οπτικοποιήσεις
- Τοποθέτηση του φαινομένου στο χώρο

Η επιλογή της συγκεκριμένης περιόδου αποσκοπεί στην ανάδειξη του φαινομένου στην κύρια φάση της ιστορικής του διαδρομής, από τη γένεσή του (με την ίδρυση της αθωνικής πολιτείας το 10^ο αιώνα) μέχρι και την Οθωμανική κατάκτηση (περίοδος που παρατείνεται σιωπηρά για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης μέχρι το τέλος του 15^{ου} αιώνα, δεδομένου μάλιστα ότι το terminus της κατάκτησης ποικίλει από περιοχή σε περιοχή).

Ο χώρος μελέτης δεν περιορίζεται, αλλά μένει ελαστικός, ακολουθώντας τις διαθέσιμες πηγές. Η προγενέστερη γνώση των παραμέτρων του φαινομένου οδήγησε σε μια προκαταρκτική, άτυπη οριοθέτηση της περιοχής, περίπου ως εξής: ο ελλαδικός και αιγαιακός χώρος μέχρι τη Βυζαντινή πρωτεύουσα, δηλαδή από τη Δυτική Ελλάδα ως την Προποντίδα και την Κωνσταντινούπολη, και από τα Βαλκάνια ως το Αιγαίο. Άλλες περιοχές, στις παρυφές της παραπάνω ζώνης, όπως για παράδειγμα οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, έμειναν κατά κανόνα εκτός πλαισίου

μελέτης, για το λόγο ότι η περιοχή αυτή ενεργοποιείται ουσιαστικά μετά την Οθωμανική κατάκτηση και για πολύ συγκεκριμένους λόγους, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Από την πορεία μελέτης προέκυψε μια ακριβέστερη οριοθέτηση του φαινομένου κατά την περίοδο μελέτης, όπως θα φανεί σαφώς στους σχετικούς χάρτες, οι οποίοι αποτελούν ταυτόχρονα εργαλείο αλλά και προϊόν μελέτης. Ειδικότερα, η περιοχή κτήσεων ορίζεται από τη Δυτική Μακεδονία ως την Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρά της, και από την Εύβοια ως τη Σερβία στα ΒΔ και τη Βλαχία στα ΒΑ (με την τελευταία να εκπροσωπείται κατά την περίοδο αυτή με μόνο μία τεκμηριωμένη κτήση).

Στην πραγματικότητα, το πλαίσιο εργασίας ορίζεται μόνο χρονικά, αξιωματική επιλογή που ουσιαστικά υπαγορεύεται αφενός από την πληροφοριακή επάρκεια σε πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές και αφετέρου από τη θεσμική και ιστορική ομοιογένεια του υποβάθρου του φαινομένου, καθώς από το 16^ο αιώνα και ιδίως μετά τη δήμευση των εκκλησιαστικών ακινήτων επί Σελήμ Β΄ (1568/69) το όλο θέμα τίθεται σε διαφορετική πλέον βάση.

Το εγχείρημα, ξεκινώντας από την καταγραφή των αγιορειτικών μετοχίων κατά την παραπάνω περίοδο, πέρα από την κατάρτιση του πρώτου ενιαίου καταλόγου τεκμηριωμένων κτήσεων, τη χαρτογραφική τους αποτύπωση και τις θεματικές αποδόσεις ποσοτικών δεδομένων, στοχεύει επίσης στην οργάνωση του όλου προβληματισμού σε μια γεωγραφική πλέον βάση και σε προτάσεις ερμηνείας του φαινομένου.

Το φαινόμενο των μετοχίων είναι, όπως επισημάνθηκε, πολυδιάστατο, οπότε σε καμία περίπτωση δε συνιστά στόχο της παρούσας διατριβής η ερμηνευτική προσέγγιση για το σύνολο των παραμέτρων του. Θα ήταν ωστόσο παράλειψη να μη γίνει νύξη των κυριότερων από αυτές τις παραμέτρους, δεδομένου μάλιστα ότι αρκετές έχουν ήδη αποτελέσει αντικείμενα σοβαρών ερευνητικών προσπαθειών. Βασισμένη σε επιμέρους –αλλά κομβικής σημασίας– δείγματα, η έρευνα έχει επικεντρωθεί στις ιδιαίτερες πτυχές του φαινομένου, με σημαντικά ως τώρα αποτελέσματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι μελέτες για τη δημογραφία, την άμυνα, και ένα πλήθος θεμάτων της οικονομικής παραμέτρου του φαινομένου, με αφορμή «κλειστά» σύνολα δεδομένων που μπορούν να λειτουργήσουν ως πιλότοι για την περαιτέρω έρευνα (π.χ. Μελέτες για τα χωριά Ραδολίβος, Γομάτου κ.λπ., για τα αμυντικά δίκτυα στη Χαλκιδική και άλλα - βλ. βιβλιογραφία).

Κύριος στόχος όμως της διατριβής είναι, όπως ήδη επισημάνθηκε, η συνολική χωρική καταγραφή του φαινομένου υπό μικρή κλίμακα, και η ανάδειξη της γεωγραφικής του παραμέτρου, εισάγοντας στην όλη αυτή θεώρηση τις ειδικές εκείνες συνιστώσες της που μπορούν να αποδοθούν σαφώς στο χώρο. Όλες οι υπόλοιπες παράμετροι απλώς πλαισιώνουν τη συζήτηση, μάλλον ως αφορμές για περαιτέρω έρευνα στο μέλλον.

Υπό την έννοια αυτή, πρώτο ζητούμενο της διατριβής ήταν η κατάρτιση μιας συγκεκριμένης μεθοδολογίας προσέγγισης του θέματος καθώς και καταγραφής και ανάλυσης των δεδομένων. Το κύριο πρόβλημα, όπως θα αναφερθεί εκτενέστερα παρακάτω, στάθηκε η έλλειψη όχι μόνον ενός κοινού παρονομαστή για την ενιαία, συνολική καταγραφή των αθωνικών κτήσεων, αλλά πρωτίστως μιας κοινώς αποδεκτής νοηματοδότησης της έννοιας του ίδιου του μετοχίου. Η παγίωση της μεθοδολογίας αυτής -η οποία προέκυψε ασφαλώς μετά από μια επίπονη διαδικασία μελέτης των πηγών, δοκιμαστικών καταγραφών, διορθώσεων και συμβάσεων- ορίζει το πλαίσιο της έρευνας και θέτει τη βάση της συστηματικής καταγραφής και της κατάρτισης ενός ενιαίου καταλόγου κτήσεων.

Έτσι, επόμενο παραδοτέο είναι η καθαυτή καταγραφή των βεβαιωμένων μοναστηριακών κτήσεων εκτός Άθω, στη μορφή αφενός μιας ηλεκτρονικής, επεκτάσιμης βάσης δεδομένων, και αφετέρου ενός καταλόγου -υποσυνόλου της παραπάνω βάσης (ως προς τα πεδία κατάτμησης της πληροφορίας, και όχι ως προς την έκτασή της καθαυτή).

Επόμενο παραδοτέο είναι η συστηματοποίηση και οργάνωση των δεδομένων καταγραφής, η τυποποίησή τους επί των κύριων αξόνων ανάλυσης, και η εξαγωγή οπτικών αποδόσεων για τις ποσοτικοποιήσεις, τόσο με στατιστικούς πίνακες, γραφήματα και, ασφαλώς, θεματικούς χάρτες, τα οποία -στο σύνολό τους- συνιστούν όχι απλή εικονογραφική υποστήριξη αλλά βασικό προϊόν μελέτης και εργαλείο περαιτέρω ερμηνείας.

Τη Γεωγραφική Ανάλυση των παραπάνω, η οποία καταλήγει σε γενικές (τόσο κατά μονή όσο και στο σύνολο των αθωνικών κτήσεων) αποτιμήσεις, ακολουθεί η συζήτηση του θέματος, στη βάση συγκεκριμένων κομβικών αξόνων, ιστορικο-γεωγραφικής προσέγγισης και ερμηνείας.

Η διατριβή φιλοδοξεί να αποτελέσει μια ουσιαστική συμβολή στην ιστορική γεωγραφία του ευρύτερου αθωνικού χώρου, με τη μελέτη και ανάδειξη μίας από τις κυριότερες εκφάνσεις του, όπως είναι τα μετόχια. Παράλληλα δε, αποσκοπεί στο να αποτελέσει, με τα παραδοτέα της, χρήσιμο ερευνητικό εργαλείο για την επιστημονική κοινότητα.

Τα κύρια ερωτήματα που τίθενται αφορούν κατά κύριο λόγο την οικονομική συνιστώσα του φαινομένου, αλλά όχι μόνο. Δεδομένης της αρχικής «υποψίας» του πολυδιάστατου ρόλου των κτήσεων αυτών, τα ερωτήματα αφορούν όλες του τις συνιστώσες, αναζητώντας ερμηνείες στη βάση μιας συνδυαστικής προσέγγισης.

Δεδομένου ότι το γενεσιουργό αίτιο των μοναστηριακών κτήσεων/μετοχίων είναι οικονομικής φύσης, είναι λογικό τα αρχικά ερωτήματα να κινούνται στο πλαίσιο αυτό. Το θεωρητικό μέρος των ερωτημάτων αυτών απαντάται ήδη στα εισαγωγικά κεφάλαια, τα οποία ασχολούνται με τους όρους και το πλαίσιο λειτουργίας των μετοχίων, βάσει της ήδη πλούσιας ειδικής βιβλιογραφίας. Μόνον εκείνα τα οικονομικής φύσης ερωτήματα που έχουν άμεση σχέση με τη γεωγραφική

παράμετρο του φαινομένου – η οποία και συνιστά το βασικό κορμό της μελέτης μας- συμπεριλαμβάνονται στην τελική Συζήτηση, και που, μαζί με όλα τα υπόλοιπα, μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

- Πώς ορίζεται η «κτήση» ή το «μετόχι»; Διαφαίνεται κάποια ενιαία και κοινή νοηματοδότηση για το σύνολο των περιπτώσεων; Και, σε κάθε περίπτωση, τι καταγράφει τελικά η παρούσα μελέτη;
- Ποιος είναι ο μείζων χώρος των αθωνικών κτήσεων; Μπορεί να οριστεί ως «ζωτικός χώρος» του Άθω; Πώς μεταβάλλεται στο χρόνο και ποια είναι τα σχετικά μοντέλα, αν υπάρχουν; Μπορούμε να ορίσουμε με ακρίβεια τις κτήσεις στο γεωγραφικό χώρο;
- Πώς αποτυπώνεται στην πράξη ο ιστορικός βίος μιας κτήσης; Κατά πόσο είναι ευδιάκριτα η αρχή και το τέλος της;
- Ποια είναι η σχέση του φαινομένου με το ιστορικό υπόβαθρο; Αντανακλώνται στις κτήσεις -και στις χαρτογραφικές αποδόσεις τους- οι περίοδοι κρίσεων;
- Ποια είναι η σχέση της φυσικής γεωγραφίας με το ζωτικό χώρο των κτήσεων; Πώς εμπλέκεται το περιβάλλον στις διαδικασίες επιλογής θέσης, ίδρυσης και λειτουργίας μετοχίων, οργάνωσης του παραγωγικού χώρου και δόμησης σχέσεων διάδρασης;
- Πώς αποδίδονται στο χώρο τα μοντέλα απόκτησης και κατοχής καθώς και οι όποιες σκοπιμότητες ανιχνεύονται σ' αυτά;
- Ποια είναι τα είδη των κτήσεων και τι συμπεραίνουμε από τις συγκεντρώσεις και τη διασπορά τους στο χώρο και στο χρόνο; Ποιες οικονομικές ή άλλες σχέσεις αντανακλούν;
- Πώς οργανώνονται οι κτήσεις από άποψη χωροταξική; Ποια η σχέση αστικού και αγροτικού χώρου όσον αφορά τις κτήσεις; Διακρίνεται κάποια τυπολογία κτήσεων με βάση τις λειτουργίες ή άλλα κριτήρια;

- Πώς οργανώνεται ο παραγωγικός χώρος; Ποια η σχέση μεγέθους και ποιότητας μια κτήσης μεταξύ τους αλλά και με το σκοπό που αυτή υπηρετεί; Ποιες είναι οι κύριες οικονομικές πρακτικές στο πλαίσιο της γαιοκτησίας και πώς αυτό αποτυπώνεται στους κύριους τύπους ή στο γεωγραφικό χώρο;
- Ποια είναι τα κυρίαρχα οικονομικά μοντέλα γενικότερα, όπως προκύπτουν έμμεσα από τα συγκεντρωτικά στοιχεία και τις οπτικές αποδόσεις; Τι συμπεραίνεται για τη λειτουργία του πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα;
- Ποια είναι η σχέση των κτήσεων με τις τοπικές οικονομίες; Πώς πραγματοποιείται η διάθεση και διακίνηση της παραγωγής; Ποια η σχέση με τις αγορές και τα δίκτυα;
- Πώς αλληλεπιδρούν οι κτήσεις με τις τοπικές κοινωνίες; Ποια η σχέση με την οικονομική σταθερότητα, την κοινωνική συνοχή, την άμυνα και τη δημογραφία; Ποιες σχέσεις εξάρτησης προκύπτουν και πώς αυτό αποτυπώνεται στη γεωγραφία του φαινομένου;
- Διακρίνονται τυχόν παράλληλοι ρόλοι των κτήσεων, πέραν του κυρίαρχου οικονομικού (π.χ. λατρευτική ζωή κ.λπ.); Συμπεραίνεται κάτι τέτοιο από την τυπολογία και τη διασπορά τους;

Στοιχεία πρωτοτυπίας

Η διεθνής βιβλιογραφία που αφορά άμεσα ή έμμεσα το θέμα των μοναστηριακών κτήσεων είναι ιδιαίτερα πλούσια. Ωστόσο, παρά τον πλούτο και την πολυπλοκότητά της, το ζήτημα των αθωνικών κτήσεων δεν έχει καλυφθεί ικανοποιητικά, στη συνολική, μακροσκοπική θεώρησή του. Ιδιαίτερα δε, εντοπίζεται σημαντικό κενό ως προς την ανάδειξη της γεωγραφικής του συνιστώσας, με εξαίρεση ασφαλώς ορισμένες συμβολές περιορισμένης γεωγραφικής εμβέλειας, οι οποίες ωστόσο κλίνουν περισσότερο προς τη μνημειακή τοπογραφία. Άλλες μελέτες, που πληρούν τη γεωγραφική προϋπόθεση, κατά κανόνα είναι περιορισμένες γεωγραφικά, είτε ως προς την κυρίαρχη μονή είτε ως προς τις περιοχές των κτήσεων (π.χ. *μετόχια κάποιας συγκεκριμένης Μονής*, ή *αγιορειτικά μετόχια –συνολικά– σε κάποια συγκεκριμένη περιοχή*).

Η συγκεκριμένη διατριβή αποσκοπεί στο να καλύψει ερευνητικά αυτό ακριβώς το κενό, συγκεντρώνοντας, μελετώντας και συνδυάζοντας όλα τα σχετικά δεδομένα και επιχειρώντας για πρώτη φορά μια συνολική αντιμετώπιση του θέματος πάνω σε γεωγραφική βάση. Ειδικά αυτό το τελευταίο στοιχείο, η συνολική δηλαδή αναγωγή στο χώρο, συνιστά βασικό επιπλέον στοιχείο πρωτοτυπίας: η πλειονότητα των μελετών που έχουν μέχρι τώρα πραγματευθεί το συγκεκριμένο θέμα συνιστούν κατά βάση προϊόντα μιας «παραδοσιακότερης» ιστορικής οπτικής, στο πλαίσιο της οποίας ο γεωγραφικός παράγοντας έχει συχνά το ρόλο ενός ουδέτερου σκηνικού, ενώ στοιχεία που συχνά πλαισιώνουν την ιστορική πληροφορία (δημογραφία, οικονομία, κατοικία, σχεδιασμός) δεν αξιοποιούνται πάντοτε επαρκώς.

Η έρευνα που διενεργήθηκε στο πλαίσιο της διατριβής αυτής, με την αναγωγή στον ιστορικό χώρο και τη διάταξη, ταξινόμηση και μακροσκοπική μελέτη και σύγκριση όλων των διαθέσιμων δεδομένων, επιδιώκει να φωτίσει όσο το δυνατό περισσότερες πτυχές του ζητήματος και να του προσδώσει τη βαρύτητα που του

αναλογεί στην ερμηνεία τόσο του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου της εξεταζόμενης περιόδου όσο και της αθωνικής πολιτείας γενικότερα.

Γενικά και ειδικά ζητήματα

Η επιδιωκόμενη μακροσκοπική προσέγγιση του θέματος είχε ως προϋπόθεση μια σχετική ομογενοποίηση της πληροφορίας, κάτι που δεν ήταν δυνατό να επιτευχθεί χωρίς γενναίες συμβάσεις και γενικεύσεις. Ωστόσο, η πλήρωση της προϋπόθεσης αυτής κατέστη προβληματική, καθώς η διαδικασία συναντούσε σημαντικά κωλύματα ήδη από την εκκίνηση, σε θέματα που αφορούσαν τόσο το πλαίσιο όσο και το περιεχόμενο.

Οι πρωτογενείς πηγές, παρά το μεγάλο όγκο τους, δεν παύουν να θεωρούνται τυχαίες και αποσπασματικές, σε σχέση με το εύρος του θέματος και τα ζητήματα που καλούνται να καλύψουν.

Δεδομένου ότι το κύριο διαθέσιμο υλικό προέρχεται κατά βάση από τα μοναστηριακά αρχεία, σημαντικό πρόβλημα συνιστούν οι περιπτώσεις μαζικής απώλειας εγγράφων (μερικές ή ολικές), καθώς και το γεγονός ότι και το σωζόμενο υλικό δεν έχει εκδοθεί στο σύνολό του. Αν και, στο μεγαλύτερο ίσως μέρος τους, τα διοικητικά αρχεία των μονών για την υπό μελέτη περίοδο είναι εκδεδομένα ή σε φάση έκδοσης, ένας σημαντικός αριθμός παραμένει ανέκδοτος, ενώ η απόπειρα διασταύρωσης με ξενόγλωσσες ή και μεταγενέστερες πηγές βρίσκει πρόσκομμα στο γεγονός ότι και από αυτές μικρό μόνο μέρος έχει εκδοθεί κανονικά.

Από την άλλη, τα διαθέσιμα έγγραφα –στις περιπτώσεις που όντως υπάρχουν και επαρκούν– αφορούν σχεδόν αποκλειστικά μετόχια των συγκεκριμένων μονών, αναφέροντάς τα συχνά μόνον ονομαστικά, χωρίς περαιτέρω πληροφορίες. Περισσότερο χρήσιμα είναι τα αποσπάσματα επίσημων απογραφών της βυζαντινής εποχής, όπου, μεταξύ άλλων, αναφέρονται λεπτομερή ποσοτικά στοιχεία, ωστόσο αυτό το είδος εγγράφων είναι αρκετά σπάνιο και αφορά συγκεκριμένες χρονικές στιγμές, καλύπτοντας έτσι ένα μικρό μόνο διάστημα από τη συνολική περίοδο

μελέτης. Το βασικό ζήτημα που προκύπτει είναι ότι δεν είναι πάντα δυνατή η παρακολούθηση των όποιων ενδιάμεσων μεταβολών στο ιδιοκτησιακό καθεστώς, οι οποίες, όπως γνωρίζουμε, είναι αρκετά συχνές, ιδιαίτερα σε περιόδους γενικότερης ένδειας και κρίσης.

Συμπληρωματικά στοιχεία αντλούνται από έμμεσες πληροφορίες, οι οποίες, ωστόσο, είναι δυνατό να δημιουργούν συχνά σύγχυση, καθώς επισημαίνεται μια γενικότερη έλλειψη στοιχείων που να οδηγεί σε ασφαλείς ταυτίσεις των μετοχίων. Τις περισσότερες φορές οι πηγές αρκούνται σε γεωγραφικούς προσδιορισμούς που δεν επαρκούν σήμερα, χωρίς τη συμβολή της μικροτοπογραφίας, κάτι που ξεπερνά κατά πολύ τους στόχους της παρούσας διατριβής.

Ανάλογης δυσκολίας είναι και τα ζητήματα περιεχομένου, και ιδίως τα αφορώντα τους όρους ίδρυσης και λειτουργίας των μετοχίων. Είναι προφανές ότι οι όροι αυτοί αφορούν μία πληθώρα θεμάτων, όπως ο θεσμικός αλλά και ο ουσιαστικός ρόλος των μετοχίων στον ευρύτερο οικονομικό μηχανισμό, ο βαθμός «εμπλοκής» τους στον πρωτογενή αλλά και δευτερογενή τομέα, οι επενδύσεις, η επέκταση και ο εκσυγχρονισμός τους, οι σχέσεις με την κεντρική διοίκηση και την τοπική αριστοκρατία, η ποικιλία στο καθεστώς κυριότητας επί άψυχων αλλά και έμψυχων «πόρων», η φορολογία και οι όποιες απαλλαγές, οι δωρεές, η περαιτέρω δραστηριοποίηση (εμπόριο, δανεισμός), και άλλα, όπως διατυπώθηκαν παραπάνω, στα κύρια ερωτήματα της διατριβής.

Από τα ειδικότερα ερωτήματα που προέκυψαν κατά την οριοθέτηση του θέματος, αναφέρουμε ενδεικτικά τα παρακάτω:

- Μπορούμε να αποφανθούμε κατηγορηματικά για το αν οι κυρίαρχες μονές συνολικά αρκούσαν στη γεωργική μόνο αξιοποίηση των αγροτικών μετοχίων ή αν προχωρούσαν συστηματικά στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα, όταν αυτό ήταν δυνατό; Και, αν ναι, πού; Πότε; Υπό ποιους όρους και σε ποια έκταση;
- Ποια η εμπλοκή των μονών με το εμπόριο (που, σε γενικές γραμμές, αποτελούσε, για αιώνες, δραστηριότητα όχι και τόσο ευγενή);
- Πώς αξιοποιείται το πλεόνασμα;

- Ποια η δυνατότητα διάθεση των προϊόντων σε τρίτους; Υπάρχει γι' αυτό θεσμική κάλυψη;
- Τι ισχύει γενικά για τις αστικές εγκαταστάσεις (π.χ. οικίες, καταστήματα, εργαστήρια κ.λπ.) και την εκμετάλλευσή τους;
- Σε ποιο πλαίσιο γινόταν η απόκτηση νέων γαιών;
- Οι κρατικές δωρεές είναι πράγματι δωρεές; Και, αν ναι, οι γαίες είναι συνήθως πρώτης ποιότητας; Ή πρόκειται συχνά και για β' και γ' διαλογής γαίες, που δεν απέφεραν σημαντικά οφέλη στο κράτος, ή γαίες σε αμφισβητούμενες μεθοριακές περιοχές, ή γαίες που, υπό το βάρος των πολιτικών εξελίξεων, είχαν ήδη ερημώσει και έμεναν αναξιοποίητες;
- Ποια η πραγματική σχέση με τους παροίκους, από άποψη νομική; Είναι ενιαία ή υπάρχουν διαβαθμίσεις; Και ποιες; Μπορούμε να προβούμε σε ασφαλείς γενικεύσεις;
- Πόσο επηρεάζει η εμπλοκή των μονών με τις παραπάνω δραστηριότητες τον εκχρηματισμό της βυζαντινής οικονομίας; Και πόσο η ίδια αυτή εμπλοκή αναβαθμίζει το ρόλο των μετοχίων, από ζωτικό οικονομικό χώρο σε κάτι πιο σύνθετο (με πνευματικές και άλλες συνιστώσες);

Όλα αυτά δεν έχουν πάψει να απασχολούν την έρευνα, η οποία, αν και έχει καταλήξει σε σημαντικά συμπεράσματα, είναι -λόγω του περιορισμού των δεδομένων- περιορισμένης ισχύος. Τα όποια γενικευμένα συμπεράσματα της διαθέσιμης βιβλιογραφίας προέρχονται από περιορισμένα χρονικά και γεωγραφικά δείγματα. Ο κύριος λόγος γι' αυτό είναι η άνιση κατανομή των διαθέσιμων πληροφοριών. Για παράδειγμα, για κάποια χωριά της Χαλκιδικής σε συγκεκριμένες στιγμές του 14ου αιώνα τα στοιχεία είναι υπερεπαρκή, ενώ για άλλα μετόχια οι πηγές σιωπούν τελείως.

Ένα άλλο σημαντικότερο ζήτημα είναι αυτό της αποσαφήνισης της λειτουργίας του κάθε μετοχίου, προκειμένου για μία ειδολογική κατάταξή τους, καθώς από την ευρύτητα του φάσματος των δραστηριοτήτων θα αντληθούν χρήσιμα συμπεράσματα για τη φύση και το ρόλο αυτών. Για παράδειγμα, άλλα ισχύουν για μια έκταση γης, προορισμένη αποκλειστικά για γεωργική εκμετάλλευση ή νομή (όσο μεγάλη κι αν

είναι), κι άλλα π.χ. για ένα μύλο, με δυνατότητα άλεσης ποσοτήτων προϊόντων πέραν της μοναστηριακής παραγωγής. Στην πρώτη περίπτωση, η παραγωγή, μικρή η μεγάλη, θα απορροφηθεί μέσω συμβατικών οδών (ιδία χρήση, πώληση ή ανταλλαγή πλεονάσματος), ενώ στη δεύτερη, η δραστηριότητα μετεξελίσσεται σε παροχή υπηρεσιών, δημιουργώντας μάλιστα και σχέσεις εξάρτησης με τους γύρω αγροτικούς πληθυσμούς (δεν είναι τυχαία και η ιδιαίτερα υψηλή φορολόγηση των μύλων, σε σχέση με άλλα περιουσιακά στοιχεία).

Σε ανάλογη διαφοροποίηση των μετοχίων οδηγεί ένα πλήθος άλλων εγκαταστάσεων και δραστηριοτήτων, που σχετίζονται με το δευτερογενή ή και τριτογενή τομέα. Επίσης –τετριμμένο αλλά πάντα σε ισχύ– το ίδιο το πλεόνασμα και η αναζήτηση τρόπων αξιοποίησής του, οδηγεί σε νέους δρόμους (π.χ. δικαίωμα εμπορίας, δικαίωμα ναυπήγησης και λειτουργίας εμπορικού πλοίου κ.λπ.), που συμβάλλουν αποφασιστικά στη διαμόρφωση της τελικής φυσιογνωμίας του μοναχισμού, τουλάχιστον μέχρι την οργάνωση του οθωμανικού κράτους και τη δημιουργία ενός –κατά το δυνατό– ενιαίου πλαισίου για τα μοναστήρια.

Το ζήτημα στην ειδολογική κατάταξη των μετοχίων, πέρα από τη σιωπή των πηγών, είναι η επιλογή του κύριου ρόλου, επειδή ακριβώς σπανίως είναι μόνον ένας. Αλλά οι επικαλύψεις αυτές δεν είναι το μόνο πρόβλημα. Τι γίνεται, λόγου χάρη, με τα επίπεδα υπαγωγής ή τα μικτά καθεστώτα κυριότητας; Για παράδειγμα, σε ένα αστικό μετόχι τα πράγματα μπορεί να είναι πιο ξεκάθαρα. Δεν είναι, όμως, έτσι στην περίπτωση ενός μετοχίου το οποίο αποτελείται –για παράδειγμα– από ένα σύνολο διάσπαρτων εκτάσεων στην επαρχία, οι οποίες περιλαμβάνουν εντός τους, νομές, καλλιεργήσιμη γη, κεντρικές εγκαταστάσεις –εν είδει μονυδρίου– απομακρυσμένα αλλά άμεσα εξαρτημένα παρεκκλήσια, μύλους, ελαιοτριβεία, μισό χωριό, καθώς και δικαίωμα επί των παροίκων ενός παρακείμενου χωριού.

Σε άμεση σχέση με όλα τα παραπάνω θέματα επάρκειας πληροφοριών είναι και η ανομοιομορφία στη διαθεσιμότητα των όποιων ποσοτικών δεδομένων. Ανάλογα με το είδος της πηγής, παρατηρείται διαφοροποίηση στα διαθέσιμα στοιχεία, ιδίως σε εκείνα που αφορούν τη δημογραφία και τα οικονομικά μεγέθη. Για παράδειγμα,

αλλού παραδίδεται αριθμός παροίκων ενός μετοχίου και αλλού γίνεται αναλυτική καταγραφή νοικοκυριών, χωρίς όμως επιμέρους δημογραφικά στοιχεία.

Όσον αφορά την καταγραφή και κατάταξη, από καθαρά γεωγραφική άποψη (που σημαίνει πως βασικό κριτήριο είναι ο χώρος), τα πράγματα μπορούν τελικά βρουν λύση, όχι όμως χωρίς κόπο και γενναίες συμβάσεις. Ωστόσο, η προσέγγιση θα πρέπει να παραμείνει αμιγώς γεωγραφική, αποφεύγοντας τον πειρασμό της απόπειρας ταυτίσεων ή της ενασχόλησης με ζητήματα που αφορούν περισσότερο τη συμβατική ιστοριογραφία. Δεδομένου ότι ζητούμενο είναι η γεωγραφική προσέγγιση, όπου σημαντική θέση έχει η καταλογογράφηση και η θεματική χαρτογραφική απόδοση πολλαπλών επιπέδων, είναι σημαντικό να έχουν στο μεταξύ προκύψει γενικεύσεις που να «ομογενοποιούν» την ιστορική πληροφορία.

1. Βασικές αρχές

Ψηφίδες Πληροφορίας

Ένα ζήτημα που απαντά συχνά στις πηγές είναι ο υπονοούμενος ορισμός (ή καλύτερα πρόσληψη) της μετοχιακής κτήσης στις ίδιες τις πηγές, ακόμα και σε ομοειδείς οι οποίες δεν απέχουν ιδιαίτερα χρονικά μεταξύ τους. Αυτό φαίνεται από διάφορα στοιχεία, όπως: α) πρώτα απ' όλα, η ονοματολογία: συχνά διαφέρει από πηγή σε πηγή, σε βαθμό που να προκαλεί ερωτηματικά, αν πρόκειται για την ίδια ή για άλλη κτήση εγγύς (π.χ. Άγιος Γεώργιος ή Λαιμίν ή μετόχιον Θεοτόκου το επονομαζόμενον Λαιμίν, ή Αχινός κ.λπ. – Μ. Εσφιγμένου) – β) δεν είναι σαφές επίσης ποιο είναι το κέντρο βάρους μιας κτήσης. Π.χ. στα παραπάνω παραδείγματα, άλλοτε προτάσσεται το «Αχινός», άλλοτε «μετόχι στον Αχινό το επονομαζόμενον Λαιμίν», «Λαιμίν όπου και ναός του Αγίου Γεωργίου», και παρακάτω ξανά «Αχινός», χωρίς να αποσαφηνίζεται σε τι αναφέρεται κάθε φορά. Όπως επίσης είναι συχνά δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς τις πραγματικές ιδιοκτησίες της μονής από εκείνες στις οποίες έχει απλώς φοροεισπρακτικό δικαίωμα (και σε αυτές, ποιες είναι συγκεκριμένου αριθμού παροίκων και ποιες προσκαθημένων τμημάτων ή ολόκληρων χωριών). Στις πηγές ο όρος μετόχι συχνά αναφέρεται στη διαχειριστική υπαγωγή, αλλά και αυτό δεν τηρείται συστηματικά. Ή, ακόμα και όταν υπάρχει συνέπεια για ορισμένα μετόχια, ταυτόχρονα, στο ίδιο *Πρακτικό* μπορεί να καταγράφεται μια ελάσσων κτήση σε άλλο σημείο, συνιστώμενη σε ένα μεμονωμένο κομμάτι γης. Πιθανόν αυτό να συμβαίνει επειδή είναι ίσως δύσκολη η υπαγωγή του σε κάποιο οργανωμένο διαχειριστικό κέντρο,¹ αλλά ούτε αυτό είναι

---

¹ Το διαχειριστικό κέντρο μιας κτήσης συνιστά κομβικό σημείο, όχι μόνο στη λειτουργία της, αλλά πρώτα απ' όλα στον ορισμό της ως μετοχίου. Γενικά, παρατηρούμε μια σιωπηρή «προαγωγή» μιας κτήσης σε «μετόχι», όταν εντοπίζεται ή μαρτυρείται ή έστω υπονοείται κάποιο διαχειριστικό κέντρο ή κεντρική κτιριακή εγκατάσταση, συνήθως με συγκεκριμένη τυπολογία (βλ. Συζήτηση, για τυπολογία κτήσεων). Βλ. σχετικά, Lefort, *Rural Economy*, σ. 109. Ωστόσο, το κριτήριο αυτό δε φαίνεται να είναι τελικά ασφαλές και δεν μπορεί να έχει καθολική

σαφές τελικά. Γενικότερα, η έννοια της κτήσης είναι συγκεχυμένη στις ίδιες τις πηγές, καθώς ποικίλουν πολύ τα είδη των κτήσεων, οι όροι και οι ειδικές συνθήκες κτήσης και διατήρησης, ιδίως στην υπό μελέτη περίοδο (στα οθωμανικά χρόνια, το καθεστώς είναι μάλλον σαφέστερο).

Προκειμένου οι καταγραφές να αποκτήσουν μία ενιαία οπτική, μετά από την τριβή με το υλικό αποφασίστηκε να αποτελεί αυτόνομη έγγραφη κάθε χωριστή αναφορά σε κτήση, είτε εντάσσεται σε κάποιο «μετόχι» είτε είναι μεμονωμένη. Ο βασικός λόγος, πέραν της ανάγκης κατακερματισμού της πληροφορίας στη μικρότερη δυνατή ψηφίδα, είναι ότι καθεμία από τις κτήσεις αυτές είναι συχνά μια διαφορετική οντότητα τόσο για τον ιδιοκτήτη όσο και για το κράτος. Για παράδειγμα, διαφέρει συχνά ο τρόπος απόκτησης, τα δικαιώματα (ατέλειες, απαλλαγές κ.λπ.), ο φορολογικός συντελεστής κ.λπ. Κατά συνέπεια, εφόσον επαρκούν οι πληροφορίες για τα βασικά πεδία καταγραφής, η κάθε κτήση καταχωρείται χωριστά.

Με άλλα λόγια, προκειμένου να εξισορροπηθούν οι διαφορές και οι τυπολογικές αποστάσεις μεταξύ διαφορετικών εγγραφών στη βάση, αποφασίστηκε να καταγράφονται κατά βάση οι επικράτειες (domains) των μετοχίων (να δηλώνεται ασφαλώς η υπαγωγή τους, στο πεδίο της *Περιγραφής*), και, όπου δεν είναι σαφές από τις πηγές, να καταγράφονται ως χωριστές εγγραφές είτε ολόκληρα μετόχια είτε μεμονωμένες κτήσεις (π.χ. αγρός, αμπέλι κλπ). Με τον τρόπο αυτό, α) διατηρείται μια συνέπεια ως προς την οπτική των ίδιων των πηγών, β) καθίσταται ρεαλιστική η καταγραφή των κτήσεων (διαφορετικά, θα έπρεπε να συνταχθεί αναλυτικό κτηματολόγιο για κάθε μονή, κάτι που είναι αδύνατο γενικώς, πόσο δε μάλλον στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής) και γ) διατηρείται η ισορροπία μεταξύ των “προβληματικών” εγγραφών. Σημειώνεται δε ότι οι ίδιες οι πηγές αναφέρονται συχνότερα σε επικράτειες (domains), αποδίδοντας τη συνολική τους έκταση και αναφέροντας απλώς τις επιμέρους κτήσεις τους. Επιπλέον, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι και στη βιβλιογραφία, παρά το γεγονός ότι δεν είχε

ισχύ. Πέραν αυτού, ποικίλοι ορισμοί έχουν προταθεί κατά καιρούς, περισσότερο ή λιγότερο γενικευμένοι. Βλ. ενδεικτικά, Χαριζάνης, *Η περιοχή των Λιμνών*, σ. 19.

προταθεί ως τώρα μια συγκεκριμένη μεθοδολογία καταγραφής που να δίνει λύση στο ζήτημα της στοιχειώδους ψηφίδας πληροφορίας, εντοπίζεται μια διάκριση σε πλήρεις γαιοκτησίες και διάσπαρτες κτήσεις, που συνάδει με τον παραπάνω προβληματισμό.²

Ορολογία

Δεδομένου ότι το φαινόμενο που καταγράφεται είναι, όπως υποστηρίζεται, οικονομικής κατά βάση φύσης, ορισμένοι όροι χρησιμοποιούνται με τέτοια νοηματοδότηση. Γίνεται συχνά λόγος για «ζωτικό χώρο» καθώς και για «τυπικό ζωτικό χώρο του Άθω», οι οποίοι εκφράζουν ακριβώς αυτή τη βασική παράμετρο, η οποία βεβαίως σχολιάζεται σε σχετικά κεφάλαια (Γεωγραφία, Οικονομία κ.λπ.).

Επίσης ανάλογη είναι η χρήση του όρου «επικράτεια», η οποία ενέχει αυτή την οιονομική συνιστώσα, χωρίς ωστόσο να αποβάλλει τη διοικητική χροιά. Δεδομένου ότι οι μονές, και ιδίως οι αθωνικές, λειτουργούν ως αυτόνομοι και αυτοδιοικούμενοι πυρήνες, η έννοια της επικράτειας (που παραπέμπει σε άσκηση εξουσίας) δεν είναι άσχετη. Υπενθυμίζουμε άλλωστε ότι ο όρος χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα για να αποδώσει τις εντός Άθω περιοχές των μονών.

Η συμβατική διαίρεση του ενιαίου στην πραγματικότητα γεωγραφικού χώρου σε «μείζονες περιοχές» –της οποίας το σκεπτικό εξηγείται σε σχετικό σημείο– οδήγησε στη δημιουργία ενός καταλόγου περιοχών οι οποίες αποδίδονται κανονικά με κεφαλαία σε όλα τα συνθετικά τους, σαν να αποτελούσαν όλες πραγματικούς γεωγραφικούς όρους. Παράδειγμα: λέμε ασφαλώς «Θράκη», αλλά λέμε και «Περιοχή Λιμνών», Περίχωρα Άθω» κ.λπ.

Με κεφαλαία επίσης αποδίδονται κατά σύμβαση και άλλοι «τεχνικοί» όροι, για λόγους αρτιότερης οπτικής και σημειολογικής οργάνωσης του υλικού (τύποι

---

² Βλ. Dimitriades, *Chalkidiki*, σ. 41. Ο συγγραφέας, αναφερόμενος στη μετάβαση των αθωνικών κτήσεων της Χαλκιδικής στην Οθωμανική πραγματικότητα, σημειώνει ότι τα φορολογικά κατάστιχα αναφέρουν 58 (πλήρεις) ιδιοκτησίες καθώς και πλήθος άλλων μεμονωμένων (οικίες, αμπέλια, μύλοι κ.λπ.), διάσπαρτων σε όλη την περιοχή. Υπό την έννοια αυτή, οι πρώτες φαίνεται να αντιστοιχούν μάλλον σε αυτό που συμβατικά ορίζουμε στην παρούσα διατριβή ως «επικράτειες».

κτήσεις κ.λπ.), ενώ σε κάποιες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται σκόπιμα τα πλάγια (*italics*), για περαιτέρω έμφαση και διάκριση (π.χ. *Χρυσόβουλλο*, *Τυπικό* κ.λπ.).

Ο παράγοντας «χρόνος»

Το χρονικό εύρος της μελέτης, καλύπτοντας τη βυζαντινή φάση του φαινομένου των αγιορειτικών κτήσεων, ουσιαστικά ορίζεται μεταξύ 10^{ου} και 15^{ου} αιώνα. Η συγκεκριμένη οριοθέτηση εξυπηρετεί, ασφαλώς, πρακτικές σκοπιμότητες της έρευνας. Για τις ανάγκες των εργασιών ήταν αναγκαία η επιλογή συγκεκριμένων ορίων έναρξης και, ιδίως, λήξης. Και τούτο, προκειμένου να είναι δυνατή η επαρκής κάλυψη του αντικειμένου μελέτης από το πληροφοριακό υλικό που θα είχαμε στη διάθεσή μας, συνιστώντας παράλληλα και μία ουσιαστική για την εξέλιξη του θέματος περίοδο.

Επιπλέον, τα συμβατικά αυτά όρια θα έπρεπε να ανταποκρίνονται σε όσο το δυνατό περισσότερο λειτουργικές τομές. Θα ήταν δηλαδή πολιτικά –και ουσιαστικά– ορθότερο η περίοδος αυτή να έχει μια κάποια αυτονομία από άποψη ερευνητική.

Τα όρια που επιλέχθηκαν πληρούν απόλυτα αυτούς τους όρους. Η υπό μελέτη περίοδος εξυπηρετεί άμεσα τις ανάγκες της έρευνας, καθώς στηρίζεται κατά βάση στα εκδεδομένα σύνολα των βυζαντινών εγγράφων των αθωνικών μονών, που καλύπτουν την ίδια ακριβώς περίοδο (ίδρυση – 1500).

Άξονες μελέτης

Ο χαρακτήρας της όλης μελέτης είναι κατεξοχήν γεωγραφικός. Κατά συνέπεια, αντικείμενο έρευνας είναι οποιαδήποτε «κτήση» μπορεί να αποδοθεί στο χώρο.

Κύριους κατευθυντήριους άξονες της μελέτης αποτελούν αφενός η γενικότερη γεωγραφική οπτική και αφετέρου η μακροσκοπική μελέτη των δεδομένων, εντάσσοντας το όλο εγχείρημα στο χώρο της Ιστορικής Γεωγραφίας. Επίσης, με δεδομένο τον πρωτεύοντα ρόλο της οπτικοποίησης του φαινομένου μέσω γραφημάτων και, κυρίως, χαρτογραφικών αποδόσεων, κρίθηκε ιδιαίτερα

σημαντική η επί τούτου συμβολή των νέων τεχνολογιών, παράλληλα με «συμβατικότερες» μεθόδους έρευνας. Με άλλα λόγια, δε θα ήταν δυνατή καμία περαιτέρω οργάνωση και ανάλυση της πληροφορίας χωρίς τη συνδρομή των βάσεων δεδομένων και των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών.

Διαδικασίες

Βασική παραδοχή αποτελεί η καταγραφή και απόδοση των αθωνικών κτήσεων στη βάση των σημερινών κυρίαρχων μονών, οι οποίες και επικράτησαν μετά από τις ποικίλες ζυμώσεις και ανακατατάξεις. Από αυτές, ωστόσο, αποφασίστηκε να τεθεί εκτός πλαισίου μελέτης η Μονή Σταυρονικήτα (15^η στην ιεραρχία), για το λόγο ότι, κατά την περίοδο μελέτης δε συνιστούσε μονή αλλά μονύδριο (στη δικαιοδοσία άλλης μονής), ενώ ο ιστορικός της βίος ως μίας εκ των είκοσι ξεκινά μόλις το 16^ο αιώνα. Κατά συνέπεια, η καταγραφή και όλες οι οπτικοποιήσεις ομαδοποιούνται σύμφωνα με τις υπόλοιπες δεκανενέα (19) μονές, αποδοσμένες με βάση τη σειρά τους στην επίσημη ιεραρχία του Άθω (αρ. 1: Μεγίστη Λαύρα, αρ. 20: Κωνσταμονίτου, με τον αρ. 15 –Σταυρονικήτα– εκτός σειράς).

Σε πρώτη φάση, διενεργήθηκε έλεγχος και οργάνωση της βασικής βιβλιογραφίας, καθώς και συγκέντρωση του συνόλου της διαθέσιμης ειδικής βιβλιογραφίας και των πηγών για το θέμα. Ως γενική βιβλιογραφία ορίζουμε εν προκειμένω γενικότερα έργα για το Άγιον Όρος, την ιστορία, τους θεσμούς και τις υπόλοιπες εκφάνσεις του, καθώς και έργα που αναφέρονται στο θεσμό των μετοχίων γενικά ή στη μελέτη του αθωνικού οικονομικού χώρου ειδικότερα. Ως ειδική βιβλιογραφία, από την άλλη, ορίζουμε αφενός τα συνθετικά έργα για τα αγιορειτικά μετόχια, ωστόσο περιορισμένα, ως επί το πλείστον, γεωγραφικά ή χρονικά, ενώ ως πρωτογενείς πηγές εννοούμε τα πρωτότυπα έγγραφα, είτε μέσω επιτομών και άλλων σχετικών εκδόσεων είτε μέσω φωτογραφικής ή άλλης αναπαραγωγής.

Στη συνέχεια, μετά την αποδελτίωση της βασικής βιβλιογραφίας, ακολούθησε ο ακριβέστερος προσδιορισμός του γενικότερου ιστορικού και θεσμικού πλαισίου ίδρυσης και λειτουργίας των αγιορειτικών μετοχίων στο συγκεκριμένο χώρο και

χρόνο, ενώ ορίστηκαν και οι βασικές παράμετροι ελέγχου της ειδικής βιβλιογραφίας.

Η αποδελτίωση της ειδικής βιβλιογραφίας τροφοδότησε την ηλεκτρονική βάση δεδομένων, η οποία σχεδιάστηκε ως παράγωγο της παραπάνω διαδικασίας, αποτελώντας εργαλείο συγκέντρωσης, οργάνωσης, κατάταξης, ομαδοποίησης και συσχετισμού των πληροφοριών.

Στη διάρκεια της διαδικασίας αυτής προέκυψε η σχεδίαση ενός Γεωγραφικού Συστήματος Πληροφοριών στο οποίο ενσωματώθηκε η παραπάνω βάση μαζί με όλες τις σχετικές γεωγραφικές πληροφορίες, προκειμένου για την άμεση οπτικοποίηση των στοιχείων της έρευνας με δυναμικά θεματικά κριτήρια.

Υποσύνολο της βάσης αποτελεί ο Κατάλογος των κτήσεων, όπου αναγράφεται το σύνολο αυτών, με επιλογή των κύριων πεδίων πληροφορίας. Τόσο η βάση όσο και η χαρτογραφική της απόδοση υπόκειντο σε διαρκείς επικαιροποιήσεις, ακολουθώντας την εξέλιξη της έρευνας.

Στην επόμενη φάση, η οργάνωση των δεδομένων καταγραφής με συγκεκριμένα θεματικά κριτήρια (βλ. αναλυτικά παρακάτω: Μέρος Β και Γ), οδήγησε σε θεματικές κατατάξεις και ιεραρχήσεις που, με τη βοήθεια των οπτικοποιήσεων, αναδεικνύουν τις βασικές πτυχές του φαινομένου.

2. Πηγές και Δεδομένα

Το σύνολο των πηγών για το αντικείμενο έρευνας θα μπορούσε να συνοψιστεί σε δύο κύριες κατηγορίες: Αφενός σε άρθρα και μονογραφίες και αφετέρου στην πολυπληθή ομάδα των πρωτογενών πηγών, η οποία, με τη σειρά της αναλύεται σε ένα ευρύ φάσμα εγγράφων.

Η πρώτη κατηγορία αποτελείται κατά βάση από έργα κατεξοχήν ιστορικού χαρακτήρα, με την πλειονότητά τους να ασχολείται με ένα πλήθος ειδικών θεμάτων, ενώ σημαντικές μονογραφίες και συλλογικά έργα συνθέτουν το ευρύτερο πλαίσιο μελέτης.

Δεδομένης της ιδιαιτερότητας του θέματος, από τα γενικά ιστορικά έργα επιλέχθηκαν μόνο τα βασικά, ενώ το βάρος έπεσε σε μονογραφίες οικονομικού χαρακτήρα για τη βυζαντινή εποχή, τόσο γενικής όσο και ειδικής θεματολογίας, καθώς το συγκεκριμένο γνωστικό πεδίο ήταν το εγγύτερο θεματικά στην οπτική της παρούσας μελέτης.

Σημαντική υποκατηγορία συνιστούν επίσης οι ειδικές μονογραφίες και άρθρα, με θεματολογία αποκλειστικά για τα αγιορειτικά μετόχια. Από αυτά, ένα μέρος πραγματεύεται ζητήματα θεσμικά και ένα άλλο επιχειρεί να αποδώσει καταλόγους μετοχίων, είτε με βάση την κυρίαρχη μονή είτε με βάση την περιοχή εγκατάστασης και λειτουργίας.

Η δεύτερη κατηγορία, αυτή των πρωτογενών πηγών, αποτελείται κατά βάση από έγγραφα διοικητικά, προερχόμενα κυρίως από τα μοναστηριακά αρχεία. Το ευτύχημα είναι ότι για την υπό μελέτη περίοδο, σημαντικότερο μέρος αυτού του υλικού είναι ήδη εκδεδομένο (σε αντίθεση με μεταγενέστερες περιόδους, όπου, ανάμεσα σε ελληνικά και σλαβικά, κυριαρχούν τα κατά κανόνα ανέκδοτα οθωμανικά έγγραφα).

Από το πλήθος των εγγράφων αυτών, ορισμένα αφορούν γενικότερα θέματα λειτουργίας των ίδιων των μονών και των κτήσεών τους, όπως για παράδειγμα τα *Τυπικά*. Για το σημαντικότερο αυτό ζήτημα έχουν εκπονηθεί σημαντικές μέχρι τώρα μελέτες, κωδικοποιώντας πληροφορίες διάσπαρτες σε ένα πλήθος εγγράφων, σε στενή ή χαλαρή σχέση με το θέμα. Για παράδειγμα, τα *Τυπικά* μπορεί να αφορούν μοναστήρια εκτός του πλαισίου της εν λόγω έρευνας, ωστόσο το θεσμικό πλαίσιο που αποκαλύπτουν ενδέχεται να αντανακλά όρους γενικότερης ισχύος. Από τα υπόλοιπα έγγραφα ξεχωρίζουν τα *Χρυσόβουλλα* και οι *Ορισμοί*, καθώς και τα *Πρακτικά* απογραφής, και συμπληρώνονται από άλλα έγγραφα, όπως *Δωρητήρια*, *Πωλητήρια* και άλλα.

Κατά κανόνα, οι πηγές αποδίδουν με ελαστικά και ενίοτε τυχαία κριτήρια, τις κτήσεις μιας μονής. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι από τις σχετικές διαθέσιμες πηγές, τα μεν *Χρυσόβουλλα* είναι συνήθως πιο επιγραμματικά, ενώ τα *Πρακτικά* είναι αναλυτικότερα, παρέχοντας πληροφορίες ανθρωπωνυμίων και μικροτοπωνυμίων,

πέρα από άλλες λεπτομέρειες (π.χ. έκταση, συστατικά κτήσης κ.λπ.).

Για τη διασταύρωση των στοιχείων έχουν αξιοποιηθεί όχι μόνο τα ελληνικά και σερβικά (κατά κανόνα) έγγραφα Βυζαντινής εποχής, αλλά επίσης και άλλα, οθωμανικά ή και ελληνικά μεταβυζαντινά, όπου ήταν αναγκαίο αλλά και εφικτό. Συχνά, η ύπαρξη μιας κτήσης κατά τη Βυζαντινή εποχή προκύπτει εμμέσως από μία μεταβυζαντινή (ελληνική είτε οθωμανική) πηγή, στην οποία η κτήση αυτή αναφέρεται ως υφιστάμενη από την προηγούμενη περίοδο. Επίσης, συμπληρωματικά στοιχεία καλύπτονται από άλλες πηγές και ειδικότερα από τη δευτερογενή βιβλιογραφία που είτε αφορά την Ιστορία επιμέρους μονών είτε συγκεκριμένα κάθε φορά μετοχιακά συγκροτήματα ή σύνολα.

Όσον αφορά την ιδιαίτερη κατηγορία των πλαστών εγγράφων, τηρήθηκε με επιφύλαξη η αρχή ότι σε αυτά, τα στοιχεία είναι κατά κανόνα αληθή ενώ η σκοπιμότητα της πλαστογράφησης σχετίζεται συνήθως με τον τρόπο, το χρόνο ή τους όρους κτήσης ενός μετοχίου.

Για την υπό μελέτη περίοδο, κύρια πηγή στάθηκε η σειρά ARCHIVES DEL' ATHOS (βλ. βιβλιογραφία), με τους επιμέρους τόμους των ACTES ανά κυρίαρχη αθωνική μονή, όπου παρουσιάζονται και αναλύονται τα βυζαντινά έγγραφα από τα Αρχεία των μονών, ως το 1500. Από το σύνολο των δεκαεννέα κυρίαρχων μονών που υφίστανται ήδη κατά την υπό μελέτη περίοδο, το σχετικό υλικό των περισσότερων έχει ήδη συμπεριληφθεί στην παραπάνω σειρά. Ορισμένα κενά στο υλικό μονών που έχουν ήδη κατά το μεγαλύτερο μέρος τους παρουσιαστεί, αναμένεται να καλυφθούν από προγραμματισμένες εκδόσεις συμπληρωμάτων. Ωστόσο, η παρούσα μελέτη εκπονείται με το διαθέσιμο και μόνον υλικό, υπολογίζοντας ένα περιθώριο τυχόν αποκλίσεων, αν και όταν το παραπάνω αρχειακό υλικό πάρει το δρόμο για το τυπογραφείο.

Πέραν των αρχειακών δεδομένων, ωστόσο, η παρούσα μελέτη δεν μπορεί να μη λάβει υπόψη τα στοιχεία που αφορούν υλικά κατάλοιπα των κτήσεων. Παρά το γεγονός ότι, όπως ήδη τονίστηκε, η εξέταση του φαινομένου είναι μακροσκοπική – που σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι δεν ενδιαφέρουν οι επιμέρους ταυτίσεις, η

μικροτοπογραφία, ή άλλες τοπικά εστιασμένες παράμετροι— τέτοια στοιχεία λαμβάνονται ασφαλώς υπόψη, εφόσον συμβάλλουν σε γενικεύσεις.

Πράγματι, η βιβλιογραφία έχει να παρουσιάσει σημαντικότερα έργα μεγάλης κλίμακας (δηλαδή τοπικά εστιασμένα) που πραγματεύονται το ζήτημα από άποψη αρχαιολογική, αρχιτεκτονική, τοπογραφική κ.λπ. Στο βαθμό που τα έργα αυτά βοηθούν στην κατανόηση των επιμέρους παραμέτρων του φαινομένου (χωροταξία, τυπολογία και χρήσεις, άμυνα κ.λπ.), λειτουργώντας ως παραδείγματα που επιτρέπουν γενικεύσεις, έχουν όντως αξιοποιηθεί στην πορεία της έρευνας (βλ. Βιβλιογραφία). Ορισμένες μάλιστα περιοχές, για τις οποίες υπάρχει επαρκής τεκμηρίωση τουλάχιστον για συγκεκριμένες περιόδους, λειτουργούν πράγματι ως οδηγοί. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη Χαλκιδική, την κοιλάδα του Στρυμόνα, και τη Λήμνο, για την περίοδο 14^{ου}-15^{ου} αιώνα. Ιδίως σε ό,τι αφορά την άμυνα, τα κατάλοιπα τέτοιων εγκαταστάσεων παρέχουν πολύτιμα στοιχεία που, συνδυασμένα με τις αρχαιολογικές μαρτυρίες, σχηματίζουν μια αρκετά σαφή εικόνα. Αναφορά και σχολιασμός των στοιχείων αυτών γίνεται στις σχετικές ενότητες της Συζήτησης.

3. Συμβάσεις και παραδοχές

Γενικά

Δεδομένου ότι το όλο φαινόμενο εξετάζεται στη χωρική του συνιστώσα, αυτό που καταγράφεται δεν είναι μόνον οι ιδιοκτησίες των μονών σε γη, αλλά κάθε λογής δικαίωμα που μπορεί να αποδοθεί στο χώρο. Δηλαδή, με την έννοια αυτή, καταγράφονται εξίσου άλλες κτήσεις, όπως: γαίες ενοικιαζόμενες ή από παραχώρηση νομής, γαίες εξαρτημένων παροίκων, πρόσοδοι απλώς από γαίες τρίτων, δικαιώματα σε πανηγύρια, ποσοστά σε είδος ή χρήμα από εγκαταστάσεις (π.χ. μεταλλεία κ.λπ.), πρόσοδοι τελωνείου, και άλλα συναφή. Απλώς, όταν υπάρχουν οι σχετικές πληροφορίες που εξηγούν στο είδος του δικαιώματος, αυτές καταγράφονται στο πεδίο της *Περιγραφής*. Εννοείται ότι αυτά τα «παράλληλα»

δικαιώματα, καταγράφονται ως χωριστές εγγραφές, εφόσον είναι γνωστοί οι συγκεκριμένοι τόποι τους οποίους αυτά αφορούν.

Σε περιοχές μεγάλης πυκνότητας κτήσεων (π.χ. Ιερισσός), οι ίδιες οι πηγές γίνονται αναλυτικότερες, αναφέροντας ξεχωριστά τις διάσπαρτες κτήσεις, αντί να τις ομαδοποιούν (δηλαδή δεν αναφέρουν απλώς «μετόχιν Ιερισσού», αλλά αναφέρουν όλα σχεδόν –ή τα κυριότερα– σημεία όπου βρίσκονται διάσπαρτες οι κτήσεις μιας μονής στην περιοχή. Π.χ. Νομερισταί, Σύρμα, Αρμένων, Λούτρα κλπ... σε μεγάλη εγγύτητα μεταξύ τους). Στις περιπτώσεις αυτές, και η καταγραφή ακολουθεί τις πηγές, και άρα γίνεται αναλυτικότερη.

Πέραν των παραπάνω, καταβλήθηκε συστηματική προσπάθεια για διατήρηση ισορροπίας στην πληροφορία. Για παράδειγμα, όταν σε μία περιοχή αναφέρεται ένα πλήθος κτήσεων ως μία ουσιαστικά επικράτεια (υποδηλώνοντας ίσως διαχειριστική υπαγωγή σε κάποιο μετόχι) και στη συνέχεια ως «έτερες γαίες» κάποιες μεμονωμένες κτήσεις εγγύς, αυτές καταγράφονται χωριστά, είτε όταν δηλώνεται μια κάποια σαφής διαφοροποίησή τους είτε αν πρόκειται για εντελώς διαφορετικό τύπο κτήσης, π.χ. με άλλες παραγωγικές διαδικασίες (δευτερογενή τομέα). Για παράδειγμα, μπορούμε από τη μία να έχουμε γαίες, αμπέλια, οικίες κ.λπ. ως μία ενότητα, και από την άλλη, ένα ιχθυοτόπιο ή ένα λινοβρόχιο σε κοντινή περιοχή, καταγεγραμμένα χωριστά. Αν όμως αυτή η μεμονωμένη κτήση αποδίδεται μαζί με τις υπόλοιπες, τότε δε γίνεται διαχωρισμός.

Σημαντικό παράγοντα που καθορίζει τα κριτήρια καταγραφής, αποτελούν και οι ίδιες οι πηγές. Για παράδειγμα, μία εγγραφή μπορεί να αποδίδεται ως μείζων επικράτεια, με τις τυχόν επιμέρους κτήσεις της να αναφέρονται απλώς στο πεδίο *Περιγραφή*, ενώ για ανάλογες κτήσεις άλλων μονών γίνονται χωριστές εγγραφές' αυτό συμβαίνει επειδή είναι οι ίδιες οι πηγές που τονίζουν τη σχετική πληροφορία, αποδίδοντας τις μικρότερες κτήσεις ως τέτοιες που πρέπει να καταγραφούν χωριστά. Έτσι, παρότι γενικώς τηρείται η αρχή καταγραφής μειζόνων επικρατειών (σύμφωνα πάντα με τις πηγές), είναι τα ίδια τα έγγραφα που τελικά υποδεικνύουν τον τρόπο.

Στις περιπτώσεις όπου κτήσεις (κοντά στην επικράτεια κάποιου συγκεκριμένου μετοχίου) αναφέρονται από τις πηγές ξεχωριστά για ποικίλους λόγους (π.χ. διότι αποκτήθηκαν εκ των υστέρων κ.λπ.), αν είναι μικρές ή/και πολύ κοντά στην παραπάνω, τότε δεν καταγράφονται χωριστά, αλλά ως τμήμα της παραπάνω επικράτειας, ενώ η πληροφορία καταγράφεται στην *Περιγραφή*. Παράδειγμα: *Μετόχι Αγίου Χ έξω από την πόλη Ψ, μαζί με γαίες, αμπέλια κ.λπ.* : Καταγράφεται ως μία εγγραφή. Αν οι πηγές αναφέρουν και τα αμπέλια που αγοράστηκαν από τον Ζ στο χωριό Ω, σε κοντινή απόσταση από το παραπάνω μετόχι, εφόσον είναι μικρές γαιοκτησίες, δεν καταγράφονται χωριστά, αλλά προστίθενται στην καταχώρηση του παραπάνω μετοχίου.

Σε αρκετές περιπτώσεις, οι εκδότες των ACTES καταγράφουν στους συγκεντρωτικούς πίνακες και κάποιες θέσεις κτήσεων οι οποίες όμως αναφέρονται στα έγγραφα μόνον ως θέσεις παροικιακών γαιών που εμπίπτουν στο *οικονόμιο*. Παράδειγμα: κάποια μονή έχει στη δικαιοδοσία της το Χ χωριό. Αυτό σημαίνει ότι οι κάτοικοι μπορεί να κατέχουν γαίες και σε παρακείμενες θέσεις και οι οποίες μπορεί να αναφέρονται μία προς μία σε κάποιο *Πρακτικό*. Με βάση ωστόσο τη μεθοδολογία που υιοθετήθηκε, καταγράφεται ως κτήση μόνο το χωριό όπου έχει άμεση δικαιοδοσία η μονή, ακόμη και αν οι διάσπαρτες γαίες των κατοίκων του αποδίδουν φόρο στη μονή. Για το λόγο αυτό, διαβάζονται ξανά τα πρωτότυπα έγγραφα.

Γενικότερα, η μεθοδολογία “αλίευσης” της πληροφορίας από τις πηγές και η τυποποίηση της καταγραφής έχει αρκετά τρωτά σημεία ως προς την “καθαρότητα” της πληροφορίας αυτής και το σημειολογικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, καθώς αποτυπώνονται ως χωριστές εγγραφές διάσπαρτες κτήσεις μιας μονής σε κάποια περιοχή (επειδή έτσι απαντώνται κατά κανόνα στις πηγές), δίνεται η εντύπωση μιας πολλαπλής παρουσίας των μονών αυτών εκεί. Ωστόσο, αυτό είναι πλασματικό, καθώς δεν υπάρχει ασφαλής τρόπος να ορίσουμε την παρουσία αυτή: οι πηγές άλλοτε αναφέρουν τη “διαχειριστική” υπαγωγή αυτών των κτήσεων σε ένα συγκεκριμένο μετοχιακό κέντρο και άλλοτε όχι. Επίσης, η υπαγωγή αυτή είναι ακριβώς διαχειριστική και μόνο, κι επιπλέον δεν ισχύει πάντα. Έτσι, π.χ.

σημειώνουμε 5-10 κτήσεις μιας μονής στην κοιλάδα του Στρυμόνα, τη στιγμή που “διαχειριστικά” θα μπορούσαν να περιοριστούν σε 2-3. Ωστόσο, από την άλλη, υπάρχει και ο αντίλογος σύμφωνα με τον οποίο, αν καταγράφαμε τις κτήσεις με μορφή λεπτομερούς κτηματολογίου, η εικόνα θα ήταν ακόμη πιο σύνθετη. Άρα, επιλέγουμε μια μέση λύση, η οποία μας δίνει μεγάλη ελαστικότητα κατά περίπτωση: π.χ. στις μικρές μονές με τις λιγοστές κτήσεις, οι ίδιες οι πηγές απαρριθμούν τις κτήσεις αυτές ξεχωριστά, ακόμη κι αν βρίσκονται πολύ κοντά μεταξύ τους, ενώ στις μεγάλες μονές, συχνά οι ίδιες οι πηγές ομαδοποιούν τις κτήσεις σε επικράτειες, καθώς είναι σχεδόν αδύνατη η απαρίθμηση του κάθε αγροτεμαχίου ή της κάθε εγκατάστασης χωριστά.

Πέραν αυτών, δεν ενδιαφέρουν την παρούσα διατριβή οι αυξομειώσεις του μεγέθους των κτήσεων, ακόμα και όταν υπάρχουν επαρκή στοιχεία. Θεωρείται αρκετό το γεωγραφικό στίγμα και οι κύριες πληροφορίες που αφορούν την κτήση. Από τα επιπλέον στοιχεία, οι σημαντικές μεταβολές καταγράφονται στην *Περιγραφή*, καθώς αυτό που ενδιαφέρει πρωτίστως είναι η Γεωγραφία του φαινομένου, και όχι οι λεπτομέρειες της Οικονομικής Ιστορίας, αν και σχετικά στοιχεία καταγράφονται για μελλοντική αξιοποίηση.

Κατ’ εξαίρεση των προτύπων καταγραφής, καταχωρούνται χωριστά τυχόν ναοί, μονύδρια, μονές κ.λπ., ανεξαρτήτως μεγέθους, και ανεξαρτήτως τυχόν υπαγωγής τους σε άλλο μετόχι (βλ. και παρακάτω στους τύπους κτήσεων).

Κύριο ζητούμενο είναι η ποσοτική και ποιοτική κατανομή των μετοχίων ανά μονή στο χρόνο. Οι διακυμάνσεις στο ιδιοκτησιακό είναι σημαντικές μόνον σε ό,τι αφορά την αποτύπωση της αυξομείωσης αυτής στη χρονική πορεία. Συχνά, όμως, οι διακυμάνσεις αυτές δεν αποδίδονται στις πηγές με σαφήνεια ή δεν παρέχονται στοιχεία που να οδηγούν σε ανάλογη αποτύπωση στην καταγραφή και στη χαρτογραφική απεικόνιση. Άλλοτε πάλι αφορούν μόνο διακυμάνσεις ποιοτικές (π.χ. μείωση δικαιώματος προσόδων μιας κτήσης η οποία ωστόσο παραμένει στο χώρο...).

Χρόνος

Τα χρονικά όρια της μελέτης είναι ελαστικά, καθώς την ίδια εποχή, η επικράτεια είναι πολιτικά (και άρα και θεσμικά και οικονομικά κ.λπ.) κατακερματισμένη, με διαδοχικές εναλλαγές κυριότητας.

Από τα διαθέσιμα στοιχεία των ACTES, επίσης, σημειώνουμε την αρχή και το τέλος μιας κτήσης, είτε με πραγματικά (σπανιότερα) είτε με συμβατικά (συνήθως) στοιχεία. Δεδομένου λοιπόν ότι τα στοιχεία για την κάθε κτήση που αφορούν τη διάρκεια του ιστορικού της βίου δεν είναι πάντα σαφή (συνηθέστερα προκύπτουν επαγωγικά και μόνο), για τις ανάγκες τυποποίησης της καταγραφής προέκυψαν οι εξής συμβάσεις: όσον αφορά τον χρόνο έναρξης, καταχωρείται η πρόταση των εκδοτών των εγγράφων, η οποία, όταν δεν είναι συγκεκριμένο έτος, αποδίδεται με *terminus antequem*. Διαφορετικά, καταχωρείται η πρώτη μνεία σε έγγραφο. Όσον αφορά τον χρόνο λήξης, ακολουθούνται τα ίδια κριτήρια (με *terminus postquem* συνήθως), και όταν δεν υπάρχει σχετική ένδειξη, καταχωρείται το τελευταίο έτος του αιώνα εντός του οποίου απαντάται η τελευταία αναφορά σε έγγραφο (π.χ. 1400 για μετόχι που απαντάται τελευταία φορά σε *Πρακτικό* του 1376 κ.λπ.). Στις περιπτώσεις μάλιστα που η αναφορά μιας κτήσης χρονολογείται προς το τέλος του αιώνα, εικάζουμε (αν και πάλι δεν υπάρχουν αντίθετες προς αυτό ενδείξεις) ότι η κτήση αυτή περνά τη στροφή του αιώνα, οπότε και δίνουμε συμβατικό τέλος το τελευταίο έτος αυτού. Για παράδειγμα, το *Χρυσόβουλλο* του Ανδρονίκου Β' προς τη Μ. Καρακάλλου (1294) αποδίδει το σύνολο των κτήσεών της κατά το χρόνο έκδοσής του, κι έκτοτε δεν υπάρχει ανάλογο έγγραφο. Θεωρούμε ότι οι κτήσεις αυτές ασφαλώς υφίστανται στα επόμενα χρόνια και στη στροφή του 14^{ου} αιώνα, αλλά - κατά σύμβαση - επεκτείνουμε τη λήξη ως το 1400.

Γενικότερα θεωρούμε ότι, εφόσον για μία κτήση δεν έχουμε σαφείς πληροφορίες ή ενδείξεις ότι έπαυσε να υφίσταται (είτε με απώλεια, πώληση, ανταλλαγή είτε με άλλο τρόπο), αυτή συνεχίζει να αποτελεί μέρος των ακινήτων μιας μονής, τουλάχιστον για τον αιώνα που διανύεται από την τελευταία αναφορά. Ακόμη και όταν μια μεταγενέστερη απογραφή δεν την αναφέρει, αυτό δε σημαίνει ότι έπαυσε να υφίσταται. Είναι πολλές οι περιπτώσεις όπου μια κτήση υπήχθη

διαχειριστικά σε παρακείμενο μετόχι, χάνοντας έτσι την ονομαστική της αυτοτέλεια στις πηγές, ενώ όμως εξακολουθεί να υφίσταται. Ή, επίσης, συχνά οι απογραφείς παραβλέπουν τα ονόματα κάποιων κτήσεων για ποικίλους λόγους. Σημειώνουμε ότι ο στόχος των απογραφών είναι η περιγραφή μιας περιοχής, η μέτρησή της και ο υπολογισμός του φόρου, και όχι τα δικά μας κριτήρια καταγραφής. Η μόνη εξαίρεση είναι ίσως ο 15^{ος} αιώνας, κατά τον οποίο συμβαίνει η μετάβαση στην Οθωμανική πραγματικότητα, και πιθανόν κάποιες κτήσεις να χάνονται. Έχουμε δει όμως στην πράξη ότι μετά τον πρώτο κλονισμό που ακολούθησε την κατάκτηση, κατά τον οποίο κάποιες απομακρυσμένες κτήσεις εγκαταλείπονται προσωρινά από τους κατόχους τους (π.χ. Λήμνος), οι μονές επανέρχονται και μάλιστα ζητούν επικύρωση τίτλων κ.λπ. Ουσιαστική μεταβολή έχουμε κυρίως επί Σελήμ Β' (1568/69), με τις δημεύσεις.

Αντίστοιχα, οι χρονικές τομές που τέθηκαν κατά τη διαδικασία καταγραφής, προκειμένου για την παραγωγή στατιστικών στοιχείων, αφορούν χονδρικά τους αιώνες παρουσίας μιας κτήσης. Δηλαδή, κάθε αιώνας χωριστά (από τον 10^ο ως τον 15^ο) συνιστά ξεχωριστή χρονική τομή, στην οποία καταγράφεται κάθε κτήση που απαντάται έστω και για λίγο εντός του αιώνα αυτού. Οι συγκεκριμένες χρονικές τομές κρίθηκαν πιο λειτουργικές από τις επιμέρους που είχαν αρχικά σχεδιαστεί, και οι οποίες αφορούσαν ανάλογες ιστορικές τομές κάθε μονής χωριστά. Με τον τρόπο αυτό, δημιουργείται ένας «κοινός παρονομαστής» για το σύνολο των αθωνικών κτήσεων, ενώ όλα τα επιμέρους στοιχεία αποδίδονται στο κείμενο που αφορά την κάθε μονή χωριστά.

Εκ των πραγμάτων, αποτελεί παραδοχή ότι δεν είναι δυνατό να παρακολουθήσουμε ακριβώς την ιστορική διαδρομή μιας κτήσης (πλην εξαιρέσεων), καθώς οι πηγές δεν επαρκούν. Αποδίδουμε στα στατιστικά μας απλώς τον αιώνα στον οποίον έχει έστω και μικρή παρουσία. Για το λόγο αυτό, όταν π.χ. έχουμε μαρτυρία ότι μια συγκεκριμένη κτήση υφίσταται ήδη στα 1303, δίνουμε συμβατικά ως έτος απόκτησης το 1299, εικάζοντας πως υφίστατο ήδη από τον προηγούμενο αιώνα.

Στις περιπτώσεις όπου αναφέρονται ήδη υφιστάμενες κτήσεις σε *Χρυσόβουλλα* αμέσως μετά τη Λατινοκρατία (όπου οι μονές θέλησαν να κατοχυρώσουν με την αποκατάσταση του κράτους τα παλιά τους δίκαια), εφόσον δεν υπάρχει άλλη πληροφορία ή ένδειξη, καταγράφουμε συμβατικά ως έτος κτήσης το 1199, ώστε να περάσουμε στον προηγούμενο αιώνα. Και τούτο διότι είναι απίθανο οι μονές να προσάρτησαν σημαντικές κτήσεις στη διάρκεια της λατινικής κατάκτησης! Παράδειγμα: χρυσόβουλλο Μιχαήλ Η΄ προς την Εσφιγμένου με κατοχύρωση παλαιών και νέων κτήσεων, στα 1258. Όπου δεν αναφέρεται ή εννοείται νέα κτήση, τότε σημειώνουμε το 1199 ως έτος κτήσης.

Έτερο παράδειγμα: Για κτήσεις των οποίων δεν παραδίδεται END DATE αλλά μόνο μνεία ύπαρξης, π.χ. αναφέρεται ως υφιστάμενη σε *Πρακτικό* του 1320, ισχύουν τα εξής:

Αν αναφέρεται σε πηγές της πρώιμης οθωμανικής περιόδου, δίνουμε END DATE 1500.

Αν είναι εξαρτήματα ήδη αφομοιωμένων κτήσεων που οι ίδιες είχαν δεδομένη διάρκεια (π.χ. Μονή Λεοντίας/Θεσσαλονίκη – Μ. Ιβήρων, ως τον 20^ο αιώνα), τότε θεωρούμε ότι και οι κτήσεις αυτές είχαν την ίδια τύχη (εκτός αν υπάρχει μαρτυρία για το αντίθετο), και άρα δίνουμε επίσης 1500.

Αν είναι άλλες, ανώνυμες κτήσεις, εάν η αναφορά είναι μέχρι το α΄ τέταρτο του αιώνα (π.χ. 1220), δίνουμε το τέλος του αιώνα (1300)· αν είναι αργότερα (π.χ. 1240 ή πιο μετά), τότε δίνουμε END DATE 1400 – Αν, τέλος, αυτό συμβαίνει στο 14^ο αιώνα και δεν υπάρχει μνεία αλλαγής καθεστώτος, τότε δίνουμε είτε 1500 είτε 1401, ώστε να συνυπολογιστεί και ο 15^{ος}, έστω και αν η κτήση υπήρξε για μικρό μόνο διάστημα στη διάρκειά του (όπως συμβαίνει π.χ. τον 14^ο-15^ο, και κυρίως με τις κτήσεις που συνίστανται σε ολόκληρα χωριά, των οποίων η κατοχή ουσιαστικά λήγει σιωπηρά με την οθωμανική κατάκτηση, καθώς θεωρούνται πλέον κρατικές γαίες).

Χώρος

Η οργάνωση των κτήσεων σε «μείζονες περιοχές» για τις ανάγκες της καταγραφής και οπτικής απόδοσης είναι συμβατική. Η διαίρεση αποτελεί μία μίξη των σημερινών γεωγραφικών διαμερισμάτων με κάποιες ιδιαίτερες περιοχές, που αποδίδονται ισότιμα. Π.χ. Αποδίδουμε Κεντρική ή Δυτική Μακεδονία αλλά όχι Ανατολική, χάριν του Στρυμόνα ή Παγγαίου, καθώς πρόκειται για περιοχές μεγάλης πυκνότητας, οπότε κρίθηκε λειτουργικότερη μια λεπτομερέστερη διαίρεση, όπως ακριβώς αποδίδεται ξεχωριστά και η Χαλκιδική.

Οι εκτός Ελλάδος μείζονες περιοχές αποδίδονται κατά βάση με τα ιστορικά τους ονόματα, ή με βάση τα καθιερωμένα στην έρευνα, ακόμη και αν η ιεράρχηση δεν είναι απόλυτη. Π.χ.: Σερβία, Στρούμιτσα, Σκόπια, Ποταμός Ρέκα, Μελένικο, Κωνσταντινούπολη, Προποντίδα, Ανατολική Θράκη κλ.π.

Οι γεωγραφικές συντεταγμένες που απαντώνται στη σχετική βιβλιογραφία αντιμετωπίζονται με προσοχή, καθώς ελάχιστες μόνο ανταποκρίνονται σε ακριβείς υπολογισμούς. Για την ακρίβεια των συντεταγμένων ισχύει γενικώς η αρχή ότι, εφόσον αφενός η εξέταση είναι μακροσκοπική και αφετέρου είναι αδύνατο να οριστεί σημειακά μία κτήση με ακρίβεια (καθώς πρόκειται για πολύγωνο με συγκεκριμένη γεωμετρία και έκταση), το γεωγραφικό στίγμα που καταγράφεται είναι εξ ορισμού συμβατικό. Η ακρίβεια ωστόσο του στίγματος σε σχέση με ένα υποτιθέμενο «κέντρο» μιας κτήσης είναι αρκετά ελαστική, τόσο διότι δεν κρίνεται αναγκαίο στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής όσο και διότι τα στοιχεία της έρευνας δεν επαρκούν γι' αυτό (ελάχιστες κτήσεις είναι σαφώς ταυτισμένες στο χώρο, και μόνο στο πλαίσιο μικρής κλίμακας μελετών, τοπικού χαρακτήρα). Επιπλέον η έννοια του «κέντρου» μιας κτήσης είναι πολύ σχετική.

Κατά κανόνα, όπου είναι γνωστή η θέση μιας κτήσης από την επιμέρους έρευνα, αυτή αποδίδεται με κατά προσέγγιση ζεύγος συντεταγμένων, μετά από έλεγχο σε περιβάλλον δορυφορικής απεικόνισης. Σε άλλες περιπτώσεις, όπου οι πηγές αλλά και η υπόλοιπη βιβλιογραφία σιωπούν, το στίγμα αποδίδεται και πάλι κατά προσέγγιση αλλά με μεγαλύτερη ανοχή, πάντα ωστόσο εντός του επιτρεπτού πλαισίου για την κλίμακα της χαρτογραφικής απόδοσης.

Ονοματολογία

Ως προς την ονοματολογία, καταγράφονται όλες οι διαθέσιμες ονομασίες μιας κτήσης, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων από μεταγενέστερες πηγές, καθώς αποδίδουν καθιερωμένες παραδοσιακά αποδόσεις. Συχνά διαπιστώνεται ότι οι ίδιες οι πηγές δε διατηρούν μία μοναδική (ή «επίσημη») εκφορά, και άρα η επιλογή της κύριας ονομασίας γίνεται με συμβατικά κριτήρια, όπως π.χ. η συχνότητά της. Πέραν αυτής, καταγράφονται όλες οι άλλες εκδοχές, ως παράλληλες ονομασίες. Τέλος, η «επίσημη» συμβατική ονομασία, βάσει της οποίας γίνεται και η κατάταξη στον κατάλογο κτήσεων, είναι μία τεχνητή εκδοχή που εξυπηρετεί τις ανάγκες καταγραφής και μόνον, και ιδίως την ανάγκη άμεσης ταύτισης αλλά και διάκρισης από τυχόν παρόμοιες ονομασίες άλλων κτήσεων, τόσο της ίδιας μονής όσο και άλλων στην ίδια περιοχή.

Στις περιπτώσεις κτήσεων που αναφέρονται στις πηγές χωρίς κάποια ονομασία, αυτές αποδίδονται με τρόπο συμβατικό, βάσει της γεωγραφικής περιοχής (π.χ. Ζίχνα 1).

Με τους παραπάνω τρόπους καλύπτονται ικανοποιητικά οι ανάγκες καταγραφής και απόδοσης των κτήσεων. Το ζήτημα των ταυτίσεων με όρους μνημειακής τοπογραφίας (όπου λαμβάνονται υπόψη και οι συνήθεις μετονομασίες ήδη από τα Βυζαντινά χρόνια), παραμένει ωστόσο ανοιχτό, πέραν των ορίων της παρούσας μελέτης.

Τύποι κτήσεων / μετοχίων

Παρά το γεγονός ότι μια κτήση σπανίως είναι μονοσήμαντη (υπό την έννοια ότι δεν έχει μόνο έναν –και αυτόν σαφώς καθορισμένο– χαρακτήρα), για τις ανάγκες καταγραφής ήταν αναγκαία μια κάποια τυποποίηση. Η τυποποίηση αυτή, λαμβάνοντας υπόψη τα συνηθέστερα είδη κτήσεων, επιχείρησε την ομαδοποίησή τους με τρόπο που να εκφράζει τον κύριο χαρακτήρα της καθεμιάς, επιτρέποντας συγχρόνως την απόδοση των όποιων επιπλέον χαρακτηριστικών. Έτσι, ενώ στο πεδίο *Περιγραφή* αποδίδονται όλες οι διαθέσιμες «λεπτές αποχρώσεις» μιας κτήσης, η τυποποιημένη κατάταξη αποδίδει ιδιότητες που εμπίπτουν σε δύο

κύριους άξονες: τύπος & είδος. Στο πρώτο, οι κτήσεις χωρίζονται στις εξής κατηγορίες: *Αδιάγνωστες, Αστικές κτήσεις, Μονύδρια/Ναοί, Γαίες, Αυτούργια* (όταν πρόκειται μόνο ή κυρίως για εκτάσεις με αυτούργια), *Εγκαταστάσεις* (δευτερογενούς κυρίως τομέα), *Συνδυασμός χρήσεων και Άλλο*.

Για λόγους αποκλειστικά στατιστικούς, κρίθηκε σκόπιμο οι κτήσεις που περιλαμβάνουν σημαντικές εγκαταστάσεις λατρευτικού χαρακτήρα (μονύδριο, ναό, αλλά όχι παρεκκλήσιο ή προσκυνητάριο) να αποδίδονται χωριστά. Έτσι, καταγράφονται ως ξεχωριστές κτήσεις υπό την ένδειξη τύπου “Μονύδριο/Ναός”, προκειμένου να διαφανεί ο παράλληλος λειτουργικός χαρακτήρας της κτήσης. Αυτό ισχύει, όταν π.χ. ένα μετόχι διαθέτει και ναό σε κοντινή απόσταση, ή σε άλλο χωριό που όμως υπάγεται στο μετόχι. Αν ωστόσο αυτοί οι ναοί βρίσκονται ως δευτερεύοντες εντός της συγκεκριμένης και οριοθετημένης επικράτειας, τότε αναφέρονται μόνο στην *Περιγραφή*. Παράδειγμα: το μετόχι Χ στη Λήμνο εμπεριέχει μέσα στην έκτασή του τρεις ναούς, εκ των οποίων ο ένας είναι ο κύριος ναός του μετοχίου’ τότε, το μετόχι παίρνει το όνομα του κύριου ναού, ενώ οι άλλοι δύο αναφέρονται απλώς στην *Περιγραφή*. Σε άλλη περίπτωση, όταν το μετόχι Χ έχει στη δικαιοδοσία του και έναν άλλο ναό στο παρακείμενο χωριό (αλλά εκτός κύριας επικράτειας), τότε ο ναός αυτός αναφέρεται χωριστά (και στην *Περιγραφή* φαίνεται ότι ανήκει στην κτήση Χ). Τα παρεκκλήσια καταγράφονται και αυτά, μόνον όταν είναι σαφές πως βρίσκονται σε άλλη περιοχή (και όχι δίπλα ή πολύ κοντά στην κύρια εγκατάσταση), κάτι που προσθέτει νέο γεωγραφικό στίγμα και άρα συνιστά σημαντική γεωγραφική πληροφορία.

Προφανώς, η τυπολογία στις κτήσεις δεν υπάρχει αφ’ εαυτής. Η όποια τυπολογία αφορά τον τρόπο με τον οποίο μια μονή οργανώνει τις εκτάσεις αυτές της μετά την απόκτησή τους, από άποψη χωροταξική, λειτουργική και διαχειριστική. Εννοούμε εδώ πως –ιδίως σε ό,τι αφορά τις δωρεές– δεν είναι δυνατό ο αποδέκτης να θέσει όρους στον δωρητή. Ο δεύτερος, προβαίνει σε παραχώρηση μιας κτήσης με το σκεπτικό ότι αυτή θα μπορούσε να αποτελέσει οικονομικό πόρο (με άμεση ή έμμεση εκμετάλλευση, με έσοδο ή πρόσοδο κ.λπ.). Υπό την έννοια αυτή, δίνεται στις μονές ένα σύνολο στοιχείων με χαρακτηριστική

ποικιλία: γαίες σαφώς οριοθετημένες, αμπέλια και άλλα αυτούργια, πρόσοδοι σε χρήμα ή / και είδος από κρατικές εγκαταστάσεις (αλυκές, μεταλλεία, τελωνεία κ.λπ.), οικίες, καταστήματα, εργαστήρια, εγκαταστάσεις δευτερογενούς τομέα (πατητήρια, ελαιοτριβεία, μύλοι κ.λπ.), ναοί σε χωριά (με ή χωρίς τα κτήματά τους –που ενίοτε μετατρέπονται σε κανονικά «μετόχια», λόγω της ήδη υφιστάμενης θρησκευτικής εγκατάστασης), καθώς και χωριά, ολόκληρα ή τμήματα αυτών, με ποικίλες παραλλαγές ως προς το είδος και το ποσοστό της προσόδου. Συνήθως πρόκειται για φορολογική πρόσοδο, ενώ οι ιδιόκτητες γαίες στην περιοχή αναφέρονται με διαφορετικό τρόπο. Ωστόσο αυτό δεν είναι απολύτως σαφές σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως π.χ. οι δωρεές των Σέρβων στις περιοχές από τη Στρούμιτσα και βορειότερα. Αυτές συνήθως συνίστανται σε ολόκληρα χωριά, αλλά είναι δύσκολο να παρακολουθήσουμε το ακριβές είδος της παροχής, ελλείψει συστηματικών Απογραφών όπως στις βυζαντινοκρατούμενες περιοχές, όπου αποσαφηνίζονται συνήθως τα είδη και τα ποσά των προσόδων, καθώς και οι φορολογούμενες εκτάσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Μονής Παντελεήμονος, όπου οι Σέρβοι πρίγκηπες Δραγάσηδες αφιερώνουν μια σειρά δεκάδων χωριών στην περιοχή της Στρούμιτσας. Σημειωτέον ότι λίγο νωρίτερα ο ίδιος ο Κράλης Δουσάν είχε αφιερώσει στην περιοχή ένα μικρό αριθμό χωριών, ενώ οι πριγκιπικές αυτές δωρεές αφορούσαν πολλαπλάσιες κτήσεις. Αν τα χωριά αυτά καταγραφούν με τη λογική που υιοθετήθηκε για το σύνολο των μονών, δίνεται μια εικόνα που πιθανόν να μην είναι απολύτως ακριβής, ιδίως σε σύγκριση με τις κτήσεις άλλων μεγάλων μονών (π.χ. Λαύρας και Ιβήρων). Διότι, με τις δεκάδες των χωριών αυτών, και υπολογίζοντας το δικαίωμα της μονής σε πραγματική έκταση γης, η συνολική έκταση «δικαιοδοσίας» της καταλήγει να είναι κατά πολύ μεγαλύτερη από εκείνη των πρώτων αθωνικών μονών (αν και αρκετοί ερευνητές συμφωνούν ότι αυτό θα μπορούσε κάλλιστα να ισχύει - βλ. σχετικά, παρουσίαση της Μονής Αγ. Παντελεήμονος και ειδικότερα τη Γεωγραφική Ανάλυση των δεδομένων καταγραφής).

Με τα παραπάνω, καθίσταται σαφές ότι η διαδικασία τυποποίησης είναι ένα συμβατικό αλλά απαραίτητο στάδιο της όλης εργασίας, προκειμένου να

«δαμαστεί» με κάποιον τρόπο η πληροφορία, ακόμη και αν ορισμένες φορές η τυποποίηση αυτή δε βοηθά ιδιαίτερα την αποσαφήνιση της πλήρους εικόνας.

Οι παραπάνω κύριοι τύποι, σε αρκετές περιπτώσεις, είναι δυνατό να αναλυθούν στα επιμέρους συστατικά τους ή, έστω, να δώσουν μια ακριβέστερη εικόνα, ανάλογα με την πηγή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση ανταλλαγής κτημάτων μεταξύ Μ.Λαύρας και Κράτους στα 1409, όπου φαίνεται η δομή των κτήσεων της μονής: χωριά (κατοικημένα ή «παλαιοχώρια»), υδρόμυλοι, ανεμόμυλοι, αμπέλια, περιβόλια, αρώσιμες γαίες, πάροικοι, δικαιώματα νερού κ.λπ. Οι συνηθέστεροι επιμέρους τύποι αποδίδονται σε ενδεικτικό κατάλογο στο Παράρτημα.

Γενικότερα, καταγράφοντας επικράτειες και όχι μεμονωμένα ακίνητα, οι τύποι είναι κατά κανόνα μικτοί. Στις περιπτώσεις αυτές, πριμοδοτούμε συγκεκριμένους τύπους για λόγους στατιστικούς, ενώ από τα υπόλοιπα αναγράφουμε την κύρια χρήση, και τις υπόλοιπες στα περιγραφικά πεδία. Πριμοδοτούνται γενικώς τα κάθε είδους θρησκευτικά καθιδρύματα, με την έννοια ότι κάθε μονύδριο ή ναός καταγράφεται χωριστά, ως αυτόνομη εγγραφή. Κάποια από αυτά είναι οι έδρες μετοχίων, ενώ κάποια άλλα απλώς υπάγονται σε αυτά ως δευτερεύουσες κτήσεις. Ανεξάρτητα από αυτό, καταγράφοντας χωριστά, για να φανεί ποσοτικά η έμφαση / προτίμηση σε τέτοιες κτήσεις. Επίσης, όπου έχουμε ως κύριο τύπο «μονή», πριμοδοτείται αυτός έναντι των άλλων που δηλώνουν οικονομικές χρήσεις. Αυτά αποδίδονται στην περιγραφή. Π.χ. εάν κάποιο μονύδριο μπορεί να είναι έδρα μετοχίου που κατέχει αμπέλια, μύλους, εργαστήρια κ.λπ., ως τύπος θα αποδοθεί απλώς η «μονή» και όχι τα υπόλοιπα, για τα οποία θεωρούμε αυτονόητο ότι υφίστανται. Κατά κανόνα, κάθε μονύδριο ή ναός κατέχει (ως προίκα) κάποιες μικρές έστω κτήσεις, και άρα αυτά συνήθως εννοούνται.

Σε ό,τι αφορά δε τις μεγάλες κτήσεις (εκατοντάδων μοδίων και άνω), εφόσον δεν υπάρχουν αντίθετες ενδείξεις, αποδίδουμε κατά σύμβαση *τύπο* “Συνδυασμό” (χρήσεων), θεωρώντας αυτονόητο ότι σε μια προβιομηχανική οικονομία με κυρίαρχο ιδανικό την αυτάρκεια, είναι πολύ λογικό μια πολύ μεγάλη έκταση γης να συνδυάζει και άλλες χρήσεις, πέραν της καλλιέργειας εποχικών μόνων ειδών.

Μεγέθη

Βασικό στοιχείο ποιοτικής κατανομής είναι η κατάταξη των κτήσεων βάσει μεγέθους (που ουσιαστικά αφορά τις κτήσεις σε γη) και όχι άλλου είδους ακίνητα (π.χ. μονύδρια, οικίες κ.λπ.).

Και εδώ, ήταν αναγκαία μια τυποποίηση, προκειμένου να αποδοθούν κάποιες συμβατικές τάξεις μεγέθους, οι οποίες προέκυψαν σε δεύτερη φάση, μετά από τη μελέτη των πηγών και αρκετές δοκιμαστικές προσπάθειες κατάταξης.

Οι τάξεις (βλ. και παρακάτω, στην Καταγραφή), πέραν των Αδιάγνωστων που αποτελούν πολυπληθή κατηγορία, αφορούν αδρομερώς μικρές, μεσαίες, μεγάλες και πολύ μεγάλες κτήσεις. Τα συμβατικά όρια που ορίστηκαν μετά από μελέτη των εγγράφων, είναι: 100, 500 και 2.000 μόδιοι γης.

Συχνά οι πληροφορίες δεν επαρκούν για να συμπληρωθούν τα απαραίτητα πεδία, όπως η έκταση εν προκειμένω. Όπου οι έμμεσες πληροφορίες το επιτρέπουν, συμπεραίνουμε την έκταση ή τον τύπο από τα συμφραζόμενα. Έτσι, όταν πρόκειται για ολόκληρο χωριό (ακόμη και αν η κτήση συνίσταται μόνο σε φορολογικές προσόδους), συμπεραίνουμε κατηγορία μεγέθους 4 (δηλαδή άνω των 2.000 μοδίων).

Τρόποι κτήσης

Η καταγραφή των ποικίλων κτήσεων σε επικράτειες (αντί της αρχική απόπειρας αναλυτικής καταγραφής ακινήτων), δεν επέτρεψε τη συνέχιση καταγραφής του τρόπου απόκτησης ενός ακινήτου, καθώς σε μία μετοχιακή επικράτεια περιλαμβάνονται κτήσεις που αποκτήθηκαν με ποικίλους τρόπους. Ενίοτε αποτυπώνεται στην *Περιγραφή* ο τρόπος κτήσης του αρχικού ή του μεγαλύτερου ακινήτου –εφόσον υπάρχουν οι σχετικές πληροφορίες– αλλά η πληροφορία αυτή δεν μπορεί να αποδοθεί σε χωριστό πεδίο, εφόσον δεν χαρακτηρίζει το σύνολο της επικράτειας.

Όταν πρόκειται για μαζικές κτήσεις ή μεγάλες εκτάσεις, τα έγγραφα συνήθως αναφέρουν τον τρόπο κτήσης, τουλάχιστον της αρχικής. Είναι ωστόσο αδύνατο να παρακολουθήσουμε τις όποιες μεταβολές στη συνέχεια λεπτομερώς.

- Αγγελάκος **Αγγελάκος Β.** (1921), *Ἡ ἐν Ἀγίῳ Ὄρει Ἄθω Ἱερά Μονή τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου, 1300-1921*, Θεσσαλονίκη.
- Αναστασιάδης **Αναστασιάδης Β.**(2002), Αρχείο της Ι. Μ. Χιλανδαρίου. Επιτομές εγγράφων, *Αθωνικά Σύμμεικτα 9*, Αθήνα: ΕΙΕ.
- Βακαλόπουλος **Βακαλόπουλος Α. Ε.** (1939), Η παρά την Θεσσαλονίκη βυζαντινή μονή του Χορταΐτου, *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 15*, σσ. 281-288.
- Βαμβακάς **Βαμβακάς Δ.** (1985), *Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας, Κατάλογος του Αρχείου, Αθωνικά Σύμμεικτα 1*, Αθήνα: ΕΙΕ.
- Βασδραβέλλης **Βασδραβέλλης Ι. Κ.** (1973), *Ανέκδοτα φερμάνια αφορώντα εις τα εν τη χερσονήσω Κασσάνδρας και αλλαχού της Χαλκιδικής ευρισκόμενα μετόχια, Μακεδονικά 13*.
- Βενιαμίν εκ Τουδέλης **Βενιαμίν εκ Τουδέλης** (1994), *Το Βιβλίο των Ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική, 1159-1173 (επιμ. Μεγαλομμάτης Κ.)*, Αθήνα: Στοχαστής.

- Γαβριήλ Διονυσιάτης **ΓΑΒΡΙΗΛ Αρχιμανδρίτης** (1959), *Η εν Αγίω Όρει Ιερά μονή του Αγίου Διονυσίου*, Αθήνα.
- Γάσπαρης, Πρωτάτο **Γάσπαρης Χ.** (1991), Αρχείο Πρωτάτου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων, *Αθωνικά Σύμμεικτα 2*, Αθήνα: ΕΙΕ.
- Γάσπαρης, Αγροτικοί δρόμοι **Γάσπαρης, Χ.** (1995), Επαρχιακοί και αγροτικοί δρόμοι στον ύστερο Μεσαίωνα (13^{ος}-14^{ος} αι.). Η περίπτωση της Μακεδονίας και της Κρήτης. *Θησαυρίσματα 25*, Βενετία, σσ. 49-60.
- Γάσπαρης, Ελληνισμός **Γάσπαρης Χ.** 2008), Ο Ελληνισμός μετά την Άλωση του 1204. Στο: Μοσχονάς Ν. Γ. (επιμ.), *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, *Το Βυζάντιο Σήμερα 5*, Αθήνα, σσ. 269-286.
- Γιαννακόπουλος **Γιαννακόπουλος Α.** (2001) Αρχείο της Ι. Μ. Σταυρονικήτα. Επιτομές εγγράφων, 1533-1800, *Αθωνικά Σύμμεικτα 8*, Αθήνα: ΕΙΕ.
- Γουναρίδης, Ξηροποτάμου **Γουναρίδης Π.** (1993), Αρχείο Ιεράς Μονής Ξηροποτάμου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων, *Αθωνικά Σύμμεικτα 3*, Αθήνα: ΕΙΕ.
- Γκράτζιου **Γκράτζιου Ο. – Λούκος Χ.** (επιμ.) (2009), Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη – Oekland,

Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης –
Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

Δημητριάδης,
Φορολογικές κατηγορίες

Δημητριάδης Β. (1980), Φορολογικές κατηγορίες των χωριών της Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 20, σσ. 375-462.

Δημητριάδης,
Θεσσαλονίκη

Δημητριάδης Β. (1983), Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912, Θεσσαλονίκη.

Δημητριάδης,
Τουρκικά έγγραφα

Δημητριάδης Β. (1996), Τα τουρκικά έγγραφα του Αγίου Όρους και η σημασία τους, στο: *Το Άγιον Όρος, Χθες, Σήμερα, Αύριο*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (29 Οκτ.-1 Νοεμ. 1993), Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη Αρ. 84, σσ. 81-92.

Δημητριάδης,
Δρόμοι και κόμβοι

Δημητριάδης Ε.Π., Λαγόπουλος Α.-Φ., Τσότσος Γ. (επιμ.) (1998), Ιστορική Γεωγραφία. Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη, Θεσσαλονίκη.

Δημητρόπουλος,
Μονές και αρχές

Δημητρόπουλος Δ. (2011), Χριστιανικές μονές και περιφερειακές οθωμανικές αρχές. Στο: Κολοβός Η. (επιμ.), *Μοναστήρια, Οικονομία και πολιτική, Από τους μεσαιωνικούς στους Νεώτερους χρόνους* (συλλογικός τόμος), Ηράκλειο-Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 191-205.

- ΕΙΕ, Άθως **ΕΙΕ/ΙΒΕ (1997)**, Ο Άθως στους 14^ο-16^ο αιώνες, *Αθωνικά Σύμμεικτα 4*, Αθήνα: ΕΙΕ.
- Ζαχαριάδου, **Ζαχαριάδου Ε. (2011)**, Η ασφάλεια των ναυτιλομένων στο Αιγαίο και τα Μοναστήρια. Στο: Κολοβός Η. (επιμ.), *Μοναστήρια, Οικονομία και πολιτική, Από τους μεσαιωνικούς στους Νεώτερους χρόνους* (συλλογικός τόμος), Ηράκλειο-Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 155-162.
- Ζαχαρόπουλος **Ζαχαρόπουλος Ν. (1981)**, Η Εκκλησία στην Ελλάδα κατά τη Φραγκοκρατία, Θεσσαλονίκη.
- Λάμπρος **Λάμπρος Σ. ,**ΝΕ 18 (1924), σ. 359-361
- Θεοδωρίδης **Θεοδωρίδης Π. (1981)**, Πίνακας τοπογραφίας του Αγιορείτικου παραγωγικού χώρου, *Κληρονομιά* 13, Β', σσ. 331-430.
- Θεοχαρίδης **Θεοχαρίδης, Γ. Ι. (1954)**, Κατεπανίκια της Μακεδονίας. Συμβολή εις την διοικητική ιστορίαν και γεωγραφίαν της Μακεδονίας κατά τους μετά την Φραγκοκρατίαν χρόνους, *Μακεδονικά*, παρ. 1, Θεσσαλονίκη.
- Ιναλτζίκ **Ιναλτζίκ, Χ. (1995)**, Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή, 1300-1600, μτφ. Κοκολάκη Μ., Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Καλπάκης, Μετόχια **Καλπάκης Δ.** (2015), Για μια μακροσκοπική εξέταση του φαινομένου των μετοχίων: Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις. Στο: *Η εξακτίνωση του Αγίου Όρους στον ορθόδοξο κόσμο: τα μετόχια – MountAthos: Spreading the Light to the Orthodox World. The Metochia* (Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki), σσ. 365-373.
- Καντακουζηνός **Schopen J.** (ed.) (1828-1832), *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, 3 vols. Bonn.
- Κάσδαγλη, Κιστερκιανοί **Κάσδαγλη Α.** (2011), NIHILSUBSOLENOVUM, Ουδέν καινόν υπό τον Ήλιον, Σκέψεις περί την Ιστοριογραφία με αφορμή τους Κιστερκιανούς μοναχούς κατά τον κεντρικό Μεσαίωνα, Στο: Κολοβός Η. (επιμ.), *Μοναστήρια, Οικονομία και πολιτική, Από τους μεσαιωνικούς στους Νεώτερους χρόνους* (συλλογικός τόμος), Ηράκλειο - Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 31-51.
- Κεκαυμένος **Κεκαυμένος** (1993), Στρατηγικόν (Εισαγωγή-Μετάφραση: Δημ. Τσουγκαράκης, Επιμέλεια: Θεόδ. Μωυσιάδης), Αθήνα: Εκδ. Κανάκη.
- Κιουσοπούλου, *Μοναστήρια στις πόλεις* **Κιουσοπούλου Α.** (2003), Η παρουσία των μοναστηριών μέσα στις πόλεις κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους. Στο: Μοσχονάς Ν.

(επιμ.) *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: ΕΙΕ, σσ. 273-282.

Κιουσοπούλου,
Γεωγραφία μοναστηριών

Κιουσοπούλου Α. (2009), Η γεωγραφία των βυζαντινών μοναστηριών. Παρατηρήσεις για μια τυπολογία. Στο: Γκράτζιου Ο. – Λούκος Χ.(επιμ.), *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη – Οεκλαντ*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης – Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σσ. 95-106.

Κολοβός,
Χωρικοί και μοναχοί

Κολοβός Η. (2000), Χωρικοί και μοναχοί στην οθωμανική Χαλκιδική, 15ος-16ος αιώνας. Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην ύπαιθρο και η μονή Ξηροποτάμου, ανέκδ. διδ. διατριβή, τ. Α', Θεσσαλονίκη.

Κολοβός, *Μοναστήρια*

Κολοβός Η. (επιμ.) (2011), *Μοναστήρια, Οικονομία και πολιτική, Από τους μεσαιωνικούς στους Νεώτερους χρόνους* (συλλογικός τόμος), Ηράκλειο-Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Κορδώσης, *Δρόμοι*

Κορδώσης Μ. (1998), Οι δρόμοι από το Δυρράχιο και την Αυλώνα προς την Ανατολή, σύμφωνα με τον Άραβα γεωγράφο Idrisi. Στο: Δημητριάδης Ε.Π. etal. (επιμ.), *Ιστορική Γεωγραφία. Δρόμοι και*

*κόμβοι της Βαλκανικής από την αρχαιότητα στην
ενιαία Ευρώπη, Θεσσαλονίκη, σσ. 115-132.*

Κοτζαγεώργης,
Μονή Αγίου Παύλου

Κοτζαγεώργης Φ. (2002), *Η αθωνική μονή Αγίου
Παύλου κατά την οθωμανική περίοδο (τέλη 14ου
αι. – 1830)*, Θεσσαλονίκη: UniversityStudioPress.

Κοτζαγεώργης,
Αρχείο Αγίου Παύλου

Κοτζαγεώργης Φ. (2008), *Άρχεϊο τῆς Ι.Μ. Ἀγίου
Παύλου, Ἐπιτομὲς ἐγγράφων 1010-1800, Ἀθωνικὰ
Σύμμεικτα 12*, Ἀθήνα: ΕΙΕ.

Κοτζαγεώργης, *Λήμνος*

Κοτζαγεώργης Φ. (2010), *Τα Αγιορείτικα Μετόχια
στη Λήμνο. Στο: Γ. Κωνσταντέλλης (επιμ.), Λήμνος,
Εκκλησιαστική Κληρονομιά, τ. Α΄*, Ἀθήνα, σσ. 108-
129.

Κοτζαγεώργης,
Τοπικές ελίτ

Κοτζαγεώργης Φ. (2011), *Τα Μοναστήρια ως
οθωμανικές τοπικές ελίτ. Στο: Κολοβός Η. (επιμ.),
Μοναστήρια, Οικονομία και πολιτική, Από τους
μεσαιωνικούς στους Νεώτερους χρόνους
(συλλογικός τόμος), Ηράκλειο-Ρέθυμνο:
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 163-190.*

Κοτζαγεώργης,
Οθωμανικά έγγραφα

Κοτζαγεώργης Φ. (2011), *Το Άγιον Όρος μέσα από
τα οθωμανικά έγγραφα του 15^{ου} αιώνα, Στο: Το
Άγιον Όρος στον 15^ο και 16^ο αιώνα, Πρακτικά ΣΤ΄
Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Αγιορειτικής
Εστίας, Θεσσαλονίκη.*

- Κοτζαγεώργης, *Μακεδονία* **Κοτζαγεώργης Φ.**, Η Οθωμανική Μακεδονία (τέλη ΙΔ΄ – τέλη ΙΖ΄ αιώνα).
- Κουμανούδη,
Δυτικός μοναχισμός **Κουμανούδη Κ.** (2011), Όψεις του Δυτικού Μοναχισμού στην Ελληνολατινική Ανατολή κατά το Μεσαίωνα. Στο: Κολοβός Η. (επιμ.), *Μοναστήρια, Οικονομία και πολιτική, Από τους μεσαιωνικούς στους Νεώτερους χρόνους* (συλλογικός τόμος), Ηράκλειο-Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 69-115.
- Κωνσταντέλλης **Κωνσταντέλλης Γ.** (επιμ.) (2010), Λήμνος, Εκκλησιαστική Κληρονομιά, τ. Α΄, Αθήνα.
- Λαΐου,
Αγροτική οικονομία **Λαΐου, Α.** (2006), Η αγροτική οικονομία (13ος – 15ος αιώνας), Στο: Λαΐου – Θωμαδάκη, Α. (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, τ. Α΄, σσ. 495-574.
- Λαΐου, *Ανταλλαγές* **Λαΐου, Α.** (2006), Οικονομικές και μη Οικονομικές Ανταλλαγές, Στο: Λαΐου – Θωμαδάκη, Α. (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, τ. Β΄, σσ. 448-469.
- Λαΐου,
Οικονομική σκέψη **Λαΐου, Α.** (2006), Οικονομική σκέψη και ιδεολογία, Στο: Λαΐου – Θωμαδάκη, Α. (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, τ. Γ΄, σσ. 329-360.

- Λαΐου, *Επισκόπηση* **Λαΐου, Α.** (2006), *Επισκόπηση της Βυζαντινής Οικονομίας*, Στο: Λαΐου – Θωμαδάκη, Α. (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, τ. Γ', σσ. 361-389.
- Λαΐου, *Peasant Society* **Λαΐου – Θωμαδάκη Α.** (1977), *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, Princeton - New Jersey (Ελληνική μετάφραση: *Η αγροτική κοινωνία στην Ύστερη Βυζαντινή Εποχή*, μετ. Α. Κάσδαγλη, Αθήνα 1987).
- Λαΐου, *Αγροτική κοινωνία* **Λαΐου – Θωμαδάκη Α.** (1987), *Η Αγροτική Κοινωνία στην Ύστερη Βυζαντινή Εποχή*, (μτφ. Αγγλ. Κάσδαγλη), Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Λαΐου, *Τιμή της γης* **Λαΐου, Α.** (2003), *Η διαμόρφωση της τιμής της γης στο Βυζάντιο*. Στο: Αβραμέα, Α. – Λαΐου, Α. – Χρυσός, Ε. (επιμ.), *Βυζάντιο, Κράτος και Κοινωνία – Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα: ΕΙΕ.
- Λαΐου, *Σχέσεις* **Λαΐου, Σ.** (2011), *Σχέσεις μοναχών και Χριστιανών λαϊκών κατά την Οθωμανική περίοδο (15^{ος} – αρχές 19^{ου})*. Στο: Κολοβός Η. (επιμ.), *Μοναστήρια, Οικονομία και πολιτική, Από τους μεσαιωνικούς στους Νεώτερους χρόνους* (συλλογικός τόμος), Ηράκλειο-Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 207-223.

- Λάμπρος, *Κατάλογος* **Λάμπρος Σ.** (1895), Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδίκων, τ. Ι, Cambridge.
- Λάμπρος, *Πάτρια* **Λάμπρος Σ.** (1912), Τα πάτρια του Αγίου Όρους, *Νέος Ελληνομνήμων* 9, Αθήνα, σσ. 116-161 & 205-244.
- Λουγγής **Λουγγής Τ.** (2003), Βυζαντινές λόγιες απόψεις περί χρήματος και αγοράς το 14^ο αιώνα. Στο: Μοσχονάς Ν. (επιμ.) *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: ΕΙΕ, σσ. 349-363.
- Μαυρομμάτης **Μαυρομμάτης Λ.** (1997), Το Άγιον Όρος κατά τον ΙΔ' αιώνα. Στο: Στο: ΕΙΕ/ΙΒΕ, *Ο Άθως στους 14^ο-16^ο αιώνες*, *Αθωνικά Σύμμεικτα* 4, Αθήνα: ΕΙΕ, σσ. 13-16.
- Μελισσάκης **Μελισσάκης Ζ.** (2008), Αρχείο της Ι. Μ. Εσφιγμένου, Επιτομές Μεταβυζαντινών Εγγράφων, *Άθωνικά Σύμμεικτα* 11, Αθήνα: ΕΙΕ.
- Μοσχονάς **Μοσχονάς Ν.** (επιμ.) (2003), Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: ΕΙΕ.
- Μουστάκας, Βαλκάνια **Μουστάκας Κ.** (2015), Ιστορία των Μεσαιωνικών Βαλκανίων, ΣΕΑΒ, Αθήνα.

- Μουστάκας,
Οδικό Δίκτυο
- Μουστάκας Κ.** (1998), Το οδικό δίκτυο της Δυτικής Μακεδονίας κατά το Μεσαίωνα (11^{ος}-15^{ος} αιώνας). Στο: Δημητριάδης Ε.Π. et al. (επιμ.), *Ιστορική Γεωγραφία. Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, σσ. 145-154.
- Μπούρας
- Μπούρας, Χ.**, Απόψεις των βυζαντινών πόλεων από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα, Στο: Λαΐου – Θωμαδάκη, Α. (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, τ. Β', σσ. 193-230..
- Μυλωνάς
- Μυλωνάς Π.** (επιμ.)(2009), Β. Γ. Μπάρσκι, Τά ταξίδια του στο Άγιον Όρος 1725-1726, 1744-1745, Θεσσαλονίκη.
- Νικολόπουλος
- Νικολόπουλος Π. - Οικονομίδης Ν.** (1966), Ίερά Μονή Διονυσίου, Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου, *Βυζαντινά Σύμμεικτα 1*, Ἀθήνα: ΕΙΕ.
- Νυσταζοπούλου, Οδικό δίκτυο
- Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου Μ.** (1998), Το οδικό δίκτυο της χερσονήσου του Αίμου και η σημασία του κατά τους Μέσους Χρόνους (Γενικές επισημάνσεις και προτάσεις έρευνας). Στο: Δημητριάδης Ε.Π. et al. (επιμ.), *Ιστορική Γεωγραφία. Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, σσ. 155-159.

- Νυσταζοπούλου,
Σταυροφορία **Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου Μ.** (2008), Η τέταρτη Σταυροφορία και οι επιπτώσεις στα Βαλκάνια. Στο: Μοσχονάς Ν. Γ. (επιμ.), *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, *Το Βυζάντιο Σήμερα* 5, Αθήνα, σσ. 383-400.
- Οικονομίδης,
Οικονομία προνομίων **Οικονομίδης, Ν.** (2006), Η κρατική οικονομία των προνομίων Στο: Λαΐου – Θωμαδάκη, Α. (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, τ. Γ', σσ. 211-252.
- Ορλάνδος **Ορλάνδος Α.** (1927), Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική, Αθήνα.
- Παζαράς **Παζαράς Θ.** (1993), Επανομή. Ιστορία - Μνημεία - Τοπογραφία, Θεσσαλονίκη.
- Παπάγγελος, Γαλάτισσα **Παπάγγελος Ι. Α.** (1978), Συμβολή στην ιστορία και αρχαιολογία της περιοχής της Γαλατίστης, *Χρονικά της Χαλκιδικής*, 33-34, σσ. 63-87.
- Παπάγγελος, Τορώνη **Παπάγγελος Ι. Α.** (1978), Δύο ομολογίες της χώρας Συκιάς για την Τορώνη, *Χρονικά της Χαλκιδικής* 33-34, σσ. 115-127.
- Παπάγγελος, Καθέδρα **Παπάγγελος Ι. Α.** (1983), Προσπάθεια εντοπισμού της 'Καθέδρας των Γερόντων', *Μακεδονικά* 23, σσ. 305-316.

- Παπάγγελος, *Ιερισσός* **Παπάγγελος Ι. Α.** (1985), Ειδήσεις για τα ιβηρικά μετόχια της Ιερισσού, *Βυζαντινά* 132 (1985), σσ. 1569-1618.
- Παπάγγελος, *Χαλκιδική* **Παπάγγελος Ι. Α.** (1988), Χαλκιδική, Θεσσαλονίκη.
- Παπάγγελος, *Σιμωνόπετρα* **Παπάγγελος Ι.** (1991), Τα Μετόχια, Στο: Παπαδόπουλος Σ. (επιμ.), *Σιμωνόπετρα, Άγιον Όρος*, Αθήνα: ΕΤΒΑ.
- Παπάγγελος, *Ορμύλια* **Παπάγγελος Ι. Α.** (1992), Ορμύλια. Ιερό Κοινόβιο Ευαγγελισμού της Θεοτόκου. Η Ιστορία, Αθήνα, σσ. 29-68.
- Παπαγιάννης – Ιερομ. Ελισαίος **Παπαγιάννης Θ. – Ιερομ. Ελισαίος Σιμωνοπετρίτης** (1994), Φυσικός Χώρος και Μοναχισμός. Η διατήρηση της βυζαντινής παράδοσης στο Άγιον Όρος, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν, *Υλικό, φυσικό και πνευματικό περιβάλλον στο Βυζαντινό και Μεταβυζαντινό Κόσμο*, αρ. 2, Αθήνα.
- Παπαγιάννη **Παπαγιάννη, Ε.**, Νομικοί θεσμοί και πρακτική σε θέματα εκκλησιαστικής περιουσίας. Στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Γ., σσ. 253-266.
- Παπαδημητρίου **Παπαδημητρίου - Δούκας Ν.** (2002), Αγιορειτικοί θεσμοί 843-1912/13, Αθήνα - Κομοτηνή

(*Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte*,
Athener Reihe 13).

Παπαχρυσάνθου,
Μοναχισμός

Παπαχρυσάνθου Δ. (1992), Ο Αθωνικός
μοναχισμός. Αρχές και Οργάνωση, Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Παπαχρυσάνθου,
Ξενοφώντος

Παπαχρυσάνθου Δ. (1997), Ιερά Μονή
Ξενοφώντος: ιστορική έρευνα των αθωνικών
πηγών (10^{ος} – 15^{ος} αιών), Άγιον Όρος.

Παπαχρυσάνθου,
Διοίκηση

Παπαχρυσάνθου Δ. (1998), Η διοίκηση του Αγίου
Όρους (1600-1927). Σύντομη ιστορική
επισκόπηση, *Αθωνικά Σύμμεικτα 6*, Αθήνα: ΕΙΕ.

Πάρδος

Πάρδος Α. (1998), Αρχείο τῆς Ι.Μ. Παντοκράτορος,
Έπιτομές ἐγγράφων, 1039-1801, Μέρος Α',
Αθωνικά Σύμμεικτα 5, Αθήνα: ΕΙΕ.

Πέννα

Πέννα Β. (2003), Χρήμα και αγορά στην εποχή των
Παλαιολόγων (13^{ος}-15^{ος} αι.). Στο: Μοσχονάς Ν.
(επιμ.) *Χρήμα και αγορά στην εποχή των*
Παλαιολόγων, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: ΕΙΕ,
σσ. 375-384.

Πεντζίκης

Πεντζίκης Ν.Γ. (2003), Άγιον Όρος, τ. 2, Αθήνα:
Explorer.

- Σακελλαρίου **Σακελλαρίου Ε.** (2011), Τα Μοναστήρια στη Μεσαιωνική Δύση, Οι σχέσεις τους με την πολιτική και την οικονομία (8^{ος}-11^{ος} αιώνας). Στο: Κολοβός Η. (επιμ.), *Μοναστήρια, Οικονομία και πολιτική, Από τους μεσαιωνικούς στους Νεώτερους χρόνους* (συλλογικός τόμος), Ηράκλειο-Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 1-30.
- Σηφουνάκης **Σηφουνάκης Ν.** (1993), Μια άγνωστη αρχιτεκτονική: Οι μάντρες στη Λήμνο και στα άλλα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου (2^η έκδοση), Αθήνα.
- Σιδηρόπουλος **Σιδηρόπουλος Γ.** (2000), Άγιον Όρος. Αναφορές στην ανθρωπογεωγραφία, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Σμυρλής, *Μοναστήρια* **Σμυρλής Κ.** (2011), Τα μοναστήρια στο Ύστερο Βυζάντιο. Οικονομικός ρόλος και σχέσεις με το κράτος (13^{ος}-15^{ος} αιώνας). Στο: Κολοβός Η. (επιμ.), *Μοναστήρια, Οικονομία και πολιτική, Από τους μεσαιωνικούς στους Νεώτερους χρόνους* (συλλογικός τόμος), Ηράκλειο-Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 53-68.
- Σμυρνάκης **Σμυρνάκης Γ.** (1988), Το Άγιον Όρος, Καρυές (φωτογρ. ανατ. από την έκδοση του 1903, συμπληρωμένη με ευρετήριο ονομάτων).

- Τσαρούχας **Τσαρούχας Ι. - Μπονόβας Ν.** (2013), Τα μετόχια Γιενίκιοϊ, Αγιασμάτ(ι), Προβίστα της μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους στην περιοχή των Σερρών. Στο: *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι την σύγχρονη εποχή*. Πρακτικά Συνεδρίου, Β΄ τόμος, Σέρρες, σ. 593-628.
- Τσιοράν **Τσιοράν Γ.** (1938), Σχέσεις τῶν Ρουμανικῶν χωρῶν μετὰ τοῦ Ἄθω καὶ δὴ τῶν μονῶν Κουτλουμουσίου, Λαύρας, Δοχειαρίου καὶ Ἁγίου Παντελεήμονος ἢ τῶν Ῥώσων, Athènes.
- Τσότσος, Μακεδονία **Τσότσος Γ.** (2011), Ιστορική Γεωγραφία της Δυτικής Μακεδονίας: Το Οικιστικό Δίκτυο, 14^{ος}-170ς αιώνας.
- Φειδάς **Φειδάς Β.** (1996), Μοναχισμός και κόσμος. Στο: *Τάσεις του Ορθόδοξου Μοναχισμού*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου στο πλαίσιο του έργου «Οι δρόμοι του ορθόδοξου μοναχισμού: Πορευθέντες μάθετε». Συμβούλιο της Ευρώπης, Αθήνα: ΥΠΠΟ, σσ. 40-52.
- Χαριζάνης, Μοναχισμός **Χαριζάνης Γ.** (2003), Ο μοναχισμός στη Θράκη κατά τους Βυζαντινούς αιώνες, Θεσσαλονίκη: Γιαχούδης.
- Χαριζάνης, Αθωνική Πολιτεία **Χαριζάνης Γ.** (2007), Η ίδρυση και οι απαρχές λειτουργίας της Αθωνικής Πολιτείας, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης.

- Χαριζάνης, *Κτήματα* **Χαριζάνης Γ.** (2016), *Κτήματα (μετόχια) των Αθωνικών μονών στη Βυζαντινή Θράκη (11^{ος} – 15^{ος} αι.)*, *Βυζαντιακά*, 33, σσ. 173-189.
- Χαριζάνης, *Αλάτι* **Χαριζάνης Γ.** (2017), *Το Αλάτι, οι Αλυκές και οι Αλυκάριοι της Θεσσαλονίκης στα τελευταία βυζαντινά χρόνια*, *Μακεδονικά*, 42, σσ. 67-78.
- Χαριζάνης, *Εποικισμοί* **Χαριζάνης Γ.** (2017), *Εποικισμοί και Εγκαταστάσεις Πληθυσμών στη Θράκη κατά τους Βυζαντινούς Αιώνες*. Στο: Βαρβούνης Μ. – Τσιγάρας Γ. – Βόγλη Ε. (επιμ.), *Διεπιστημονικές Διαδρομές από το Παρόν στο Παρελθόν*, σσ. 483-496.
- Χαριζάνης, *Η περιοχή των Λιμνών* **Χαριζάνης Γ.** (2017), *Η περιοχή των λιμνών Αγίου Βασιλείου (Λαγκαδά) και Βόλβης κατά τους τελευταίους Βυζαντινούς αιώνες (11^{ος}-15^{ος})*. Τα Αθωνικά Μετόχια, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης.
- Χαριζάνης, *Παπίκιον* **Χαριζάνης Γ.** (2017), *Παπίκιον – Γάνος – Παρόρια*. Τα περιλάμπρα μοναστικά κέντρα της Βυζαντινής Θράκης. Στο: Βαρβούνης Μ. (επιμ.), *Περίλαμπρον. Τιμητικό Αφιέρωμα στον Μακαριώτατο Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος, κ. Ιερώνυμο Β΄*, σσ. 63-72.
- Χειλάς **Χειλάς Χ.** (2002), *Ο παραθαλάσσιος πύργος και ο μπαρμπακάς του αρσανά της Ιεράς Μονής Καρακάλλου*. Στο: ΚΕΔΑΚ, *Οι πύργοι του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη, σσ. 118-121.
- Χρυσοχοΐδης, *Αγίου Παύλου* **Χρυσοχοΐδης Κ.** (1981), *Ίερά Μονή Αγίου Παύλου, Κατάλογος του Αρχείου, Σύμμεικτα 3*, Αθήνα: ΕΙΕ.

- Χρυσοχοΐδης,
Αρχείο Καρακάλλου **Χρυσοχοΐδης Κ. – Γουναρίδης Π. (1985)**, Ιερά Μονή Καρακάλλου, Κατάλογος του Αρχείου, *Αθωνικά Σύμμεικτα 1*, Αθήνα: ΕΙΕ.
- Χρυσοχοΐδης, Γεννάδιος **Χρυσοχοΐδης Κ. (1998)**, Τα οικονομικά των επισκόπων στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα και η περίπτωση του Γενναδίου Σερρών, *Σύμμεικτα*, 12, Αθήνα: ΕΙΕ, σσ. 271-316.
- Χρυσοχοΐδης, Βατοπεδίου **Χρυσοχοΐδης Κ. (1996)**, Η μονή Βατοπεδίου από την οθωμανική κατάκτηση έως τον 20ό αι. Στο: *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, Αθήνα, σσ. 54-71 και 322-325.
- Χρυσοχοΐδης,
Παντοκράτορος **Χρυσοχοΐδης Κ. (1998)**, Ιστορία Μονής Παντοκράτορος. Στο: *Εικόνες της Μονής Παντοκράτορος, Άγιον Όρος*, σσ. 17-39 και σημ. σσ. 334-337.
- Χρυσοχοΐδης, Ξενοφώντος **Χρυσοχοΐδης Κ. (1998)**, Ιστορία Μονής Ξενοφώντος. Στο: *Ιερά Μονή Ξενοφώντος. Εικόνες, Άγιον Όρος*, σσ. 17-44 και σημ. σσ. 274-281.
- Χρυσοχοΐδης,
Ιστορία Καρακάλλου **Χρυσοχοΐδης Κ. (2011)**, Ιστορικό Διάγραμμα της Μονής. Στο: Τσιγαρίδας Ε. (επιμ.), *Εικόνες Ιεράς Μονής Καρακάλλου, Άγιον Όρος*, σσ. 17-86.
- Χωνιάτης **Χωνιάτης Νικήτας (1975)**, Χρονική Διήγησις, (εκδ.: Van Dieten, J. L.), Βερολίνο.

- Antoniadis, *Villages*   **Antoniadis – Bibicou A.** (1965), *Villages désertés en Grèce, un bilan provisoire*. Στο: *Villages désertés et histoire économique, XIe-XVIIIe siècles, Paris*, σσ. 343-417.
- Actes ROSSIKON   **Actes ROSSIKON:** Aklyrusskagonasvjalom Afonemon astyrjasv. Panteleimona, Kiev, 1873.
- Alexander, *Confiscation*   **Alexander J.** (1997), *The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569*. Στο: ΕΙΕ/ΙΒΕ, *Ο Άθως στους 14^ο-16^ο αιώνες, Αθωνικά Σύμμεικτα 4*, Αθήνα: ΕΙΕ, σσ. 149-200.
- Bakirtzis, *Thrace*   **Bakirtzis C., Zekos N. and Moniaros X.** (eds.) (2011), *Byzantine Thrace. Evidence and Remains, Proceedings of the 4th International Symposium on Thracian Studies, Byzantinische Forschungen – Internationale Zeitschrift für Byzantinistik, Band XXX*, Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert.
- Bakirtzis, *Monasteries*   **Bakirtzis Ch.** (1996), *Byzantine monasteries in Eastern Macedonia and Thrace (Synaxis, Mt Papikion, St John Prodromos Monastery)*. Στο: Bryer A. and Cunningham M. (eds.), *Mount Athos and Byzantine Monasticism; Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham (March 1994)*, σσ. 47-54.

- Bakirtzis, *Preface* **Bakirtzis C.** (2011), Preface. Στο: Bakirtzis C. et al. (eds.) *Byzantine Thrace. Evidence and Remains*, Proceedings of the 4th International Symposium on Thracian Studies, *Byzantinische Forschungen – Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*, Band XXX, Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert, σσ. 1-9.
- Bartussis **Bartussis, M. C.** (2012), *Land and Privilege in Byzantium; The Institution of Pronoia*, Cambridge: University Press.
- Beck **Beck H. G.** (1992), *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, Αθήνα: MIET.
- Beihammer **Beihammer A., Parani M. and Schabel C.** (eds.) (2008), *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500*, Leiden-Boston: Brill.
- Bellier, *Paysages* **Bellier P., Bondoux R.-C., Cheynet J.-Cl., Geyer B., Grélois J.-P., Kravari V.** (1986), *Paysages de Macédoine, leurs caractères, leur évolution à travers les documents et les récits des voyageurs, présentés par J. Lefort (Travaux et Mémoires Monographies 3)*, Paris.

- Belke** **Belke K.** (2002), Roads and travel in Macedonia and Thrace in the middle and late Byzantine period. Στο: Macrides R. (ed.), *Travel in the Byzantine World*, Papers from the Thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000, Ashgate, England-USA, σσ. 73-90.
- Bodnar** **Bodnar E. and Mitchell C. (eds.)** (1976), Cyriacus of Ancona's Journeys in the Propontis and the Northern Aegean 1444-1445, Philadelphia.
- Bogdanović, Tower** **Bogdanović J.** (2012), Life in a Late Byzantine Tower: Examples from Northern Greece. Στο: Johnson M. – Ousterhout R. – Papalexandrou A. (eds.), *Approaches to Byzantine Architecture and its Decoration*, Studies in Honor of Slobodan Ćurčić, σσ. 187-202.
- Bompaire, XEROPOTAMOU** **Bompaire J.** (1964), *Actes de XEROPOTAMOU*. Archives de l'Athos III, Paris 1964, Paris.
- Bompaire, VATOPEDI I** **Bompaire J., Lefort J., Kravari V., Giros C.** (2001), *Actes de VATOPEDI I Des origines à 1329*, Archives de l'Athos XXI, Paris **Rouillard G. et Collomp P.** (1937), Archives de l' Athos I, Actes de LAVRA (897-1178), Paris.

- Bryer, *Agriculture* **Bryer A.** (1986), Byzantine Agricultural Implements: The Evidence of Medieval Illustrations of Hesiod's "Works and Days", *The Annual of the British School at Athens*, v. 81 σσ. 45-80.
- Bryer, *Continuity and Change* **Bryer A. and Lowry H.** (eds.) (1986), Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society (Papers given at a symposium at Dumbarton Oaks in May 1982).
- Bryer, *Athos* **Bryer A. and Cunningham M.** (eds.) (1996), Mount Athos and Byzantine Monasticism; Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham (March 1994).
- Carter **Carter F.W.** (ed.) (1977), An Historical Geography of the Balkans, London-New York-San Francisco: Academic Press.
- Charanis **Charanis P.** (1948), The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, *Dumbarton Oaks Papers*, v. 4 σσ. 51, 53-118.
- Delibasi **Delibasi M.** (1996), The Via Egnatia and Selânik (Thessalonika) in the 16th Century. Στο: Zachariadou E. (επιμ.), *The Via Egnatia under Ottoman Rule*, Πέθυμνο, σσ. 67-84.

- Demetriades, *Athonite Documents* **Demetriades V.** (1997), *Athonite Documents and the Ottoman Occupation, Ο'Αθωστους 14ο-16^οαιώνες, ΑθωνικάΣύμμεικτα 4*, σσ. 41-67.
- De Rosen **De Rosen E.** (2019), *The silk industry of Middle Byzantine Boeotia, Diogenes, 7*, Society for the Students at the Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, University of Birmingham, σσ. 30-48.
- Deseille **Deseille P.**(χ.χ.), *Το Ευαγγέλιο στην έρημο. Συνοπτική θεώρησης της ιστορίας του Μοναχισμού, Αθήνα: Εκδόσεις Τήνος.*
- Dimitriades, *Chalkidiki* **Dimitriades, V.** (1986), *Ottoman Chalkidiki: An area in Transition.* Στο: Bryer, A. and Lowry, H. (eds.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Dumbarton Oaks.
- Dimopoulos **Dimopoulos I.** (2009), *Trade of Byzantine red wares, end of the 11th - 13th centuries.* Στο: Mundell Mango M. (ed.), *Byzantine Trade, 4th – 12th centuries; The Archaeology of Local, Regional and International Exchange*, Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004, *Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications 14*, σσ. 179-190.

- Fotić, Hilandar* **Fotić A.** (2000), *Sveta Gora I Hilandar u Osmanskomcarstvu XV–XVII vek [Mount Athos and Hilandar in the Ottoman Empire (15-17th Centuries)]*, Belgrade: Institute for Balkan Studies, Monastery of Hilandar, Holy Synod of Serbian Orthodox Church.
- Frazier **Frazier A. and Nold P.** (eds.) (2015), *Essays in Renaissance Thought and Letters*, Leiden-Boston: Brill.
- Giros **Giros C.** (2003), *Présenceathonite à Thessalonique, XIIIe-XVe siècles*, *Dumbarton Oaks Papers* 57, σσ. 265-278.
- Gounaris **Gounaris B.C.** (ed.) (2015), *Mines, Olives and Monasteries. Aspects of Halkidiki’s Environmental History*, Thessaloniki: Epikentro& Pharos.
- Greco **Greco V.** (1958), *Ducas, Istorica Turco-Byzantina (1341-1462)*, *Scriptores Byzantini I*, Bucarest.
- Grujic **Grujic R.** (1955), *Lesbiensseigneuriaux Russes en Serbie au XIVe et XVe siècle*, *Исторички часопис* 5 (1954-1955), Beograd, σσ. 53-77.

- Günsenin, *Ganos wine*   **Günsenin N.** (2009), *Ganos wine and its circulation in the 11th century*. Στο: Mundell Mango M. (ed.), *Byzantine Trade, 4th – 12th centuries; The Archaeology of Local, Regional and International Exchange*, Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004, *Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications* 14, σσ. 145-153.
- Günsenin, *Medieval trade*   **Günsenin N.** (2002), *Medieval trade in the Sea of Marmara: the evidence of shipwrecks*. Στο: Macrides R. (ed.), *Travel in the Byzantine World*, Papers from the Thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000, Ashgate, England-USA, σσ. 125-135.
- Haldon, *Limnos*   **Haldon J.** (1986), *Limnos, Monastic Holdings and the Byzantine State: ca. 1261-1453*. Στο: Bryer A. and Lowry H. (eds.) (1986), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (Papers given at a symposium at Dumbarton Oaks in May 1982), σσ. 161-188.
- Haldon, *Roads*   **Haldon J.** (2002), *Roads and Communications in the Byzantine Empire: Wagons, Horses, and Supplies*. Στο: Pryor J.H. (ed.), *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*, Sydney: Ashgate, σσ. 131-158.

- Haldon, *Provincial Elites*   **Haldon J.** (2008), Provincial Elites, Central Authorities: Problems in Fiscal and Military Management in the Byzantine State. Στο: Forsén B. και Salmeri G. (eds.), *The Province Strikes Back; Imperial Dynamics in the Eastern Mediterranean*, Helsinki, σσ. 157-185.
- Haldon, *Social Elites*   **Haldon J.** (2008), Social Élites, Wealth and Power. Στο: Haldon J. (ed.), *The Social History of Byzantium*, σσ. 168-211.
- Harvey   **Harvey A.** (1996), The monastic economy and imperial patronage from the tenth to the twelfth centuries. Στο: Bryer A. and Cunningham M. (eds.), *Mount Athos and Byzantine Monasticism; Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham (March 1994)*, σσ. 91-97.
- Hoyle   **Hoyle R. W.** (1995), The Origins of the Dissolution of the Monasteries, *The Historical Journal*, v. 38 σσ. 275-305.

- Janin **Janin R.** (1975), *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris.
- Jacoby, *Silk* **Jacoby D.** (1997), *Silk crosses the Mediterranean*. Στο: Airaldi G. (ed.), *Le vie del Mediterraneo. Idee, uomini, oggetti (secoli XI-XVI)*, Università degli studi di Genova, Collana dell' Istituto di storia del medioevo e della espansione europea 1, Genoa.
- Jacoby, *Chrysobull* **Jacoby D.** (2002), *The chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians: the date and the debate*, *Journal of Medieval History* 28, σσ. 199-204.
- Jacoby, *Foreigners* **Jacoby D.** (2003), *Foreigners and the Urban Economy in Thassalonike, ca. 1150-ca. 1450*, *Dumbarton Oaks Papers* 57, σσ. 85-132.
- Jacoby, *Expansion* **Jacoby D.** (2009), *Venetian commercial expansion in the eastern Mediterranean, 8th – 11th centuries*. Στο: Mundell Mango M. (ed.), *Byzantine Trade, 4th – 12th centuries; The Archaeology of Local, Regional and International Exchange*, Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004, *Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications* 14, σσ. 371-391.

- Jacoby, *Social Elite*   **Jacoby D.** (2015), The Byzantine Social Elite and the Market Economy, Eleventh to Mid-Fifteenth Century. Στο: Frazier A. and Nold P. (eds.), *Essays in Renaissance Thought and Letters*, Leiden-Boston: Brill, σσ. 67-86.
- Jacoby, *Maritime Trade*   **Jacoby D.** (2017), Byzantine maritime trade, 1025–1118. Στο: Bernard Flusin B. (ed.), *Autour du Premier humanisme byzantine, Travaux et Mémoires* 21/2, σσ. 627-648.
- Jaubert, *Edrisi*   **Jaubert P. A.** (1836-1840), *Géogrpahie d' Édrisi*; Traduite de l' Arabe en Français, *D' après deux manuscrits de la Bibliothèque du Roi et accompagnée de notes*, 2 Tomes, Paris.
- Kalpakis, *Athonic estates*   **Kalpakis D.** (2018), Church and Productive Space from late Byzantium to the Ottoman reality: the case-study of athonic estates, *Historicogeographica* 16-17 (2018), Athens-Ioannina, σσ. 123-137.
- Kašić   **Kašić D.** (1976), Кашић Душан, Деспот Јован Угљеша као ктитор све тогорског манастира Симонпетре», *Богословље* 20, с. 29-63, Београд / **Kasic D.** Despot Jovan Ugljesa as founder of the Athonite monastery of Simonpetra, *Bogoslovija* 20, Belgrad.

- Kazhdan, *Economy* **Kazhdan A.** (1993), State, Feudal, and Private Economy in Byzantium, *Dumbarton Oaks Papers*, v. 47, σσ. 83-100.
- Kingsley **Kingsley S.** (2001), Decline« in the ports of Palestine in late antiquity. Στο: Lavan L. (ed.), Recent Research in Late-Antique Urbanism. *Journal of Roman Archaeology Supplementary Series* 42, Portsmouth, σσ. 69-88.
- Kitsikopoulos **Kitsikopoulos H.** (ed.) (2012), Agrarian Change and Crisis in Europe, 1200-1500, New York -London- Routledge.
- Koder, *Metochia* **Koder J.**(1967), Die Metochia der Athos-Klöster auf Sithonia und Kassandra, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 16, σσ. 211-224.
- Koder, *Chalkidike* **Koder J.** (1968), Ein Athos pilgerdes 19. Jahrhunderts bei den metochia der Chalkidike, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 17, σσ. 117-125.
- Koder, *Κεντρικοί τόποι* **Koder J.** (1998), Για μια εκ νέου τοποθέτηση της «θεωρίας των κεντρικών τόπων»: το παράδειγμα της μεσοβυζαντινής Μακεδονίας. Στο: Δημητριάδης Ε.Π. etal. (επιμ.), *Ιστορική Γεωγραφία. Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής*

από την αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη,
Θεσσαλονίκη, σσ. 33-49.

Koder, *Χώρος*

Koder J. (2005), Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή Εποχή, Θεσσαλονίκη.

Koder, *Maritime Trade*

Koder J. (2002), Maritime trade and the food supply for Constantinople in the middle ages. Στο: Macrides R. (ed.), *Travel in the Byzantine World*, Papers from the Thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000, Ashgate, England-USA, σσ. 109-124.

Kolovos, *Çiftlik-Holding*

Kolovos E. (2005), Christian Influence and the advent of the Europeans. Negotiating for State Protection: *Çiftlik-Holding* by the Athonite Monasteries (Xeropotamou Monastery, Fifteenth-Sixteenth C.). Στο: C. Imber, K. Kiyotaki and R. Murphey (eds.), *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, v. II.

Kolovos, *Halkidiki*

Kolovos E. and Kotzageorgis Ph., Halkidiki in the Early Modern Period: Towards an Environmental History. Στο: Gounaris B. (ed.), *Mines, Olives and Monasteries: Aspects of Halkidiki's Environmental History*, σσ. 123-161.

- Kolovos, *Rural Societies*   **Kolovos E. (ed.)** (2015), *Ottoman Rural Societies and Economies*, Πέθυμνο: Crete University Press.
- Kolovos, *Peasants*   **Kolovos E.** (2015), *Bringing the Peasants Back In?* Στο: Elias Kolovos (ed.), *Ottoman Rural Societies and Economies*, Πέθυμνο: Crete University Press, 2015, σσ. XIII-XXIII.
- Kondyli, *Lemnos*   **Kondyli F.** (2010), *Tracing Monastic Economic Interests and Their Impact on the Rural Landscape of Late Byzantine Lemnos*, *Dumbarton Oaks*, v. 64, σσ. 129-150.
- Kotzageorgis,
Ottoman documents   **Kotzageorgis Ph.** (2003), *Limitations in the study of Ottoman documents in monastery archives. The case of the Athonite Monastery of St. Paul*, in: *Balkanlar ve İtalya'da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri*, Ankara.
- Kravari, *PHILOTHEOU*   **Kravari V.** (1987), *Nouveaux documents du monastère de Philothéou*, *Travaux et Mémoires*10, σσ. 261-356. Planches I-XIII.
- Kravari, *Villes et villages*   **Kravari V.** (1989), *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris.
- Kravari, *PANTOCRATOR*   **Kravari V.** (1991), *Actes du PANTOCRATOR*, *Archives de l'Athos XVII*, Paris.

- Kuelzer **Kuelzer A.** (2011), The Byzantine Road System in Eastern Thrace: Some Remarks. Στο: Bakirtzis C. et al. (eds.) *Byzantine Thrace. Evidence and Remains*, Proceedings of the 4th International Symposium on Thracian Studies, *Byzantinische Forschungen – Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*, Band XXX, Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert, σσ. 179-201.
- Laiou, *Economy* **Laiou-Thomadakis A. E.** (1980/1981), The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteenth-Fifteenth Centuries, *Dumbarton Oaks Papers*, v. 34/35, σσ. 177-222.
- Laiou, *Law and Society* **Laiou A. and Simon D.** (eds.) (1994), Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries, Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Laiou, *Thrace* **Laiou A.E.** (2011), Introversion and Extroversion, Autarky and Trade: Urban and Rural Economy in Thrace during the Byzantine period. Στο: Στο: Bakirtzis C. et al. (eds.) *Byzantine Thrace. Evidence and Remains*, Proceedings of the 4th International Symposium on Thracian Studies, *Byzantinische Forschungen – Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*, Band XXX, Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert, σσ. 11-40.

- LAMBROS **LAMBROS S.**, Catalogue, I, αρ. 2017 και 2027.
(Αναφέρεται σε σημειώσεις χειρογράφων της
Εσφιγμένου)
- Lawless **Lawless R.I.** (1977), *The Economy and Landscapes of Thessaly During Ottoman Rule*. Στο: Carter F.W. (ed.) *An Historical Geography of the Balkans*, London-New York-San Francisco: Academic Press, σσ. 501-533.
- Lefort, *ESPHIGMENOU* **Lefort J.** (1973), *Actes d' ESPHIGMENOU Archives de l' Athos VI*, Paris.
- Lefort, *Bolbos* **Lefort J.** (1979), *De Bolbos à la plaine du Diable. Recherche topographique en Chalcidique byzantine, Travaux et Mémoires 7*, σσ. 465-489.
- Lefort, *Villages* **Lefort J.** (1982), *Villages de Macédoine, Notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Age. 1. La Chalcidique occidentale, Travaux et Mémoires Monographies 1*, Paris.
- Lefort, *IVIRON I* **Lefort J., Oikonomidès N., Papachryssanthou D., Métrévéli H.** (1985), *Actes d' IVIRON I, Des origines au milieu du XIe siècle*, Archives de l'Athos XIV, Paris.

- Lefort, *Radolibos* **Lefort J.** (1985), Radolibos: population et paysage, *Travaux et Mémoires* 9, σσ. 195-234.
- Lefort, *Population and Landscape* **Lefort J.** (1986), Population and Landscape in Eastern Macedonia during the Middle Ages: The Example of Radolibos. Στο: Bryer A. et Lowry H. (eds.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham - Washington, σσ. 11-21.
- Lefort, *IVIRON II* **Lefort J., Oikonomidès N., Papachryssanthou D., Kravari V., Métrévéli H.** (1990), Actes d' IVIRON II, *Du milieu du XIe siècle à 1204*, Archives de l'Athos XVI, Paris.
- Lefort, *Population et peuplement* **Lefort J.** (1991), Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe-XVe siècle. Στο: Kravari V., Lefort J. et Morrisson C. (eds.) *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, VIIIe-XVe siècle (*Réalités byzantines* 3), Paris, σσ. 63-82.
- Lefort, *Rural Economy* **Lefort J.** (1993), Rural Economy and Social Relations in the Countryside, *Dumbarton Oaks Papers*, v. 47, σσ. 101-113.
- Lefort, *IVIRON III* **Lefort J., Oikonomidès N., Papachryssanthou D., Kravari V., Métrévéli H.** (1994), Actes d' IVIRON III, *De 1204 à 1328*, Archives de l'Athos XVIII, Paris.

- Lefort, *IVIRON IV* **Lefort J., Oikonomidès N., Papachryssanthou D., Kravari V., Métrévéli H.** (1994), Actes d' IVIRON IV, *Du 1328 au début du XVIe siècle*, Archives de l'Athos XVIII, Paris.
- Lefort, *VATOPEDI II* **Lefort J., Kravari V., Giros C., Smirlis K.** (2006), *Actes de VATOPEDI II Des origines à 1329*, Archives de L'Athos XXII, Paris.
- Lefort, *L'espace rural* **Lefort J.** (1991), (avec Martin J.-M.) L'organisation de l'espace rural: Macédoine et Italie du Sud (Xe-XIIIe siècle), Στο: Kravari V., Lefort J. et Morrisson C. (eds.) *Hommes et richesses dans l'Empire byzantine II, VIIIe-XVe siècle (Réalités byzantines 3)*, Paris, σσ. 11-26.
- Lemerle, *Karakalla* **Lemerle P.** (1936), Un chrysobulle d' Andronic II Paléologue pour le monastère de Karakala, *BCH* 60, σσ. 431-433.
- Lemerle, *KUTLUMUS* **Lemerle P.** (1945), Archives de l' Athos II, Actes de KUTLUMUS, Paris.
- Lemerle, *Histoire et Statut* **Lemerle P., Wittek P.** (1947/8), Recherches sur l'histoire et le statut des monastères athonites sous la domination turque, *Archives d'histoire du droit oriental*, 3, σσ. 411-472.

- Lemerle, *LAVRA I*   **Lemerle P., Guillou A., Svoronos N., Papachryssanthou D.** (1970), *Actes de LAVRA I Des origines à 1204*, Archives de L'Athos V, Paris.
- Lemerle, *LAVRA II*   **Lemerle P., Guillou A., Svoronos N., Papachryssanthou D.** (1977), *Actes de LAVRA II De 1204 à 1328*, Archives de L'Athos VIII éd. Paris.
- Lemerle, *LAVRA III*   **Lemerle P., Guillou A., Svoronos N., Papachryssanthou D.** (1979), *Actes de LAVRA III de 1329 à 1500*, Archives de L'Athos X, Paris.
- Lemerle, *LAVRA IV*   **Lemerle P., Guillou A., Svoronos N., Papachryssanthou D.** (1982), *Actes de LAVRA IV Études historiques, Actes serbes, Compléments et index*, Archives de L'Athos XI, Paris.
- Lemerle, *SAINT-PANTELEEMON*   **Lemerle P., Dagrón G., Cirkovic' S.** (1982), *Actes de SAINT-PANTELEEMON*, Archives de L'Athos XII, Paris.
- Lemerle, *KUTLUMUS (2)*   **Lemerle P.** (1988²), *Actes de KUTLUMUS*, Archives de L'Athos II², Paris.
- Leone   **Leone P. A. M.** (ed.) (1982), *Nicephori Gregorae epistolae*, II, Bari.

- Lowry, *Selânik* **Lowry H. W. Jr.** (1980-81), Portrait of A City: the Population and Topography of Ottoman Selânik (Thessaloniki) in the Year 1478, *Δίπτυχα Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών*, 2 (1980-81), σσ. 254-293. Ανατ. στο Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries, Istanbul 1992, IV.
- Lowry, *Ottoman Taxation* **Lowry H.** (1986), Change in Fifteenth-Century Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radilofo. Στο: Bryer A. and Lawry H. (eds.), Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society; Papers given at a symposium at Dumbarton Oaks in May 1982, σσ. 23-37.
- Madden **Madden Th. F.** (2002), The Chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians: the date and the debate, *Journal of Medieval History* 28, σσ. 23-41.
- Maksimović **Maksimović L.**(1988), The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, A.M. Hakkert, Amsterdam.
- Mango, *Trade* **Mundell Mango M.** (2009), Byzantine trade: local, regional, interregional and international. Στο: Mundell Mango M. (ed.), *Byzantine Trade, 4th – 12th centuries; The Archaeology of Local, Regional and International Exchange*, Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St

John's College, University of Oxford, March 2004,
Society for the Promotion of Byzantine Studies
Publications 14, σσ. 3-14.

Matschke,
Οικονομία των πόλεων

Matschke, K.-P. (2006), Η οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή (13ος – 15^{ος} αιώνας), Στο: Λαΐου – Θωμαδάκη, Α. (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ τ. Β', σσ. 141-191.

Matschke,
Ανταλλαγές, εμπόριο

Matschke, K.-P.(2006), Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα (13ος – 15ος αιώνας), Στο: Λαΐου – Θωμαδάκη, Α. (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, σσ. 561-612.

MIGNE

Migne J.P. (Επιμ.) (1857), *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca, Tomus XXXI*, Paris 1857 (BasiliiCaesariensis, σσ. 901 – 1.052 και 1.052 – 1.305, αντίστοιχα).

Morrisson, *Typika*

Morrisson C. (2002), Coinage and Money in Byzantine *Typika*, *Dumbarton Oaks Papers*, v. 56, σσ. 263-275.

Morrisson, *Thessalonike*

Morrisson C. (2003), The Emperor, the Saint, and the City: Coinage and Money in Thessalonike from the Thirteenth to the Fifteenth Century,

Dumbarton Oaks Papers, v. 57, Symposium on Byzantine Thessalonike, σσ. 173-203.

- Moustakas, *Transition*   **Moustakas K.**, (2001), The transition from Late Byzantine to Early Ottoman Southeastern Macedonia (14th-15th centuries), a socioeconomic and demographic study, PhD Thesis.
- Mosin, *CHILANDAR*   **Mosin V. et Sovre À.** (1948), Actes *CHILANDAR*, Suppl.: Supplementa ad acta graeca Chilandarii, Ljubljana.
- Mullet   **Mullet M.** (ed.) (2007), Founders and refounders of Byzantine monasteries, Belfast Byzantine Texts and Translations, 6.3.
- Mundell   **Mundell Mango M.** (2000), The Commercial Map of Constantinople, *Dumbarton Oaks Papers*, v. 54, σσ. 198-207.
- Novakovic   **Novakovic St.** (1912), *Zakonski spomenici srpskih država srednjegaveka*, Belgrade.
- Oikonomides, *Patronage*   **Oikonomides N.** (1996), Patronage in Palaiologan Mt Athos. Στο: Bryer A. and Cunningham M. (eds.), *Mount Athos and Byzantine Monasticism*; Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham (March 1994), σσ. 99-111.

- Oikonomidès, *DIONYSIOU*   **Oikonomidès N.** (1968), *Actes de DIONYSIOU*, Archives de L'Athos IV, Paris.
- Oikonomidès,
KASTAMONITOU   **Oikonomidès N.** (1978), *Actes de KASTAMONITOU*, Archives de l'Athos IX, Paris.
- Oikonomidès,
DOCHEIARIOU   **Oikonomidès N.** (1984), *Actes de DOCHEIARIOU*, Archives de L'Athos XIII, Paris.
- Ostrogorsky, *Ιστορία*   **Ostrogorsky, G.** (1981), *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τ. 1-3 (μτφ. Ιωάννης Παναγόπουλος), Αθήνα: Ιστορικές εκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος.
- Ostrogorsky,
Kisroti i immunitet   **Ostrogorsky, G.** (1958), *Kisrotii immuniteta Vizantii*, VV 13.
- Panagopoulos   **Panagopoulos (Goldsmiths) M.**, *The Double Economy of two monasteries of Mount Athos: Contemporary issues and moral dilemmas.* - https://www.academia.edu/1902320/TITLE_OF_PAPER_The_Double_Economy_of_two_monasteries_of_Mount_Athos_Contemporary_issues_and_moral_dilemmas?auto=download (accessed: 07.07.2019).
- Papachryssanthou,
PROTATON   **Papachryssanthou D.** (1975), *Actes du PRÔTATON*, Archives de l'Athos XV, Paris.

- Papachryssanthou, *Hierissos* **Papachryssanthou D.** (1981), Histoire d' un évêché byzantin: Hiérissos en Chalcidique, *Travaux et Mémoires*, 8, σσ. 373-396.
- Papachryssanthou, *Maisons modestes* **Papachryssanthou D.** (1984), Maisonsmodestes à Thessalonique au XIVE siècle, Αμητός στη Μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου, Αθήνα, σσ. 254-267.
- Papachryssanthou, *XENOPHON* **Papachryssanthou D.** (1986), Actes de XENOPHON, Archives de l' Athos XV, Paris.
- Papangelos, *Karakallou* **Papangelos I. - Tavlakis J.** (1981), The Maritime Fort of Monastery of Karakallou in Mount Athos. Στο: Moutsopoulos N. (επιμ.), *Πύργοι και Κάστρα*, Θεσσαλονίκη, σσ. 99-120.
- Pavlikianov, *VATOPEDI* **Pavlikianov C.** (2008), Unknown Slavic Charter of the Serbian Despot John Uglješa in the Archives of the Athonite Monastery of Vatopedi», *HilandarskiZbornik / Recueil de Chilandar 12*, Belgrade 2008, σσ. 57-67.
- Pavlikianov, *ZOGRAFOU* **Pavlikianov C.** (2014), The Medieval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zografou, 2014.
- Pavlikianov, *KARAKALLOU* **Pavlikianov C.** (2015), The Byzantine Documents of the Athonite Monastery of Karakallou ad Selected

Acts from the Ottoman Period (1294-1835), Sofia:
St. Kliment Ohridski University Press.

- Pavlikianov,
KASTAMONITOU **Pavlikianov C.** (2015), The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou, *Cyrrillomethodianum* XX, σσ. 153-216.
- Pavlikianov, *Piracy* **Pavlikianov C.** (2017), Piracy and Defensive Architecture in the North Aegean (14th-16th Century), *Исследования в память на проф. д-р Георги Бакалов (1943-2012)*, σσ. 411-422. Sofia.
- Pavlikianov, *Preveza* **Pavlikianov C.** (2010), Unknown dependency of the Athonite monastery of Vatopedi in the vicinity of Preveza. Στο: Καράμπελας Ν. – Stork Μ. (επιμ.). *Πρέβεζα Β΄, Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-10 Σεπτεμβρίου 2010)*, Πρέβεζα.
- Petit, *XENOPHON* **Petit L.** (1903), Actes de l'Alhos I, Actes de XÈNOPHON, Viz. Vrem., 10, Prilozenie 1, Πετρούπολη.
- Petit, *PANTOKRATOR* **Petit L.** (1903), Actes de l'Athos II, Actes du PANTOKRATOR, Viz, Vrem., 10, Prilozenie 2, Πετρούπολη.

- Petit, *ESPHIGMENOY*   **Petit L. et Hegel W.** (1906), Actes de l'Athos III, Actes d' ESPHIGMENOY, Viz. Vrem., 12, Priloženie 1.
- Petit, *CHILANDAR*   **Petit L. et Korablev B.** (1911, 1915), ActesCHILANDARet ActesChilandar slaves: Actes de l' Alhos V, Actes de Chilandar, Viz. Vrem., 17, 1910 [1911], 19, 1912 [1915], Πετρούπολη (Ανατύπ. Amsterdam, 1975).
- Regel, *ZOGRAFOY*   **Regel W., Kurtz E, et. Korablev B.** (1907),Actes de l' Athos IV, Actes de ZOGRAPHOU, Viz. Vrem., 13, Prilozenie 1, Πετρούπολη (Ανατύπ. Amsterdam, 1969).
- Regel, *PHILOTHÈE*   **Regel W., Kurtz E. et Korablev B.** (1913),Actes de l' Athos VI, Actes de PHILOTHÈE, Viz, Vrem 20, Prilozenie 1, Πετρούπολη (Ανατύπ. Amsterdam, 1965).
- Sarris, *Plague*   **Sarris P.** (2007), Bubonic Plague in Byzantium: The Evidence of Non-Literary Sources. Στο: Little L.K. (ed.) *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541-750*, Cambridge, σσ. 119-32.
- Sarris, *Economics*   **Sarris P.** (2010), Economics, Trade, and "Feudalism". Στο: James L. (ed.) *A Companion to Byzantium*, σσ. 25-42.

- Schreiner **Schreiner P.** (1991), *Texte zur spätbyzantinischen Finanz und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana*, Vatican City.
- Shea **Shea J.** (2010), *The Late Byzantine City: Social, Economic and Institutional Profile*, PhD thesis, University of Birmingham.
- Smyrlis, *Typika* **Smyrlis K.** (2002), *The Management of Monastic Estates: The Evidence of the Typika*, *Dumbarton Oaks Papers*, v. 56, σσ. 245-261.
- Smyrlis, *Family foundations* **Smyrlis K.** (2007), *Small family foundations in Byzantium from eleventh to the fourteenth century*. Στο: Mullet M. (ed.), *Founders and refounders of Byzantine monasteries*, Belfast Byzantine Texts and Translations, 6.3, σσ. 107-120.
- Smyrlis, *Ottoman Occupation* **Smyrlis K.** (2008), *The First Ottoman Occupation of Macedonia (ca. 1383-ca.1403). Some Remarks on Land Ownership, Property Transactions and Justice*. Στο: Beihammer A., Parani M. and Schabel C. (eds.), *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500*, Leiden-Boston: Brill, σσ. 327-348.
- Smyrlis, *Confiscation* **Smyrlis K.** (2009), *The State, the Land and Private Property. Confiscating Church and Monastic Properties in the Palaiologan Period*. Στο: Angelov D. (ed.), *Church and Society in Late Byzantium*, Kalamazoo: Medieval Institute Publications, σσ. 58-87.

- Smyrlis, *Byzantium* **Smyrlis K.** (2012), Byzantium. Στο: Kitsikopoulos H. (ed.), *Agrarian Change and Crisis in Europe, 1200-1500*, New York -London-Routledge, σσ. 128-166.
- Smyrlis, *Fifteenth Century* **Smyrlis K.** (2012), Mount Athos in the Fifteenth Century: Crisis and the Beginning of Recovery. Στο: *Το Άγιον Όρος στον 15^ο και 16^ο αιώνα*, Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Αγιορειτικής Εστίας, Θεσσαλονίκη, σσ. 33-57.
- Smyrlis, *Economy of Chalkidike* **Smyrlis K., Banev G. and Konstantinidis G.** (2015), Mount Athos and the economy of Chalkidike, tenth to fifteenth century, Στο: *Η εξακτίνωση του Αγίου Όρους στον ορθόδοξο κόσμο: τα μετόχια – Mount Athos: Spreading the Light to the Orthodox World. The Metochia* (Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki), σσ. 35-59.
- Smyrlis, *Environment in Halkidiki* **Smyrlis K.** (2015), Settlement and Environment in Halkidiki, Ninth to Fifteenth Century AD. Στο: Gounaris B.C. (ed.), *Mines, Olives and Monasteries. Aspects of Halkidiki's Environmental History*, Thessaloniki: Epikentro & Pharos, σσ. 109-121.
- Smyrlis, *Fortifications* **Smyrlis K.** (2016), Estate fortifications in Late Byzantine Macedonia: the Athonite evidence. Στο: Daim F. – Drauschke J. (eds.), *Hinter den Mauren und auf dem offenen Land, Leben im*

- Byzantinischen Reich*, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, σσ. 189-205.
- Stojanović **Stojanović Lj.** (1890), *Starisrpskihrisovuli, akti, biografie, lotopisi, pomenici, zapisi I dr., Spomenik de l' Académie Serbe des Sciences* 3.
- Stussi **Stussi A.** (ed.) (1967), *Zibaldone da Canal. Manoscritto mercantile del sec. XIV*, *Fonti per la storia di Venezia*, Sez. V, *Fondi vari Venice*.
- Sugar **Sugar P. F.**(1994), *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, μτφ. ΜπαλουξήΠ. Χρ., Αθήνα: Σμίλη, τ. Α΄.
- Talbot **Talbot A.M.** (1990), *The Byzantine Family and the Monastery*, *Dumbarton Oaks Papers*, v. 44, σσ. 119-129.
- Teall **Teall J. L.** (1971), *The Byzantine Agricultural Tradition*, *Dumbarton Oaks Papers*, v. 25, σσ. 33-59.
- Toubert **Toubert, P.** (2006), *Βυζάντιο και Μεσογειακός Γεωργικός Πολιτισμός*, Στο: Λαΐου – Θωμαδάκη, Α. (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, τ. Α΄, σσ. 575-594.

- Uspenskij **Uspenskij P.** (1877), *Istorija Afona: Afonsmonašeskij*, τ. 3, *Vostok christianskij*.
- Varvounis **Varvounis M. G.** (2011), Όψεις της καθημερινής ζωής του 12^{ου} αιώνα στη Θράκη με βάση το *Τυπικόν* της Μονής Κοσμοσώτειρας. Στο: Bakirtzis C. et al. (eds.) *Byzantine Thrace. Evidence and Remains*, Proceedings of the 4th International Symposium on Thracian Studies, *Byzantinische Forschungen – Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*, Band XXX, Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert, σσ. 203-243.
- Veikou, *Ports and Harbours* **Veikou M.** (2015), Mediterranean Byzantine Ports and Harbours in the Complex Interplay between Environment and Society. Spatial, Socio-Economic and Cultural Considerations Based on Archaeological Evidence from Greece, Cyprus and Asia Minor. Στο: Kapeller J. – Daim F. (eds.), *Harbours and Maritime Networks as Complex Adaptive Systems*, *RGZM – TAGUNGEN B. 23 zugleich Interdisziplinäre Forschungen zu den Häfen von der Römischen Kaiserzeit bis zum Mittelalter in Europa B. 2*, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, σσ. 39-60.

- Ware **Ware K.** (2009), Three different views of the Holy Mountain: Athos through the eyes of F.W., R.M. Dawkins and Ph., *BSA 17 Scholars, Travels, Archives: Greek History and Culture through the British School at Athens*, σσ. 111-123.
- Zachariadou, *Prodromos* **Zachariadou E.** (1969), Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres). *Südost Forschungen* 28, σσ. 1-12.
- Zachariadou, *Dionysiou* **Zachariadou E. A.** (1971), Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495-1520, *Südost Forschungen*, 30, σσ. 1-36.
- Zachariadou, *Radich* **Zachariadou E.** (1994), The Worrisome Wealth of the Chelnik Radich. Στο: Heywood C. – Imber C. (eds.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, Istanbul, σσ. 383-397.
- Zachariadou, *Holy Mountain* **Zachariadou E. A.** (1996), A safe and holy mountain: early Ottoman Athos. Στο: Bryer A. and Cunningham M. (eds.), *Mount Athos and Byzantine Monasticism; Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham (March 1994), σσ. 127-132.
- Živojinović, *Le domaine de Chilandar* **Živojinović M.** (1997), Le domaine de Chilandar sur le territoire Byzantin de 1345 à 1371. Στο: EIE/IBE,

Ο Άθως στους 14^ο-16^ο αιώνες, Αθωνικά Σύμμεικτα
4, Αθήνα: ΕΙΕ, σσ. 17-26.

Živojinović, *CHILANDAR*

Živojinović M., Kravari V., Giros C. and
Oikonomidès N. (1998), *Actes de CHILANDAR*,
Archives de L'Athos XX, Paris.

ΜΕΡΟΣ Α: Ιστορικά στοιχεία

Κεφ. 1: ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΥ

1.α: Γενικό διάγραμμα

Ήδη από την πρώτη Εκκλησία, πληθαίνουν οι ιδιαίζουσες κοινότητες Χριστιανών, ιδίως στην πρώτη κοιτίδα του. Μεταξύ των βασικών ιδεωδών που άρχισαν να καθιερώνονται ως κύριες αρετές ήταν και αυτή της παρθενίας, σύμφωνα και με τις σχετικές αποσαφηνίσεις του Απ. Παύλου. Προς το τέλος του 3ου και τις αρχές του 4ου αιώνα οι κατά συνείδηση παρθένοι πληθαίνουν και, μαζί με αυτούς, αυξάνουν και οι αναχωρητές που είχαν επίσης αρχίσει να εμφανίζονται από νωρίς. Μάλιστα, σε μια πιο προχωρημένη έκφασή του, το φαινόμενο αυτό οδηγεί σε πραγματική απομάκρυνση από τον κόσμο,³ τάση που ενέχει τα σπέρματα του μοναχισμού.

Παράλληλα, ωστόσο, με την απομάκρυνση από τον κόσμο, η παλαιότερη τάση της συγκέντρωσης σε ομάδες με κοινό βίο μέσα στις πόλεις εξακολούθησε να υπάρχει, εμπλουτισμένη με νέα ιδεώδη που ανταποκρίνονταν σε πραγματικές ανάγκες, φιλανθρωπικές, λειτουργικές ή άλλες. Αυτό ακριβώς το στοιχείο του κοινού βίου θα αποτελέσει την κεντρική ιδέα του μετέπειτα κοινοβιακού συστήματος.⁴

Οι δύο παράλληλες αυτές τάσεις, του αναχωρητισμού και του κοινοβιατισμού, θα αρχίσουν να παίρνουν σαφή μορφή κάτω από την επίδραση μεγάλων προσωπικοτήτων της Εκκλησίας του 3^{ου}-4^{ου} αιώνα: του Μ. Αντωνίου και του Αγ. Μακαρίου για την πρώτη, και του Αγ. Παχωμίου για τη δεύτερη.⁵ Κύρια κέντρα των τάσεων αυτών αποτέλεσαν οι έρημοι της Σκήτεως και της Νιτρίας, και τα μοναστήρια στην Ταβέννησι, στο Ρbow και αλλού, αντίστοιχα.⁶ Η πρώτη τάση

---

³ Deseille, σ. 25-26.

⁴ Deseille, σ. 26-27.

⁵ Βλ. σχετικά, Χαριζάνης, *Μοναχισμός*, σσ. 35-36

⁶ Deseille, 43-44.

πρέσβευε εν ολίγοις την ανωτερότητα της ασκητικής εμπειρίας από τον οργανωμένο βίο της Εκκλησίας, ενώ η δεύτερη επιζητούσε την οργανική ένταξη του μοναχισμού σε αυτήν.⁷

Χωρίς να παραβλέπεται η διαρκής δυναμική της αναχωρητικής τάσης (και οι μεγάλη επίδραση που άσκησε σε όλο το χριστιανικό κόσμο), ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι οργανωμένες μοναστικές κοινότητες, καθώς αποτελούν πρόδρομο των μοναστηριών, τα οποία, με τη σειρά τους, διέγραψαν μία άκρως ενδιαφέρουσα ιστορική διαδρομή, με ποικίλες μορφές και αρχές, ιδίως αν ληφθεί υπόψη η εξάπλωσή τους σε ολόκληρο το χριστιανικό κόσμο.

Τις οργανωτικές ανάγκες των πρώιμων αυτών κοινοτήτων κλήθηκαν να καλύψουν οι Κανόνες του Αγ. Παχωμίου, οι οποίοι επηρέασαν όλη την ιστορία του μοναχισμού, μεταφρασμένοι στην Ελληνική και τη Λατινική. Το σύστημα του Παχωμίου συνδυάζει στοιχεία κοινοβιατισμού και ημιαναχωρητισμού. Ο αυστηρός περιορισμός εντός της μονής υποκαθιστά την απομάκρυνση στην έρημο. Πρόκειται για μία κοινωνία στο πρότυπο της πρώτης Εκκλησίας.⁸ Βασικό παρονομαστή των κοινωνιών αυτών αποτέλεσε η αρχή της προσωπικής ακτημοσύνης, παράλληλα με την απόλυτη κοινοκτημοσύνη των στοιχειωδών αγαθών επιβίωσης.

Μία άλλη σημαντική θεωρητική βάση του κοινοβιατισμού ήταν εκείνη του Μ. Βασιλείου, στην οποία είναι ιδιαίτερα εμφανής μία προτίμηση προς τις πρακτικές αρετές, οι οποίες κατακτώνται με την ενεργό συμμετοχή σε έργα αγάπης.⁹ Παράλληλα, στα έργα του (*Όροι κατά πλάτος* και *Όροι κατ' επιτομήν*)¹⁰ προσδιορίζεται και το πλαίσιο μιας οργανικής σχέσης με την τοπική Εκκλησία. Αν και υπάρχει κοινή βάση στην αντίληψη περί μοναχισμού, υπάρχουν σαφείς διαφορές μεταξύ των κοινοβίων των δύο παραπάνω κανόνων.¹¹

Παρά τη μεγάλη επίδραση των μεγάλων αυτών μορφών, το κοινοβιατικό και το αναχωρητικό πνεύμα θα συνυπάρχουν κανονικά στην Ανατολή, σε όλη την ιστορική

---

⁷ Φειδάς, σ. 42.

⁸ Deseille, σσ. 44-46.

⁹ Deseille, σ. 51.

¹⁰ MIGNE.

¹¹ Deseille, σ. 53.

διαδρομή του μοναχισμού και με όλες τις παραλλαγές τους. Την υπονοούμενη πνευματική υπεροχή του αναχωρητισμού συμπλήρωνε ο κοινοβιατισμός, ιδίως εκείνος που συνδυαζόταν με παράλληλες δράσεις, όπως για παράδειγμα το ιεραποστολικό έργο, στοιχείο στο οποίο έδειχναν σαφή προτίμηση τα μοναστήρια τόσο της Συρίας όσο και εκείνα των Ιακωβιτών και Νεστοριανών, ανατολικότερα.¹² Η συνύπαρξη όλων αυτών των τάσεων θα προσδώσει στον ανατολικό μοναχισμό μια χαρακτηριστική ανομοιογένεια, η οποία θα ενισχυθεί και από τις ιστορικές συγκυρίες.¹³

Το μοναστικό πνεύμα γρήγορα περνά και στη Δύση, ωστόσο αυτή η διάδοση δε μεταλαμπάδευσε μόνο τα ασκητικά ιδεώδη αλλά και τα όποια προβλήματα ενυπήρχαν. Ήδη από τον 5^ο αιώνα, ο μοναχισμός άρχισε να επεκτείνεται στις μεσογειακές περιοχές του Δυτικού κόσμου.¹⁴ Στις ευρύτερες περιοχές των μεγάλων πόλεων της εποχής (Ρώμη, Μεδιόλανα, Καρθαγένη, Αρελάτη, κ.λπ.) ιδρύθηκαν αξιόλογα μοναστήρια τα οποία φιλοξένησαν και μοναχούς από την Ανατολή.¹⁵

Σημαντικότερη μορφή του πρώιμου Δυτικού μοναχισμού, ο Άγιος Βενέδικτος (480-547), ιδρυτής του Μόντε Κασίνο, συνέταξε τον Κανόνα του με βάση τις αρχές του Μ. Βασιλείου, λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη και τις ασκητικές αναζητήσεις του Κασιανού. Ο Κανόνας αυτός, που –σε γενικές γραμμές– απαιτούσε την πλήρη υπακοή των μοναχών προς τον ηγούμενο, τον οποίον, ωστόσο, εξέλεγαν οι ίδιοι, και προϋπέθετε την αυτονομία και οικονομική αυτάρκεια της μοναστικής κοινότητας¹⁶, συνέβαλε στην άνθηση του Δυτικού μοναχισμού ιδίως τον 7^ο αιώνα, καθώς και στον εκχριστιανισμό των λαών της Δύσης (Άγγλων, Σκωτσέζων, Ιρλανδών κ.λπ.).¹⁷

Η μεγάλη διάδοση του μοναχισμού στη Δύση ξεκίνησε στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα από τις μακρινές κελτικές περιοχές των βρετανικών νησιών, για να

---

¹² Deseille, σ. 62-64.

¹³ Beck, σσ. 285-315.

¹⁴ Σακελλαρίου, σ. 2.

¹⁵ Φειδάς, σ. 44.

¹⁶ Σακελλαρίου, σ. 2.

¹⁷ Φειδάς, σ. 45.

εξαπλωθεί στη συνέχεια στη φραγκική ηπειρωτική Ευρώπη και στην αγγλοσαξονική Αγγλία. Βασιζόμενος στο υπάρχον σύστημα οργάνωσης με βάση τις διευρυμένες συγγενικές ομάδες, ο μοναχισμός ξεκίνησε ως ένα σύνολο μικρών πυρήνων, με μέλη των οποίων ο τρόπος ζωής είχε πολλές ομοιότητες με το μοναστικό. Οι πυρήνες αυτοί, γρήγορα μετεξελίχθηκαν σε μοναστήρια, που αντλούσαν τα μέλη τους κυρίως από την εκάστοτε τοπική αριστοκρατία η οποία και τα προίκιζε δεόντως.¹⁸

Οι σχέσεις των μοναστηριών με την τοπική αριστοκρατία και τις εκάστοτε κεντρικές διοικήσεις¹⁹ αποτέλεσε –μαζί με το μοτίβο χωρικής εξάπλωσης²⁰ και το προνομιακό φορολογικό τους καθεστώς– κοινό χαρακτηριστικό σε Ανατολή και Δύση.²¹

Ως προς τα μοναστικά ιδεώδη, Ανατολή και Δύση πορεύτηκαν σχεδόν παράλληλα, ιδίως μέχρι τον 9^ο αιώνα, όταν άρχισαν να διαφαίνονται οι πρώτες διαφορές (που οριστικοποιήθηκαν τελικά με το Σχίσμα του 1054).²² Οι διαφορές αυτές συνδέθηκαν αφενός με το διαφορετικό ιστορικό υπόβαθρο και τις ειδικότερες ανάγκες της κάθε περιοχής και αφετέρου με τα μείζονα ζητήματα που άρχισαν να ανακύπτουν, λόγω της επέκτασης του ίδιου του μοναχισμού. Την κρίσιμη εκείνη περίοδο, ο μοναχισμός στην Ανατολή ήταν ο κύριος φορέας αντίστασης κατά της Εικονομαχίας, ενώ στη Δύση ανέλαβε ένα άμεσο ιεραποστολικό έργο.²³ Εκεί, οι μοναχοί ανέλαβαν το έργο του φωτισμού της κοινωνίας σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, από τις χειρωνακτικές εργασίες έως τα γράμματα, τη βιοτεχνία κ.λπ.. Στην Ανατολή, αντίθετα, δεν υπήρξε τέτοια ανάγκη, καθώς το νήμα του πολιτισμού δεν κόπηκε ποτέ, κι έτσι δεν αποτελούσε προνόμιο μόνο του κλήρου.²⁴

---

¹⁸ Σακελλαρίου, σ. 3-5.

¹⁹ Όπ.π., σ. 8 κ.ε.

²⁰ Κουμανούδη, *Δυτικός μοναχισμός*, σ. 71.

²¹ Σμυρλής, *Μοναστήρια*, σσ. 61-63.

²² Σμυρλής, *Μοναστήρια*, σ. 45.

²³ Φειδάς, σ. 46.

²⁴ Beck, σσ. 285-315.

Στη Δύση τα μοναστήρια εξελίσσονταν σε αυτοδύναμους θεσμούς που άφηναν έντονα τη σφραγίδα τους στο περιβάλλον τους. Στην Ανατολή, αντίθετα, δεν υπήρξαν ποτέ μεγάλα κέντρα όπως π.χ. το Κλυνί,²⁵ ενώ η ιστορική διαδρομή των μοναστηριών είχε διακυμάνσεις (καθώς, μεταξύ άλλων, η επικράτεια σύντομα κατακερματίστηκε δραματικά, από την Αίγυπτο και την Παλαιστίνη ως τον ελλαδικό χώρο). Επιπλέον, στην Ανατολή ήταν χαρακτηριστική η κινητικότητα των μοναχών, στοιχείο που απασχόλησε τόσο την πολιτική ηγεσία όσο και τις εκκλησιαστικές συνόδους, που επιδίωκαν τη μονιμότερη εγκατάσταση των μοναχών, προκειμένου για την επίτευξη κοινωνικής ηρεμίας και αποτελεσματικότερου ελέγχου.

Οι ανάγκες της εποχής οδήγησαν το Θεόδωρο Στουδίτη -σε μια προσπάθεια επανόδου στα παλαιά ήθη- στη σύνταξη του Τυπικού της Μονής Στουδίου, το οποίο έκτοτε αποτέλεσε πρότυπο για πολλά μοναστήρια της Ανατολής. Η Εικονομαχία, όμως, είχε ήδη αποτελέσει κρίσιμη καμπή: στο πλαίσιο των ταραχών που είχαν μεσολαβήσει, πολλοί εικονόφιλοι μοναχοί είχαν στο μεταξύ εγκαταλείψει τα μεγάλα αστικά κέντρα και ίδρυσαν μονές σε δυσπρόσιτες περιοχές, για την απρόσκοπτη συνέχιση του αγώνα τους. Έτσι άρχισαν να δημιουργούνται τα μεγάλα μοναστικά κέντρα (Όλυμπος, Άθως, Λάτρος κ.λπ.), όπου συνδυάζονταν πλέον όλες οι γνωστές μορφές άσκησης, και σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που να καθίσταται αδύνατη η υπαγωγή τους στους τοπικούς επισκόπους. Μάλιστα, η μεγάλη ευκολία μετάβασης από το ένα σύστημα στο άλλο, χωρίς προϋποθέσεις, αποτελεί ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του ανατολικού μοναχισμού.²⁶ Τα μεγάλα κέντρα, αποκτώντας αυτονομία από τους τοπικούς επισκόπους, υπάγονταν στην πνευματική δικαιοδοσία του οικείου πατριαρχείου (σταυροπήγια).²⁷ Κάτι ανάλογο έγινε και στη Δύση, όπου στο μεταξύ είχε κυριαρχήσει ο Κανόνας των Βενεδικτίνων, συντηρώντας, όμως και παλαιότερες εκφράσεις του ασκητισμού, τουλάχιστον μέχρι τον 11^ο αιώνα. Το σκηνικό αλλάζει με την ίδρυση του Κλυνί και του «Κλουνιακού» μοναχισμού και με τη δημιουργία ενός δικτύου «εξαρτηματικών» μονών σε επιλεγμένες επαρχίες της Δύσης, οι

---

²⁵ Beck, σσ. 285-315.

²⁶ Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σσ. 64-68.

²⁷ Φειδάς, σσ. 46-48.

οποίες ήταν ανεξάρτητες από τους τοπικούς επισκόπους. Αυτές αποτέλεσαν τους προδρόμους των γνωστών Ταγμάτων, τα οποία πέτυχαν την άμεση υπαγωγή τους στην παπική έδρα, παρακάμπτοντας τους τοπικούς επισκόπους, στους οποίους κανονικά θα έπρεπε να υπαχθούν.²⁸

Μετά το Σχίσμα, ο μοναχισμός Ανατολής και Δύσης τράβηξαν διαφορετικούς δρόμους:

Την Ανατολή θα τη χαρακτηρίσει η προσήλωση στην παλιά ασκητική παράδοση, όπου θα χωρούν όλες οι παραδοσιακές μορφές άσκησης, με κέντρο είτε τα μεγάλα μοναστικά κέντρα είτε τις κατά τόπους μονές.

Στη Δύση, υπό το βάρος των ποιμαντικών και γενικότερων αναγκών της εκεί Εκκλησίας, ο μοναχισμός θα αναπτυχθεί στις επαρχίες κυρίως με τη μορφή ταγμάτων, τα οποία είχαν ως κύρια αποστολή την απόκρουση αιρέσεων και συναφών κινήσεων, καθώς και την πνευματική ανάπτυξη του κόσμου, μέσω της εκπαίδευσης.

Ενώ στη Δύση θα μεσουρανή το πρότυπο του Κλυνί μέχρι τις ανανεωτικές τάσεις του 12^{ου} αιώνα,²⁹ στην Ανατολή –όπου επίσης η σύνδεση τοπικής αριστοκρατίας και μοναχισμού είναι ισχυρή– θα έχει ήδη εμφανιστεί η σημαντική μορφή του Αθανασίου του Αθωνίτη, με τον οποίον εγκαινιάζεται ουσιαστικά η περίοδος του αθωνικού μοναχισμού.

Οι μεγάλες αλλαγές που σημαδεύουν όλη την υστεροβυζαντινή περίοδο, δε θα αφήσουν ανεπηρέαστο το μοναχισμό της Ανατολής. Στην κατάσταση που διαμορφώθηκε από την οικονομική πολιτική των Παλαιολόγων και τη γενικότερη ένδεια (που επέφερε τόσο η λατινική κατάκτηση και ο κατακερματισμός του κράτους, όσο και οι επιδημίες και οι διαρκείς πόλεμοι –εμφύλιοι και μη), μόνο τα μεγάλα μοναστικά ιδρύματα άντεξαν επιτυχώς, ώστε να μεταβούν στη διάδοχη οθωμανική περίοδο. Στο νέο κεφάλαιο που θα διαμορφώσει η οριστική κατάλυση του Βυζαντινού κράτους, πέρα από τις μικρότερες ή μεγαλύτερες κατά τόπους

---

²⁸ Όπ. π.

²⁹ Σακελλαρίου, σσ. 26-30.

μονές, κύριος εκπρόσωπος του Ανατολικού μοναχισμού θα αναδειχθεί ο Άθως, ο οποίος θα έχει ήδη διαμορφώσει έναν πολυεθνικό, πανορθόδοξο χαρακτήρα.

1.β: Ο Αθωνικός μοναχισμός

Αν και η επίσημη περίοδος του αθωνικού μοναχισμού εγκαινιάζεται ουσιαστικά με τον Αθανάσιο τον Αθωνίτη, ήδη από τις αρχές του 9^{ου} αιώνα, ο Άθως ήταν γνωστός ως τόπος ιδανικός τουλάχιστον για ερημίτες. Πηγές της εποχής κάνουν σαφείς μνείες Αθωνιτών που είτε διακρίθηκαν στην άσκηση (Πέτρος Αθωνίτης, Ευθύμιος ο Νέος) είτε μετείχαν σε σημαντικά ιστορικά γεγονότα.³⁰ Ωστόσο, η εξέλιξη του μοναχισμού πριν τον Αθανάσιο ήταν μάλλον αργή, κυρίως λόγω του δύσβατου της περιοχής και της φυσικής απομόνωσης ολόκληρης σχεδόν της χερσονήσου. Έτσι, παρόλο που η παρουσία μεμονωμένων μοναχών ή μικρών ομάδων μαρτυρείται και πριν τον 9^ο αιώνα, κανένα μοναστήρι δε φαίνεται να ιδρύθηκε εκεί πριν τα τέλη του.³¹

Αν και το πρώτο επίσημο έγγραφο που τεκμηριώνει μια κάποια οργάνωση του αθωνικού μοναχισμού χρονολογείται στα 883 (Σιγίλλιο Βασιλείου Α΄), τα πρώτα πραγματικά αθωνικά μοναστήρια θα αργήσουν ακόμη. Ωστόσο, στα τέλη του 9^{ου} αιώνα βρίσκουμε ήδη μονές στις παρυφές της αθωνικής επικράτειας, κάποιες εκ των οποίων θα συνδεθούν στη συνέχεια με τον Άθω, με ποικίλες σχέσεις εξάρτησης (Μονές Περιστερών, Κολοβού, Γομάτου, Πολυγύρου κ.λπ.).³²

Ανάμεσα σε άλλα, το σημαντικό στοιχείο -τόσο με το έγγραφο αυτό όσο και με τα δύο που ακολούθησαν αμέσως μετά (έγγραφα Λέοντος ΣΤ΄ Σοφού προς τη Μονή Κολοβού 887 και 908)- είναι ότι αναγνωρίζεται συγκεκριμένη αθωνική επικράτεια, ενώ λίγες δεκαετίες αργότερα (941), ο Ρωμανός Α΄ θα εγκαινιάσει την καταβολή ετήσιου χρηματικού βοηθήματος προς τους Αθωνίτες.³³ Από εκείνο το σημείο κι

---

³⁰ Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σ. 83 κ.ε.

³¹ Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σ. 113 κ.ε.

³² Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σ. 118 κ.ε.

³³ Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σσ. 136-142.

έπειτα, η ιστορία του Άθω κινείται με άλματα. Ήδη στα μέσα του 10^{ου} αιώνα λειτουργούν μονές εντός της αθωνικής επικράτειας,³⁴ ενώ η έλευση του Αθανασίου την ίδια περίοδο θα σημάνει μια δυναμική αλλαγή σελίδας. Δεν είναι μόνο το Τυπικό και τα άλλα σχετικά κείμενα του Αθανασίου (*Υποτύπωσης και Διατύπωσης*) που ορίζουν το πλαίσιο λειτουργίας του νέου μοναστηριού, αλλά τα νέα δεδομένα που εισήγαγε, μάλιστα σε τέτοιο βαθμό που να κατηγορηθεί στην πορεία από τους υπόλοιπους Αθωνίτες για υπέρμετρους νεωτερισμούς, ξένους προς τα καθιερωμένα μοναστικά ιδεώδη.³⁵

Οι κύριοι λόγοι της μεγάλης αυτής διαφοροποίησης ήταν αφενός το υπόβαθρο και η δράση του ίδιου του Αθανασίου ως προσωπικότητας³⁶ και αφετέρου η σχέση του με το Νικηφόρο Φωκά, ο οποίος ανέλαβε ρόλο κτήτορα της Μεγίστης Λαύρας. Και αυτό είναι σημαντικό επειδή ακριβώς με την ανάρρησή του στο θρόνο η Λαύρα μετατράπηκε αυτόματα σε αυτοκρατορικό ίδρυμα, εγκαινιάζοντας έτσι την αθωνική παράδοση των βασιλικών μοναστηριών.³⁷ Τα μοναστήρια αυτά, έχοντας από την ίδρυσή τους την αυτοκρατορική προστασία, αποκτούν εξαρχής αίγλη και υλικό πλούτο, προικιζόμενα πλουσιοπάροχα, προκειμένου να έχουν απόλυτη αυτάρκεια. Μαζί μ' αυτά, ευεργετούνται και άλλες μονές, ενώ ο Άθως αντιμετωπίζεται πλέον ως σύνολο, κάτι που επισφραγίζεται με το ενιαίο Τυπικό του Τζιμισκή (972), και με τα άλλα δύο που ακολουθούν (Μονομάχου, 1045 - Μανουήλ Β', 1406).³⁸

Τα τρία αυτά έγγραφα, τα οποία αποτελούν τα επίσημα καταστατικά του αθωνικού μοναχισμού για όλη τη Βυζαντινή περίοδο, ρυθμίζουν θέματα τόσο σχέσεων της κεντρικής διοίκησης με τους μοναχούς, διασφαλίζοντας παράλληλα τη συνέχιση όλων των μορφών άσκησης (Τυπικό Τζιμισκή), όσο και με την εσωτερική οργάνωση των μονών (Τυπικό Μανουήλ Β'), καθώς και με ευρύτερα θέματα, οικονομικά (υλοτομία, δικαίωμα ναυπήγησης πλοίων, ζώα και νομές, πωλήσεις

---

³⁴ Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σσ. 173-193.

³⁵ Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σσ. 194-199.

³⁶ Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σ. 226 κ.ε.

³⁷ Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σ. 221 κ.ε.

³⁸ Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σ. 251 κ.ε.

γαιών, εμπορικές δραστηριότητες) ή άλλα (διαδοχή ηγουμένων, διαθήκες, προσέλευση αγενείων).³⁹

Η κτητορική μέριμνα (αυτοκρατορική ή άλλη) επιχειρούσε να διασφαλίσει εξαρχής την οικονομική αυτάρκεια των μοναστικών ιδρυμάτων, προκειμένου οι μοναχοί να είναι αμέριμνοι και να εκτελούν απρόσκοπτα το έργο τους. Και ενώ αρχικά η περιουσία των μονών είχε κοινό χαρακτήρα (χορηγούνταν συνολικά και διανεμόταν από την Κοινότητα στις μονές), με το πέρασμα του χρόνου και την εμφάνιση ολοένα και περισσότερων μονών (προερχόμενων κατά κανόνα από την «αναβάθμιση» αναχωρητικών ομάδων σε μονές) ενισχύθηκε το αίσθημα της ιδιοκτησίας και ο κατακερματισμός των κοινών γαιών εντός της αθωνικής επικράτειας, καθώς και η τελική διανομή τους υπό την εποπτεία της Κοινότητας.⁴⁰

Όσον αφορά την οργάνωση των Αθωνιτών, τα Τυπικά και οι ισχύουσες παραδόσεις διαμόρφωσαν τελικά μία ιδιαίτερη φυσιογνωμία, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί αποκλειστικά αθωνική.⁴¹ Ο ενιαίος αυτός χαρακτήρας στηρίχθηκε ως ένα μεγάλο βαθμό στο ενιαίο και απαραβίαστο της αθωνικής επικράτειας. Η διοικητική πυραμίδα περιλαμβάνει τον Πρώτο, το Συμβούλιο και τη Σύναξη. Η οργάνωση αυτή που είναι εμφανής ήδη από το 972 επισημοποιείται το 1045 και μένει σταθερή ως το τέλος.⁴² Από τα τέλη του 13^{ου} – αρχές 14^{ου} αιώνα, θα εγκαινιαστεί και η ουσιαστικότερη εμπλοκή του Οικουμενικού Πατριαρχείου στα αθωνικά ζητήματα, διαμορφώνοντας την τελική εικόνα η οποία θα ισχύσει και στη μετέπειτα περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, μέχρι και σήμερα.

---

³⁹ Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σ. 251 κ.ε.

⁴⁰ Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σσ. 311-315.

⁴¹ Βλ. σχετικά, Χαριζάνης, *Αθωνική Πολιτεία*.

⁴² Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, σ. 293 κ.ε.

9ος ΑΙΩΝΑΣ

- 865-866: Ο Ιωάννης Κολοβός στον Άθω (μετέπειτα κτί(ή)τωρ της ομώνυμης μονής στην Ιερισσό)
- 880: Εύρεση των λειψάνων του Αγίου Πέτρου Αθωνίτη
- 883: Πρώτα αυτοκρατορικά προνόμια στους μοναχούς του Άθω, από το Βασίλειο Α΄.
- 896: Ο Άθως ως "πολυεθνικός" μοναστικός χώρος: Έλληνες, Γεωργιανοί και Λατίνοι μονάζουν ήδη εκεί ως ασκητές

10ος ΑΙΩΝΑΣ

- 908: "Αυτονόμηση" του Άθω από εκτός χερσονήσου μονές, με *Πράξη* του Λέοντος Στ' Σοφού - Πρώτη μνεία του "Πρώτου" του Αγίου Όρους (μοναχός Ανδρέας)
- 941-942: Εγκαινίαση της "ρόγας" (ετήσιας επιχορήγησης) των αθωνικών μονών
- 943: Καθορισμός χερσαίων συνόρων της αθωνικής κοινότητας (υπό του στρατηγού Θεσσαλονίκης, Κατακαλώνος, και άλλων αξιωματούχων)
- 956: (terminusantequem) Ίδρυση της Μονής Ξηροποτάμου (υπό την ονομασία "του Αγίου Νικηφόρου") από τον Όσιο Παύλο Ξηροποταμηνό
- 957: Άφιξη του Αγίου Αθανασίου Αθωνίτου στον Άθω
- 961: Έναρξη ανέγερσης της Μεγίστης Λαύρας
- 963: Ανακήρυξη της Μεγίστης Λαύρας ως αυτοκρατορικής ("βασιλικής") μονής
- 964: Ανακαίνιση του Πρωτάτου στις Καρυές από το στρατηγό Λέοντα Φωκά
- 970-980: Λειτουργία (ήδη) της Μονής του Κλήμεντος (μετέπειτα Ιβήρων)

- 972: Έκδοση του "Τράγου" από τον Ιωάννη Τζιμισκή -
- 972: (terminus postquem) Ίδρυση της Μονής Αγίου Παύλου από τον Όσιο Παύλο Ξηροποταμινό
- 980: (terminusantequem) Ίδρυση της Μονής Ζωγράφου
- 980: Ίδρυση της Μονής Ιβήρων
- 982: Πρώτη μνεία της Μονής Βατοπεδίου
- 998: (terminusantequem) Ίδρυση της Μονής Εσφιγμένου (ως "Εσφαγμένου" στις πρώτες πηγές)
- 998: Ίδρυση της Μονής Ξενοφώντος

11ος ΑΙΩΝΑΣ

- 1001: Κοίμηση του Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτου
- 1013: Πρώτη μνεία της Μονής Φιλοθέου (ως Μονής της "Πτέρης")
- 1013: Πρώτη μνεία της Μονής Δοχειαρίου (στην περιοχή της Δάφνης)
- 1016: Πρώτη μνεία της Μονής του Θεσσαλονικέως (μετέπειτα Ρωσικό), αφιερωμένης στον Άγιο Παντελεήμονα
- 1018: Πρώτη μνεία της Μονής Καρακάλλου
- 1044: Μετεγκατάσταση της Μονής Δοχειαρίου -από την περιοχή της Δάφνης- στην ενδοχώρα, κοντά στη σημερινή της θέση
- 1045: Τυπικό του Κωνσταντίνου Μονομάχου (Δεύτερο Τυπικό του Αγίου Όρους): αυτόνομη διοίκηση μοναχών, μεγάλες μονές, άβατο, ονομασία Άθω («Άγιον Όρος»)
- 1049: (terminus antequem) Πρώτη μνεία της Μονής Ζωγράφου
- 1083: (terminuspostquem) Μετεγκατάσταση της Μονής Δοχειαρίου στη σημερινή της θέση στην παραλία

- 1094: Αυτονόμηση του Αγίου Όρους από τη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης και την Επισκοπή Ιερισσού
- 1095: Καθολική φοροαπαλλαγή των μονών ("έως της συντελείας του αιώνας")
- 1098: Επιδρομές Σαρακηνών στην αθωνική χερσόνησο

12ος ΑΙΩΝΑΣ

- 1140: (terminusantequem) Ίδρυση της Μονής Κουτλουμουσίου (εντός του α' μισού του αιώνα)
- 1143: Παραχώρηση της Μονής του Ξυλουργού (Σκήτη Βογορόδιτσας) σε Σέρβους μοναχούς
- 1169: Παραχώρηση της Μονής του Θεσσαλονικέως σε Σέρβους μοναχούς της Μονής του Ξυλουργού
- 1185: Ληλασίες στο Άγιον Όρος από Λατίνους και Σικελούς που είχαν ήδη αλώσει τη Θεσσαλονίκη
- 1185: Εγκαταβίωση του γιου του κράλη της Σερβίας στο Άγιον Όρος (με το όνομα Σάββας) και του πατέρα του, με το μοναχικό όνομα Συμεών
- 1189: Παραχώρηση της Μονής Χιλανδαρίου στους Σέρβους μοναχούς (Συμεών και Σάββα), από τον Αλέξιο Κομνηνό
- 1199: Παραχώρηση της Μονής του Ζυγού στη Μονή Χιλανδαρίου, ως κτήσης (μετόχι)

13ος ΑΙΩΝΑΣ

- 1250: Ίδρυση Μονής Σίμωνος Πέτρας από τον Όσιο Σίμωνα (μέσα του αιώνα)
- 1204: Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους
- 1204-1261: Υπαγωγή του Αγίου Όρους στον Ορθόδοξο πατριάρχη της Νίκαιας, κατά τη Λατινοκρατία

- 1205: Μικρής διάρκειας κατοχή του Αγίου Όρους από τους Λατίνους
- 1214: Βιαιοπραγίες και λεηλασίες στον Άθω από Σταυροφόρους αρχηγούς (αθωνικές μονές -μετόχια- εκτός χερσονήσου καταλαμβάνονται από δυτικά τάγματα) - Υπεράσπιση του Άθω από τον πάπα Ιννοκέντιο Γ' και τον Λατίνο "αυτοκράτορα" Κωνσταντινουπόλεως, Ερρίκο
- 1216: Κατάλυση του Λατινικού κράτους της Θεσσαλονίκης
- 1246: Ενσωμάτωση του Δεσποτάτου της Θεσσαλονίκης στην Αυτοκρατορία της Νικαίας
- 1261: Ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο
- 1261-1282: Διακυβέρνηση του Μιχαήλ Η', με φιλοπαπική πολιτική - Διορισμός του λατινόφρονα Ιωάννου Βέκκου ως πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως
- 1274: Σύνοδος της Λυών για την Ένωση των Εκκλησιών
- 1274-1282: Αντίσταση Αγιορειτών στην Ένωση των Εκκλησιών - Περίοδος διώξεων
- 1282: Θάνατος Μιχαήλ Η' - Ανάρρηση στο θρόνο του Ανδρονίκου Παλαιολόγου - Αντιστροφή της εκκλησιαστικής πολιτικής
- 1287: Παραχώρηση της εγκαταλειμμένης Μονής Σταυρονικήτα, στη Μονή Κουτλουμουσίου
- 1290: Ανοικοδόμηση του Πρωτάτου στις Καρυές - Τοιχογράφηση από το Εργαστήριο του Πανσελήνου

14ος ΑΙΩΝΑΣ

- 1307-1309: Λεηλασία και θηριωδίες στον Άθω από την Καταλανική Εταιρεία
- 1312: Ορισμός της πατριαρχικής ευλογίας στην εκλογή του εκάστοτε Πρώτου (με απόφαση του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου και του Πατριάρχου Νήφωνος)
- 1312: Τοιχογράφηση Καθολικού Μονής Βατοπεδίου
- 1318-1320: Τοιχογράφηση Καθολικού, Τράπεζας Κοιμητηρίου Μονής Χιλανδαρίου

- 1321: Φυγή του Ανδρονίκου Γ' στην Αδριανούπολη και ξέσπασμα του βυζαντινού εμφυλίου
- 1328: Εκθρόνιση του Ανδρονίκου Β' από τον Ανδρόνικο Γ' και λήξη της α' φάσης του εμφυλίου
- 1335-1351: Κίνημα Ησυχαστών
- 1340: Ενσωμάτωση αυτόνομων βυζαντινών κρατιδίων στις ηπειρωτικής Ελλάδας στον κύριο κορμό (Ηπειρος, Θεσσαλία λίγο νωρίτερα)
- 1341: Θάνατος Ανδρονίκου Γ' και έναρξη β' φάσης του βυζαντινού εμφυλίου (Καντακουζηνός εναντίον Άννας της Σαβοΐας και Ιωάννου Ε')
- 1345: Υπαγωγή του Άθω στο κράτος του Δουσάν, μετά την κατάληψη της περιοχής των Σερρών από τον τελευταίο - Στρατοπέδευση του ίδιου στην περιοχή της Μονής Χιλανδαρίου - Αποκατάσταση πολλών δημευθεισών γαιών και μαζικές δωρεές νέων
- 1346: Αυτοανακήρυξη του Δουσάν σε αυτοκράτορα Σέρβων και Ελλήνων
- 1347: Λήξη βυζαντινού εμφυλίου, με την ανάρρηση του Ιωάννου Καντακουζηνού στο θρόνο (μέχρι την ενηλικίωση του νομίμου διαδόχου, Ιωάννου Ε').
- 1347: Έναρξη της "Μαύρης Πανώλης"
- 1350: (terminuspostquem) Κύμα δημεύσεων μοναστηριακών γαιών για Πρόνοιες (είχαν προηγηθεί και άλλες, από την αρχή της διακυβέρνησης των Παλαιολόγων, οι οποίοι γενίκευσαν τη χρήση του μέτρου)
- 1354: Παραίτηση Καντακουζηνού από την αντιβασιλεία και άνοδος του Ιωάννου Ε' στο θρόνο
- 1356-1362: Ίδρυση της Μονής Γρηγορίου
- 1358: (terminus antequem) Ίδρυση της Μονής Παντοκράτορος
- 1360-1370: Τοιχογράφηση Καθολικού Μονής Παντοκράτορος

- 1365-1371: Ριζική ανακαίνιση και επέκταση της Μονής Σίμωνος Πέτρας από τον Σέρβο Δεσπότη Ιωάννη Ούγγλεση
- 1371: Επιστροφή του Άθω στους Βυζαντινούς, μετά τη νίκη των Οθωμανών επί των Σέρβων (Μάχη της Μάριτζα / Έβρου)
- 1371: Δημεύσεις μεγάλης κλίμακας (το ήμισυ) μοναστηριακών γαιών για απόδοσή τους ως πρόνοιες σε στρατιώτες, προκειμένου για την ενίσχυση της άμυνας της Μακεδονίας
- 1372-1376: Μαζικές δωρεές χωριών στη Σερβία (περιοχή Στρούμιτζας) προς αθωνικές μονές από την οικογένεια Dragas
- 1373-1382: Ανακατατάξεις στη διαδοχή του οίκου των Παλαιολόγων, με τους Οθωμανούς ως κύριους ρυθμιστές της κατάστασης
- 1374: Ίδρυση της Μονής Διονυσίου από τον Όσιο Διονύσιο (με χορηγία του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Αλεξίου Γ' Μεγάλου Κομνηνού)
- 1383: Κατάκτηση των Σερρών από τους Οθωμανούς - Υπαγωγή του Άθω σε οθωμανική κυριαρχία για 20 χρόνια
- 1387: Παράδοση της Θεσσαλονίκης στους Οθωμανούς, υπό καθεστώς σχετικής αυτονομίας
- 1389: Μάχη του Κοσσυφοπεδίου - Συντριβή των βαλκανικών δυνάμεων από τους Οθωμανούς
- 1391: Θάνατος Ιωάννου Ε' και ανάρρηση του Μανουήλ Β' στο θρόνο
- 1394: Πλήρης ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο οθωμανικό κράτος
- 1396: Μάχη Νικοπόλεως - Συντριπτική ήττα του χριστιανικού συνασπισμού από τους Οθωμανούς
- 1399: Έναρξη περιοδείας του Μανουήλ Β' στη Δύση για βοήθεια

15ος ΑΙΩΝΑΣ

- 1400: Μαζικές δωρεές χωριών στη Σερβία προς αθωνικές μονές (Μονή Αγίου Παντελεήμονος)
- 1403: Επιστροφή της Θεσσαλονίκης και του Άθω στους Βυζαντινούς, μετά την ήττα των Οθωμανών στη Μάχη της Άγκυρας από τον Ταμερλάνο
- 1406: Τυπικό του Μανουήλ Παλαιολόγου (Τρίτο Τυπικό του Αγίου Όρους)
- 1406-1408: Προσπάθεια Ιωάννου Ζ', Δεσπότη Θεσσαλονίκης, για επανοίκηση ερημωμένων περιοχών της Χαλκιδικής, με δωρεές μεγάλων εκτάσεων σε αθωνικές μονές, ιδίως στην περιοχή της Κασσάνδρας.
- 1408: Πρόσταγμα Μανουήλ Β' για δημεύσεις μεγάλης κλίμακας (το ήμισυ) μοναστηριακών γαιών για απόδοσή τους ως πρόνοιες σε στρατιώτες, προκειμένου για την ενίσχυση της άμυνας της Μακεδονίας
- 1413: Σουλεϊμάν Α' στον οθωμανικό θρόνο και εγκαινίαση μιας περιόδου ειρήνης με το Βυζάντιο
- 1418-1421: Προσπάθεια Δεσπότη Θεσσαλονίκης, Ανδρονίκου, για επανοίκηση ερημωμένων περιοχών στην Χαλκιδική, με δωρεές μεγάλων εκτάσεων σε αθωνικές μονές, ιδίως στην περιοχή της Κασσάνδρας.
- 1421: Άνοδος του Μουράτ Β' στο θρόνο των Οθωμανών και τερματισμός της περιόδου ειρήνης
- 1422: Πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς
- 1423: Εισβολή των Οθωμανών στην Πελοπόννησο
- 1423: Παράδοση της Θεσσαλονίκης στους Βενετούς από το Δεσπότη Ανδρόνικο
- 1425: (συμβατικά) β' τέταρτο 15ου αιώνα: Κρατικές δωρεές μεγάλων εκτάσεων στη Λήμνο προς αθωνικές μονές, προκειμένου για επανοίκηση και αποκατάσταση της υπαίθρου, με ταυτόχρονη ενίσχυση της άμυνας (οικοδόμηση πύργων κ.λπ.)

- 1426: Σύναψη ειρήνης με τους Οθωμανούς - το Βυζάντιο φόρου υποτελής
- 1424-1426: Υπαγωγή του Αγίου Όρους σε οθωμανική κυριαρχία
- 1424: Ενσωμάτωση της Μονής (μονυδρίου) του Αλυπίου στη Μονή Κουτλουμουσίου
- 1430: Άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους
- 1433: Τοιχογράφηση Καθολικού Μονής Κωνσταμονίου
- 1438-1439: Σύνοδος της Φλωρεντίας με συμμετοχή και Αγιορειτών
- 1443-1444: Ευρωπαϊκός συνασπισμός με Βλαδισλάβο Γ', Μπράνκοβιτς κ.ά. εναντίον των Οθωμανών
- 1444: Υπογραφή συμφωνίας μερικής απόσυρσης των Οθωμανών από τη Βαλκανική - Συνέχιση της αντίστασης των Ευρωπαίων - Μάχη της Βάρνας και συντριπτική ήττα των Χριστιανών
- 1446: Νέα εισβολή των Οθωμανών στην ηπειρωτική Ελλάδα - Λεηλασία Πελοποννήσου - Υπογραφή συνθήκης με υποτέλεια της Πελοποννήσου στο σουλτάνο
- 1447: Τοιχογράφηση Καθολικού Μονής Αγίου Παύλου
- 1448: Ανάρρηση του Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου στο θρόνο του Βυζαντίου
- 1451: Τοιχογράφηση Καθολικού Μονής Αγίου Παντελεήμονος (Παλαιομονάστηρο)
- 1451: Ανάρρηση του Μωάμεθ Β' στο θρόνο των Οθωμανών
- 1453: Άλωση της Κωνσταντινούπολης
- 1470: Άφιξη Μάρας Μπράνκοβιτς στον Άθω
- 1481: Θάνατος Μωάμεθ Β' και έναρξη δυναστικών ερίδων - Άνοδος του Βαγιαζήτ Β' στο θρόνο

2.α: Γενικό ιστορικό πλαίσιο

Κομβικής σημασίας γεγονός του 10^{ου} αιώνα αλλά και της αθωνικής ιστορίας ήταν η ανάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες, ύστερα από σχεδόν 150 χρόνια κατοχής.⁴³ Η επιτυχία αυτή θα δώσει και το στέμμα στο νικητή στρατηγό, Νικηφόρο Φωκά, μετέπειτα κτήτορα της Μεγίστης Λαύρας. Η άνοδός του στο θρόνο σήμανε και την ανάρρηση σ' αυτόν της βυζαντινής αριστοκρατίας, γόνος της οποίας υπήρξε ο ίδιος, τερματίζοντας την πολιτική προηγούμενων αυτοκρατόρων να ανακόψουν την ισχύ των γαιοκτημόνων.⁴⁴

Ωστόσο, λαμβανομένου υπόψη του ρόλου του στα αθωνικά ζητήματα, είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι ο ίδιος, στην πραγματικότητα, επιχείρησε να ανακόψει το ρυθμό αύξησης της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας, την οποία ενίσχυαν αθρόες δωρεές και παραχωρήσεις ιδιωτών. Μεταξύ άλλων, η νομοθεσία που επέβαλε ευνοούσε την ενίσχυση ήδη υφιστάμενων αλλά ερημωμένων ή σε ένδεια μοναστικών ιδρυμάτων, έναντι του πλουτισμού των ήδη εύπορων.⁴⁵

Τα μέτρα του όμως αυτά δεν έμελλαν να κρατήσουν για πολύ, καθώς με την ανάρρηση του Ιωάννη Τζιμισκή στο θρόνο (με την ουσιαστική στήριξη της Εκκλησίας) αυτά ανακλήθηκαν.⁴⁶ Παρότι και αυτός εκπρόσωπος της αριστοκρατίας, δεν τάχθηκε με το μέρος της, συμμεριζόμενος την πάγια μέριμνα των προκατόχων του για κρατικό έλεγχο. Παράλληλα, οι στρατιωτικές του επιτυχίες στα Βαλκάνια εναντίον των

---

⁴³ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 2, σ. 164. Όπως επισημαίνεται και σε άλλο σημείο, η πολιτική ενοποίηση του αιγιακού χώρου και η ασφάλεια της ναυσιπλοΐας, συνέδραμαν ουσιαστικά στην επέκταση του ζωτικού αθωνικού χώρου στην περιοχή.

⁴⁴ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 2, σσ. 166-167.

⁴⁵ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 2, σ. 168. Είναι σημαντικό ωστόσο, στην προσπάθεια να κατανοήσει κανείς την όλη κατάσταση, το γεγονός ότι, στο πλαίσιο μιας αυστηρά ελεγχόμενης οικονομίας - ιδίως της αστικής- η μόνη ίσως διέξοδος για ουσιαστική επένδυση πλεοναζόντων κεφαλαίων ήταν η απόκτηση νέων γαιών, οπότε και η τάση αυτή γιγαντώθηκε στους κόλπους των οικονομικά ισχυρών.

⁴⁶ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 2, σ. 174.

Βουλγάρων και του Ρώσου Σβιατοσλάβου (Σιλίστρια, 971), όπως και του προκατόχου του στην Ανατολή τις οποίες και επαύξησε, ενίσχυσαν γενικότερα την εικόνα του κράτους προς τα έξω, και παράλληλα τη θέση του στο εσωτερικό. Την εικόνα αυτή επισφραγίζει ωστόσο η περίοδος του Βασιλείου Β΄ που ακολουθεί αμέσως μετά το θάνατό του, το 976. Μεγάλο μερίδιο στη διαμόρφωση αυτής της εικόνας έπαιξαν και οι πολλαπλές προκλήσεις στις οποίες ο νέος αυτοκράτορας αναγκάστηκε να ανταποκριθεί. Ο 10^{ος} αιώνας είχε ήδη σημάνει την άνοδο πολλών περιφερειακών δυνάμεων, με κυριότερη τη Βουλγαρία του Σαμουήλ που διερχόταν περίοδο μιας νέας, μεγαλύτερης ακμής, με την επικράτειά της να εκτείνεται κάποια στιγμή από την Αδριατική μέχρι τον Εύξεινο και τις ακτές του Αιγαίου μέχρι τη Θεσσαλία.⁴⁷ Την εξέλιξη αυτή ευνόησε ιδιαίτερα ο βυζαντινός εμφύλιος με πρωταγωνιστές το Βάρδα Φωκά και Βάρδα Σκληρό, που έληξε με αυτοκρατορικό θρίαμβο (989), στον οποίο συνέβαλε κι ένας σημαντικός παράγοντας που έμελλε να αποτελέσει πλέον βασική σταθερά στις βυζαντινές υποθέσεις: οι Ρώσοι του πρίγκηπα του Κιέβου, Βλαδίμηρου. Οι δυναστικοί γάμοι και κυρίως η προσχώρηση των Ρώσων στην Ορθοδοξία κρίνονται ως γεγονότα υψίστης ιστορικής σημασίας.⁴⁸

Ο αγώνας έναντι των Βουλγάρων θα συνεχιστεί και τον 11^ο αιώνα, με μια σειρά μαχών που θα ολοκληρωθούν με την ολοκληρωτική συντριβή του Σαμουήλ στο Κλειδί (1014), με την οποία η Βαλκανική περνά ξανά σε βυζαντινά χέρια, για πρώτη φορά μετά τη σλαβική εγκατάσταση.⁴⁹ Με το θάνατο του Βασιλείου Β΄ (1025), τα σύνορα της αυτοκρατορίας έφταναν από την Απουλία στη Δύση ως το Δούναβη στο Βορρά, την Αρμενία στην Ανατολή και τον Ευφράτη στο Νότο.⁵⁰

Παρά την έμφαση στην εξωτερική πολιτική, ο Βασίλειος Β΄ δεν αγνόησε τα εσωτερικά ζητήματα. Μεγάλης σημασίας είναι η οικονομική του πολιτική, η οποία

---

⁴⁷ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 2, σ. 184.

⁴⁸ Η συμβολή των Ρώσων θα είναι ουσιαστική και στην εξέλιξη του φαινομένου των αθωνικών κτήσεων και στα πράγματα του Άθω γενικότερα, κατά τη Μεταβυζαντινή περίοδο, όπως φαίνεται και από τη συμβολή τους στην ανακαίνιση μονών ή γενικότερα την οικονομική τους στήριξη (βλ. Τόμο Γ΄, Χρονολόγια μονών).

⁴⁹ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 2, σ. 194.

⁵⁰ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 2, σσ. 195-197.

εντασσόταν στην ευρύτερη μέριμνά του για πάταξη των εχθρών της αυτοκρατορίας. Υπό την έννοια αυτή, τάχθηκε ενάντια στη μεγάλη γαιοκτησία.⁵¹

Μετά την κορύφωση επί των ημερών του, ξεκινά η ύφεση. Από τις αλλεπάλληλες εναλλαγές στην πολιτική σκηνή, ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίοδος μετά τα μέσα του 11^{ου} αιώνα, που συνδέεται με τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο και κυρίως με τις προσωπικότητες του Ιωάννη Ξιφιλίνου και Μιχαήλ Ψελλού, οπότε και σημειώνεται μεγάλη έκτασης πνευματική άνθηση με επίκεντρο την πρωτεύουσα. Κατά τα άλλα, ωστόσο, πρόκειται για μια περίοδο όπου επιταχύνεται η αποσάθρωση των κρατικών δομών. Σε επίπεδο πολιτικής και οικονομίας, οι δύο τύποι αριστοκρατίας (πολιτική αριστοκρατία της πρωτεύουσας και αριστοκρατία της μεγάλης γαιοκτησίας των επαρχιών) συνυπάρχουν και αντιμάχονται η μια την άλλη.

Κομβικής σημασίας είναι η υποτίμηση του βυζαντινού νομίσματος και ο κλονισμός –για πρώτη φορά– της εμπιστοσύνης της αγοράς σε αυτό.⁵² Από την άλλη, η κατάργηση του στρατού των θεμάτων και της κατηγορίας των στρατιωτών-καλλιεργητών, παράλληλα με τη γιγάντωση της γαιοκτησίας, ενίσχυσαν τις φυγόκεντρες τάσεις στην επαρχία. Από αυτή τη σκοπιά ιδωμένο, το ένα από τα δύο ορόσημα του 11^{ου} αιώνα, η ήττα στο Ματζικέρτ (1071), δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση. Η Μ. Ασία χάνεται πλέον ως ζωτικός χώρος. Στα υπόλοιπα εξωτερικά μέτωπα, είχε ήδη προηγηθεί η ανεξαρτητοποίηση της Διόκλειας στα Βαλκάνια, που σήμανε την αρχή της συρρίκνωσης και σε αυτή την περιοχή.⁵³ Το άλλο ορόσημο, το Σχίσμα του 1054, είχε ήδη αποκόψει οριστικά το Βυζάντιο από τη Δύση, αν και στην εποχή του δεν είχε δοθεί στο γεγονός τόσο μεγάλη σημασία. Ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, τα Βαλκάνια, την περίοδο αυτή, χωρίς ουσιαστική βυζαντινή παρουσία πλέον, υπέφεραν από επιδρομές ποικίλων ορδών, που έφταναν μέχρι τη Μακεδονία, τη Θράκη αλλά και νοτιότερα στον ηπειρωτικό χώρο.⁵⁴

---

⁵¹ Η *Νεαρά* που εξέδωσε (996) περιλάμβανε και σαφή μέτρα περιορισμού των μοναστηριακών κτήσεων αλλά και ρυθμίζει θέματα διοικητικής υπαγωγής των μονών γενικότερα. Βλ. σχετικά, Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 2, σσ. 188-190.

⁵² Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 2, σ. 218.

⁵³ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 2, σ. 248.

⁵⁴ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 2, σ. 232.

Η γενικότερη κατάσταση αντανακλά και στο εσωτερικό. Ενδεικτική της οικονομικής κρίσης είναι η δημιουργία κρατικού μονοπωλίου σιτηρών επί Μιχαήλ Ζ΄. Αναφέρονται χαρακτηριστικά οι μεγάλες κρατικές αποθήκες της Ραιδεστού όπου συγκεντρώνονταν τα σιτηρά από όλη σχεδόν της Θράκη, καθώς και η παράλληλη απαγόρευση της ελεύθερης εμπορίας τους, με βαριές ποινές. Ωστόσο, η γενικότερη δυσαρέσκεια δεν έδωσε μακροβιότητα στο μέτρο αυτό, και οι σιταποθήκες γκρεμίστηκαν τελικά από τον όχλο.⁵⁵ Στο τέλος της περιόδου αυτής που θα σηματοδοτήσει η άνοδος του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού στο θρόνο, ο απολογισμός ήταν σε γενικές γραμμές η απώλεια της Μ. Ασίας και της Δύσης, η συρρίκνωση στα Βαλκάνια, η κατάρρευση του κρατικού μηχανισμού, η οικονομική κρίση και η υποτίμηση του νομίσματος, καθώς και η διάλυση των οικονομικο-κοινωνικών δομών.⁵⁶

Στα χρόνια που ακολουθούν, το κράτος προσπαθεί να ανακόψει την πτώση. Έμφαση δίνεται στην απόκρουση των βασικών εξωτερικών κινδύνων και στην εδραίωση της κυριαρχίας τουλάχιστον στις παράκτιες περιοχές, μιας και το παιχνίδι στη θάλασσα είχε προ πολλού χαθεί μπροστά στους ανερχόμενους Ιταλούς εμπόρους. Αυτοί, ειδικότερα οι Βενετοί, αξιοποιώντας την υποχρέωση των Βυζαντινών απέναντί τους για την στήριξη που τους παρείχαν έναντι των Νορμανδών, εξασφάλισαν μοναδικά προνόμια ελεύθερης εμπορίας σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια (1082),⁵⁷ εγκαινιάζοντας και τυπικά την περίοδο της μακράς βενετικής κυριαρχίας στον οικονομικό χώρο της Ανατολής.

Τη γενικότερη κατάσταση αστάθειας επέτειναν οι Σταυροφορίες. Και μόνον η διέλευση των στρατευμάτων τους από τα Βαλκάνια ήταν αρκετή για να επιφέρει μεγάλη αναταραχή που, σε τοπικό επίπεδο, σήμαινε συχνά τη συστηματική λεηλασία ολόκληρων περιοχών του παραγωγικού αγροτικού χώρου. Επιπλέον, η ανάγκη οικονομικής ανασυγκρότησης έναντι και των εξωτερικών προκλήσεων, επέφερε δυσβάσταχτα βάρη στους πληθυσμούς της υπαίθρου. Κατά την περίοδο αυτή

---

⁵⁵ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 2, σ. 238.

⁵⁶ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σ. 19.

⁵⁷ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 21-22.

προωθείται συστηματικά το μέτρο της *Πρόνοιας* με τον αμιγώς στρατιωτικό του χαρακτήρα που, συνδυαζόμενο με την επαφή του Βυζαντίου με τους Σταυροφόρους, φαίνεται να επέφερε αλλαγές στις οικονομικο-κοινωνικές δομές, δημιουργώντας φαινόμενα πιο κοντά στα δυτικά φεουδαρχικά πρότυπα.⁵⁸

Η κατάσταση δε φαίνεται να αλλάζει ουσιαστικά ούτε στα χρόνια του Ιωάννη Β΄ ούτε αργότερα, επί Μανουήλ Α΄, ο οποίος βρέθηκε στην άτυχη θέση να προσπαθεί να σταθεροποιήσει το κράτος έναντι δύο χαρισματικών και επικίνδυνων αντιπάλων: του Ρογήρου Β΄ των Νορμανδών και του Φρειδερίκου Α΄ Βαρβαρόσσα των Γερμανών. Ο 12^{ος} αιώνας θα κλείσει με το Βυζάντιο εξαντλημένο εξωτερικά και εσωτερικά. Η οικονομική κρίση επέφερε και ρήξη του κοινωνικού ιστού, με τους πληθυσμούς της υπαίθρου να υποφέρουν από την ευνοούμενη τάξη των στρατιωτών αλλά και τη μεγάλη γαιοκτησία.⁵⁹ Στη βάση της κοινωνίας υπήρχε, μεταξύ άλλων, μεγάλο πλέον μίσος για τους Ιταλούς εμπόρους και τους ξένους μισθοφόρους. Το μίσος αυτό, που εκδηλωνόταν με κάθε ευκαιρία, όπως οι εντάσεις με τη Βενετία στα 1170 και 1182, ενίσχυσε την προϋπάρχουσα δυσπιστία των Δυτικών, μετατρέποντάς την γρήγορα σε έχθρα που εκδηλώθηκε άμεσα με τη Δ΄ Σταυροφορία λίγα χρόνια μετά. Λίγα χρόνια νωρίτερα, οι Νορμανδοί είχαν λεηλατήσει ελληνικές πόλεις, προβαίνοντας σε ακρότητες (όπως π.χ. στη Θεσσαλονίκη) και απειλώντας και αυτή τη βυζαντινή πρωτεύουσα, οι Σέρβοι του Νεμάνια ίδρυσαν ανεξάρτητο κράτος, ενώ οι Βούλγαροι του Ασάν αναδεικνύονταν σε μεγάλη δύναμη της περιοχής.⁶⁰

Η λατινική κατάκτηση του 1204 κατακερμάτισε την –ούτως ή άλλως συρρικνωμένη– βυζαντινή επικράτεια. Το φαινόμενο ήταν εντονότερο στο δυτικό τμήμα του κράτους, από τη βυζαντινή πρωτεύουσα μέχρι την Κρήτη και το Ιόνιο, όπου δημιουργήθηκε μια σειρά κρατιδίων, υπό βενετική και φραγκική κυριότητα.⁶¹ Μόνο στο ανατολικό τμήμα, όπου ήδη είχαν κάνει έντονη την παρουσία τους οι Σελτζούκοι,

---

⁵⁸ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σ. 40.

⁵⁹ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 59-62.

⁶⁰ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 74-75.

⁶¹ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 97 κ.ε.

τα πράγματα πήραν διαφορετική τροπή, με το βυζαντινό κράτος της Νικαίας να διεκδικεί το ρόλο του νομίμου διαδόχου και συνεχιστή της άλλοτε κραταιάς αυτοκρατορίας. Τα δύο μικρότερα ελληνικά κράτη, της Τραπεζούντας και της Ηπείρου, δεν κατάφεραν να ξεπεράσουν το δευτερεύοντα ρόλο τους, παρά τις όποιες εφήμερες επιτυχίες τους.

Η διανομή ωστόσο των εδαφών μεταξύ των κατακτητών φαίνεται πως ήταν αποτέλεσμα ενός εξαιρετικού σχεδιασμού, ιδίως από τους Βενετούς, που ήταν και οι μεγαλύτεροι κερδισμένοι. Οι κτήσεις τους, σε αντίθεση με τα αναιμικά και βραχύβια κατά κανόνα μορφώματα των Φράγκων, υπόκειντο σε μακρόπνοο σχεδιασμό, με βάση το μεγαλύτερο δυνατό οικονομικό όφελος. Με εξαίρεση ορισμένες περιοχές,⁶² οι Βενετοί δεν επιδίωκαν την πλήρη κατάκτηση και διακυβέρνηση αλλά μόνο την εγκατάσταση σταθμών οικονομικού ελέγχου. Έτσι, οι κτήσεις τους συνίστανται σε κομβικά σημεία στο θαλάσσιο εμπόριο, σε μια ζώνη μικρού βάθους στις παραλίες των πλέον παραγωγικών περιοχών ή εκείνων που βρίσκονταν κοντά στους κύριους οδικούς άξονες.⁶³

Οι Φράγκοι από την άλλη, επιχειρώντας άμεση διακυβέρνηση, είχαν διαφορετική εξέλιξη. Στη Θράκη, για παράδειγμα, η άμεση καταπίεση των πληθυσμών αλλά και της γαιοκτητικής αριστοκρατίας επέφερε μεγάλες ταραχές που σήμαναν τελικά την απώλεια αυτής της περιοχής. Αντίθετα, αλλού, όπως στην Πελοπόννησο, όπου εφαρμόστηκαν ηπιότερα μοντέλα διακυβέρνησης, οι κτήσεις ήταν μακροβιότερες.

Εκεί όμως όπου η λατινική παρουσία θα τερματιστεί νωρίς είναι η Μ. Ασία (1205 και 1214), και η Βυζαντινή αυτοκρατορία του Λάσκαρη θα έχει να υπολογίζει μόνο τη δύναμη των Σελτζούκων.⁶⁴ Μετά την επίτευξη μιας κάποιας ισορροπίας με τις αναμετρήσεις των πρώτων χρόνων μετά τη λατινική κατάκτηση, στον ηπειρωτικό κορμό της παλαιάς βυζαντινής επικράτειας οι υπολογίσιμες δυνάμεις ήταν πλέον

---

⁶² Κρήτη, Ιόνιο, νησιά Αρχιπελάγους.

⁶³ Λιμάνια Μακεδονίας, περιοχής Στρυμόνα, Θράκης, Προποντίδας αλλά και επιλεγμένες πόλεις της ενδοχώρας, όπως π.χ. η Αδριανούπολη. Επίσης, κομβικά σημεία στην Εύβοια και την Πελοπόννησο, και αλλού. Βλ. σχετικά, Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σ. 99.

⁶⁴ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 105-106.

τέσσερα κρατικά μορφώματα: δύο ελληνικά (Νίκαια και Ήπειρος), ένα λατινικό (τα εδάφη του Βονιφάτιου) και ένα βουλγαρικό.⁶⁵

Τα χρόνια που ακολούθησαν ευνόησαν περισσότερο το βυζαντινό κράτος, το οποίο, από τα χρόνια του Ιωάννη Βατάτζη, σημείωσε μεγάλη ακμή, τόσο στα εσωτερικά όσο και στα εξωτερικά μέτωπα. Χαρακτηριστικό της συνετής πολιτικής του Βατάτζη ήταν η θεαματική οικονομική αναδιάρθρωση του κράτους και ο ιδιαίτερα προσεκτικός χειρισμός των εξωτερικών θεμάτων, ακόμη και μία –κατά τα φαινόμενα– παθητική αναμονή. Με την άνοδο του Μιχαήλ Η΄ στο θρόνο, που εγκαινίασε τη δυναστεία των Παλαιολόγων, το Βυζάντιο εισέρχεται δυναμικά στην τελευταία περίοδο της ιστορίας του.

Το 1261, ο Μιχαήλ εισέρχεται θριαμβευτής στην Κωνσταντινούπολη, τερματίζοντας μια περίοδο 57 ετών λατινικής κατοχής, η οποία είχε, όμως, μετατρέψει το Βυζάντιο σε σκιά του παρελθόντος του. Ωστόσο, για μιαν ακόμη φορά, το κράτος της Κωνσταντινούπολης είχε καταστεί κύριος παράγοντας στη διεθνή σκακιέρα. Ένα πλήθος αναμετρήσεων, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου συσχετισμού δυνάμεων, από τη Ρωσία και τα Βαλκάνια μέχρι τη Σικελία και τη Μέση Ανατολή, είχαν ως κεντρικό παίκτη τον Μιχαήλ.⁶⁶ Στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, η δυτική απειλή (με αιχμή του δόρατος τη δυναστεία των Ανδεγαυών) είχε μεν εκλείψει, ωστόσο το μεγαλύτερο μέρος των παλαιών βυζαντινών εδαφών παρέμενε υπό ξένη κατοχή.

Οι διάδοχοι του Μιχαήλ δε θα καταφέρουν να κρατήσουν τον ίδιο ρυθμό. Τόσο οι εσωτερικές αδυναμίες του κράτους όσο και η αυξανόμενη εξωτερική πίεση, σε συνδυασμό με την εξουθένωση που προκάλεσε στο μεταξύ η επιθετική πολιτική του Μιχαήλ, θα αποτελέσουν τους κύριους λόγους της σταθερής εδαφικής συρρίκνωσης και αποδυνάμωσης του ύστερου βυζαντινού κράτους, χωρίς καμία πλέον δυνατότητα επανόδου, μέχρι την οθωμανική κατάκτηση.

Ο 14^{ος} αιώνας, από καθαρά πολιτική άποψη, ήταν η εποχή κατά την οποία συντελέστηκε η θεαματική αυτή συρρίκνωση, μέσα σε ένα ιδιαίτερα σύνθετο πλαίσιο ανταγωνισμού και συσχετισμού δυνάμεων. Τη δυναμική προσωπικότητα του Μιχαήλ

---

⁶⁵ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σ. 111.

⁶⁶ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ.131-151.

Η' θα διαδεχτεί η μικρότερου πολιτικού διαμετρήματος μορφή του Ανδρονίκου Β', στον οποίο και θα πέσει το βάρος των συγκυριών της εποχής. Το κράτος του θα βρεθεί στο επίκεντρο των διεθνών ανταγωνισμών, τόσο από Ανατολή και Δύση όσο και από Βορρά, από τα Βαλκάνια, όπου κυριαρχεί η δυναμική παρουσία του σερβικού κράτους, υπό τους Milutin και Dusan.⁶⁷ Στη Δύση, ο ανταγωνισμός Βενετίας και Γένουας στη θάλασσα έθεσε το Βυζάντιο ακριβώς στο κέντρο της διαμάχης, με αποτέλεσμα την ολοκληρωτική κυριαρχία των πρώτων στην οικονομία της περιοχής, σε βάρος πάντα των Βυζαντινών.⁶⁸ Στην Ανατολή, οι νέες ορδές τουρκικών φύλων κατέκλυσαν τις απροστάτευτες πλέον περιοχές που είχε καταφέρει να κρατήσει μέχρι πρότινος η αυτοκρατορία της Νίκαιας. Με εξαίρεση μερικές μόνο μεγάλες πόλεις, ολόκληρη η Μ. Ασία μετατράπηκε σε ένα πλήθος μικρών τουρκικών ηγεμονιών.⁶⁹

Στην ιστορική συγκυρία, όπου κύριο στοιχείο ήταν η παντελής αδυναμία των Βυζαντινών να προβάλουν και την παραμικρή αντίσταση σε κάθε ξένη επιβουλή, ένας δυναμικός παράγοντας έκανε την εμφάνισή του: η Καταλανική Εταιρεία, ένας τυχοδιωκτικός πολεμικός σχηματισμός, που πρόσφερε μισθοφορικά τις υπηρεσίες του. Η αδυναμία ελέγχου τους, ωστόσο, από τον αυτοκράτορα, και η μεταστροφή τους από μισθοφορική δύναμη του Βυζαντίου σε ανεξέλεγκτη λαίλαπα που για μεγάλο διάστημα λυμαινόταν την ύπαιθρο, ενέτεινε την εικόνα πλήρους διάλυσης του κράτους. Μια μικρή ανάσα δόθηκε μετά την πρώτη δεκαετία του 14^{ου} αιώνα, όταν οι Καταλανοί μετακινήθηκαν προς τη φραγκοκρατούμενη Ελλάδα, ενώ παράλληλα τόσο η Πελοπόννησος όσο και η Ήπειρος γνώρισαν μια περίοδο σχετικής ανάκαμψης, έχοντας στενότερους πλέον δεσμούς με το κεντρικό κράτος της Κωνσταντινούπολης.⁷⁰

---

⁶⁷ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 178-179.

⁶⁸ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 180-181.

⁶⁹ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σ. 182.

⁷⁰ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 183-189 και 202-204. Τελικά, μόλις μετά το 1340 θα εκλείψουν τα ανεξάρτητα ελληνικά κρατίδια της Βαλκανικής και θα μετατραπούν σε απλές επαρχίες, όταν ο Ανδρόνικος Γ' και ο Καντακουζηνός θα τερματίσουν την επανάσταση στην Ήπειρο, ενώ λίγα χρόνια νωρίτερα είχε προηγηθεί η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας των Μελισσηνών στον κεντρικό κορμό. Σύντομα, ωστόσο, θα αλλάξουν χέρια, για να περάσουν στους Σέρβους του Dusan.

Παρόλα αυτά, η εσωτερική κατάρρευση του κράτους όχι μόνο δεν αποφεύχθηκε, αλλά, αντίθετα, επιταχύνθηκε με το ξέσπασμα του εμφυλίου των δύο Ανδρονίκων (Β΄ και Γ΄). Η επικράτηση του νεότερου Ανδρονίκου, με την υποστήριξη του ευγενούς Ιωάννη Καντακουζηνού, θα αποτελέσει μια μικρή ανάπαυλα στο παραγμένο υπόβαθρο της περιόδου. Με το θάνατό του, το 1341, θα ξεσπάσει ο δεύτερος εμφύλιος, μεταξύ Καντακουζηνού και αντιπολίτευσης (υπό την Άννα της Σαβοΐας, μητέρα του ανήλικου διαδόχου Ιωάννη Ε΄). Η διαμάχη πήρε διαστάσεις κοινωνικής επανάστασης, καθώς η προσκείμενη στο νεαρό Παλαιολόγο αντιπολίτευση ουσιαστικά αντιμαχόταν την παντοδυναμία των αριστοκρατών, των οποίων εκπρόσωπος ήταν ουσιαστικά ο Καντακουζηνός. Η δυσφορία των λαϊκών στρωμάτων στην ολοένα αυξανόμενη κοινωνική αδικία βρήκε διέξοδο με την εκδίωξη των οπαδών του Καντακουζηνού από παντού. Ωστόσο, η διαμάχη δεν τερματίστηκε, καθώς οι συσχετισμοί δυνάμεων εισήγαγαν στο παιχνίδι τον Dusan, τον εμίρη του Αϊδινίου Ομούρ και το Βούλγαρο τσάρο Ιωάννη Αλέξανδρο, ο καθένας από τους οποίους άρχισε την κατάληψη ή λεηλασία βυζαντινών εδαφών ουσιαστικά για λογαριασμό του.⁷¹ Μετά από έξι χρόνια συγκρούσεων, λεηλασιών και απωλειών βυζαντινών εδαφών από τους συμμάχους των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων, ο Καντακουζηνός επικράτησε και εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη όπου ανακηρύχτηκε αυτοκράτορας (1347). Διατήρησε την εξουσία για δέκα χρόνια, μέχρι να αναλάβει ο νόμιμος διάδοχος, Ιωάννης Ε΄. Ωστόσο, προκειμένου να έχει νομιμοποίηση της εξουσίας του, ο Καντακουζηνός φρόντισε να συνάψει δεσμούς με την οικογένεια των Παλαιολόγων, δίνοντας στον Ιωάννη την κόρη του και διεκδικώντας έτσι ρόλο δεύτερου πατέρα του.

Παράλληλα, το μέτωπο του ησυχαστικού ζητήματος που είχε ταλαιπωρήσει παράλληλα την αυτοκρατορία⁷² λύθηκε με την ανάκτηση της Θεσσαλονίκης από τον έλεγχο των Ζηλωτών του Βαρλαάμ και του Ακινδύνου (1350), και τη σύνοδο στις Βλαχέρνες τον επόμενο χρόνο, με την οποία ο Ησυχασμός επικράτησε ως αναγνωρισμένη διδασκαλία της Εκκλησίας. Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα

---

⁷¹ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 205-215.

⁷² Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 207-209 και 218.

σημαντικό, καθώς, μεταξύ άλλων, ερμηνεύεται ως απόρριψη του πνεύματος της Δύσης από την ανατολική παράδοση,⁷³ σε μια εποχή που θα χαρακτηριστεί από μια μείζονα πνευματική ακτινοβολία (Παλαιολόγεια Αναγέννηση).

Ωστόσο, σε πολιτικό επίπεδο, η περίοδος των εμφυλίων είχε τραυματίσει ανεπανόρθωτα το κράτος. Κύριος ωφελημένος στα ευρωπαϊκά εδάφη ήταν ο Dusan της Σερβίας, του οποίου το κράτος έφτασε να εκτείνεται από το Δούναβη μέχρι τον Κορινθιακό κόλπο και από την Αδριατική μέχρι το Νέστο.⁷⁴ Η αναγόρευσή του σε αυτοκράτορα (1346) Σέρβων και Ελλήνων είναι δηλωτική όχι μόνο των άμεσων εδαφικών βλέψεών του αλλά και του ρόλου κληρονόμου του Βυζαντίου που διεκδικούσε για τον εαυτό του. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο ο Dusan φέρθηκε με απaráμιλλη γενναιοδωρία στους Αγιορείτες, των οποίων οι μονές απέκτησαν στα χρόνια του τα περισσότερα προνόμια που είχαν ποτέ.⁷⁵

Με τις εξελίξεις αυτές, το κράτος είχε πλέον συρρικνωθεί δραματικά, πιεζόμενο μεταξύ Σέρβων και Οθωμανών. Η επικράτεια, εκτός από την περιοχή της πρωτεύουσας, περιοριζόταν τώρα στη Θεσσαλονίκη, στη λεηλατημένη και οικονομικά κατεστραμμένη Θράκη, στα νησιά του Β. Αιγαίου και ένα τμήμα της Πελοποννήσου.

Ανάλογες ήταν και οι απώλειες στη θάλασσα, όπου κυριαρχούσαν ολοκληρωτικά Βενετοί και Γενουάτες.

Η όλη κατάσταση, και ιδίως ο κατακερματισμός της επικράτειας, σε συνδυασμό με τη μεγάλη ένδεια στην οποία είχε πέσει το κράτος στο σύνολό του, ενίσχυσαν τις αποκεντρωτικές τάσεις στην άσκηση της εξουσίας, προωθώντας ένα «πολυκέφαλο οικογενειακό καθεστώς ηγεμονικού οίκου».⁷⁶

Μια μικρότερης κλίμακας διαμάχη μεταξύ Καντακουζηνού και Παλαιολόγων, με υπόβαθρο την πάντα παρούσα δυσφορία του αυτοκρατορικού οίκου για τον ουσιαστικό παραγκωνισμό της, και το διαρκή ανταγωνισμό των ξένων δυνάμεων μεταξύ τους (Βενετών και Γενουατών στη θάλασσα, και Οθωμανών, Σέρβων και

---

⁷³ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σ. 218.

⁷⁴ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 219-221.

⁷⁵ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σ. 219, και Ostrogorsky, *Kisrotii immunitet*, σσ. 87 κ.ε.

⁷⁶ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σ. 223.

Βουλγάρων στα ηπειρωτικά εδάφη), κατέληξε με χαμένο και πάλι το Βυζάντιο, γεγονός που κλόνισε τα ερείσματα του Καντακουζηνού και οδήγησε στην παραίτησή του, υπό την πίεση των συνωμοτών του αυτοκρατορικού οίκου (1354). Μόνον η Πελοπόννησος έμενε πλέον υπό διοίκηση των Καντακουζηνών, αποκομμένη ουσιαστικά από τον υπόλοιπο κορμό. Οι Παλαιολόγοι ανέκτησαν την εξουσία σε ένα κράτος, φάντασμα του παρελθόντος του. Ο κρατικός μηχανισμός βρισκόταν σε πλήρη διάλυση, όπως και η οικονομία, ακόμη και οι θεσμοί.

Ωστόσο, το κράτος θα αντέξει λίγο ακόμη.⁷⁷ Το μόνο όπλο στα χέρια των Βυζαντινών θα είναι και πάλι η προσέγγιση της παπικής έδρας, με την υπόσχεση της Ένωσης των Εκκλησιών, προκειμένου για τη στήριξη του παραπαίοντος κράτους. Ο Ιωάννης Ε΄ πήρε τις σχετικές πρωτοβουλίες λίγο μετά την άνοδό του στο θρόνο (1354). Ωστόσο, η Εκκλησία αποδείχτηκε πολύ ανθεκτικότερη του κράτους. Οι όποιες προσπάθειες έπεσαν στο κενό, ιδίως λόγω του γεγονότος ότι το ένστικτο συντήρησης του βυζαντινού κλήρου και λαού ενίσχυε τους συνεκτικούς δεσμούς με την ορθόδοξη παράδοση, παρά το γεγονός ότι η ανερχόμενη δύναμη των Οθωμανών, που στο μεταξύ είχαν εγκατασταθεί στο ευρωπαϊκό έδαφος, δεν είχε πλέον αντάξιο αντίπαλο.

Η μεταστροφή του Ιωάννη Ε΄ (1369) παρέμεινε έτσι μία πράξη ιδιωτική, χωρίς κανένα ουσιαστικό αντίκρισμα.⁷⁸ Τη δεινή θέση του Βυζαντίου επέτεινε ένα ακόμη γεγονός, που έλαβε χώρα χωρίς καν τη δική του συμμετοχή: η συντριπτική ήττα των Σέρβων στον Έβρο, το 1371, που σήμανε την οριστική απώλεια της ανεξαρτησίας των νοτιοβαλκανικών κρατών. Πλέον, δεν υπήρχε κανένας να αντισταθεί στην Οθωμανική προέλαση. Ακόμη και το Βυζάντιο είχε πλέον γίνει φόρου υποτελής στο σουλτάνο.⁷⁹

Ακολούθησαν εσωτερικές έριδες στη βυζαντινή αυλή, μεταξύ Ιωάννη και Μανουήλ από τη μία και Ανδρονίκου Δ΄ από την άλλη, που ενισχύθηκαν από τη διαμάχη Βενετών και Γενουατών για το κομβικής σημασίας νησί της Τενέδου. Τελικά, τη λύση θα δώσει ο σουλτάνος (1379), που θα αποκαταστήσει στο θρόνο τον Ιωάννη με τον Μανουήλ, ο οποίος είχε ήδη οριστεί διάδοχος το 1373, αντί του Ανδρονίκου. Λίγα χρόνια μετά (1382), ο Μανουήλ θα παραγκωνιστεί προς όφελος των Ιωάννη Ζ΄

---

⁷⁷ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 224-231.

⁷⁸ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 234-239.

⁷⁹ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σ. 242.

και Ανδρονίκου Δ'. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλο αυτό το περίπλοκο πολιτικό σκηνικό, το Βυζάντιο είναι απλώς παρατηρητής και εντολοδόχος των μεγάλων δυνάμεων -ιδίως των Τούρκων-, στο πλαίσιο του μεταξύ τους ανταγωνισμού.

Αποτέλεσμα όλων αυτών των έξωθεν επιβεβλημένων χειρισμών, ήταν ο κατακερματισμός των βυζαντινών εδαφών, με τη διανομή τους στον Ιωάννη Ε' και στους νόμιμους (Ανδρόνικο Δ', Ιωάννη Ζ', και Θεόδωρο Α') και παραγκωνισμένους (Μανουήλ) διαδόχους.⁸⁰ Στο μεταξύ, η οθωμανική προέλαση συνεχίστηκε, παρά τη βραχύβια αντίσταση που προέβαλε ο Μανουήλ Β' από τη Θεσσαλονίκη, η οποία τελικά παραδόθηκε το 1387.

Το χαρακτηριστικότερο, ωστόσο, ιστορικό γεγονός της περιόδου αυτής στάθηκε η Μάχη του Κοσσυφοπεδίου (1389), μεταξύ Τούρκων και ενωμένων σερβο-βοσνιακών δυνάμεων. Χάρη στις ικανότητες του διαδόχου Βαγιαζήτ, οι Τούρκοι κατατρόπωσαν τους αντιπάλους τους, καθιστώντας πλέον ολόκληρη τη Βαλκανική, οθωμανική επαρχία, και τους τοπικούς ηγεμόνες φόρου υποτέλεις. Η δυναμική τουρκική παρουσία, σε συνδυασμό με την υποχώρηση από το προσκήνιο των εξαντλημένων ιταλικών δημοκρατιών, κατέστησε τον Βαγιαζήτ Α' απόλυτο κυρίαρχο. Πρώτο βήμα στην προσπάθεια κατάληψης της Κωνσταντινούπολης ήταν η αποκατάσταση του δυσαρεστημένου Ιωάννη Ζ' στο θρόνο. Ωστόσο, με το θάνατο του Ιωάννη Ε' (1391), ο Μανουήλ Β' κατέλαβε το θρόνο.

Κατά την τελευταία δεκαετία του 14^{ου} αιώνα, οι Οθωμανοί συνέχισαν δυναμικά την προέλασή τους. Τόσο τα τελευταία βαλκανικά κέντρα αντίστασης όσο και η ηπειρωτική Ελλάδα βρέθηκαν στο τουρκικό στόχαστρο. Ακόμη και η Βλαχία, παρότι κέρδισε την πολεμική αναμέτρηση με τους Τούρκους, αναγκάστηκε τελικά να καταβάλει φόρο υποτέλειας.⁸¹ Το σημείο καμπής ήταν η μάχη της Νικοπόλεως (1396), όπου ο συνασπισμός των χριστιανικών δυνάμεων (κυρίως γαλλο-ουγγρικών) που είχε σχηματιστεί υπό το φάσμα της ολοένα αυξανόμενης οθωμανικής απειλής, νικήθηκε ολοκληρωτικά από τους Τούρκους.

---

⁸⁰ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 242-245.

⁸¹ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σ. 251 και σημ. 226.

Μετά από τις εξελίξεις αυτές, τις οποίες ακολούθησε μια νέα τουρκική προέλαση μέχρι το νότο της Πελοποννήσου, το Βυζάντιο έπαψε πλέον να έχει ακόμη και συμβολικό βάρος. Σε αντίθεση με την Εκκλησία, το επίσημο κράτος ήταν ουσιαστικά απόν και χωρίς καμία υπόληψη.⁸² Υπό το βάρος των εξελίξεων, ο Μανουήλ Β΄ ξεκίνησε το 1399 μια μακρά περιοδεία στη Δύση, με σκοπό την εξασφάλιση βοήθειας. Τα πολιτικά οφέλη αυτών των επαφών ήταν πραγματικά μηδαμινά. Η λύση ήρθε τελικά αναπάντεχα, όταν ο Βαγιαζήτ νικήθηκε κατά κράτος στη Μάχη της Άγκυρας (1402) από τους Μογγόλους του Ταμερλάνου, που έδωσε μια παράταση μισού αιώνα στο Βυζάντιο. Με την ήττα των Τούρκων, οι τοπικοί ηγεμόνες της Μ. Ασίας αποκαταστάθηκαν στις θέσεις τους, ενώ το κράτος του Βαγιαζήτ μοιράστηκε στους γιους του.⁸³ Ο μεγαλύτερος γιος του σουλτάνου, Σουλεϊμάν, προκειμένου να αντιμετωπίσει τα εσωτερικά μέτωπα στον αγώνα της διαδοχής, έκλεισε συνθήκες με όλες σχεδόν τις περιφερειακές δυνάμεις. Έτσι, το Βυζάντιο, απαλλαγμένο τόσο από τον άμεσο κίνδυνο όσο και από το φόρο υποτέλειας, πήρε μιαν ανάσα, ανακτώντας παράλληλα την περιοχή της Θεσσαλονίκης, τη Χαλκιδική και το Άγιον Όρος, τις Βόρειες Σποράδες και μια εκτεταμένη παραλιακή ζώνη στην Προποντίδα και τον Εύξεινο.⁸⁴ Οι εσωτερικές έριδες των Οθωμανών τερματίστηκαν με την επικράτηση τελικά του Σουλεϊμάν Α΄ (1413-1421), χάρη και στην υποστήριξη του Μανουήλ. Τιμώντας τη συμφωνία τους, ο Σουλεϊμάν διατήρησε καλές σχέσεις με το Βυζάντιο, ασχολούμενος κυρίως με την εσωτερική αναδιοργάνωση του κράτους του. Την ίδια ώρα, στο Βυζάντιο πραγματοποιούνταν μία έντονη εσωτερική διεργασία αναμόρφωσης, με επίκεντρο την Πελοπόννησο, και χάρη στη δυναμική παρουσία τόσο του Ιωάννη Παλαιολόγου όσο και της προσωπικότητας του Γεωργίου Γεμιστού.

Ο θάνατος του Μωάμεθ Α΄ και η άνοδος του Μουράτ Β΄ στο θρόνο (1421-1451) επανάφερε τους Οθωμανούς σε ρόλο επιθετικό. Την πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης (1422) θα συμπληρώσει η καταστροφική εισβολή των Τούρκων στην Πελοπόννησο, ένα χρόνο μετά. Το 1426 θα συναφθεί τελικά συνθήκη, αλλά υπό καθεστώς υποτέλειας για το Βυζάντιο. Τέσσερα χρόνια αργότερα (1430), ο Μουράτ

---

⁸² Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σ. 255.

⁸³ Ιβαλτζίκ, σσ. 37-38.

⁸⁴ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 257-259.

θα καταλάβει τη Θεσσαλονίκη, η οποία είχε στο μεταξύ παραδοθεί στους Βενετούς από τον δεσπότη Ανδρόνικο (1423). Αντίθετα, στην Πελοπόννησο, τα αδέρφια του Ιωάννη Η΄ (ανέβηκε στο θρόνο μετά το θάνατο του Μανουήλ Β΄, το 1425) σημείωσαν σημαντικές επιτυχίες, που κατέληξαν στη διεύρυνση του κράτους (1423), περιλαμβάνοντας ολόκληρη την Πελοπόννησο, πλην Κορώνης, Μεθώνης, Ναυπλίου και Άργους.

Η επιδείνωση της κατάστασης του κεντρικού κράτους οδήγησε στην επανέναρξη των ενωτικών διαπραγματεύσεων, με πρωτοβουλία του Ιωάννη Η΄. Κατάληξή τους ήταν η Σύνοδος της Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439), η οποία, ωστόσο, πέραν του ότι δεν κατάφερε να διασφαλίσει τη βοήθεια της Δύσης ενάντια στον τουρκικό κίνδυνο, βύθισε το Βυζάντιο σε μείζονες εσωτερικές έριδες και καταρράκωσε το έως τότε αδιαμφισβήτητο κύρος ελληνικής Εκκλησίας στα μάτια των ομόδοξων λαών.⁸⁵

Και ενώ η Δύση έδειχνε ουσιαστικά απροθυμία για μια νέα σταυροφορία, η Ουγγαρία ξεκίνησε μια δυναμική αντίσταση στους Τούρκους, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που να αφυπνίσει τελικά τη Δύση και να οργανωθεί ένας συνασπισμός με παπική πρωτοβουλία. Με επικεφαλής τους Βλαδισλάβο Γ΄, Jagellon, Ουνιάδη και Γεώργιο Μπράνκοβιτς, τα στρατεύματά τους κινήθηκαν προς νότο και κατάφεραν σημαντικές νίκες (1443-1444). Την ίδια περίοδο, ο Γεώργιος Καστριώτης (Σκεντέρμπεης) ηγήθηκε της αντίστασης στην Αλβανία, την οποία και συνέχισε για πολλά χρόνια (ώς το 1468), ενώ στην ηπειρωτική Ελλάδα ο δεσπότης Κωνσταντίνος ανέλαβε τη διοίκηση του μεγαλύτερου μέρους της Πελοποννήσου με κέντρο το Μυστρά, συνεχίζοντας νικηφόρα σε Αττική και Βοιωτία. Η όλη αυτή κατάσταση άσκησε πίεση στους Τούρκους, οι οποίοι υπέγραψαν συμφωνία περιορισμού της παρουσίας τους στη Βαλκανική (1444). Ωστόσο, μέρος των συμμάχων συνέχισε την προέλαση, επιδιώκοντας την πλήρη αποχώρηση των Τούρκων από τα Βαλκάνια. Έτσι, τον ίδιο χρόνο έλαβε χώρα η μάχη της Βάρνας, όπου ο χριστιανικός στρατός υπέστη συντριπτική ήττα.⁸⁶

---

⁸⁵ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 265-266.

⁸⁶ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σ. 269.

Δύο χρόνια αργότερα (1446), οι Τούρκοι εισέβαλαν στην ηπειρωτική Ελλάδα, ανακαταλαμβάνοντας τις περιοχές που στο μεταξύ είχε απελευθερώσει ο Κωνσταντίνος, και λεηλατώντας μέχρι και την Πελοπόννησο, από την οποία αποσύρθηκαν μετά την υπογραφή συνθήκης που καθιστούσε τον Κωνσταντίνο φόρου υποτελή στο σουλτάνο. Το 1448, ο Κωνσταντίνος θα κληθεί να αναλάβει το θρόνο της Κωνσταντινούπολης, αφήνοντας την Πελοπόννησο στους αδελφούς του, Θωμά και Δημήτριο. Τρία χρόνια αργότερα (1451), το Μουράτ Β΄ θα διαδεχτεί ο γιος του Μωάμεθ Β΄, ο οποίος έθεσε σαφή στόχο του την κατάληψη της βυζαντινής πρωτεύουσας, για να την καταστήσει κέντρο της δικής του αυτοκρατορίας.⁸⁷

Υπό το βάρος των περιστάσεων, και ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ έπαιξε το διαπραγματευτικό χαρτί της εκκλησιαστικής ένωσης, που, όμως, δεν έφερε αποτέλεσμα. Αντίθετα, πυροδότησε, όπως και παλαιότερα, κύμα αντιδράσεων του βυζαντινού πληθυσμού.⁸⁸ Τελικά, η πτώση της Κωνσταντινούπολης θα πραγματοποιηθεί στις 29 Μαΐου 1453, μετά από σκληρή πολιορκία πολλών εβδομάδων από τις υπέρτερες αριθμητικά και ποιοτικά τουρκικές δυνάμεις. Σε ένα διάστημα μερικών ετών, θα πέσουν σταδιακά όλες οι εναπομείνουσες ελεύθερες περιοχές της βυζαντινής επικράτειας: Αθήνα, Πελοπόννησος, Τραπεζούντα. Μέχρι το τέλος του αιώνα, το κράτος των Οθωμανών εκτεινόταν από τη Μεσοποταμία ως την Αδριατική.

Με το θάνατο του Μωάμεθ Β΄ (1481), το κράτος μπήκε σε φάση εσωτερικών ταραχών, λόγω της αυξημένης δυσαρέσκειας που γέννησε η διαρκής επεκτατική πολιτική του νεκρού σουλτάνου, η οποία είχε εξαντλήσει το κράτος. Η επικράτηση του Βαγιαζήτ Β΄ στην εμφύλια διαμάχη των διαδόχων, άλλαξε την εικόνα του κράτους, που έζησε τότε περίοδο οικονομικής ανάπτυξης, με μία παράλληλη ενίσχυση δομών και στρατεύματος.⁸⁹

Η ανάπτυξη της αυτοκρατορίας συνεχίστηκε και αργότερα, για να κορυφωθεί επί Σουλεϊμάν Α΄. Η προσάρτηση της αραβικής χερσονήσου και ιδίως των ιερών πόλεων

---

⁸⁷ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, σσ. 270-271.

⁸⁸ Grecu, 329, 11: «κρειπτότερόν ἐστι εἶδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακίολιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν Λατινικήν».

⁸⁹ Ιναλτζίκ, σσ. 59-64.

Μέκκας και Μεδίνας προσέδωσαν στο σουλτάνο το ρόλο του προστάτη ολόκληρου του Ισλάμ, ενώ η δυναμική πολιτική του ίδιου στη Δύση του χάρισαν το προσωνύμιο «μεγαλοπρεπής». Στα χρόνια του, οι Οθωμανοί έφτασαν να κατέχουν μία περιοχή από τα τείχη της Βιέννης ως την Αραβική χερσόνησο και τον Περσικό Κόλπο.⁹⁰ Τότε ήταν που δημιουργήθηκαν και οι «κεντρικές» οθωμανικές επαρχίες σε ευρωπαϊκό έδαφος (βιλαέτι Βούδας)⁹¹ το οποίο έπαιξε, μεταξύ άλλων, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του τελικού χαρακτήρα του κράτους. Στα χρόνια της βασιλείας του διαδόχου του, Σελήμ Β΄ (1566-1574), τα όρια του κράτους επεκτάθηκαν λίγο ακόμη, συμπεριλαμβάνοντας την Υεμένη, την Κύπρο και την Τυνησία, χωρίς, ωστόσο, ο ίδιος να μπορέσει να ανταγωνιστεί τη δόξα των προκατόχων του.

---

⁹⁰ Sugar, σσ. 143-144.

⁹¹ Sugar, σ. 151.

Η σχέση της κοσμική εξουσίας με την Εκκλησία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ιδιότυπη. Παρά το γεγονός ότι οι ιστορικές στιγμές δηλώνουν συχνά μιάν αντιπαλότητα, η οποία μπορεί να φτάνει ενίοτε και σε έντονη αντιπαράθεση, οι ιστορικές διάρκειες αποκαλύπτουν μάλλον μίαν άτυπη σχέση συναλλαγής, λιγότερο η περισσότερο μεθοδευμένη. Ειδικά όσον αφορά τα μοναστήρια, ακριβώς λόγω των ερεισμάτων τους στην κοινωνία, αυτά μπορούν να προβάλλουν τη νομιμότητα της κοσμικής εξουσίας, να αποτελούν εγγυητές της πολιτικής και κοινωνικής σταθερότητας, να μετατρέπονται –ανάλογα με τις ανάγκες– σε δεξαμενές καλλιεργήσιμων γαιών για διανομή σε τρίτους (βλ. πρόνοιες κ.λπ.), και να στηρίζουν ουσιαστικά την άμυνα μιας περιοχής (μέσω είτε της αναγκαστικής παροχής υπηρεσίας φύλαξης εκ μέρους των εξαρτημένων παροίκων τους είτε μέσω της συμβολής τους στην κατασκευή και συντήρηση αμυντικών έργων στη μεθόριο κ.λπ.). Η υπαγωγή και διαχείρισή τους στάθηκε εξαρχής ζήτημα ακανθώδες, καθώς, βάσει του κανονικού δικαίου τα μοναστήρια υπάγονται στη χωρική αρμοδιότητα των κατά τόπους επισκόπων, κάτι που, ωστόσο, αντέβαινε τις αρχικές προθέσεις των κτιτόρων ή δωρητών, είτε ήταν μέλη της τοπικής αριστοκρατίας είτε όχι. Και ενώ η συμβιβαστική φόρμουλα επιδίκαζε την πνευματική εποπτεία στον εκάστοτε τοπικό εκπρόσωπο της επίσημης Εκκλησίας, παρέχοντας, ωστόσο, αυτονομία στις μονές, ως προς όλα τα άλλα ζητήματα, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις εκείνες όπου το σχήμα αυτό καταστρατηγείται προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση.

Βασικό παράγοντα σε όλο αυτό το σχήμα αποτελεί η ίδια η φύση των μονών: αφενός η μικρότερη ή μεγαλύτερη περιουσία με την οποία προικίζεται αρχικά ή στην πορεία ένα τέτοιο ίδρυμα, και αφετέρου τα σημαντικά ερείσματά του στην τοπική κοινωνία, του προσδίδει αίγλη και δύναμη την οποία εποφθαλμιούν είτε η επίσημη Εκκλησία είτε η κεντρική ή τοπική εξουσία. Από την άλλη, η ίδια η μονή χαράζει τη δική της ανεξάρτητη πορεία, παρακάμπτοντας –συχνά με πολύ κόπο– παρόμοιους σκοπέλους.

Η σχέση των μοναστηριών με τις τοπικές κοινωνίες χαρακτηρίζεται ως αμφίδρομη. Από τη μια, η κοινωνία, αναγνωρίζοντας στο ιδεώδες του μοναχισμού τις

θεμελιώδεις επιταγές του βιβλικού λόγου και το υπέρ-φύσιν της αποταγής, αποδίδει μέγιστο σεβασμό και τιμή στους εκπροσώπους του. Παράλληλα, και ως προέκταση, τους αναγνωρίζει ρόλο πνευματικού καθοδηγητή, κάτι που πλέον έχει άμεση επίδραση στη διαμόρφωση οπτικής και στάσης ζωής.

Από την άλλη, τα μοναστήρια, ιδίως τα επαρχιακά, όντας κόμβοι για ολόκληρες περιοχές, από άποψη χωροταξική και λειτουργική, ανέλαβαν ρόλο συντονιστικό σε τοπικό επίπεδο. Η οικονομία, η θρησκευτική ζωή, η κοινωνική στήριξη, ακόμη και η παιδεία, έγιναν μερικοί από τους κύριους τομείς, τους οποίους έφτασε σχεδόν να μονοπωλεί η δράση τους.⁹²

Επιπλέον, η στενή σχέση των μονών με την κοσμική αριστοκρατία, τόσο της πρωτεύουσας και των μεγάλων κέντρων όσο και της τοπικής, συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση της τελικής φυσιογνωμίας του μοναχισμού. Είτε ιδρυτές και κτήτορες είτε μεταγενέστεροι δωρητές, οι εκπρόσωποι της αριστοκρατίας προσέδωσαν στα μοναστήρια, πέραν των υλικών μέσων, αίγλη και κύρος, προστασία και κάλυψη, ακόμη και σοβαρό πολιτικό λόγο, σε μια μεγάλη διάρκεια της ιστορικής τους διαδρομής.

Η περίοδος της Λατινοκρατίας αποτέλεσε καμπή στην ιστορία της ευρύτερης περιοχής, από πολλές απόψεις. Όσον αφορά το θέμα των μοναστηριών, αξίζει να σημειωθεί ότι, στο πλαίσιο της γενικότερης πίεσης που ασκήθηκε στους υπόδουλους,⁹³ παρατηρήθηκαν φαινόμενα εκτεταμένης υφαρπαγής ακινήτων που ανήκαν σε Ορθόδοξες μονές, υποχρεώνοντάς τες σε βαθιά ένδεια. Πέραν αυτού, οι κατακτητές προέβησαν σε αρκετές περιπτώσεις σε παραχώρηση των ίδιων των μονών σε Δυτικά τάγματα.⁹⁴

Το διοικητικό σύστημα στο χώρο της Εκκλησίας παρέμεινε ουσιαστικά το ίδιο την περίοδο αυτή,⁹⁵ ωστόσο όχι χωρίς κραδασμούς, τους οποίους ενίσχυε η έλλειψη

---

⁹² Η εμπλοκή με παράλληλες δράσεις του βίου των τοπικών κοινωνιών ήταν πιο έντονη στη Δύση από ό,τι στην Ανατολή, λόγω του πολιτικού κατακερματισμού αλλά και της σαφούς προτίμησης του Κανόνα του Μ. Βασιλείου έναντι όλων των άλλων τάσεων. Βλ. επίσης: Σακελλαρίου, σσ. 14 κ.ε.

⁹³ Ζαχαρόπουλος, σσ. 147-148.

⁹⁴ Ζαχαρόπουλος, σσ. 205-206.

⁹⁵ Ζαχαρόπουλος, σσ. 138.

ισχυρής κεντρικής εξουσίας στις λατινοκρατούμενες περιοχές, με τις παράλληλες φυγόκεντρες τάσεις των πολυάριθμων Λατίνων ευγενών. Όσον αφορά τον Άθω, είναι γνωστή η επιβουλή εκ μέρους των κοσμικών αρχόντων, ιδίως στη διάρκεια της μεταξύ τους διαμάχης που ξέσπασε μετά το θάνατο του Λατίνου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Νευελών. Η κατάσταση που δημιουργήθηκε εξομαλύνθηκε μόνο μετά την προσφυγή των Αγιορειτών στον πάπα Ιννοκέντιο Γ', ο οποίος και επιδίκασε την περιοχή στη δικαιοδοσία της βασίλισσα της Θεσσαλονίκης, Χριστίνας.⁹⁶

Στη μετέπειτα περίοδο μετά την παλινόρθωση, οι μονές που καταφέρνουν να επανακάμψουν, ανακτούν μέρος του ρόλου τους, ιδίως χάρη στις ιστορικές συγκυρίες, στο πλαίσιο των οποίων σημειώθηκαν οι ενωτικές απόπειρες Ανατολής – Δύσης. Η ενωτική μερίδα, που τελικά υπερίσχυσε, είχε τα ερείσματά της στις κατά τόπους μονές της επικράτειας, στοιχείο που ενίσχυσε περαιτέρω το κύρος τους, ιδίως στις τοπικές κοινωνίες. Τό ίδιο κύρος φαίνεται να απολαμβάνουν οι μονές –και δη οι αθωνικές– κατά τη σύντομη περίοδο της σερβικής κατάκτησης της Μακεδονίας, κάτι που αντικατοπτρίζεται και στα μεγέθη της εκείθεν οικονομικής ενίσχυσής τους.

Η κατάσταση δε φαίνεται να αλλάζει και κατά την Οθωμανική περίοδο, ιδίως στην υπό εξέταση περίοδο, όπου διαμορφώνεται και η επίσημη ταυτότητα του νεοπαγούς κράτους. Τα μοναστήρια συνιστούν σημεία αναφοράς τόσο για τους υπόδουλους όσο και για την κοσμική εξουσία, η οποία αναγνωρίζει το καθεστώς τους (θεσμικό, οικονομικό κ.λπ.), αναγνωρίζοντάς τους κομβικό ρόλο στην ομαλή πορεία της κοινωνίας.

---

⁹⁶ Ζαχαρόπουλος, σσ. 205-208.

Στη βυζαντινή επικράτεια, ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή, είχαν δημιουργηθεί αγροτικές οικιστικές συναθροίσεις, πάνω στις οποίες ουσιαστικά στηρίχτηκε ο βυζαντινός αγροτικός πολιτισμός.⁹⁷ Τα χωριά αυτά, που αποτελούσαν τις κύριες οικιστικές μονάδες, συγκρότησαν τον πυρήνα μιας αυτόνομης αγροτικής οικονομίας.⁹⁸

Η έμφαση στην αγροτική παραγωγή αποτέλεσε χαρακτηριστικό της βυζαντινής οικονομίας, σε όλες τις φάσεις της. Η εμμονή αυτή συνάδει με το ιδεώδες της αυτάρκειας,⁹⁹ από τα βασικά της βυζαντινής οικονομικής σκέψης, το οποίο, έχοντας τις ρίζες του στην αρχαιότητα, διατηρήθηκε ακέραιο μέχρι τουλάχιστον το 10^ο αιώνα, οπότε και άρχισε σταδιακά να υποχωρεί προς όφελος της ιδέας του κέρδους.¹⁰⁰

Στο ίδιο πλαίσιο λειτούργησε και ο χαρακτηριστικός παρεμβατισμός του κράτους, το οποίο δεν αρκούταν στο φοροεισπρακτικό του ρόλο αλλά ασκούσε άμεσο έλεγχο, εκφραζόμενο σε ένα ευρύ φάσμα μέριμνας με νομοκανονιστική συχνά επικύρωση.¹⁰¹

Ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς, εκτός από τις κρατικές γαίες, τον πρώτο ρόλο έχει η μεγάλη γαιοκτησία –ιδιωτών ή εκκλησιαστικών ιδρυμάτων–, ενώ ακολουθεί και η μικρή, που αφορά την πλειοψηφία των κατοίκων της υπαίθρου. Καθεμία από τις παραπάνω κατηγορίες δημιουργεί ένα ιδιαίτερο πλέγμα σχέσεων και όρων. Ωστόσο, από τον 11^ο αιώνα κι έπειτα, μια σειρά μετασχηματισμών επέφερε σημαντικές αλλαγές στην αγροτική οικονομία του Βυζαντίου, μεταξύ των οποίων ήταν και η ενσωμάτωση ανεξάρτητων αγροτικών κοινοτήτων στον οικονομικό έλεγχο

---

⁹⁷ Toubert, σ. 582.

⁹⁸ Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σσ. 503-504.

⁹⁹ Στην ύπαιθρο κυριαρχεί το μοντέλο της πολυκαλλιέργειας, σε μια προσπάθεια επίτευξης της επιθυμητής αυτάρκειας, καθώς και η πολυέργεια, δηλαδή ένας συνδυασμός αυτοκατανάλωσης και εμπορευσιμότητας, που όμως ποικίλει κατά περίπτωση. Βλ. σχετικά, Λαΐου, *Αγροτική Οικονομία*, σ. 506.

¹⁰⁰ Λαΐου, *Οικονομική σκέψη*, σ. 339. Επίσης, σσ. 354-359.

¹⁰¹ Toubert, σσ. 591-592.

των μεγάλων γαιοκτησιών, ως αποτέλεσμα ενός πιο περίπλοκου διαχειριστικού πλαισίου.¹⁰²

Οι κρατικές γαίες, αποτελούνται από αυτές που ανήκουν στον αυτοκρατορικό οίκο και από εκείνες που εμπίπτουν στη δικαιοδοσία του Δημοσίου, το οποίο τις διαθέτει ανάλογα με τις ειδικές ανάγκες των περιστάσεων. Στην πραγματικότητα, το κράτος διατηρεί πάντα την κυριότητά τους, ενώ απλώς αλλάζει κατά περίπτωση ο διαχειριστής. Οι γαίες αυτές είτε νοικιάζονται σε ιδιώτες είτε χορηγούνται σε άλλους, ως προς τα φοροεισπρακτικά τους δικαιώματα (μερικώς ή ολικώς), αντί άλλης κρατικής αμοιβής ή δωρεάς. Σε λιγότερες περιπτώσεις οι γαίες αυτές αλλάζουν πραγματικά ιδιοκτήτη, είτε με πώληση είτε με κρατική δωρεά.

Στο σύνολο των γαιών αυτών, ανεξαρτήτως ιδιοκτήτη, βασική παράμετρο αποτελεί το εργατικό δυναμικό, το οποίο αποτελείται είτε από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες (στις μικρές ιδιοκτησίες) είτε από άλλους καλλιεργητές, ελεύθερους ή εξαρτημένους υπό καθεστώς παροίκου (οι οποίοι παρείχαν εργασία ως μισθωτοί, ενοικιαστές ή με αγγαρεία).¹⁰³ Η σημασία του μάλιστα είναι τέτοια που να συνιστά παράγοντα αναλογίας με την έκταση της ίδια της γαιοκτησίας, σε συνδυασμό με τα αροτριώντα ζώα.¹⁰⁴

Τα παραγόμενα είδη του πρωτογενούς τομέα κάλυπταν όλο το φάσμα των καταναλωτικών αναγκών.¹⁰⁵ Ωστόσο, υπάρχουν διαφοροποιήσεις, οι οποίες σχετίζονται με το μέγεθος της γαιοκτησίας και τις δυνατότητες απορρόφησης του πλεονάσματος. Για παράδειγμα, οι μεγαλοϊδιοκτήτες προτιμούν είδη μεγαλύτερης αντοχής (σιτηρά, κρασί, λάδι), προκειμένου για την εμπορική τους αξιοποίηση, ενώ οι μικροκαλλιεργητές επενδύουν στην πολυκαλλιέργεια, επιδιώκοντας το συνήθως

---

¹⁰² Tubert, σ. 593.

¹⁰³ Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σσ. 525-527 και 528-529.

¹⁰⁴ Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 536.

¹⁰⁵ Ενδεικτικά αναφέρεται ένας βασικός κατάλογος τροφίμων που κυκλοφορούσαν στην αγορά για το μέσο Κωνσταντινουπολίτη, όπως αυτός είναι δυνατό να συντεθεί από ένα συνδυασμό πηγών της εποχής (*Τυπικά μονών, Τα Γεωπονικά, το Γεωργικό Νόμο το Επαρχιακό Βιβλίο, στρατιωτικές πραγματείες και άλλα*): ζωντανά ζώα, νωπό κρέας, λαρδί, λίπος, ψάρια φρέσκα και παστά, λάδι, αυγά, γάλα, βούτυρο, τυρί, μέλι, κρασί, ξύδι, φρούτα νωπά και αποξηραμένα, κρεμμύδια, όσπρια, φρέσκα και διατηρημένα λαχανικά, αλάτι, ρύζι, ψωμί, δημητριακά και άλλα. Βλ. σχετικά, Koder, *Maritime Trade*, σ. 112.

ανεκπλήρωτο γι' αυτούς ζητούμενο της αυτάρκειας.¹⁰⁶ Ωστόσο, και οι δύο κατηγορίες ιδιοκτητών είχαν αρκετά κοινά, με χαρακτηριστικότερη ίσως την προτίμηση στα «αυτούργια», τις εγκαταστάσεις δηλαδή που, μετά την αρχική επένδυση, είχαν άμεση απόδοση χωρίς περαιτέρω επιβαρύνσεις (αμπέλια, ελαιώνες, αλυκές, μύλοι και εργαστήρια).¹⁰⁷ Αυτό ακριβώς το στοιχείο είναι που «προδίδει» την υπέρβαση του ιδεώδους της αυτάρκειας έναντι της επιθυμίας του κέρδους, από ένα σημείο κι έπειτα. Στην πραγματικότητα, η βυζαντινή οικονομία παραμένει ως το τέλος κυρίως αγροτική, κάτι που αποδεικνύει και μια ματιά στην κρατική φορολογία: τα κύρια έσοδα του κράτους προέρχονται από τις εισφορές των παροίκων της επαρχίας.¹⁰⁸ Με εξαίρεση ίσως τις δύο μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, το λειτουργικό σχήμα σε ολόκληρη την επικράτεια αποτελούνταν από τις πόλεις με την αγροτική ενδοχώρα τους.¹⁰⁹ Τα προϊόντα, όταν δεν ανταλλάσσονταν, κατέληγαν συνηθέστερα στην οικεία πόλη, τόσο στα μόνιμα καταστήματα όσο και σε προσωρινές εγκαταστάσεις, ενώ συχνά διοχετεύονταν και στις κατά τόπους εμποροπανηγύρεις, οι οποίες ενέπιπταν στην αρμοδιότητα κυρίως της Εκκλησίας.¹¹⁰

Στο γενικότερο πνεύμα της αυτάρκειας, της εξασφάλισης δηλαδή ενός ανεκτού τουλάχιστον επιπέδου ζωής (και όχι αποκλειστικά με τη στενή έννοια της απόκτησης των απαραίτητων την επιβίωση αγαθών), μπορούμε να συμπεριλάβουμε και ένα φάσμα παράλληλων δραστηριοτήτων εκ μέρους μιας σημαντικής μερίδας του πληθυσμού, ακόμη και των ίδιων των αγροτών, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 14^{ου} αιώνα.¹¹¹ Στις δραστηριότητες αυτές περιλαμβάνεται ένας υποτυπώδης δευτερογενής τομέας και το εμπόριο μικρής κλίμακας. Ωστόσο, ο κύριος όγκος των

---

¹⁰⁶ Λαΐου, *Οικονομική σκέψη*, σ. 337 και 338.

¹⁰⁷ Λαΐου, *Οικονομική σκέψη*, σ. 339. Επίσης, Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 557 και 564.

¹⁰⁸ Οικονομίδης, *Οικονομία προνομίων*, σσ. 219-228.

¹⁰⁹ Matschke, *Οικονομία των πόλεων*, σ. 150-151 και 166-167. Επίσης, Dimitriades, *Chalkidiki*, σ. 42. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλονίκης, η οποία είχε καταληφθεί από τους Οθωμανούς πολύ νωρίτερα από την οριστική κατάκτηση της πόλης. Η κατοχή αυτή της παραγωγικής υπαίθρου από ξένη δύναμη ήταν καθοριστικής σημασίας για την οικονομία της πόλης και ολόκληρης της περιοχής.

¹¹⁰ Μπούρας, σ. 212. Επίσης, Matschke, *Ανταλλαγές, εμπόριο*, σ. 575.

¹¹¹ Matschke, *Ανταλλαγές, εμπόριο*, σ. 608.

εμπορικών συναλλαγών πραγματοποιούνταν από επαγγελματίες εμπόρους, στους οποίους -στα ύστερα κυρίως χρόνια- εντάχθηκε και ένα μέρος επιχειρηματιών της αριστοκρατίας. Πάντως, τον οικονομικό μηχανισμό στο μεγαλύτερο μέρος του φαίνεται πως κινεί η μεγάλη γαιοκτησία, η οποία θα είναι σε θέση να εξασφαλίζει πλεόνασμα, ικανό να οδηγήσει σε περαιτέρω επιλογές, όπως οι επενδύσεις για την περαιτέρω βελτίωση και αύξηση της παραγωγής,¹¹² ή συμπληρωματικές δράσεις χρηματοπιστωτικού χαρακτήρα, παρά το γεγονός ότι στην κοινή συνείδηση του κόσμου δεν θεωρούνταν ιδιαίτερα ευγενείς.¹¹³

Η λατινική κατάκτηση του 1204 συνιστά τομή και για τη βυζαντινή οικονομία. Καταρχάς, ο πολιτικός κατακερματισμός της επικράτειας συνετέλεσε στη διαφοροποίηση των οικονομικών μοντέλων κατά τόπους,¹¹⁴ δημιουργώντας μάλιστα δομές και προηγούμενα, τα οποία επιβίωσαν και μετά την παλινόρθωση. Το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα έκδηλο στην περιφέρεια, η οποία, υπό το βάρος των περιστάσεων, αποκομμένη από την κεντρική διοίκηση που ασκούσε άλλοτε έλεγχο και προστασία, αναγκάζεται να δραστηριοποιηθεί, στηριζόμενη στις δικές της δυνάμεις.¹¹⁵ Χαρακτηριστικότερη είναι η περίπτωση της Μ. Ασίας, όπου η αποκοπή από τη βυζαντινή πρωτεύουσα, «προίκισε» τη νεοσύστατη Αυτοκρατορία της Νίκαιας με τεράστιες εκτάσεις, που στο μεταξύ είχαν μείνει χωρίς ιδιοκτήτη. Η επανίδρυση εκεί μεγάλων ιδιοκτησιών (και δη εκκλησιαστικών), σε συνδυασμό με το πρότυπο οικονομικό μοντέλο των Λασκάρων και του Βατάτζη,¹¹⁶ έδωσε νέα ώθηση στην οικονομία, καθιστώντας τη νέα αυτοκρατορία οικονομικά εύρωστη, σε σύντομο χρονικό διάστημα. Ωστόσο, το εγχείρημα, αν και απόλυτα πετυχημένο, δεν είχε συνέχεια. Η πολιτική των Παλαιολόγων μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης έφερε την οικονομία πίσω. Τα παλαιότερα πρότυπα που υιοθετήθηκαν, σε

---

¹¹² Λαΐου, *Οικονομική σκέψη*, σ. 338. Επίσης, Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 551. Στις πηγές απαντάται μάλιστα ο σχετικός όρος “βελτίωσις”.

¹¹³ Κεκαυμένος. Επίσης, Λαΐου, *Οικονομική σκέψη*, σσ. 335-336.

¹¹⁴ Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 496.

¹¹⁵ Matschke, *Οικονομία των πόλεων*, σ. 141.

¹¹⁶ Μεταξύ άλλων, ενθάρρυνε την αναδιοργάνωση της εγχώριας παραγωγής, ενισχύοντάς την με μέτρα αποτρεπτικά προς τις εισαγωγές, αποσκοπώντας στην αυτάρκεια αγαθών διατροφής και πρώτης ανάγκης. Βλ. επίσης: Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 508.

συνδυασμό με τη συστηματικά προνομιακή μεταχείριση της αριστοκρατίας και τον άμεσο κρατικό παρεμβατισμό με την ταυτόχρονα υψηλή φορολογία, δεν άφησαν πολλά περιθώρια.

Άλλωστε, τα δεδομένα είχαν πλέον αλλάξει δραματικά. Η ολοκληρωτική σχεδόν εμπορική κυριαρχία των δυτικών ναυτικών δυνάμεων στο Αιγαίο και τον Εύξεινο,¹¹⁷ η διατήρηση της λατινικής κατοχής σε αρκετές περιοχές του ηπειρωτικού και νησιωτικού χώρου, και τα κατεστραμμένα οικονομικά του κράτους, συνδυάστηκαν με τις ιστορικές συγκυρίες του 14^{ου} αιώνα (εμφύλιοι, επιδρομές, πανώλη), δημιουργώντας τελικά μία εξαιρετικά κρίσιμη κατάσταση. Οι ιδιαίτερα αυξημένοι δημογραφικοί δείκτες που σημειώθηκαν μετά την παλινόρθωση, αντιστράφηκαν απότομα μετά τα μέσα του 14^{ου} αιώνα. Η μείωση του πληθυσμού συνοδεύεται συχνά και από εγκατάλειψη ολόκληρων περιοχών από τους εναπομείναντες κατοίκους.¹¹⁸ Σε άλλες περιοχές, η ένδεια των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων οδηγεί σε αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος.¹¹⁹ Σε αρκετές περιπτώσεις, ιδιοκτήτες, όπως μονές, εκχώρησαν μέρος των γαιών τους σε παροίκους τους, ενώ αντίθετα, αλλού οι μικροϊδιοκτήτες αναγκάστηκαν να πουλήσουν τους κλήρους τους στους γαιοκτήμονες. Γενικά, παρά τις ανακατατάξεις αυτές, η μεγάλη γαιοκτησία φαίνεται να γιγαντώνεται, ιδίως σε ορισμένες περιοχές, όπως η Θεσσαλία, η Μακεδονία και η

---

¹¹⁷ Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο παρατηρείται μείωση του ενδιαφέροντος για το εμπόριο, σε σημείο που να επιτρέψει τελικά στους ξένους εμπόρους (Ιταλούς κυρίως) να διεισδύσουν δυναμικά στο χώρο, πολύ πριν τις Σταυροφορίες. Βλ. σχετικά, Mango, *Trade*, σσ. 3-4.

¹¹⁸ Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σσ. 499-503. Σ' αυτό το φαινόμενο αναφέρεται κατά βάση ο όρος "εξάλειμμα" ή "εξαλειμματικές γαίες", καθώς και "κλάσμα". Το φαινόμενο πρέπει να είχε πάρει τέτοιες διαστάσεις, ώστε να υπάρχει σχετική μέριμνα στην επίσημη σχετική νομοθεσία. Οι εξαλειμματικές αυτές γαίες, μετά την παρέλευση κάποιου διαστήματος, αναδιανέμονταν από το κράτος (βλ. σχετ.: Λαΐου, *Αγροτική κοινωνία*, σσ. 80-81. Βλ. Επίσης, Bartussis, σ. 118).

¹¹⁹ Από την κρίση δεν εξαιρέθηκε και ένα μεγάλο μέρος μεγάλων άλλοτε γαιοκτημόνων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν μονές, όπως η Μ. Διονυσίου στον Άθω, που έφτασαν να λαμβάνουν αυτοκρατορική επιδότηση σε είδος, προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες τους. Βλ. Επίσης, Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σσ. 568-569.

Ακόμη, ενώ το κράτος είχε εισαγάγει σχετικές ρυθμίσεις για την προστασία των ασθενέστερων καλλιεργητών από πιεστικές γι' αυτούς καταστάσεις σε καιρούς ένδειας, στην πράξη αυτές καταστρατηγούνταν συστηματικά. Μάλιστα, δεν ήταν λίγες οι φορές που στα σχετικά συμφωνητικά οι συμβαλλόμενοι αποποιούνται κάθε νομική προστασία, όταν δεν αποκαλούσαν τη συναλλαγή «δωρεά» (προκειμένου να εξαιρεθούν από τις κανονιστικές διατάξεις για τις αγοραπωλησίες). Βλ. σχετ. Λαΐου, *Τμή της γης*, σσ. 344-345.

Θράκη. Αντίθετα, η Μ. Ασία, ακολουθώντας τις ιστορικές συγκυρίες, συρρικνώνεται λόγω της τουρκικής κατάκτησης.¹²⁰

Γενικότερα, φαίνεται ότι από τους πλέον κερδισμένους ήταν τα μοναστήρια, ιδίως τα αθωνικά, καθώς ακόμη και η απόσπαση ιδιοκτησιών τους, προκειμένου να παραχωρηθούν ως «πρόνοιες» σε τρίτους, δε φαίνεται να τους πτόησε.¹²¹ Μάλιστα, από τις πηγές προκύπτει ότι, στις περιπτώσεις δημεύσεων, οι μονές διατηρούν ένα «σιωπηρό δικαίωμα» επί των συγκεκριμένων κτήσεων. Συμμορφώνονται με την αυτοκρατορική βούληση, αλλά επιφυλάσσουν κι επανέρχονται διεκδικώντας τα δικάια τους, όταν οι συνθήκες το επιτρέψουν.¹²²

Η πρόνοια, ως θεσμός, πήρε διαστάσεις εκτεταμένου φαινομένου στα χρόνια των Παλαιολόγων. Από δημοσιονομικό εργαλείο, που ήταν άλλοτε, έφτασε να γίνει τελικά παράγοντας διάλυσης της οικονομίας. Αρχικά, ως παραχώρηση σε μέλη της ανώτατης αριστοκρατίας, αντί οποιασδήποτε άλλης αμοιβής ή μισθοδοσίας, και στη συνέχεια επεκτεινόμενη και σε στρατιωτικούς, ως ανταμοιβή για παρασχεθείσες υπηρεσίες, η πρόνοια αποτέλεσε χαρακτηριστικό στοιχείο στην οικονομία της εποχής. Αν και αρχικά είχε αυστηρά προσωπικό χαρακτήρα και χρονική διάρκεια, σταδιακά, και υπό την πίεση προσώπων και καταστάσεων, κατέληξε –αν και όχι γενικευμένα– να μετατραπεί σε κληρονομικό δικαίωμα.¹²³ Ωστόσο, η παραχώρηση φοροεισπρακτικών δικαιωμάτων σε τρίτους, στερούσε από το κράτος ισχύ και πόρους. Από τη φορολογία, ένα μικρό μόνο ποσό έφτανε στο κράτος, για να καλύψει ανάγκες της αυλής και άλλα δευτερεύοντα έξοδα. Παράλληλα, οι δικαιούχοι

---

¹²⁰ Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σσ. 509 και 513-517.

¹²¹ Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 571. Το κράτος απέσπασε τις μισές μοναστηριακές κτήσεις στη Μακεδονία, μετά τη Μάχη του Έβρου (1371), για να δοθούν ως πρόνοιες σε στρατιωτικούς. Το μέτρο αυτό, ωστόσο, ενδέχεται να είχε και άλλη σκοπιμότητα, πέραν της λειτουργίας του ως αμοιβής. Η υποβάθμιση των βυζαντινών εδαφών στην περιοχή της Μακεδονίας και Θράκης εξαιτίας της κρίσης του 14ο αιώνα, καθώς και ο κίνδυνος ολοκληρωτικής απώλειάς τους από επίδοξους κατακτητές που δρούσαν ήδη στην περιοχή (Σέρβοι, Βούλγαροι, Τούρκοι κ.λπ.), πιθανόν να ώθησε την κρατική διοίκηση στη λήψη αυτού του αποτρεπτικού μέτρου. Ωστόσο, φαίνεται ότι πολύ σύντομα οι Αγιορείτες ανέκτησαν τις γαίες αυτές, κυρίως μέσω αγοράς. Επιπλέον, το φιρμάνι που εξασφάλισαν αργότερα από τον Μουράτ Β΄ οδήγησε ακόμη και σε διπλασιασμό των εκτάσεών τους σε ορισμένες περιοχές (π.χ. Χαλκιδική). Βλ. σχετ. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 571 και Dimitriades, *Chalkidiki*, σ. 40.

¹²² Smyrlis, *Confiscation*, σ. 65.

¹²³ Bartussis, σσ. 274-277.

προέβαιναν συχνότατα σε αυθαιρεσίες, που υπέσκαπταν τα θεμέλια των τοπικών κοινωνιών, οι οποίες, από ένα σημείο κι έπειτα, άρχισαν να βλέπουν την τουρκική κατάκτηση ως βιώσιμη εναλλακτική.

Η εκτεταμένη χρήση της πρόνοιας και οι οικονομικές και άλλες δυσμενείς συγκυρίες, ιδίως από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, οδήγησαν μεταξύ άλλων και στη μετατροπή πολλών ελεύθερων ως τότε καλλιεργητών σε παροίκους.¹²⁴ Και, παρόλο που η έννοια του παροίκου στο Βυζάντιο δεν έχει το ίδιο περιεχόμενο με το αντίστοιχο του δυτικού κόσμου, η σχέση υποτέλειας από τον εκάστοτε γαιοκτήμονα αποτελεί γεγονός αδιαμφισβήτητο. Στη σχέση αυτή, που κανονικά περιλάμβανε υποχρεώσεις καταβολής φόρου και ενοικίου καθώς και προσφοράς αναγκαστικής εργασίας για συγκεκριμένο αριθμό ημερών κατ' έτος,¹²⁵ δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις αυθαιρεσίας, πολλές από τις οποίες κατέληγαν και στη δικαιοσύνη.¹²⁶

Όλα αυτά δικαιολογούνται από τη σημασία που είχαν οι πάροικοι για την οικονομία, ως εργατικά χέρια.¹²⁷ Μάλιστα, σε περιόδους κρίσης, όπου οι σχετικές απαγορεύσεις μετακίνησης παροίκων έμεναν κενό γράμμα, οι γαιοκτήμονες προέβαιναν σε παροχή κινήτρων, προκειμένου είτε να αποτρέψουν τη φυγή των παροίκων είτε να προσελκύσουν νέους, ιδίως από τόπους υπό δοκιμασία. Ωστόσο, τα μέτρα αυτά μόλις που κατάφεραν να αποτρέψουν τη δημογραφική κρίση στις προβληματικές περιοχές. Αντίθετα, επικράτειες όπως η Χαλκιδική, που ούτε βρίσκονταν απομακρυσμένες και στο έλεος επιδρομών (π.χ. Λήμνος), ούτε γειτνίαζαν άμεσα με τους κύριους οδικούς άξονες που αποτελούσαν θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων (π.χ. Θράκη), δε φαίνεται να επηρεάστηκαν ιδιαίτερα, παρά μόνο από την πανώλη.¹²⁸ Γενικά, οι πάροικοι, παρά τα όποια προβλήματα στη νομική τους υπόσταση και στην οικονομική τους κατάσταση, προτιμούσαν τη σταθερότητα σε έναν τόπο, όταν αυτό ήταν εφικτό. Αυτό προκύπτει και από το γεγονός ότι, παρόλο

---

¹²⁴ Οικονομίδης, *Οικονομία προνομίων*, σσ. 224-227.

¹²⁵ Bartusis, σ. 388 και 486 κ.ε.

¹²⁶ Οικονομίδης, *Οικονομία προνομίων*, σσ. 232-240.

¹²⁷ Καλπάκης, *Athonic estates*, σ. 155.

¹²⁸ Ωστόσο, και η πανώλη φαίνεται πως επηρέασε κυρίως τους αστικούς πληθυσμούς και λιγότερο την ύπαιθρο. Βλ. σχετικά Matschke, *Οικονομία των πόλεων*, σ. 146.

που οι ιδιώτες γαιοκτήμονες (και μάλιστα οι μικρομεσαίοι) παρείχαν καλύτερες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης στους παροίκους τους, οι τελευταίοι φαίνεται να προτιμούσαν τους μεγαλοϊδιοκτήτες και μάλιστα τα μοναστήρια, καθώς η μακρά συνέχεια στο ιδιοκτησιακό καθεστώς που τα χαρακτήριζε, δημιουργούσε συνθήκες σταθερότητας, που είναι απαραίτητες για την οικονομική ανάπτυξη.¹²⁹ Η ουσιαστική συμβολή των μονών στην οικονομία οφείλεται και στο γεγονός ότι, σε αντίθεση με την πλειονότητα των ιδιωτών μεγαλογαιοκτημόνων, οι οποίοι ούτε διέμεναν στην επαρχία ούτε έδειχναν μακροπρόθεσμο ενδιαφέρον για τις γαίες τους,¹³⁰ οι μονές χαρακτηρίζονταν από έντονα επενδυτικό ενδιαφέρον. Στο πλαίσιο αυτό, προέβαιναν σε «βελτιώσεις» (εγγειοβελτιωτικά έργα κ.λπ.),¹³¹ που αποτελούσαν συχνά βασικόν όρο για την παραχώρηση χέρσων γαιών εκ μέρους του κράτους, ενώ παράλληλα επένδυναν συστηματικά είτε σε επέκταση των ακινήτων τους (αγορά εκτάσεων, κατά προτίμηση όμορων αγροτεμαχίων), είτε στην προώθηση του δευτερογενούς τομέα για τα παραγόμενα είδη τους (μύλοι, ελαιοτριβεία κ.λπ.), είτε ακόμη αξιοποιούσαν το πλεόνασμα μέσω εμπορικών συναλλαγών, καθιστάμενοι κύριοι παράγοντες του τοπικού και περιφερειακού εμπορίου. Παράλληλα δε, αναδείχθηκαν σε σημαντικούς εργοδότες, προωθώντας σε τοπικό επίπεδο ένα ευρύ φάσμα εργασιών, πέρα από την αγροτική παραγωγή (κατασκευές, καλλιτεχνική παραγωγή κ.λπ.). Τέλος, ως επενδυτές και τραπεζίτες (υπηρεσίες φύλαξης τιμαλφών και δανεισμού κεφαλαίων),

---

¹²⁹ Η σαφής προτίμηση των συνθηκών σταθερότητας από τους παροίκους και η σημασία της για την οικονομία αποδεικνύονται και από το γεγονός ότι, στο πλαίσιο της ύφεσης του 14^{ου} αιώνα, οι τουρκοκρατούμενες πλέον περιοχές της Μ. Ασίας (π.χ. Σμύρνη) σημειώνουν σχετική ευημερία, γεγονός που οφείλεται στην πολιτική σταθερότητα που επέφερε στην περιοχή η κατάκτηση από μια ισχυρή δύναμη, όπως οι Οθωμανοί, χωρίς περαιτέρω πολιτικούς κλυδωνισμούς. Βλ. σχετικά Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 509.

¹³⁰ Η αριστοκρατία των Παλαιολόγειων χρόνων ήταν κυρίως αριστοκρατία των πόλεων, ανεξάρτητα από την εκ μέρους της κατοχή μεγάλων εκτάσεων γης στην επαρχία. Βλ. σχετικά Matschke, *Οικονομία των πόλεων*, σ. 143.

¹³¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μια περίπτωση της Μονής Ιβήρων. Αναφέρεται *κηποπεριβόλιον* της μονής στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης, το οποίο, μετά από «βελτίωση» στις υποδομές, αύξησε κατακόρυφα τα έσοδά του. Βλ. σχετικά, Λαΐου, *Αγροτική Οικονομία*, σσ. 558-559. Επίσης, ο όρος μπορεί άλλοτε να σημαίνει την εγκατάσταση νέων αγροτικών κοινοτήτων. Βλ. σχετικά, Λαΐου, *Αγροτική Οικονομία*, σσ. 551-553. Γενικότερα, η *βελτίωση* απαιτούσε την επένδυση σημαντικών ποσών, στοχεύοντας σε αύξηση της αποδοτικότητας, στόχος που βασιζόταν στην αυξημένη ζήτηση την οποία, με τη σειρά της, υπαγόρευε μεταξύ άλλων η δημογραφική αύξηση. Βλ. σχετικά, Harvey, σ. 94.

και χάρη στις υψηλές διαχειριστικές τους ικανότητες,¹³² έγιναν σύντομα οι κύριοι ρυθμιστές της οικονομικής ζωής στην επαρχία.

Εξάιρεση αποτελούσε το εμπόριο μεγάλης κλίμακας, το οποίο, σε γενικές γραμμές, μονοπωλούσαν οι Δυτικοί, και κυρίως οι ναυτικές δυνάμεις της Ιταλίας, έχοντας πλέον εκτοπίσει τους τοπικούς παράγοντες από το προσκήνιο.¹³³ Σε ολόκληρο το Αιγαίο και τον Εύξεινο, Βενετοί και Γενοβέζοι -μέσω ενός πυκνού δικτύου εμπορικών σταθμών και χάρη στα αναφαίρετα πλέον προνόμια που κατείχαν στο χώρο, ακόμη και μετά την παλινόρθωση- διακινούσαν το μεγαλύτερο μέρος των εμπορεύσιμων ειδών. Η παρουσία τους ήταν τόσο καταλυτική, που η πρωτογενής παραγωγή αρκετών περιοχών του ελλαδικού χώρου (π.χ. Πελοπόννησος) υπάκουε στη ζήτηση που επέβαλαν οι Ιταλοί έμποροι και οι πράκτορές τους, οι οποίοι διέτρεχαν όλη την ύπαιθρο για το σκοπό αυτό.¹³⁴ Το εμπόριο αυτό θα παίξει έναν ενοποιητικό ρόλο στην κατακερματισμένη και αποδιοργανωμένη μετά τη λατινική κατάκτηση επικράτεια. Είχαν προηγηθεί ήδη δραματικές αλλαγές στην οικονομική τοπογραφία, τις οποίες συμπλήρωσαν μεταβολές στους μηχανισμούς παραγωγής και κυρίως διακίνησης.¹³⁵

Κατά κανόνα, η βυζαντινή οικονομία παραμένει ως το τέλος αγροτική. Βασική αιτία, πέρα από τις κυρίαρχες περί αυτάρκειας αντιλήψεις του παρελθόντος, αποτέλεσε ο κρατικός παρεμβατισμός. Πέρα από τις συστηματικές απογραφές και ανακατανομές γαιών, που σχετίζονται με φοροεισπρακτικό κυρίως ενδιαφέρον, ένα

---

¹³² Σμυρλής, *Μοναστήρια*, σσ. 55-56.

¹³³ Γενικότερα, ακόμη και μετά την κινητοποίηση που παρατηρείται μετά τον 11^ο αιώνα, την εμπορική κίνηση της αυτοκρατορίας διαμορφώνει κατά κύριο λόγο η ζήτηση των μεγάλων αστικών κέντρων και κυρίως της Κωνσταντινούπολης. Για το λόγο αυτό, η εμπορική κίνηση είναι μικρής κλίμακας και ασφαλώς όχι μεγάλων αποστάσεων. μετέπειτα χρόνια, ακόμη και όταν πλέον είχε αρχίσει να εκτιμάται διαφορετικά το εμπόριο, φαίνεται πως ήταν πλέον αργά. Οι Βυζαντινοί έμποροι λειτούργησαν κατά κανόνα στο πλαίσιο των δομών και κανόνων που εισήγαγαν οι Ιταλοί έμποροι, ως μεσάζοντες και χονδρέμποροι, σπανιότερα ως τραπεζίτες και επενδυτές. Βλ. σχετικά, Haldon, *Social Elites*, σσ. 198-199 και 203.

¹³⁴ Matschke, *Ανταλλαγές, εμπόριο*, σ. 651. Επίσης, στο ίδιο, σ. 578: Στην Ύστερη περίοδο, Λατίνοι, Σλάβοι, Τούρκοι και άλλοι ξένοι, πολεμιστές, έμποροι, κατακτητές και άποικοι εγκαθίστανται μόνιμα ως εκπρόσωποι και εκτελεστικά όργανα ξένων πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων, στα κέντρα και στην περιφέρεια, οικειοποιούμενοι υφιστάμενους οικονομικούς πόρους, και εξαλείφοντας οικονομικές δομές και λειτουργίες που είχαν εξελιχθεί με το δικό τους ρυθμό ως τότε.

¹³⁵ Matschke, *Ανταλλαγές, εμπόριο*, σ. 564.

πλήθος άλλων στοιχείων (ειδική νομοθεσία, παρακολούθηση των τιμών της αγοράς μέσω του ελέγχου των ποσοστών κέρδους κ.λπ.) υποδηλώνουν μία ουσιαστική μέριμνα.

Η μέριμνα αυτή είναι έκδηλη και σε θέματα που αφορούν τη μοναστηριακή γαιοκτησία. Παρά τις κατά καιρούς περιοριστικές διατάξεις για γενικότερα ή ειδικότερα οικονομικά θέματα (απαγόρευση ή περιορισμός εμπορικών δραστηριοτήτων για τις μονές, περιστολή επεκτάσεων εις βάρος μικροκαλλιεργητών κ.λπ.), τις μαζικές δημεύσεις μοναστηριακών γαιών προς όφελος τρίτων και άλλα μέτρα, το κράτος επεδείκνυε και ένα ουσιαστικό ενδιαφέρον με κινήσεις όπως οι φοροαπαλλαγές,¹³⁶ η «χαριστική», δηλαδή η περιορισμένης χρονικής ισχύος απόδοση ακίνητης μοναστηριακής περιουσίας σε ιδιώτη, προκειμένου για την εξυγίανση και ανάκαμψή του,¹³⁷ η χορήγηση παροίκων για την επάρκεια εργατικών χεριών κ.λπ.. Γενικώς, το κράτος προσπαθούσε πάντα να κρατά ελεγχόμενη την οικονομική επέκταση των μονών. Είναι χαρακτηριστικό ότι ήδη εξ αρχής ο Τζιμισκής ορίζει πως το εμπόριο επιτρέπεται μόνο για ό,τι αφορά το πλεόνασμα, και στη λογική της ανταλλαγής του με προϊόντα που οι μονές χρειάζονται αλλά δεν παράγουν οι ίδιες ή τα παράγουν αλλά σε ανεπαρκείς ποσότητες. Σύντομα ωστόσο οι μονές βρίσκονται να πωλούν κρασί και άλλα προϊόντα τόσο σε μικρές πόλεις όσο και στην ίδια την πρωτεύουσα.¹³⁸

Αυτός, ωστόσο, ο παρεμβατισμός, ενώ λειτούργησε ευεργετικά για την οικονομία σε προηγούμενες περιόδους, κατέστη μάλλον επιζήμιος στα ύστερα χρόνια, όταν πλέον είχαν συντελεστεί οι μεγάλες αλλαγές στην ευρύτερη περιοχή. Η εξάρτηση από την κρατική στήριξη και η συνακόλουθη απουσία των πρωτοβουλιών, ενόψει του επαγγελματικού ρίσκου, αποδιοργάνωσαν περαιτέρω την οικονομία, που πλέον μπορούσε απλώς να ακολουθεί τους κανόνες που επέβαλαν οι ξένες οικονομικές δυνάμεις. Πέρα από τον πρωτογενή τομέα, ο οικονομικός ρόλος των Ελλήνων ήταν

---

¹³⁶ Σημειώνεται εδώ ότι δεν τεκμηριώνεται πουθενά πλήρης ατέλεια των μονών, παρά το γεγονός ότι το φορολογικό σύστημα που ίσχυε για την ακίνητη περιουσία τους ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκό. Βλ. σχετικά και Παπαγιάννη, σ. 254.

¹³⁷ Παπαγιάννη, σσ. 257-259.

¹³⁸ Harvey, σ. 94.

τουλάχιστον δευτερεύων, με εξαίρεση ορισμένες περιοχές, όπως η Πελοπόννησος. Εκεί, το αποκομμένο από το κέντρο ντόπιο στοιχείο αναγκάστηκε να αναπτύξει νέες δράσεις, άγνωστές του ως τότε, προκειμένου να επιβιώσει. Ωστόσο, και πάλι, οι όποιες απόπειρες είναι περιορισμένες τοπικά. Σε επίπεδο βιοτεχνικής παραγωγής, η Δύση θα έχει προηγηθεί αποφασιστικά. Μόνο στα μεταβυζαντινά χρόνια, υπό τις συνθήκες που θα διαμορφωθούν στο οθωμανικό κράτος, μπορούμε πλέον να μιλούμε για βιοτεχνία πέραν της οικοτεχνίας. Υπό την έννοια αυτή, η ακμή του 13^{ου} αιώνα θα είναι μια –η τελευταία– χαμένη ευκαιρία για το Βυζάντιο, που, ανεξάρτητα από την έκβαση των εξελίξεων στο πολιτικό σκηνικό, θα μπορούσε να αναδιπλωθεί και να ακολουθήσει με ίσους όρους τον οικονομικό ρυθμό της εποχής.

Για την περίοδο που εξετάζουμε, ωστόσο, τα δεδομένα έχουν αλλάξει δραματικά. Τα πολιτικά γεγονότα της περιόδου περιόρισαν σε σημαντικό βαθμό το κράτος, που αδυνατούσε πλέον να ανακτήσει το ρυθμιστικό του ρόλο. Όλες οι παραπάνω παράμετροι, σε συνδυασμό με την αδυναμία συγκέντρωσης των χρηματικών ποσών που απαιτούσε τόσο η διακυβέρνηση όσο και οι αυξημένες ανάγκες άμυνας (μισθοφόροι) και ειρήνης (φόροι υποτέλειας ή εξαγορά συνθηκών), οδήγησε σε αλλεπάλληλες υποτιμήσεις του βυζαντινού νομίσματος, που εξακολουθούσε μέχρι τότε να παραμένει ισχυρό, σε ρόλο διεθνούς σταθεράς, ακόμη και σε περιόδους πολιτικής συρρίκνωσης του κράτους. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις επιπλέον ανάγκες που δημιουργούσε ο σταδιακός εκχρηματισμός της έως τότε κυρίως ανταλλακτικής βυζαντινής οικονομίας,¹³⁹ συσώρευε πρόσθετα προβλήματα στην ήδη δεινή κατάσταση. Παρά τις όποιες προσπάθειες, είτε σε περιφερειακό - τοπικό επίπεδο είτε στα μεγάλα κέντρα από μεμονωμένους εκπροσώπους της «επιχειρηματικής» αριστοκρατίας που άρχισε να συγκροτείται, η γενική εικόνα των τελευταίων εκατό ετών της αυτοκρατορίας στο χώρο της οικονομίας ήταν δραματική. Ο κατακερματισμός της επικράτειας δεν ήταν μόνο πολιτικός αλλά και οικονομικός,

---

¹³⁹ Το ούτως ή άλλως υποτιμημένο βυζαντινό νόμισμα (*υπέρπυρο*) θα σταματήσει να εκδίδεται στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, και θα αντικατασταθεί από το χρυσό βενετικό δουκάτο. Ο ραγδαίος εκχρηματισμός της δυτικής οικονομίας, μετά την Δ' Σταυροφορία και την απόκτηση τεράστιων αποθεμάτων χρυσού από τις δυτικές αυλές, επέφερε μείζονες αλλαγές σε όλο τον εμπορικό χώρο της εποχής, ασκώντας πίεση και σε παραδοσιακότερους χώρους, όπως η βυζαντινή οικονομία. Βλ. σχετικά και Πέννα, σσ. 375-377.

ιδίως μετά τις διαστάσεις που πήρε η πρόνοια στα χρόνια των Παλαιολόγων. Η κάθε επαρχία έμοιαζε αυτόνομη, μακριά από τον κρατικό έλεγχο και στα χέρια των τοπικών οικονομικών παραγόντων.

Σ' αυτή την κατάσταση βρήκε το κράτος η οθωμανική κατάκτηση, η οποία, ωστόσο, είχε προ πολλού εδραιωθεί στις ανατολικές επαρχίες (Μ. Ασία), αλλά και δοκιμαστεί στον ηπειρωτικό χώρο της Βαλκανικής (Θράκη, Μακεδονία). Αυτό που προκύπτει, όταν εξετάζει κανείς τη μετάβαση στο νέο καθεστώς είναι ότι στις περιοχές που είχαν ήδη περάσει στη νέα οθωμανική πραγματικότητα, η οικονομία διερχόταν φάση ουσιαστικής ανάκαμψης. Η πολιτική σταθερότητα, η υιοθέτηση ενός ενιαίου –κατά το δυνατό, στην πρώτη αυτή περίοδο– φορολογικού συστήματος (που, στο σύνολο των πραγματικών επιβαρύνσεων ήταν ηπιότερο του αντίστοιχου βυζαντινού), η τόνωση της παραγωγής και ο περιορισμός των προνομίων των ξένων,¹⁴⁰ ήταν από τους κύριους παράγοντες της ευημερίας. Ωστόσο, παρά τη βελτίωση των γενικών όρων, η κατάσταση δε θα αλλάξει ριζικά, ως προς τη γενικότερη οικονομική αντίληψη: ο τύπος του δραστήριου ιδιώτη γαιοκτήμονα της Δύσης είναι ιδέα άγνωστη στην Ανατολή. Οι μόνες πραγματικές ιδιοκτησίες στα Οθωμανικά χρόνια ήταν τα *μούλκια*, που όμως ήταν πολύ μικρής έκτασης για ανάληψη ουσιαστικών πρωτοβουλιών μεγάλης κλίμακας, ενώ τα *τιμάρια*, που συνιστούσαν τη συνηθέστερη μορφή, αφορούσαν ουσιαστικά διαχείριση ή απλώς κάρπωση.¹⁴¹

Θεμελιώδης αρχή του νέου καθεστώτος ήταν πως όλη η επικράτεια ανήκε στο σουλτάνο, ο οποίος καθόριζε τους τρόπους διανομής και διαχείρισής της.¹⁴² Η απόλυτη κυριότητα (μούλκι) ήταν σπάνιο φαινόμενο και ίσχυε σε μεμονωμένες περιπτώσεις, πάντα μετά από σχετική απόφαση του σουλτάνου, και εφ' όρου ζωής του δικαιούχου. Υπό την έννοια αυτή, οι γαίες μοιράστηκαν αφενός σε

---

¹⁴⁰ Η αντιπαλότητα Τούρκων και Βενετών στο θέμα του οικονομικού ρόλου των δεύτερων στην άλλοτε βυζαντινή επικράτεια ήταν διαρκής και σκληρή. Η απώλεια των προνομίων τους με την πτώση της Κωνσταντινούπολης θα θέσει νέους όρους στη διαμάχη, με τη ζυγαριά να γέρνει προς τη μεριά των Οθωμανών. Ωστόσο, παρά τα όποια μέτρα και τους περιορισμούς, οι Βενετοί θα κρατήσουν τουλάχιστον το εμπόριο της αυτοκρατορίας με τη Δύση, ως το 16^ο αιώνα. Βλ. σχετ. Ιναλτζίκ, σσ. 231-237.

¹⁴¹ Καλπάκης, *Μετόχια*, σ. 370.

¹⁴² Ιναλτζίκ, σ. 191.

μικροκαλλιεργητές, που αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού, σε τιμαριώτες (με όλες τις διαβαθμίσεις)¹⁴³ και σε θρησκευτικά ιδρύματα (βακουφία), ανεξαρτήτως θρησκεύματος.¹⁴⁴

Το ενιαίο εν γένει σύστημα της οθωμανικής οικονομίας, άμεσα σχετιζόμενο και με τη διοικητική οργάνωση των επαρχιών, δεν ίσχυε απόλυτα για ορισμένες περιοχές, όπως για παράδειγμα τα νησιά του Αιγαίου, ή κάποια άλλα σημεία του ηπειρωτικού χώρου, τα οποία, λόγω κυρίως μορφολογίας είχαν κριθεί ασύμφορα ως προς την άσκηση άμεσης διαχείρισης. Σ' αυτές τις περιοχές –ιδίως στις πρώτες– επικράτησε ένα μικτό σύστημα που ενσωμάτωνε και παλαιότερες πρακτικές.

Ως προς τις ορθόδοξες μονές, παρά το γεγονός ότι μετά την κατάκτηση μεγάλο μέρος της περιουσίας τους είχε κατασχεθεί, στην πραγματικότητα διατήρησαν πολύ μεγάλο μέρος των κτήσεών τους. Θεσμικά, υπάγονταν στο καθεστώς των βακουφίων, με όλες τις ευεργετικές αλλά και περιοριστικές ρυθμίσεις που ίσχυαν γι' αυτά.

Στην οθωμανική πραγματικότητα, κομβική οικονομική μονάδα είναι και πάλι το νοικοκυριό, που καταγράφεται με βάση τον εκάστοτε αρχηγό του.¹⁴⁵ Σημαντικό στοιχείο της νέας αυτής διάρθρωσης είναι ότι ουσιαστικά καταργείται ο θεσμός του παροίκου. Και, ενώ η μετακίνηση των υπηκόων είναι γενικά ελεύθερη, υπάρχει πάντα μία δέσμευση του καθενός σε σχέση με τη γη του και τις αντίστοιχες φορολογικές του υποχρεώσεις, που την καθιστά εν τέλει προβληματική.¹⁴⁶ Και εδώ, κορμός της

---

¹⁴³ Το τιμάριο αποτελούσε θεσμό ανάλογο με τη βυζαντινή πρόνοια, όπως αυτή λειτούργησε κατά την πρώτη φάση της θέσπισής της. Απευθυνόταν δηλαδή σε στρατιώτες (εν προκειμένω τους σπαχήδες, τους ιππείς του οθωμανικού στρατού), και αφορούσε την παραχώρηση δικαιώματος είσπραξης φόρων από συγκεκριμένη περιοχή, αντί μισθοδοσίας. Στην κλίμακα της κρατικής αυτής παραχώρησης, τα *τιμάρια* κατείχαν τη χαμηλότερη θέση, αφορώντας δικαίωμα είσπραξης φόρων μέχρι 20.000 άσπρα, ενώ ακολουθούσαν τα *ζιαμέτια* (20.000 έως 100.000 άσπρα) και τέλος τα *χάσια*, για εισοδήματα άνω των 100.000 άσπρων, που αφορούσαν τεράστιες επικράτειες και χορηγούνταν σε εξαιρετικές περιπτώσεις υψηλών προσώπων. Βλ. σχετικά και Ιναλτζίκ, σσ. 188-189.

¹⁴⁴ Ως προς το θεσμικό πλαίσιο των βακουφίων, πράγματι το θρήσκευμα δεν έπαιζε κανένα ρόλο. Έχει, ωστόσο, αποδειχθεί ότι οι βαθιά θρησκευτικές -στην πραγματικότητα- δομές της οθωμανικής κοινωνίας λειτουργούσαν ανασταλτικά στην επιδιωκόμενη οικονομική και κοινωνική σταθερότητα, καθώς συνέβαλαν στη διαμόρφωση δύο ταχυτήτων υπηκόων, με τους μη Μουσουλμάνους να έρχονται πάντα σε δεύτερη μοίρα, τουλάχιστον σε ό,τι αφορούσε άμεσες δυνατότητες και ευκαιρίες οικονομικής και κοινωνικής ανέλιξης. Βλ. σχετικά και Sugar, σσ. 226-227.

¹⁴⁵ Ο αρχηγός του νοικοκυριού μπορεί να είναι και χήρα ή άγαμος άνδρας.

¹⁴⁶ Sugar, σσ. 207-208.

οικονομίας είναι ο πρωτογενής τομέας, ωστόσο δίνεται ώθηση σε ένα πλήθος επαγγελματιών, οι οποίοι τελικά οργανώνονται σε εμπορικές συντροφίες, με δομή ισχυρότερη και πλαίσιο σαφέστερο από τις ανάλογες που είχαν συγκροτηθεί στις βυζαντινές πόλεις. Οι συντεχνίες αυτές, αν και μόλις λίγο πιο πάνω στην κοινωνική διαστρωμάτωση από τους απλούς χωρικούς, συνιστούσαν δυναμικό στοιχείο στην οικονομική και κοινωνική ζωή των πόλεων. Σε ανάλογες ομάδες οργανώθηκαν και οι έμποροι, διαχειριζόμενοι κυρίως το εμπόριο των αστικών κέντρων. Η επανάχρηση των μεγάλων οδικών αξόνων της Μ. Ασίας και της Βαλκανικής υπό καθεστώς πολιτικής σταθερότητας επέτρεψαν τη διακίνηση προϊόντων αλλά και την ίδρυση νέων πόλεων, ως εμπορικών κέντρων. Η ενοποίηση του χώρου έδωσε μεγάλη ώθηση στο εμπόριο, που στο τέλος θα διενεργείται ελεύθερα από την Αδριατική ως την Περσία. Εκτός από την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, ένα πλήθος άλλων πόλεων θα καταστούν κομβικά οικονομικά κέντρα: Καισάρεια, Σεβάστεια, Αμάσεια, Άγκυρα, Ικόνιο, στο εσωτερικό της Μ. Ασίας, Σμύρνη, Έφεσος, και Προύσα στα δυτικά, θα συμπληρώσουν το δίκτυο των πόλεων από την Αδριανούπολη και τη Θράκη μέχρι τη Ραγούζα και την Αδριατική.¹⁴⁷ Στο πλαίσιο αυτής της μέριμνας για το εμπόριο, και προκειμένου για την ασφάλεια των μετακινήσεων, οι Οθωμανοί προχώρησαν στην ίδρυση μιας σειράς ειδικών εγκαταστάσεων κατά μήκος των οδικών αξόνων, υπό τη διαχείριση των βακουφίων. Τους αρχικούς αυτούς ξενώνες και βοηθητικές εγκαταστάσεις, πλαισίωσε σταδιακά ένα πλήθος άλλων κτιρίων, με αποτέλεσμα πολλές από αυτές να μετεξελιχθούν σε κανονικές πόλεις.¹⁴⁸

Το εμπόριο μεγάλης κλίμακας ήταν στα χέρια ανεξάρτητων επιχειρηματιών, οι οποίοι ήταν και οι μόνοι που είχαν ουσιαστική ελευθερία, μη δεσμευόμενοι από τα στεγανά μια συγκεκριμένης επαγγελματικής ομάδας, όπως συνέβαινε με όλους τους

---

¹⁴⁷ Ιναλτζίκ, σ. 211 κ.ε.. Επίσης, Sugar, σσ. 155-156. Από την Κωνσταντινούπολη, όπου κατέληγαν οι δρόμοι της Ανατολής, ξεκινούσε το δίκτυο της Δύσης μέσω Αδριανούπολης, προς όλες τις κατευθύνσεις. Μία κύρια εμπορική οδός διερχόταν από Σέρρες, Θεσσαλονίκη, Μοναστήρι και Αχρίδα, για να καταλήξει στο Δυρράχιο. Μία δεύτερη, επίσης από Αδριανούπολη, περνούσε από Σόφια, Νις, Βελιγράδι, και κατέληγε στη Βούδα, ενώ, τέλος, μία τρίτη κατέληγε στη Ραγούζα μέσω Σόφιας, Σκοπίων, Πρίστινα, Σεράγεβου και Μόσταρ στην Ερζεγοβίνη.

¹⁴⁸ Ιναλτζίκ, σ. 253.

άλλους.¹⁴⁹ Αυτή η κατηγορία επαγγελματιών, που βρισκόταν στην κορυφή της οικονομικής και κοινωνικής κλίμακας της οθωμανικής κοινωνίας,¹⁵⁰ ήταν που πειραματίστηκε σταδιακά σε νέους τομείς, ακολουθώντας, όσο ήταν δυνατό, το ρυθμό των οικονομιών της Δύσης, εγκαινιάζοντας, μεταξύ άλλων, μια βιοτεχνική παραγωγή αξιώσεων και θέτοντας τα θεμέλια μιας πιο δυναμικής οικονομίας. Ωστόσο, και πάλι, οι αυτοπεριορισμοί των διαφόρων ομάδων που συγκροτούσαν τόλο σύστημα, και ο επίσης αγροτικός, εν γένει, χαρακτήρας της οθωμανικής οικονομίας,¹⁵¹ δεν επέτρεψαν στις όποιες πρωτοβουλίες να ξεφύγουν από τα διακριτικά όρια που έθετε το άγρυπνο βλέμμα μιας ισχυρής κεντρικής διοίκησης. Ακόμη και στον πρωτογενή τομέα, η αυστηρή διάκριση του καθεστώτος γαιοκτησίας ήταν καθοριστική: ο τύπος του δραστήριου ιδιώτη γαιοκτήμονα της Δύσης παραμένει έννοια άγνωστη στην Ανατολή. Οι μόνες πραγματικές ιδιοκτησίες που προέβλεπε το σύστημα (μούλκια) ήταν πολύ μικρές για ανάληψη ουσιαστικών πρωτοβουλιών, ενώ τα τιμάρια, που συνιστούσαν τη συνηθέστερη μορφή, αφορούσαν ουσιαστικά διαχείριση ή κάρπωση, και όχι πραγματική κατοχή. Ίσως μόνον οι μονές, μέσα στο πλαίσιο του ιδιότυπου καθεστώτος του βακουφίου, είχαν τη δυνατότητα και την εμπειρία (λόγω της διαρκούς και μακράς γαιοκτησίας) να προχωρήσουν σε καινοτομίες, λαμβάνοντας πάντα όμως τους περιορισμούς του θεσμικού πλαισίου.

---

¹⁴⁹ Θεωρείται ότι το αυστηρό πλαίσιο λειτουργίας των συντεχνιών, ως προς τη συγκρότησή του τουλάχιστον, ήταν ένας συνδυασμός κρατικής παρέμβασης και ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Οι λόγοι ήταν αφενός η έsworthen ανάγκη της κάθε ομάδας για αυτοπροστασία και αφετέρου η ανάγκη του κράτους για διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας της οικονομίας και της σταθερής ποιότητας υπηρεσιών και προϊόντων. Μάλιστα, αυτός ακριβώς ο αυστηρός ποιοτικός έλεγχος έχει αναφερθεί ως αιτία καθήλωσης της οθωμανικής οικονομίας, λειτουργώντας αποτρεπτικά σε οποιαδήποτε πρόθεση πειραματισμού. Βλ. σχετικά και Sugar, σ. 170.

¹⁵⁰ Sugar, σ. 164.

¹⁵¹ Ιναλτζίκ, σ. 407.

Το φαινομενικά οξύμωρο της ιδιότητας των μονών ως εκπροσώπων της μεγάλης γαιοκτησίας, το οποίο συχνά ενισχύεται από υπερβολές των ιστορικών συγκυριών, υπόκειται σε ένα βασικό αξίωμα: η μοναχική αρχή της ακτημοσύνης ισχύει ατομικά και όχι συλλογικά. Με άλλα λόγια, ένα μοναστικό καθίδρυμα πρέπει να έχει ήδη από τη στιγμή της ίδρυσής του ικανά περιουσιακά στοιχεία που να εγγυώνται αφενός την αυτάρκεια και αυτονομία του στο διηνεκές, και αφετέρου να εξασφαλίζουν την απαλλαγή των μοναζόντων από βιοτικές μέριμνες, ώστε να μπορούν να επιδοθούν απρόσκοπτα στο έργο τους.¹⁵²

Κατ' αυτή την έννοια, ο κάθε κτήτορας προικίζει εξ αρχής το κάθε ίδρυμα με περιουσία κινητή και κυρίως ακίνητη, η οποία απαιτεί αξιοποίηση για τους παραπάνω λόγους. Με τον τρόπο αυτό, τα μοναστήρια (ιδίως τα μεγαλύτερα) μετατρέπονται σταδιακά σε διαχειριστές ακινήτων, διατυπώνοντας λόγο ισχυρό στην οικονομική θεωρία και εφαρμόζοντάς τον τελικά στην πράξη. Τα μοναστηριακά ακίνητα, ανάλογα με την πολιτική των εκάστοτε υπευθύνων, συρρικνώνονται ή αυξάνουν και γιγαντώνονται, σε ένα πλαίσιο δοσοληψιών με ιδιώτες και τοπικές κοινωνίες καθώς επίσης και με το επίσημο κράτος.

Στην πραγματικότητα, ένα μετόχι αποτελεί επέκταση του ζωτικού χώρου μιας μονής. Ιδίως εκείνων των μονών των οποίων η άμεση επικράτεια δεν ήταν αρκετή για την κάλυψη των βασικών αναγκών της, όπως ακριβώς συνέβαινε στον Άθω, όπου ο συνδυασμός μορφολογίας του εδάφους και αριθμού καθιδρυμάτων κατέστησε εξ αρχής επιτακτική την ανάγκη επέκτασης πέραν των χερσαίων συνόρων του. Έτσι, τα πρώτα μετόχια ιδρύονται και λειτουργούν στις αμέσως έξω από τα όρια εκτάσεις, δηλαδή στην περιοχή της Ιερισσού και στην ανατολική Χαλκιδική.¹⁵³ Αυτό εξυπηρετεί ανάγκες κατεξοχήν λειτουργικές, καθώς είναι δυνατή η άμεση εποπτεία και ορθή διαχείριση, ενώ ελαχιστοποιείται ο κίνδυνος αλλοίωσης των παραγομένων αγαθών.

---

¹⁵² Kalpakis, *Athonic estates*, σ. 125.

¹⁵³ Βλ. σχετικά, Μέρος Γ, Γεωγραφική ανάλυση δεδομένων.

Σημαντικό ρόλο στη χωρική επέκταση παίζουν οι μεγάλες, κρατικές κυρίως, δωρεές, χωρίς ασφαλώς να λησμονούνται εκείνες που προέρχονται από μέλη της κοσμικής αριστοκρατίας, κεντρικής ή τοπικής. Όσον αφορά το κράτος, πέρα από τις περιπτώσεις εκείνες όπου η παραχώρηση αφορά εγκατελειμμένες γαίες άλλων μονών που είτε ερήμωσαν είτε περιέπεσαν σε ένδεια, ή οφείλεται σε προσωπική σχέση των εμπλεκομένων (π.χ. αυτοκράτορα – κτήτορα, όπως στην περίπτωση του Νικηφόρου Φωκά με τον Άγ. Αθανάσιο τον Αθωνίτη), η πλειονότητα των δωρεών αφορούσε γαίες που είτε είχαν εγκαταλειφθεί λόγω ιστορικών συγκυριών, είτε βρίσκονταν σε διαφιλονικούμενες ζώνες της μεθορίου με επιθετικούς γείτονες, είτε ήταν γαίες χέρσες ή β' διαλογής.¹⁵⁴ Σε καθεμιά από αυτές τις περιπτώσεις, και εξαιρώντας τη δωρεάν παραχώρηση, το κράτος ανέμενε πλέον φορολογικά οφέλη από μια τέτοια κίνηση, καθώς οι νέοι ιδιοκτήτες είχαν την υποχρέωση να τις εκχερσώσουν, να τις καλλιεργήσουν και να αποδώσουν στο κράτος τα προβλεπόμενα (ακόμη και όταν υπήρχε μιας μορφής φοροαπαλλαγή, η οποία ποτέ δεν ήταν πλήρης και δεν αφορούσε το σύνολο των γαιών). Παράλληλα, το κράτος διατηρούσε την ουσιαστική κυριότητα, καθώς σε περιόδους κρίσης είχε πάντα την άνεση να αποσπάσει μέρος τους για την κάλυψη εκτάκτων αναγκών (π.χ. πρόνοιες).¹⁵⁵ Ο έλεγχος του κράτους φαίνεται και από το γεγονός ότι ακόμη και όταν αυτό δεν εισέπραττε σχεδόν τίποτα (π.χ. στην Ύστερη περίοδο), εν μέσω κατακερματισμού, πρόνοιες κ.λπ., διατηρούσε τον έλεγχο των δημοσίων οικονομικών: ακόμη και οι μοναστηριακές κτήσεις, που απολάμβαναν ποικίλους βαθμούς φορολογικής ατέλειας, υπόκειντο σε περιοδικές καταμετρήσεις.¹⁵⁶

Από την άλλη, υπήρχαν οι ιδιωτικές δωρεές, μπροστά στην έκταση των οποίων οι αντίστοιχες κρατικές μοιάζουν μάλλον περιορισμένες,¹⁵⁷ τα δε κίνητρά τους μπορούσαν να ποικίλουν σημαντικά. Πέρα από το πηγαίο θρησκευτικό συναίσθημα

---

¹⁵⁴ Καλπάκης, *Μετόχια*, σ. 368.

¹⁵⁵ Στο Βυζάντιο τα πάντα κινούνται γύρω από ένα συγκεντρωτικό κράτος. Η γη είναι κατά βάση αυτοκρατορική. Βλ. σχετικά, Παπαγιάννη, σ. 259.

¹⁵⁶ Οικονομίδης, *Οικονομία προνομίων*, σ. 219 κ.ε.

¹⁵⁷ Σμυρλής, *Μοναστήρια*, σ. 65.

ενός κτήτορα/δωρητή ή των οικείων του, μεγάλο ρόλο παίζει ασφαλώς η οικονομική ή πολιτική σκοπιμότητα. Στη μία περίπτωση, το ιδιαίτερα ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς των μοναστικών ιδρυμάτων ωθούσε σημαντική μερίδα της αριστοκρατίας στη συγκεκριμένη λύση, υπό το σχήμα της ίδρυσης μονής και προικοδότησής της από την οικεία περιουσία, με ηγούμενο και διαχειριστή είτε γόνο της ίδιας οικογένειας είτε πρόσωπο προσκείμενο και ελεγχόμενο από αυτήν. Επιπλέον, δεν πρέπει να λησμονούνται τα πρόσθετα οικονομικά οφέλη που απέρρεαν από τη δράση των μονών σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, όπως το πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα των εμποροπανηγύρεων.¹⁵⁸ Στην άλλη περίπτωση, το γόητρο και μόνο που προσέδιδε στην οικογένεια των κτητόρων η ίδρυση και προστασία ενός μοναστικού καθιδρύματος ήταν από μόνο του συχνά ικανότατο δέλεαρ, στο πλαίσιο του ανταγωνισμού των εκπροσώπων της αριστοκρατίας για μερίδιο στην εξουσία, σε τοπικό ή κεντρικό επίπεδο. Και οι δύο αυτές περιπτώσεις δεν είναι, ασφαλώς, ξένες. Ανάλογο ήταν και το υπόβαθρο ίδρυσης και λειτουργίας μονών και στη Δύση, ήδη από αρκετά νωρίς, όχι μόνο από την πλευρά της κοσμικής αριστοκρατίας αλλά και από την πλευρά της επίσημης εξουσίας.¹⁵⁹ Από την πλευρά τους, τα μοναστήρια γίνονται εγγυητές της νομιμότητας και της κοινωνικής σταθερότητας, και καθίστανται πυρήνες συλλογικής συνείδησης, κομβικά στοιχεία του κρατικού αμυντικού μηχανισμού και παράγοντες προώθησης της τοπικής οικονομίας.

Μεταξύ κράτους και μονών υπάρχει μια σχέση ιδιότυπη. Το κράτος, πέραν του ότι χρησιμοποιούσε ανενδοίαστα τη δεξαμενή των μοναστηριακών γαιών για έκτακτες εισφορές ή (επί Παλαιολόγων) για *πρόνοιες* αντί μισθοδοσίας, γνώριζε καλά πως μόνον η μεγάλη μοναστηριακή ιδιοκτησία ήταν ικανή να εγγυηθεί τη σταθερότητα παραγωγικών δομών και σχέσεων σε μια περιοχή. Έτσι, σε περιόδους κρίσης ή αμέσως μετά από αυτές (επιδημίες, επιδρομές, ερημώσεις κ.λπ.),

---

¹⁵⁸ Βλ. Γερολυμάτου, την περίπτωση των «δεσποτών των πανηγύρεων».

¹⁵⁹ Βλ. Σακελλαρίου: Ιδίως σε ό,τι αφορά την κοσμική εξουσία, είναι χαρακτηριστική η περίπτωση προικοδότησης ίδρυσης μονών στην ανατολική μεθόριο του Γερμανικού κράτους τον 9^ο αιώνα, προκειμένου με τον τρόπο αυτό (συμμετοχή των μονών στην άμυνα αλλά και αποτροπή επιβουλής λόγω κύρους και ιερότητας) να διασφαλιστεί η εδαφική ακεραιότητα των πολιτικών μορφωμάτων από εξωτερικές επιβουλές.

προκειμένου να τονώσει δημογραφικά και οικονομικά κάποιες πληγείσες περιοχές (π.χ. δυτική Χαλκιδική στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, Λήμνος κ.λπ.), προέβαινε σε παραχώρηση μεγάλων εκτάσεων προς τις μονές, υπό τον όρο να τις αποκαταστήσουν., προσελκύοντας και όσο το δυνατό περισσότερους παροίκους. Η ίδια περίπου τακτική εφαρμοζόταν στις «γκρίζες» ζώνες της μεθορίου με τις άλλες δυνάμεις των Βαλκανίων. Επιπλέον, οι μονές έχαιραν πάντα μιας ιδιαίτερης μεταχείρισης από τους εκάστοτε κατακτητές, τουλάχιστον χάρη στα ερείσματα που είχαν προς τους ντόπιους πληθυσμούς, και για το λόγο αυτό, το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς άλλαζε με βραδείς ρυθμούς και μόνο υπό ειδικές συγκυρίες. Αυτός ήταν και ο λόγος που πολλοί, προκειμένου να μη χάσουν τις περιουσίες τους στις ρευστές περιόδους του ύστερου Βυζαντίου, προέβαιναν σε δωρεές γαιών με αντάλλαγμα αδελφάτα εφ' όρου ζωής για τους ίδιους και τις οικογένειές τους.¹⁶⁰ Μάλιστα, κατά την περίοδο του ταραγμένου 14^{ου} αιώνα, το φαινόμενο παίρνει μεγάλες διαστάσεις, καθώς, μέσα στη δίνη των εξελίξεων, ο Άθως παραμένει μια νησίδα ασφάλειας.¹⁶¹

Πέρα από τα γενικώς ισχύοντα ως προς τη φορολογία, καθίσταται προφανές ότι στην υπό εξέταση περίοδο και συγκεκριμένα πριν την οθωμανική κατάκτηση, ίσχυε ένα ευρύ φάσμα φοροαλλαγών προς τη μεγάλη γαιοκτησία (εν προκειμένω την εκκλησιαστική), το οποίο ωστόσο δεν ήταν γενικευμένο αλλά εφαρμοζόταν κατά περίπτωση, αφορώντας ορισμένες μονές και συγκεκριμένα κάθε φορά ακίνητα. Κατά κανόνα, όμως, ίσχυαν τα προβλεπόμενα στη φορολογία, η οποία αφορούσε τόσο την έγγεια ιδιοκτησία όσο και την παραγωγή, με όλες τις σχετικές διαβαθμίσεις. Από την άλλη, ειδικά προνόμια που παραχωρούνταν κατά περίπτωση αφορούσαν παράκαμψη –για ειδικούς λόγους– της προβλεπόμενης νομοθεσίας, προς όφελος κάποιων μονών, με περιορισμένη ισχύ.¹⁶² Γενικώς, αποτελεί κοινή παραδοχή ότι οι

---

¹⁶⁰ Lefort, *VATOPEDI II*, σ. 23.

¹⁶¹ Oikonomides, *Patronage*, σσ. 99-100.

¹⁶² Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του *Τυπικού του Μονομάχου* (στ. 64 κ.ε.), όπου γίνεται σαφές ότι κάποιες μονές κατείχαν ήδη εμπορικά πλοία, τότε και καταβάλλεται μια προσπάθεια επιβολής όρων ή έστω οριοθέτησης κάποιου πλαισίου. Επίσης, βλ. και την περίπτωση της Μονής Μεγίστης Λαύρας στην οποία είχε επιτραπεί η κατασκευή και λειτουργία «εμπορικού» πλοίου, για τη μεταφορά αγαθών προς πώληση στο λιμάνι της Αβύδου, τελευταίο σταθμό πριν την είσοδο στην ειδική οικονομική επικράτεια της βυζαντινής πρωτεύουσας (Lemerle, *LAVRA I*, σ. 59). Αυτό ήταν κάτι που κανονικά απαγορευόταν σε τέτοιου είδους ιδρύματα, των οποίων ο

όποιες προσπάθειες συνολικού ελέγχου των αθωνικών ιδίως μονών από το κράτος, αποτύγχαναν στο πλαίσιο καλλιέργειας διμερών σχέσεων κάθε μονής χωριστά με το κράτος, από τις οποίες τελικά κατόρθωναν να εξασφαλίζουν κατ' εξαίρεση προνόμια.¹⁶³

Μια κτήση ξεκινά ως μια μικρή έως αρκετά μεγάλη έκταση γης, η οποία συνήθως παρέχεται είτε από τον κτήτορα, είτε από κάποιο μεταγενέστερο δωρητή, είτε αγοράζεται από την ίδια τη μονή, κάτω από ειδικές συνθήκες, ως επένδυση. Από την αρχική εκείνη έκταση, ένα μετόχι μπορεί να μετεξελιχθεί ποικιλοτρόπως. Μπορεί να παραμείνει έκταση για απλή καλλιέργεια η νομή ζώων, να φυτευτεί με μη εποχιακά είδη (ελιά, αμπέλι κ.λπ., δεδομένης της σαφούς γενικής προτίμησης για τα *αυτούργια*),¹⁶⁴ να βελτιωθεί με έργα έγγειων βελτιώσεων, η ακόμα να φιλοξενήσει υποδομές επεξεργασίας της πρωτογενούς παραγωγής (πατητήρια, μύλοι, ελαιοτριβεία κ.λπ.), θεμελιώνοντας έτσι και την παροχή υπηρεσιών σε τρίτους. Τα πρώτα μετόχια είναι κατεξοχήν αγροτικά, και μάλιστα άμεσης αξιοποίησης, με έμφαση στην παραγωγή διατροφικών ειδών πρώτης ανάγκης. Από κει κι έπειτα, και καθώς οι μονές εξοικειώνονται με τη λογική και τις πρακτικές διαχείρισης, το φάσμα διευρύνεται, αποκαλύπτοντας την όλη προβληματική και τους επενδυτικούς προσανατολισμούς. Βοσκοτόπια, δάση, αλυκές, διβάρια, αμπέλια και άλλου είδους εκτάσεις προστίθενται στους καταλόγους των μοναστηριακών ακινήτων, εγκαινιάζοντας παράλληλες δράσεις και ενασχολήσεις.

Στον αντίποδα αυτών, υπάρχουν και τα αστικά μετόχια, τα οποία είτε περιορίζονται σε απλά ακίνητα από δωρεές η επενδύσεις (οικίες, καταστήματα, εργαστήρια κ.λπ.) είτε διαμορφώνονται σε μονύδρια, εμπεριέχοντας και μικρές παραγωγικές μονάδες (π.χ. περιβόλια κ.λπ.).

χαρακτήρας ήταν ασφαλώς μη κερδοσκοπικός. Η παραχώρηση δόθηκε κατά παραχώρηση αποκλειστικά για τη διάθεση του οινικού πλεονάσματος της μονής στην αγορά, ωστόσο υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι σε παρόμοιες περιπτώσεις γινόταν από τις μονές περαιτέρω εκμετάλλευση του συγκεκριμένου δικαιώματος. Βλ. επίσης σχετικά: Καλπάκης, *Μετόχια*, σ. 367 και Σμυρλής, *Μοναστήρια*, σ. 55.

¹⁶³ Harvey, σ. 95.

¹⁶⁴ Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 557 κ.ε.

Σημαντικό παράγοντα της αγροτικής παραγωγής αποτελούν οι πάροικοι. Πρόκειται για χωρικούς των όμορων η γειτονικών οικισμών, οι οποίοι συνδέονται με τη γη (και έμμεσα με τον ιδιοκτήτη), με ένα δεσμό εξάρτησης, ωστόσο, πολύ διαφορετικό από εκείνον του δουλοπάροικου της Δύσης. Η επάρκεια σε παροίκους συνιστά βασικό παράγοντα παραγωγικότητας μιας έκτασης, και η σύνδεση των δύο γίνεται μόνο με αυτοκρατορική απόφαση ή με μεταβίβαση του προϋπάρχοντος σχετικού δικαιώματος από τον προηγούμενο δικαιούχο. Γενικά, όμως, δεν μπορεί να νοηθεί μεγάλη γαιοκτησία χωρίς παροίκους. Στην περίπτωση που, λόγω πολιτικών συγκυριών ή δημογραφικής κρίσης, σημειωθεί μείωση του αριθμού των διαθέσιμων παροίκων, λαμβάνονται έκτακτα μέτρα (τεχνητή πληθυσμιακή τόνωση, είτε μέσω κρατικής παρέμβασης είτε μέσω της παροχής κινήτρων από τους γαιοκτήμονες).¹⁶⁵

Ως προς την παραγωγή, τα αγροτικά μετόχια, που αποτελούν και την πλειονότητα των αθωνικών τουλάχιστον μετοχιών, επιδεικνύουν μία σαφή τάση εξασφάλισης αυτάρκειας. Κύρια και δευτερεύοντα είδη διατροφής, κηπευτικά, λάδι, κρασί, φρούτα, γαλακτοκομικά και άλλα, συνιστούν τα παραγόμενα εκεί είδη. Από την άλλη, η επεξεργασία ορισμένων ειδών (λάδι, κρασί, αλεύρι) αποτελεί επίσης βασικό στοιχείο στον όλο μηχανισμό, όχι μόνο για την αξιοποίηση των προϊόντων αλλά και για την εξασφάλιση προστιθέμενης αξίας. Ασφαλώς, λαμβάνονται υπόψη οι φυσικοί πόροι ή η δυναμική μιας περιοχής, που αποτελούν θεωρητικά «σχήματα» δυνητικού χαρακτήρα, μέχρι να μετουσιωθούν σε προϊόντα και πλούτο. Ο μετασχηματισμός αυτός έχει μια σειρά προϋποθέσεων, βασικές εκ των οποίων είναι ο ανθρώπινος παράγοντας, η τεχνογνωσία, οι υποδομές κ.λπ.¹⁶⁶

Πέρα από την ίδια κατανάλωση όλων αυτών των ειδών από το μετόχι και την κύρια μονή, η διάθεση του πλεονάσματος στην αγορά συνιστά ιδιαίτερο κεφάλαιο της όλης διαδικασίας, καθώς συνδέεται με τροποποιήσεις και ειδικές ρυθμίσεις του θεσμικού πλαισίου, όπως αυτό φαίνεται και στα επίσημα *Τυπικά*. Πέρα δηλαδή από

---

¹⁶⁵ Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της Λήμνου, στο διάστημα μετά την οθωμανική κατάκτηση της Θεσσαλονίκης και πριν την κατάληψη της Λήμνου, κατά την οποία πάροικοι από τη Μακεδονία μετακινούνται στο νησί, όπου οι αθωνικές μονές παρείχαν σχετικά κίνητρα. Βλ. σχετ. Smyrlis, *Fifteenth Century*, σ. 49.

¹⁶⁶ Laiou, *Thrace*, σ. 13.

τη διάθεση σε μικρές τοπικές ή μεγαλύτερες αγορές ή την προώθησή τους μέσω εμποροπανηγύρεων (τα οποία, λειτουργώντας στη βάση θρησκευτικών εορτών, ήταν συνήθως υπό την αιγίδα των μονών), αρκετές μονές εξασφάλισαν το προνόμιο της προώθησης των προϊόντων σε αγορές των μεγάλων αστικών κέντρων (Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη), και μάλιστα μέσω του ειδικού δικαιώματος ναυπήγησης εμπορικού πλοίου.¹⁶⁷

Σημαντικότερο στοιχείο σε όλο αυτό αποτελεί η ιδιαίτερη νοοτροπία που αναπτύσσουν τα μεγάλα αυτά μοναστήρια, έχοντας πλέον συνειδητοποιήσει τη δυναμική των μέσων παραγωγής αλλά και το θεσμικό τους ρόλο. Οι σχεδιασμοί γίνονται πλέον μακρόπνοοι, ενώ συστηματικά οι γαίες και οι εγκαταστάσεις επεκτείνονται και βελτιώνονται με έργα υποδομής. Παράλληλα, η πώληση του πλεονάσματος οδηγεί στην επέκταση των δικτύων διακίνησης αγαθών και μετακίνησης ανθρώπων, και στην προώθηση του εκχρηματισμού της οικονομίας, ο οποίος, με τη σειρά του, ανοίγει το δρόμο για άλλες, παράλληλες δράσεις, όπως οι επενδύσεις, ο συστηματικός δανεισμός και άλλα, κινητοποιώντας περαιτέρω τις οικονομικές δυνάμεις της εποχής.

Το πλαίσιο λειτουργίας των μοναστηριακών γαιοκτησιών, παρότι μεταβλήθηκε σταδιακά στο πέρασμα των αιώνων της βυζαντινής παρουσίας, δεν υπέστη δραματικές αλλαγές. Αντίθετα, η δυναμική του αφομοίωσε τα θετικά στοιχεία των ιστορικών συγκυριών και ολοκληρώθηκε σε κάτι πολυσύνθετο και στιβαρό. Οι όποιες πολιτικές αναταράξεις στο παρασκήνιο αντιμετωπίζονταν κατά περίπτωση, ενώ φαίνεται πως πάντα κινητοποιούνταν έγκαιρα μηχανισμοί πρόληψης ή και αντιμετώπισης κρίσεων. Σ' αυτό το πνεύμα εντάσσεται η ευημερία των αθωνικών μονών (και, εν προκειμένω, με απόκτηση νέων ακινήτων) στην περίοδο της σερβικής κατοχής της Μακεδονίας, κατά την οποία το επίσημο Βυζαντινό κράτος είχε δεχθεί σοβαρό πλήγμα. Μάλιστα, συγκριτικά με άλλες περιόδους, το ύψος της οικονομικής ενίσχυσης των Αγιορειτών από τους Σέρβους την περίοδο εκείνη ήταν από τα μεγαλύτερα στην ιστορική τους διαδρομή.¹⁶⁸ Από την άλλη, η αλλαγή που επέφερε η

---

¹⁶⁷ Σμυρλής, *Μοναστήρια*, σ. 55.

¹⁶⁸ Smyrlis, *Fifteenth Century*, σ. 36 κ.ε.

ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης δεν ήταν καθόλου απότομη για τον Άθω, δεδομένου ότι οι Αγιορείτες είχαν ήδη στείλει εγκαίρως πρεσβεία στους Οθωμανούς, εξασφαλίζοντας την ισχύ των υφισταμένων τους προνομίων.¹⁶⁹ Αν και τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν ακριβώς έτσι στην πορεία, και οι αθωνικές μονές απώλεσαν το μισό σχεδόν των ακινήτων τους, ήδη πριν τη δήμευσή τους επί Σελήμ Β΄, είτε με προγενέστερες δημεύσεις, είτε με απαλλοτριώσεις, είτε ακόμη με την κατάργηση του θεσμού των παροίκων, που ουσιαστικά αποστερούσε τις ιδιοκτησίες από εργατικά χέρια (σ. όσον αφορά την υποχρεωτική προσφορά ημερών εργασίας προς τον ιδιοκτήτη του ακινήτου).

Με τη δήμευση των εκκλησιαστικών ακινήτων επί Σελήμ Β΄ (1568/69) και την υποχρέωση εξαγοράς τους, οι μονές πέρασαν πλέον σε μια νέα φάση του ιστορικού αλλά και του οικονομικού τους βίου. Η ένδεια στην οποία περιέπεσαν ήταν ασφαλώς μεγάλης κλίμακας, ωστόσο ενεργοποίησε μηχανισμούς αυτοσυντήρησης, μεταξύ των οποίων είναι η στροφή προς τις παραδουνάβιες ηγεμονίες, για οικονομική ενίσχυση, κάτι που τελικά θα εγκαινιάσει μια νέα περίοδο του αθωνικού μοναχισμού, με προεκτάσεις πνευματικές, καλλιτεχνικές και άλλες.

Γενικότερα, όσο κι αν κάποτε μοιάζει οξύμωρο, ο ρόλος της Εκκλησίας στη οικονομία είναι καταλυτικός, ιδίως στο Ύστερο Βυζάντιο, συνιστώντας η ίδια παράγοντα σταθερότητας, σε αντίθεση με την αμηχανία η τον καιροσκοπισμό της κοσμικής αριστοκρατίας, που συγκροτεί μαζί της τον κόσμο των μεγαλογαιοκτημόνων. Οι μονές με τα μετόχια τους αναδεικνύονται σε παράγοντα ιδιαίτερα θετικό για την οικονομία της εποχής, αναλαμβάνοντας παράλληλα ρόλο

---

¹⁶⁹ Η αναγνώριση των προνομίων του Άθω από τους Οθωμανούς, ήδη από νωρίς, και η εγγύηση της ασφάλειας του καθεστώτος και των κτήσεών τους, οδήγησε πολλούς αριστοκράτες στο μοναχικό βίο κατά το 14^ο και 15^ο αιώνα. Παρά το γεγονός ότι κανονικά η μοναχική πολιτεία δεν επέτρεπε την ατομική περιουσία, πολλοί αριστοκράτες, ιδίως με την ιδιότητα του κτήτορα/ανακαινιστή, διατηρούσαν απόλυτο έλεγχο της περιουσίας τους. Από τα πολλά παραδείγματα, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Radic, ο οποίος, εν όψει των πολιτικών εξελίξεων στη Σερβία και του επικείμενου οθωμανικού κινδύνου, έγινε νέος κτήτορας της Μονής Κωνσταμονίτου, διατηρώντας την περιουσία του, ελέγχοντας από μακριά τις κτήσεις του, αλλά και απολαμβάνοντας το σύνολο των προβλεπόμενων προνομίων (ακόμα και το μερίδιό του στα ήδη κατακτηθέντα από τους Οθωμανούς μεταλλεία του). Βλ. σχετικά, Zachariadou, *Holy Mountain*, σσ. 128-131.

εγγυητή της κοινωνικής συνοχής, τόσο σε τοπικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο, κάτι που διατηρείται ακόμη και στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας.¹⁷⁰

---

¹⁷⁰ Βλ. σχετικά, Κοτζαγεώργης, *Τοπικές ελίτ*, σ. 169 κ.ε.

ΜΕΡΟΣ Β: Καταγραφή

ΚΕΦ. 1: ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ

1.α: Ανάλυση πληροφορίας

Κομβικό στάδιο της παρούσας μελέτης αποτελεί η καταγραφή του φαινομένου των μετοχίων, με έμφαση στη χωρική του συνιστώσα, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία για τις κτήσεις κάθε μονής. Την οργάνωση της καταγεγραμμένης πληροφορίας ακολουθεί η ανάλυση των ποσοτικοποιήσεων και η ερμηνεία τους, συνεπικουρούμενες από τις ποικίλες οπτικές αποδόσεις.

Βασική προϋπόθεση για την καταγραφή ήταν ασφαλώς η εξοικείωση με τη βιβλιογραφία και τις επιμέρους παραμέτρους, που οδήγησαν, μετά από δοκιμές και παραμετροποιήσεις (βλ. κεφάλαιο Μεθοδολογίας) στην αποκρυστάλλωση των βασικών ζητούμενων προκειμένου για μια τυποποίηση της διαδικασίας.

Με βάση τόσο τις διαθέσιμες πηγές -οργανωμένες σε σύνολα ανά κυρίαρχη μονή- όσο και τις ειδικές παραμέτρους του φαινομένου που, αν και γενικευμένο, μπορεί να ιδωθεί αυτόνομα ανά μονή, κρίθηκε σκόπιμο και η καταγραφή να ακολουθήσει ανάλογη διαδικασία. Έτσι, σύμφωνα με τη γενικότερη μεθοδολογία αλλά και την τεχνική καταγραφής, όπως αναλύεται παρακάτω, οι κτήσεις αποτυπώθηκαν σε ενιαία μεν ηλεκτρονική βάση δεδομένων αλλά σε διακριτές φάσεις, ανά κυρίαρχη μονή. Η εν λόγω βάση είναι δυναμική, άρα επεκτάσιμη προς κάθε κατεύθυνση, ενώ παρέχει τη δυνατότητα ομαδοποιήσεων και κατατάξεων με βάση οποιοδήποτε από τα πεδία της. Επισημαίνεται ότι τα πεδία της βάσης αποτελούν υπερσύνολο εκείνων που αποδίδονται στον Κατάλογο κτήσεων, καθώς ένα μέρος αυτών αφορά δευτερεύουσα πληροφορία ή τουλάχιστον πληροφορία που δε στάθηκε δυνατό να αλιευθεί συστηματικά από τις διαθέσιμες πηγές. Με τον τρόπο αυτό, τα στοιχεία αυτά καταγράφονται, ώστε να μη χαθούν, στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό για τους

ρυθμούς εξέλιξης των διαδικασιών, για περαιτέρω ανάλυση σε μελλοντική φάση, πέραν των στόχων της παρούσας διατριβής.

Το σύστημα καταγραφής που αναπτύχθηκε, αφορά κατά βάση τα εξής:

Ταυτότητα: κύριες και παράλληλες ονομασίες

Θέση: περιοχή, μείζων περιοχή, εγγύς αστικά κέντρα, γεωγραφικές συντεταγμένες

Υπαγωγή: κυρίαρχη μονή, κύριες διοικητικές υπαγωγές Βυζαντινής και Οθωμανικής περιόδου

Είδος: κατηγορία κτήσης, τύπος, παράλληλες χρήσεις, κωδικοί τύπου και έκτασης, εγκαταστάσεις, δικαιώματα, εξαρτημένοι οικισμοί

Χρόνος: πρώτη μνεία, τελευταία μνεία, χρονικές τομές

Απόκτηση: τρόπος απόκτησης, λεπτομέρειες απόκτησης

Μεταβολές: δημεύσεις, απαλλοτριώσεις, ανακτήσεις

Σημειώσεις: Περιγραφή, γενικές και ειδικές πληροφορίες

Βιβλιογραφία

Σε όλα τα παραπάνω πεδία καταβλήθηκε εξαρχής προσπάθεια τυποποίησης των ζητούμενων και του τρόπου καταχώρησης, ώστε να είναι στη συνέχεια δυνατές οι ομαδοποιήσεις και η εξαγωγή συγκεντρωτικών αποτελεσμάτων. Η διαδικασία αυτή προϋπέθεσε τον καθορισμό συμβάσεων και παραδοχών (βλ. κεφάλαιο Μεθοδολογίας), δεδομένου ότι, παρά τις όποιες ομοιότητες, σχεδόν κάθε περίπτωση παρουσιάζει τις δικές της ιδιαιτερότητες. Κι αυτές, όταν δεν κρίνονται επουσιώδεις, ώστε να απαλειφθούν, είτε φιλτράρονται για να «χωρέσουν» στα προκαθορισμένα πεδία είτε αποδίδονται περιφραστικά στο πεδίο της *Περιγραφής*.

Οι ποικίλες ιδιαιτερότητες των περιπτώσεων, πέραν όσων ήταν ήδη γνωστές από την πρότερη επαφή με το υλικό, αναδύθηκαν κατά την αποδελτίωση και καταγραφή, καθιστώντας την όλη διαδικασία επίπονη και χρονοβόρα, αν και ιδιαιτέρως αποκαλυπτική.

Ειδικότερα, τα επιμέρους πεδία των παραπάνω γενικών κατηγοριών πληροφορίας αναλύονται ως εξής:

Κύρια Ονομασία: Η επικρατέστερη στις πηγές ονομασία της κτήσης. Συχνά δύναται να είναι συμβατική, όταν οι πηγές δεν επαρκούν (π.χ. “Σιδηροκαύσια 1”).

Παράλληλες Ονομασίες: Τυχόν παράλληλες ονομασίες της κτήσης (ακόμη και πέραν της περιόδου μελέτης). Σκοπός του πεδίου αυτού είναι η διευκόλυνση του εντοπισμού της κτήσης για τους ερευνητές, είτε άμεσα στο γεωγραφικό χώρο (σύνδεση με νεότερα τοπωνύμια) είτε γενικότερα στη βιβλιογραφία.

Συμβατική Ονομασία:

Περιοχή: Προσδιορισμός της περιοχής (συμβατικά και όχι απαραίτητα από άποψη διοικητικής υπαγωγής) στην οποία τοποθετείται η κτήση (π.χ. λίμνη Αχινού).

Μείζων Περιοχή: Η ευρύτερη περιοχή της κτήσης, σύμφωνα με το συμβατικό κατάλογο που καταρτίστηκε (π.χ. Στρυμόνας, Χαλκιδική κ.λπ.), όπως περιγράφεται και στις συμβάσεις (κεφάλαιο Μεθοδολογίας).

Εγγύς αστικό κέντρο: Αποδίδεται κατ’ εκτίμηση και δίχως περιορισμούς το μείζον από τα εγγύς αστικά κέντρα της εποχής. Στόχος είναι η διευκόλυνση των ερευνητών σε μελλοντική φάση, προκειμένου για τη γεωγραφική ομαδοποίηση των κτήσεων.

Συντεταγμένες: Οι γεωγραφικές συντεταγμένες της κτήσης, σημειακά. Πρόκειται για συμβατική ωστόσο απολύτως αναγκαία κατηγορία πληροφορίας. Τα στοιχεία αποδίδονται σημειακά, κάτι που θεωρείται επαρκές για το μακροσκοπικό χαρακτήρα της προσέγγισης. Όπως επισημάνθηκε στη Μεθοδολογία, πέρα από την αξιωματική παραδοχή της σημειακής απόδοσης, το θέμα της ακρίβειας του στίγματος αποτελεί μian ακόμη σύμβαση, επιτρεπτή ωστόσο μέσα στα όρια της μελέτης και στις δυνατότητες των πηγών.

Υπαγωγή: Αναφέρεται η κυρίαρχη μονή. Αν ένα μετόχι απαντηθεί σε επιμέρους πηγή ως κτήση άλλης πλέον μονής, καταχωρείται ξανά, με τη νέα αυτή ένδειξη υπαγωγής. Πρόκειται για σύμβαση που δικαιολογείται από τη γενική παραδοχή ότι

οι κτήσεις καταγράφονται πρωτίστως στη βάση των επιμέρους μονών για να ομαδοποιηθούν στη συνέχεια.

Διοικητική υπαγωγή (Βυζαντινή / Οθωμανική): Δύο χωριστά πεδία για τις γνωστές (εφόσον αποδίδονται ή είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικές) διοικητικές υπαγωγές μιας κτήσης, γεωγραφικά. Ζητούμενο είναι η διευκόλυνση μελλοντικών ομαδοποιήσεων με γεωγραφικά κριτήρια. Ωστόσο, το πεδίο, αν και περιέχεται στην ηλεκτρονική βάση, παρέμεινε ανενεργό, καθώς, για την υπό μελέτη περίοδο, οι διοικητικές υπαγωγές, ακόμη και αν ακόμη είναι διαθέσιμες ως πληροφορία, δεν συνεισφέρουν ερευνητικά, λόγω των διαρκών μεταβολών που συνεπάγεται η πολιτική αστάθεια της περιόδου.

Χρόνος έναρξης: Καταχωρείται είτε η γνωστή (ρητά ή επαγωγικά) εκκίνηση είτε συμβατικά η πρώτη μνεία της κτήσης.

Χρόνος λήξης: Καταχωρείται είτε το δεδομένο τέλος μιας κτήσης (π.χ. πώληση, ανταλλαγή, δήμευση, απώλεια κ.λπ.) είτε συμβατικά η τελευταία μνεία (ή η επαγωγικά τεκμαιρόμενη λήξη του).

Χρονικές τομές: Καταχωρείται με ΝΑΙ/ΟΧΙ η ύπαρξη μιας κτήσης κατά τις συμβατικά καθορισμένες χρονικές τομές. Αν και, σε πρώτη φάση, οι χρονικές τομές είχαν καταρτιστεί χωριστά για κάθε μονή, βάσει της ιδιαίτερης ιστορικής της διαδρομής, κρίθηκε σκόπιμο να οριστούν νέες, κοινές για το σύνολο των μονών, ώστε να είναι εφικτή η παρακολούθηση της εξέλιξης και των μεταβολών του φαινομένου. Υπό το πρίσμα αυτό, ορίστηκε μία τομή για κάθε αιώνα, από την επίσημη έναρξη του ιστορικού βίου της αθωνικής πολιτείας (10^{ος} αιώνας) μέχρι και το 15^ο.

Είδος κτήσης: Το κύριο είδος (αγροτικό, αστικό, κ.λπ.), με χαλαρά κριτήρια, για μια βασική κατ' αρχήν ομαδοποίηση.

Τύπος κτήσης / Κωδικός τύπου: Η ειδικότερη κατηγορία από ενιαία λίστα τιμών, η οποία συγκροτήθηκε μετά από ικανή τριβή με τις πηγές. Οι τιμές αποδίδονται τυποποιημένες από κλειστή λίστα: *Αδιάγνωστα - Αστικές κτήσεις - Μονύδρια/Ναοί - Γαίες (γενικώς) - Αυτούργια- Εγκαταστάσεις (επεξεργασίας προϊόντων) - Συνδυασμός χρήσεων - Άλλα.*

Μέγεθος κτήσης / Κωδικός μεγέθους: Η κατηγορία μεγέθους κτήσης (έκτασης) από τυποποιημένη λίστα: Αδιάγνωστο - ως 100 μοδίους - από 100 ως 500 μοδίους - από 500 ως 2.000 μοδίους - άνω των 2.000 μοδίων. Συμπληρώνεται, αν και εφόσον αναφέρεται η έκταση του μετοχίου ή όταν απλώς συμπεραίνεται από τα συμφραζόμενα (π.χ. στις περιπτώσεις όπου η κτήση αφορά ολόκληρο χωριό, συμπεραίνεται αυθαίρετα η μεγαλύτερη κατηγορία έκτασης. Βλ. σχετικά στη Μεθοδολογία).

Παράλληλες χρήσεις: Αναγράφονται καταλογάδην (αλλά σε τρέχον κείμενο) όλες οι μαρτυρούμενες ή τεκμαιρόμενες χρήσεις μιας κτήσης (αυτό γίνεται για λόγους ειδικότερης πληροφόρησης και μελλοντικής ομαδοποίησης, καθώς επί του παρόντος, μια τέτοια έχει ήδη επισημανθεί στη βάση με κωδικό «συνδυασμού» χρήσεων).

Εγκαταστάσεις: Με την ίδια λογική, αναφέρονται επιγραμματικά τυχόν μαρτυρούμενες ή τεκμαιρούμενες ειδικές εγκαταστάσεις (επεξεργασίας αγροτικής παραγωγής, έστω και στοιχειώδους: μύλοι, πατητήρια, ελαιοτριβεία κ.λπ., αλλά και απλές αποθήκες και αχυρώνες).

Δικαιώματα: Καταχωρούνται πληροφορίες για ειδικά δικαιώματα, πέραν των αυτονόητων. Για παράδειγμα, όταν πρόκειται για χωριό, υποθέτουμε ότι αφορά (και) δικαίωμα είσπραξης προσόδων, αν και αυτό δεν καταχωρείται. Καταχωρείται, αντίθετα, όταν η χρήση εξαντλείται μόνο σ' αυτό ή όταν υπάρχει επιπλέον δικαίωμα (π.χ. χωράφια συν πάροικοι).

Εξαρτημένοι οικισμοί: Το πεδίο προβλέφθηκε για πιθανή μελλοντική χρήση, στο πλαίσιο μιας σε βάθος μελέτης. Στην παρούσα φάση, τόσο διότι οι βασικές πηγές δεν καλύπτουν την επιθυμητή έκταση της πληροφορίας όσο και διότι δεν εμπίπτει στο άμεσο ενδιαφέρον, έμεινε κενό.

Περιγραφή: Το ιστορικό της κτήσης, καθώς και επιμέρους στοιχεία που δεν κωδικοποιούνται ικανοποιητικά με άλλο τρόπο.

Βιβλιογραφία: Οι βασικές πηγές άντλησης στοιχείων για κάθε καταχώρηση, χωριστά.

Δημεύσεις / Απώλειες: Καταχωρούνται –εφόσον παραδίδονται– πληροφορίες για τυχόν παύση (προσωρινή ή μόνιμη) του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, εφόσον όμως αυτό αφορά το σύνολο και όχι μόνο μέρος της κτήσης (όχι π.χ. όταν έχουμε αυτοκρατορικό *Πρόσταγμα* για μείωση κατά το ήμισυ των προσόδων μιας κτήσης κ.λπ.).

Ανακτήσεις: Με την ίδια λογική, το πεδίο αποτελεί συνέχεια του παραπάνω. Αναγράφονται οι γνωστές ανακτήσεις μετοχίων που, για ποικίλους λόγους, είχαν στο μεταξύ απωλεσθεί.

Προϊόντα: Πρόβλεψη για καταγραφή των κύριων προϊόντων μιας κτήσης (είτε αναφέρονται ρητά στις πηγές είτε τεκμαίρονται από τα συμφραζόμενα ή από παράλληλες πηγές), για μελλοντική φάση μελέτης.

Τρόπος κτήσης: Καταγράφονται οι τρόποι απόκτησης ενός μετοχίου/κτήσης, όπου αυτό παραδίδεται. Σημειώνεται ωστόσο ότι, εφόσον αξιωματικά καταγράφονται επικράτειες και όχι μεμονωμένα κτήματα, η πληροφορία αυτή δεν είναι δυνατό να αποδοθεί ορθά. Σε ορισμένες ωστόσο περιπτώσεις, όπου η πληροφορία είναι καθαρή, το πεδίο συμπληρώθηκε κυρίως για λόγου στατιστικούς (και αποδίδεται ενδεικτικά για μία μόνο μονή, στην αναλυτική παρουσίαση των δεδομένων, Τόμος Γ).

Προέλευση δωρητών: Ως συνέχεια του παραπάνω πεδίου, και ειδικά για τις περιπτώσεις όπου η κτήση προέρχεται από δωρεά. Προβλέφθηκε για λόγους κυρίως στατιστικούς, ως ένδειξη της εξέλιξης του επιμέρους φαινομένου των δωρεών, ιδίως στην τελευταία φάση της περιόδου μελέτης, προκειμένου να δώσει λαβές για σχολιασμό.

Με την ολοκλήρωση της φάσης καταγραφής των κτήσεων ανά μονή, και μετά την επιμέρους οργάνωση των δεδομένων και την παραγωγή οπτικοποιήσεων, πραγματοποιήθηκε η ενοποίηση των εγγραφών για το σύνολο των αθωνικών κτήσεων. Υποσύνολο αυτής της ενοποίησης αποτελεί τόσο ο συνοπτικός κατάλογος που ακολουθεί όσο και ο αναλυτικός Κατάλογος κτήσεων (Τόμος Β).

1.β: Οργάνωση των στοιχείων – Οπτικοποιήσεις

Η καταγραφή των κτήσεων από τις διαθέσιμες πηγές και τη βιβλιογραφία ακολούθησε δίχως ιδιαίτερα προβλήματα τις γενικότερες συμβάσεις. Τα είδη των κτήσεων, όπως θα περιγραφούν παρακάτω, δεν απέκλιναν από το μέσον όρο, ούτε επεφύλασσαν ιδιαίτερες εκπλήξεις, ακόμη και όσον αφορά τις επικαλύψεις χρήσεων και τύπων.

Οι γεωγραφικού τύπου πληροφορίες έχουν ικανοποιητική ακρίβεια, δεδομένου ότι, στις πλείστες των περιπτώσεων, η σχετική βιβλιογραφία περιλάμβανε ταυτίσεις ή, έστω, προτάσεις ταύτισης με σύγχρονα τοπωνύμια, ακόμη και για τις πιο απομακρυσμένες περιοχές (π.χ. Σερβία). Παρόλα αυτά, παραμένει και πάλι ένας αριθμός θέσεων όπου το γεωγραφικό στίγμα δίνεται κατά προσέγγιση.

Η αποσπασματικότητα των πηγών αποτέλεσε και εδώ πρόσκομμα στην απόπειρα ακριβούς αποτύπωσης της αυξομείωσης των κτήσεων. Αυτές σκιαγραφούνται τελικά μέσω επαγωγής, βάσει και μεταγενέστερου αρχαιακού υλικού, αποδίδοντας ωστόσο πάντα τις υποθέσεις των μελετητών.

Οι κύριες οπτικοποιήσεις αφορούν:

A. Πίνακες

Γενικός κατάλογος κτήσεων μιας μονής για όλη την υπό μελέτη περίοδο,
αθροιστικά

Κατάλογος νέων κτήσεων μιας μονής ανά χρονική τομή

Κατάλογος συνόλου υφισταμένων κτήσεων μιας μονής ανά χρονική τομή

B. «Πίτες» κατανομής

Συνολική κατανομή κτήσεων ανά μείζονα περιοχή

Συνολική κατανομή κτήσεων ανά χρονική τομή

Τρόποι απόκτησης (ενδεικτικά)

Προέλευση δωρητών (ενδεικτικά)

Κύριοι τύποι

Επιμέρους τύποι (ενδεικτικά)

Γ. Μπάρες σύγκρισης

Κατανομή ανά μείζονα περιοχή και χρονική τομή

Κατανομή ανά τύπο και χρονική τομή

Δ. Καμπύλες προόδου

Ποσοτική κατανομή στη χρονική διαδρομή, χωριστά ανά μείζονα περιοχή

Ε. Μικτές αποδόσεις

Ποσοτική κατανομή ανά τύπο - περιοχή – χρονική τομή, ταυτόχρονα

Πέραν των παραπάνω, οι οπτικοποιήσεις περιλαμβάνουν ασφαλώς χαρτογραφικές αποδόσεις των αποτελεσμάτων καταγραφής. Τα ομαδοποιημένα αποτελέσματα μετατρέπονται σε πίνακες που, με τη σειρά τους, εισάγονται σε περιβάλλον GIS με ενιαίο για όλη τη μελέτη υπόβαθρο.

Αποδίδονται α) χωριστά ανά μονή και β) συνολικά.

Η ανά μονή απόδοση αφορά:

Σύνολο κτήσεων για όλη την υπό μελέτη περίοδο

Υφιστάμενες κτήσεις ανά χρονική τομή

Έλλειψη απόδοσης του «ζωτικού χώρου» κάθε μονής

Η συνολική απόδοση αφορά:

Σύνολο αθωνικών κτήσεων για όλη την υπό μελέτη περίοδο με ενιαία σημειολογία

Σύνολο κτήσεων με διαφορετική σημειολογία ανά κυρίαρχη μονή

Σύνολο κτήσεων ανά (κοινή) χρονική τομή (οι κοινές χρονικές τομές προκύπτουν συμβιβαστικά, από το σύνολο των επιμέρους ιστορικών διαδρομών κάθε μονής)

Έλλειψη απόδοσης του «ζωτικού χώρου» του Άθω ανά χρονική τομή

Ειδολογική κατανομή ανά χρονική τομή

(Η λεπτομερής καταγραφή του συνόλου των αθωνικών κτήσεων αποδίδεται αναλυτικά στον τόμο Β΄ της παρούσας διατριβής)

Αποδίδεται καταλογάδην το σύνολο των (903) κτήσεων, με τις κύριες από το σύνολο των πληροφοριών που έχουν καταγραφεί (ονοματολογία, γεωγραφική περιοχή, συντεταγμένες, γενική κατηγορία κτήσης, κωδικοί είδους και μεγέθους, συμβατικές ακραίες χρονολογίες και λεπτομέρειες εγκατάστασης). Η ταξινόμηση γίνεται με βάση την ιεραρχική κατάταξη κάθε μονής, και σε δεύτερο επίπεδο με βάση τον αύξοντα αριθμό (ο οποίος, με τη σειρά του αντιστοιχεί στην αλφαβητική κατάταξη των συμβατικών ονομασιών).

Το σύνολο των κτήσεων της μονής στο γεωγραφικό χώρο αποδίδεται και χαρτογραφικά με το Χάρτη 00.01. Σ' αυτόν, ζητούμενο είναι η απόδοση της αίσθησης απλώς του ζωτικού χώρου του Άθω, καθώς στις συγκεκριμένες κλίμακες δεν είναι δυνατή η παρατήρηση λεπτομερειών για κάθε γεωγραφικό στίγμα, παρόλο που η ακρίβεια απόδοσής τους είναι αρκετά μεγάλη (βλ. Μεθοδολογία, για συμβάσεις στη χαρτογραφική απόδοση).

Στον πίνακα αποδίδονται συνοπτικά τα στοιχεία των κτήσεων, όπως καταγράφηκαν, σύμφωνα με τη μεθοδολογία που περιγράφεται παραπάνω (Κεφ. 1 (Μεθοδολογία Καταγραφής)).

Τα πεδία αναλύονται ως εξής:

Mon Code: Κωδικός κυρίαρχης μονής (01 ως 19, σύμφωνα με τη σημερινή ιεραρχία των αθωνικών μονών)

A/A: Αύξων αριθμός κτήσης, με βάση την αλφαβητική κατάταξη των Συμβατικών ονομασιών – βλ. παρακάτω)

Main Name: Κύρια ονομασία

Alter Names: Παράλληλες ονομασίες

Conventional Name: Συμβατική ονομασία, για τις ανάγκες της καταγραφής

Region: Δήλωση περιοχής, με χαλαρά κριτήρια, για το γεωγραφικό εντοπισμό της κτήσης

Region General: Η «μείζων περιοχή», όπως αυτές ορίστηκαν σύμφωνα με τις συμβάσεις που υιοθετήθηκαν στη μεθοδολογία

Coordinates N: Συντεταγμένες γεωγραφικού πλάτους σε δεκαδικές μοίρες

Coordinates E: Συντεταγμένες γεωγραφικού μήκους σε δεκαδικές μοίρες

Size Code: Κωδικός Τύπου Κτήσης, σύμφωνα με το συμβατικό κατάλογο που συγκροτήθηκε στη μεθοδολογία, για την τυποποίηση των κτήσεων

Type Code: Κωδικός Τάξης Μεγέθους Κτήσης, σύμφωνα με το συμβατικό κατάλογο που συγκροτήθηκε στη μεθοδολογία, για την τυποποίηση των κτήσεων

Start Date: Συμβατικό ή πραγματικό έτος κτήσης ή πρώτης μνείας της κτήσης

End Date: Συμβατικό ή πραγματικό έτος απώλειας της κτήσης

Πίνακας 00.01: Οι κτήσεις των αθωνικών μονών, συνολικά – Συνοπτικός Κατάλογος

Mon CODE	A/A	Main_Name	CONVENTIONAL NAME	Region General	Coords N	Coords E	DATE Start	DATE End
01.	1	Αβόριανη	Αβόριανη (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Μακεδονία	40.77722	22.02472	1375	1500
01.	2	Αγία Άννα	Αγία Άννα (ΛΑΥΡΑ)	Κασσάνδρα	40.01833	23.45667	1259	1401
01.	3	Αγία Ευφημία	ΑΓΙΑ ΕΥΦΗΜΙΑ (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.53001	23.11751	1259	1401
01.	4	Αγία Μαρίνα	Αγία Μαρίνα (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.31001	23.25001	1103	1401
01.	5	Αγία Παρασκευή	Αγία Παρασκευή ΒΟΔΕΝΩΝ (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Μακεδονία	40.79861	22.08556	1375	1500
01.	6	Άγιοι Ανάργυροι	Άγιοι Ανάργυροι ΛΟΓΓΟΥ (ΛΑΥΡΑ)	Σιθωνία	40.17805	23.78449	1304	1401
01.	7	Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη	Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.91528	25.13278	1326	1500
01.	8	Άγιοι Πάντες	Άγιοι Πάντες (ΛΑΥΡΑ)	Στρυμόνας	41.04389	23.59501	1361	1500
01.	9	Άγιος Αθανάσιος Κοπριανής	Άγιος Αθανάσιος Κοπριανής (ΛΑΥΡΑ)	Στρυμόνας	41.07528	23.57501	1329	1500
01.	10	Άγιος Αθανάσιος Λογγού	Άγιος Αθανάσιος Τριπόταμου (ΛΑΥΡΑ)	Σιθωνία	40.14667	23.77667	1298	1401
01.	11	Άγιος Γεώργιος	Άγιος Γεώργιος Καστελινόν (ΛΑΥΡΑ)	Ίμβρος	40.16211	25.82851	1341	1500
01.	12	Άγιος Γεώργιος Λογγού	Άγιος Γεώργιος Λογγού (ΛΑΥΡΑ)	Σιθωνία	40.04861	23.94778	1304	1500
01.	13	Άγιος Γεώργιος Νεωμάτων	Άγιος Γεώργιος Νεωμάτων (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.92417	25.14417	1326	1500
01.	14	Άγιος Γεώργιος των Ομβροκλάδων	Άγιος Γεώργιος των Ομβροκλάδων (ΛΑΥΡΑ)	Ανατολική Θράκη	40.72312	26.08423	1399	1500
01.	15	Άγιος Γεώργιος Χανδρέας	Άγιος Γεώργιος Χανδρέας (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.85278	25.13194	1355	1500

01.	16	Άγιος Ευστράτιος (νήσος)	Άγιος Ευστράτιος (νήσος) (ΛΑΥΡΑ)	Σποράδες	39.53028	25.01056	984	Σήμερα
01.	17	Άγιος Θωμάς	Άγιος Θωμάς (ΛΑΥΡΑ)	Θεσσαλονίκη	40.55944	22.99528	1099	1500
01.	18	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Τερώνης	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Τερώνης (ΛΑΥΡΑ)	Σιθωνία	39.99001	23.90111	1304	1401
01.	19	Άγιος Κωνσταντίνος (Ίμβρος)	Άγιος Κωνσταντίνος Ίμβρου (ΛΑΥΡΑ)	Ίμβρος	40.16211	25.82851	1341	1500
01.	20	Άγιος Μάμας	Άγιος Μάμας (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.26694	23.33972	1351	1401
01.	21	Άγιος Μαρίνος	Άγιος Μαρίνος (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.90501	25.15528	1355	1500
01.	22	Άγιος Νικόλαος	Άγιος Νικόλαος Βαθυποταμίτης (ΛΑΥΡΑ)	Σιθωνία	40.04583	23.96278	1298	1401
01.	23	Άγιος Νικόλαος Ζευγμάτων	Άγιος Νικόλαος Ζευγμάτων (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.84389	25.14001	1355	1500
01.	24	Άγιος Παντελεήμων	Άγιος Παντελεήμων (ΛΑΥΡΑ)	Παγγαίο - Σύμβολο	41.16917	24.00139	1317	1500
01.	25	Αγρίδιον Συκέας	Αγρίδιον Συκέας (ΛΑΥΡΑ)	Περιοχή Λιμνών	40.65056	23.61611	1351	1500
01.	26	Αδρίνου	Αδρίνου (ΛΑΥΡΑ)	Κωνσταντινούπολη	41.29143	28.67721	1115	1204
01.	27	Αειδαρόκαστρον	Αειδαρόκαστρον (ΛΑΥΡΑ)	Παγγαίο - Σύμβολο	40.75028	24.02167	1287	1401
01.	28	Αίνος	Αίνος (ΛΑΥΡΑ)	Ανατολική Θράκη	40.71583	26.09917	1399	1500
01.	29	Άμπελος	Άμπελος (ΛΑΥΡΑ)	Σιθωνία	39.97167	23.96389	1304	1401
01.	30	Αποστολίται	Αποστολίται (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.44361	22.99417	1299	1401
01.	31	Αρδαμέρι	Αρδαμέρι (ΛΑΥΡΑ)	Περιοχή Λιμνών	40.59537	23.18190	1071	1204
01.	32	Άρδειαί	Άρδειαί (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.94083	25.14278	1361	1500
01.	33	Αρσενίκεια	Αρσενίκεια (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.42278	23.84361	1321	1401

01.	34	Αρχάγγελος Μιχαήλ Καλαμιών	Αρχάγγελος Μιχαήλ Καλαμιών (ΛΑΥΡΑ)	Ίμβρος	40.16211	25.82851	1341	1500
01.	35	Ασμαλού	Ασμαλού (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.51778	23.13001	1104	1401
01.	36	Άσπρη Εκκλησία	Άσπρη Εκκλησία (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.49972	23.81667	1285	1401
01.	37	Αυλών (Εύβοια)	Αυλών Εύβοιας (ΛΑΥΡΑ)	Εύβοια	38.50308	24.12175	1496	1500
01.	38	Βαρζαχάνιον	Βαρζαχάνιον (ΛΑΥΡΑ)	Ανατολική Θράκη	41.24494	27.12733	1062	1104
01.	39	Βελόνα	Βελόνα (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.32583	23.02833	1298	1401
01.	40	Βερνάρους	Βερνάρους (ΛΑΥΡΑ)	Στρυμόνας	40.98972	23.67333	1365	1500
01.	41	Βέροια (Λαύρα)	Βέροια (Λαύρα)	Κεντρική Μακεδονία	40.51936	22.20522	1181	1401
01.	42	Βέσαινα	Βέσαινα (ΛΑΥΡΑ)	Κασσάνδρα	40.02639	23.43111	1300	1401
01.	43	Βίγλα	Βίγλα (ΛΑΥΡΑ)	Κασσάνδρα	40.10833	23.41944	1259	1401
01.	44	Βιζοβα	Βιζοβα (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Μακεδονία	40.84444	22.05556	1375	1500
01.	45	Βιστωνίδα	Βιστωνίδα (ΛΑΥΡΑ)	Θράκη	41.01444	25.11194	1371	1500
01.	46	Βουλκαρέα	Βουλκαρέα (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.36444	23.91472	1300	1401
01.	47	Βράτζεβα	Βράτζεβα (ΛΑΥΡΑ)	Κασσάνδρα	40.00574	23.41493	964	1500
01.	48	Βρύαι	Βρύαι (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.30387	23.18643	1099	1401
01.	49	Γαβριανής	Γαβριανής (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.44472	23.18639	1309	1401
01.	50	Γέννα	Γέννα (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.37639	23.14361	1259	1401
01.	51	Γούρναι	Γούρναι (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.50001	23.08111	1259	1409
01.	52	Γράδιστα	Γράδιστα (ΛΑΥΡΑ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.51111	23.73889	1263	1401
01.	53	Γυμνοπελαγήσιον	Γυμνοπελαγήσιον (ΛΑΥΡΑ)	Σποράδες	39.33167	24.06833	993	Σήμερα
01.	54	Γυμού	Γυμού (ΛΑΥΡΑ)	Κασσάνδρα	40.09501	23.40917	1298	1500
01.	55	Δεβελίκεια	Δεβελίκεια (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.36722	23.82611	989	1500
01.	56	Δελεάνου	Δελεάνου (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.31306	23.27222	1199	1401
01.	57	Διμυλία	Διμυλία (ΛΑΥΡΑ)	Κασσάνδρα	40.00861	23.47639	1300	1401

01.	58	Δοκάλους	Δοκάλους (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.91251	25.17639	1329	1500
01.	59	Δοξόμπους	Δοξόμπους (ΛΑΥΡΑ)	Στρυμόνας	40.90128	23.81883	1259	1500
01.	60	Δραγοβούντων	Δραγοβούντων (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.48944	23.20251	964	1401
01.	61	Δρυμόσυρτα	Δρυμόσυρτα (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.34389	23.27722	1199	1401
01.	62	Ελαία	Ελαία (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.39389	23.12694	1299	1401
01.	63	Ενοράχη	Ενοράχη (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.38639	22.92333	1259	1401
01.	64	Εξαλείμματα Λήμνου	Εξαλείμματα Λήμνου (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.88251	25.16944	1355	1500
01.	65	Άγιος Αθανάσιος	ΕΡΜΥΛΕΙΑ - Άγιος Αθανάσιος (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.25611	23.50667	1299	1930
01.	66	Άγιος Βασίλειος	ΕΡΜΥΛΕΙΑ - Άγιος Βασίλειος (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.25056	23.51444	1259	1930
01.	67	Πύργος Ερμούλειας	ΕΡΜΥΛΕΙΑ - Πύργος (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.24111	23.52778	1259	1930
01.	68	Ζευγηλατεϊόν της Λασκαρίνης	Ζευγηλατεϊόν της Λασκαρίνης (ΛΑΥΡΑ)	Θεσσαλονίκη	40.63833	22.80694	1298	1401
01.	69	Άγιος Νικόλαος Ζίχνας	Ζίχνα - Άγιος Νικόλαος Ρουσάλια (ΛΑΥΡΑ)	Στρυμόνας	40.98628	23.81088	1199	1259
01.	70	Ζομπάτοι	Ζομπάτοι (ΛΑΥΡΑ)	Θεσσαλονίκη	40.46778	22.96889	1259	1401
01.	71	Άγιος Αθανάσιος (Θάσος)	ΘΑΣΟΣ - Άγιος Αθανάσιος (ΛΑΥΡΑ)	Θάσος	40.67144	24.65605	1329	1400
01.	72	Αρχιστράτηγος	Θάσος - Αρχιστράτηγος (ΛΑΥΡΑ)	Θάσος	40.66577	24.76166	1357	1500
01.	73	Θεοτόκος Ποταμιάς (Θάσος)	ΘΑΣΟΣ - Θεοτόκος Ποταμιάς (ΛΑΥΡΑ)	Θάσος	40.71612	24.72847	1357	1500
01.	74	Θεοτόκος Γαβαλιώτισσα	Θεοτόκος Γαβαλιώτισσα (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Μακεδονία	40.82622	22.07064	1375	1500

01.	75	Θεοτόκος Οδηγήτρια	Θεοτόκος Οδηγήτρια (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.87556	25.06501	1355	1500
01.	76	Θεοτόκος Σεργουνιώτισσα	Θεοτόκος Σεργουνιώτισσα (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.98111	25.40556	1361	1425
01.	77	Αγία Τριάδα (Θεσσαλονίκη)	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - Αγία Τριάδα (ΛΑΥΡΑ)	Θεσσαλονίκη	40.64006	22.94441	1298	1401
01.	78	Άγιος Αθανάσιος (Θεσσαλονίκη)	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - Άγιος Αθανάσιος (ΛΑΥΡΑ)	Θεσσαλονίκη	40.64006	22.94441	1259	1401
01.	79	Άγιος Ευθύμιος (Θεσσαλονίκη)	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - Άγιος Ευθύμιος (ΛΑΥΡΑ)	Θεσσαλονίκη	40.64006	22.94441	1298	1500
01.	80	Θεσσαλονίκη 2	Θεσσαλονίκη 4 (ΛΑΥΡΑ)	Θεσσαλονίκη	40.63306	22.94333	1287	1401
01.	81	Άγιος Ευστράτιος Ιερισσού	ΙΕΡΙΣΣΟΣ - Άγιος Ευστράτιος (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.36417	23.90167	1299	1500
01.	82	Γομάτου Ιερισσού	ΙΕΡΙΣΣΟΣ - Γομάτου (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.39444	23.79889	989	1500
01.	83	Θεοτόκος Ιερισσού	ΙΕΡΙΣΣΟΣ - Θεοτόκος (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.37028	23.89028	1299	1401
01.	84	Κάστρο Ιερισσού	ΙΕΡΙΣΣΟΣ - Κάστρο (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.40028	23.87501	1014	1500
01.	85	Ιερισσός 1	Ιερισσός 1 (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.40416	23.85943	1014	1500
01.	86	Ιερισσός 2	Ιερισσός 2 (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.40417	23.85944	1420	1500
01.	87	Ιππόδρομος	Ιππόδρομος (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.38751	23.87167	1299	1401
01.	88	Κακή Ράχη	Κακή Ράχη (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.38556	23.88611	1321	1401
01.	89	Κάμενα	Κάμενα (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.37139	23.86501	971	1500
01.	90	Κάμπος	Κάμπος (ΛΑΥΡΑ)	Σιθωνία	40.03806	23.98001	1304	1500
01.	91	Καρβέας	Καρβέας (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.33528	23.12222	1259	1500

01.	92	Κατωδαίμονες	Κατωδαίμονες (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.36556	23.95306	1014	1401
01.	93	Κελλία	Κελλία (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.39444	23.84583	999	1301
01.	94	Άγιοι Θεόδωροι	ΚΙΣΣΟΣ - Άγιοι Θεόδωροι (ΛΑΥΡΑ)	Ανατολική Θράκη	40.81552	26.59883	1399	1500
01.	95	Κομαρέα	Κομαρέα (ΛΑΥΡΑ)	Σιθωνία	40.12583	23.77972	1304	1401
01.	96	Κοντέας	Κοντέας (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.86417	25.15556	1346	1490
01.	97	Πρόδρομος Κότζινου	ΚΟΤΖΙΝΟΣ - Πρόδρομος (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.93751	25.28028	1361	1500
01.	98	Κούνακος	Κούνακος (ΛΑΥΡΑ)	Θεσσαλονίκη	40.64006	22.94441	1298	1500
01.	99	Κραββάτα	Κραββάτα (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.32139	23.32611	1345	1500
01.	100	Κριβοσσιάδι	Κριβοσσιάδι (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Μακεδονία	40.76806	22.11583	1375	1500
01.	101	Κρύα Πηγάδια	Κρύα Πηγάδια (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.41861	23.21194	1102	1401
01.	102	Άγιος Δημήτριος Κωνσταντινουπόλεως	ΚΩΝΑΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ - Άγιος Δημήτριος (ΛΑΥΡΑ)	Κωνσταντινούπολη	41.02001	28.93361	1367	1500
01.	103	Ζωοδόχος Πηγή Κωνσταντινουπόλεως	ΚΩΝΑΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ - Ζωοδόχος Πηγή (ΛΑΥΡΑ)	Κωνσταντινούπολη	41.00556	28.97694	1332	1500
01.	104	Κωνσταντινούπολη 2	Κωνσταντινούπολη 2 (ΛΑΥΡΑ)	Κωνσταντινούπολη	41.01611	28.95139	1342	1500
01.	105	Λεύκη	Λεύκη (ΛΑΥΡΑ)	Κασσάνδρα	40.00574	23.41493	964	1500
01.	106	Άγιος Νικόλαος (Λήμνος)	ΛΗΜΝΟΣ - Άγιος Νικόλαος (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.86501	25.10083	1361	1500
01.	107	Γομάτου (Λήμνος)	ΛΗΜΝΟΣ - Γομάτου (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.97528	25.13833	1199	1479
01.	108	Ζωοδόχος Πηγή Λήμνου	ΛΗΜΝΟΣ - Ζωοδόχος Πηγή (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.94528	25.26944	1415	1500
01.	109	Θεοτόκος Ελεούσα Λήμνου	ΛΗΜΝΟΣ - Θεοτόκος Ελεούσα (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.91944	25.14167	1326	1425

01.	110	Θεοτόκος Κακαβιώτισσα	ΛΗΜΝΟΣ - Θεοτόκος Κακαβιώτισσα (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.86861	25.09972	1304	1479
01.	111	Παναγία Λήμνου	ΛΗΜΝΟΣ - Παναγία (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.98667	25.15501	1355	1500
01.	112	Παπίας	ΛΗΜΝΟΣ - Παπίας (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.99361	25.20361	1285	1500
01.	113	Πλατύ Πηγάδιν	ΛΗΜΝΟΣ - Πλατύ Πηγάδιν (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.88056	25.15361	1355	1500
01.	114	Σεργίτζιν	ΛΗΜΝΟΣ - Σεργίτζιν (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	40.02111	25.13611	1399	1448
01.	115	Τραχυσάνα	ΛΗΜΝΟΣ - Τραχυσάνα (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.87278	25.17139	1346	1490
01.	116	Θεοτόκος Λινοβροχίου	ΛΙΝΟΒΡΟΧΙΟΝ - Θεοτόκος (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.28444	23.15917	1309	1401
01.	117	Λόγγος Θεοφίλου	ΛΟΓΓΟΣ ΘΕΟΦΙΛΟΥ (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.40639	23.84222	999	1018
01.	118	Λωρωτόν	Λωρωτόν (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.38611	22.94306	1104	1401
01.	119	Μαγγανόλακκος	Μαγγανόλακκος (ΛΑΥΡΑ)	Σιθωνία	39.96751	23.94694	1304	1401
01.	120	Μακρογένους	Μακρογένους (ΛΑΥΡΑ)	Θεσσαλονίκη	40.85861	22.60389	1321	1401
01.	121	Μεγαρίσιον	Μεγαρίσιον (ΛΑΥΡΑ)	Ανατολική Θράκη	40.61644	26.51709	1399	1500
01.	122	Αρχοντοχώριον	Μεσόλιμνα (ΛΑΥΡΑ)	Περιοχή Λιμνών	40.67361	23.25556	1115	1401
01.	123	Μετάλλιν	Μετάλλιν (ΛΑΥΡΑ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.52028	23.80528	1263	1401
01.	124	Μογλενά	Μογλενά (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Μακεδονία	40.95942	22.12032	1184	1401
01.	125	Νέον Χωρίον	Νέον Χωρίον (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.32167	23.04611	1259	1401
01.	126	Νεοχώριον	Νεοχώριον (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.45556	23.05833	1299	1401
01.	127	Νερομπούκιον	Νερομπούκιον (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.45306	23.20722	1321	1401

01.	128	Νησόπουλο	Νησόπουλο (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Μακεδονία	40.75556	22.05833	1375	1500
01.	129	Νομερισταί	Νομερισταί (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.38556	23.90251	964	1500
01.	130	Οικονομία Αγιοτριαδίτου	Οικονομία Αγιοτριαδίτου (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.29583	23.55556	1321	1401
01.	131	Οικονομία Κοκαλά	Οικονομία Κοκαλά (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.35417	23.30833	1351	1500
01.	132	Οξυνών	Οξυνών (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.29444	23.19111	1309	1401
01.	133	Παλλιρέα	Παλλιρέα (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.24917	23.52417	1321	1401
01.	134	Παλματωμένη Συκέα	Παλματωμένη Συκέα (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.24417	23.53417	1321	1401
01.	135	Παναγιά	Παναγιά (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.37833	23.26139	1199	1401
01.	136	Παρακλάδιον	Παρακλάδιον (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.23639	23.54194	1259	1930
01.	137	Παρθενοπηδήματα	Παρθενοπηδήματα (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.48250	23.10020	1259	1401
01.	138	Περιστεραί	Περιστεραί (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.54951	23.16577	964	1104
01.	139	Περσούρου	Περσούρου (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.46444	23.24028	1298	1500
01.	140	Πετζοκοιλιάδα	Πετζοκοιλιάδα (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.31833	23.14251	1300	1401
01.	141	Πινσών	ΠΙΝΣΩΝ (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.49389	23.12583	964	1401
01.	142	Πλασταρά	Πλασταρά (ΛΑΥΡΑ)	Κασσάνδρα	40.05722	23.40778	1259	1401
01.	143	Πλούμισκα	Πλούμισκα (ΛΑΥΡΑ)	Περιοχή Λιμνών	40.69528	23.60194	1352	1500
01.	144	Ποθόληνος	Ποθόληνος (ΛΑΥΡΑ)	Στρυμόνας	40.96389	23.71001	1259	1401
01.	145	Πρόβλακας	ΠΡΟΒΛΑΚΑΣ - Πύργος (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.37361	23.90917	999	1500
01.	146	Πρόβλακας 2	Πρόβλακας 4 (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.40833	23.85639	1259	1500
01.	147	Πρόδρομος Μογλενών	Πρόδρομος Μογλενών (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Μακεδονία	40.92944	22.07667	1184	1401
01.	148	Πτελέα	Πτελέα (ΛΑΥΡΑ)	Κασσάνδρα	40.00139	23.55139	1259	1401

01.	149	Ραχώνια	Ραχώνια (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.38222	23.86972	1259	1500
01.	150	Σαρανταρέα	Σαρανταρέα (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.46667	23.03778	1259	1401
01.	151	Ερημάδιον	ΣΑΡΤΗ - ΕΡΗΜΑΔΙΟΝ (ΛΑΥΡΑ)	Σιθωνία	40.07639	23.95667	1321	1401
01.	152	Σάρτη	Σάρτη (ΛΑΥΡΑ)	Σιθωνία	40.07111	23.98278	1321	1500
01.	153	Σελλάδα	Σελλάδα (ΛΑΥΡΑ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.50083	23.78194	1263	1401
01.	154	Σερβία 1 (Λαύρας)	Σερβία 1 (Λαύρας)	Σερβία	43.83611	21.56861	1375	1452
01.	155	Σερβία 2 (Λαύρας)	Σερβία 2 (Λαύρας)	Σερβία	43.50972	21.67611	1407	1452
01.	156	Σερβία 3 (Λαύρας)	Σερβία 3 (Λαύρας)	Σερβία	43.85722	21.50251	1427	1452
01.	157	Θεοτόκος Ελεούσα Σερρών	ΣΕΡΡΕΣ - Θεοτόκος Ελεούσα (ΛΑΥΡΑ)	Στρυμόνας	41.06694	23.55667	1347	1500
01.	158	Σέρρες 2	Σέρρες 2 (ΛΑΥΡΑ)	Στρυμόνας	41.09001	23.56389	1368	1500
01.	159	Καταφύγιον Σιδηροκαυσίων	ΣΙΔΗΡΟΚΑΥΣΙΑ - Καταφύγιον (ΛΑΥΡΑ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.52278	23.79111	1299	1401
01.	160	Σκυλοχώριον	Σκυλοχώριον (ΛΑΥΡΑ)	Κασσάνδρα	39.99722	23.49389	1259	1401
01.	161	Άγιος Γεώργιος Σκύρου	ΣΚΥΡΟΣ - Άγιος Γεώργιος (ΛΑΥΡΑ)	Σποράδες	38.90694	24.55778	1289	Σήμερα
01.	162	Χριστός Σωτήρ	ΣΚΥΡΟΣ - Χριστός Σωτήρ (ΛΑΥΡΑ)	Σποράδες	38.88167	24.54833	1030	1301
01.	163	Στρατώνιον	Στρατώνιον (ΛΑΥΡΑ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.51972	23.82861	1259	1409
01.	164	Τζερκόβιανη	Τζερκόβιανη (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Μακεδονία	40.83417	22.09222	1375	1500
01.	165	Τζεχλιανή	Τζεχλιανή (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.54667	23.13361	964	1104
01.	166	Τουρκοχώριον	Τουρκοχώριον (ΛΑΥΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.31056	23.17083	1309	1401
01.	167	Τραϊανούπολη (Λαύρα)	Τραϊανούπολη (Λαύρα)	Ανατολική Θράκη	40.87755	26.01774	1115	1204
01.	168	Τριλίσιον	Τριλίσιον (ΛΑΥΡΑ)	Στρυμόνας	41.29528	23.68889	1347	1500

01.	169	Τρουλωτή	Τρουλωτή (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Μακεδονία	40.81889	22.08694	1375	1500
01.	170	Φακός	Φακός (ΛΑΥΡΑ)	Λήμνος	39.82306	25.17917	1366	1500
01.	171	Χαλκίος	ΧΑΛΚΕΟΣ (ΛΑΥΡΑ)	Περίχωρα Άθω	40.38222	23.89361	1259	1401
01.	172	Χριστός Σωτήρ Βεροίας	Χριστός Σωτήρ Βεροίας (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Μακεδονία	40.52271	22.20617	1339	1401
01.	173	Χρυσούπολις	Χρυσούπολις (ΛΑΥΡΑ)	Στρυμόνας	40.80583	23.85111	984	1204
01.	174	Χώσιανες	Χώσιανες (ΛΑΥΡΑ)	Κεντρική Μακεδονία	41.05278	22.17556	1115	1401
01.	175	Novo Brdo	Novo Brdo (ΛΑΥΡΑ)	Σερβία	42.60861	21.44222	1381	1501
01.	176	Parakinov Brod	Parakinov Brod (ΛΑΥΡΑ)	Σερβία	43.86611	21.39389	1398	1500
02.	1	Αγία Αναστασία	Αγία Αναστασία Πάμφιλου (Βατοπεδίου)	Ανατολική Θράκη	40.34889	26.98444	1347	1401
02.	2	Θεοτόκος της Αγίας	Αγία Ερμούλειας (Βατοπεδίου)	Κεντρική Χαλκιδική	40.28972	23.54444	1338	1401
02.	3	Αγία Παρασκευή	Αγία Παρασκευή Πάμφιλου (Βατοπεδίου)	Ανατολική Θράκη	40.36944	26.96861	1347	1401
02.	4	Αγία Πελαγία Θεσσαλονίκης	Αγία Πελαγία Θεσσαλονίκης (Βατοπεδίου)	Θεσσαλονίκη	40.63056	22.94944	1370	1401
02.	5	Άγιοι Ανάργυροι	Άγιοι Ανάργυροι Παγγαίου (Βατοπεδίου)	Παγγαίο - Σύμβολο	40.90278	23.93611	1376	1401
02.	6	Άγιοι Θεόδωροι	Άγιοι Θεόδωροι Μάμα (Βατοπεδίου)	Δυτική Χαλκιδική	40.25850	23.33477	1300	1401
02.	7	Άγιος Αθανάσιος Ερμούλειας	Άγιος Αθανάσιος Ερμούλειας (Βατοπεδίου)	Κεντρική Χαλκιδική	40.27350	23.55972	1338	1401

02.	8	Άγιος Ανδρέας Θεσσαλονίκης	Άγιος Ανδρέας Θεσσαλονίκης (Βατοπεδίου)	Θεσσαλονίκη	40.65556	22.93167	1370	1401
02.	9	Άγιος Γεώργιος	Άγιος Γεώργιος Μάμα (Βατοπεδίου)	Δυτική Χαλκιδική	40.25861	23.33488	1301	1401
02.	10	Άγιος Γεώργιος Αλισέρης	Άγιος Γεώργιος Μελενίκου (Βατοπεδίου)	Μελένικο	41.51762	23.39303	1376	1401
02.	11	Άγιος Δημήτριος Ερμούλειας	Άγιος Δημήτριος Ερμούλειας (Βατοπεδίου)	Κεντρική Χαλκιδική	40.25733	23.55664	1307	1974
02.	12	Άγιος Δημήτριος Κασσάνδρας	Άγιος Δημήτριος Κασσάνδρας (Βατοπεδίου)	Κασσάνδρα	40.06944	23.38111	1080	1329
02.	13	Άγιος Δημήτριος Σερρών	Άγιος Δημήτριος Σερρών (Βατοπεδίου)	Στρυμόνας	41.06972	23.52501	1323	1401
02.	14	Άγιος Μάμας	Άγιος Μάμας (Βατοπεδίου)	Δυτική Χαλκιδική	40.25872	23.33499	1301	1930
02.	15	Άγιος Μηνάς Θεσσαλονίκης	Άγιος Μηνάς Θεσσαλονίκης (Βατοπεδίου)	Θεσσαλονίκη	40.63611	22.93994	1340	1401
02.	16	Άγιος Νικόλαος Ζίχνας	Άγιος Νικόλαος Ζίχνας (Βατοπεδίου)	Στρυμόνας	41.04368	23.83382	1376	1401
02.	17	Άγιος Νικόλαος Θεσσαλονίκης	Άγιος Νικόλαος Θεσσαλονίκης (Βατοπεδίου)	Θεσσαλονίκη	40.63155	22.94411	1269	1270
02.	18	Αγρίτζιον	Αγρίτζιον (Βατοπεδίου)	Λήμνος	39.86194	25.27268	1348	1401
02.	19	Αλεύρου	Αλεύρου (Βατοπεδίου)	Στρυμόνας	40.77833	23.87694	1376	1401
02.	20	Αμάξης	Αμάξης (Βατοπεδίου)	Περίχωρα Άθω	40.38389	23.87278	1101	1500
02.	21	Αμμουλιανή	Αμμουλιανή (Βατοπεδίου)	Περίχωρα Άθω	40.33194	23.92147	1300	1930

02.	22	Βοδενά	Βοδενά (Βατοπεδίου)	Κεντρική Μακεδονία	40.80222	22.04639	1328	1375
02.	23	Βόδιτζα	Βόδιτζα (Βατοπεδίου)	Παγγαίο - Σύμβολο	40.95056	23.85833	1301	1375
02.	24	Βόλβη	Βόλβη (Βατοπεδίου)	Περιοχή Λιμνών	40.65028	23.42362	1376	1401
02.	25	Βουβαλάρης	Βουβαλάρης (Βατοπεδίου)	Κασσάνδρα	40.05556	23.41111	1330	1401
02.	26	Γαλλικός	Γαλλικός (Βατοπεδίου)	Θεσσαλονίκη	40.67503	22.83611	1356	1401
02.	27	Γράδιστον	Γράδιστον (Βατοπεδίου)	Στρυμόνας	40.01212	23.79722	1376	1401
02.	28	Δεμπριανή	Δεμπριανή (Βατοπεδίου)	Μελένικο	41.52260	23.39341	1376	1401
02.	29	Εννεακόσια	Εννεακόσια (Βατοπεδίου)	Κωνσταντινούπολη	40.99472	28.77639	1347	1401
02.	30	Ζαβερνίκεια	Ζαβερνίκεια (Βατοπεδίου)	Παγγαίο - Σύμβολο	40.59222	23.21806	1080	1401
02.	31	Ζίχνα	Ζίχνα (Βατοπεδίου)	Στρυμόνας	41.04467	23.81186	1348	1430
02.	32	Ζίχνα 2	Ζίχνα 2 (Βατοπεδίου)	Στρυμόνας	40.01333	23.78333	1376	1401
02.	33	Ηράκλεια	Ηράκλεια (Βατοπεδίου)	Προποντίδα	40.96889	27.95278	1347	1401
02.	34	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος	Θεολόγος Ελαδίκου (Βατοπεδίου)	Λήμνος	39.86167	25.34444	1328	1401
02.	35	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Κότζινου	Θεολόγος Κότζινου (Βατοπεδίου)	Λήμνος	39.93944	25.27639	1368	1401
02.	36	Θεομήτορας	Θεομήτωρ Θεσσαλονίκης (Βατοπεδίου)	Θεσσαλονίκη	40.63167	22.94411	1270	1356
02.	37	Θεοτόκος Σερρών	Θεοτόκος Σερρών (Βατοπεδίου)	Στρυμόνας	41.08667	23.54778	1323	1900
02.	38	Θόλος	Θόλος (Βατοπεδίου)	Στρυμόνας	40.00139	23.78194	1376	1401
02.	39	Ιππόδρομος	Ιππόδρομος Θεσσαλονίκης (Βατοπεδίου)	Θεσσαλονίκη	40.62639	22.95278	1329	1401

02.	40	Άγιος Γεώργιος	Καλαμίτζι (Βατοπεδίου)	Θράκη	41.10222	25.09167	1305	1401
02.	41	Καλλίπολη	Καλλίπολη (Βατοπεδίου)	Ανατολική Θράκη	40.41004	26.67556	1401	1774
02.	42	Καλοκαιρίδες	Καλοκαιρίδες (Βατοπεδίου)	Θεσσαλονίκη	40.64861	22.94028	1339	1401
02.	43	Καμαριώτισσα	Καμαριώτισσα (Βατοπεδίου)	Θεσσαλονίκη	40.63756	22.94244	1356	1401
02.	44	Καταφυγή	Καταφυγή (Βατοπεδίου)	Θεσσαλονίκη	40.63556	22.94444	1356	1401
02.	45	Κατούνιτζα	Κατούνιτζα (Βατοπεδίου)	Μελένικο	41.52457	23.39418	1376	1401
02.	46	Μονή Κεγχριών	Κεγχριαί (Βατοπεδίου)	Κωνσταντινούπολη	41.04222	29.04753	1347	1401
02.	47	Κομανίτζη	Κομανίτζη (Βατοπεδίου)	Κεντρική Μακεδονία	40.52861	22.28099	1285	1401
02.	48	Κομήτισσα	Κομήτισσα (Βατοπεδίου)	Περίχωρα Άθω	40.37548	23.98681	1297	1500
02.	49	Θεοτόκος Κοριλιώτισσα	Κοριλιώτισσα (Βατοπεδίου)	Παγγαίο - Σύμβολο	40.99889	24.05028	1376	1401
02.	50	Άγιοι Ανάργυροι	Κορομίστα (Βατοπεδίου)	Παγγαίο - Σύμβολο	40.98056	24.05601	1265	1329
02.	51	Κορώνη	Κορώνη (Βατοπεδίου)	Κωνσταντινούπολη	40.02028	28.92778	1347	1401
02.	52	Κότζινος	Κότζινος (Βατοπεδίου)	Λήμνος	39.94028	25.28389	1348	1401
02.	53	Κρίτζιστα	Κρίτζιστα (Βατοπεδίου)	Κεντρική Μακεδονία	40.60565	22.41014	1328	1401
02.	54	Κρυμότα	Κρυμότα (Βατοπεδίου)	Περιοχή Λιμνών	40.64751	23.27503	1080	1401
02.	55	Μονύδριο Σωτήρος Χριστού	Κυρκύρου (Βατοπεδίου)	Θεσσαλονίκη	40.63167	22.95139	1364	1401
02.	56	Λαγοδόντου	Λαγοδόντου (Βατοπεδίου)	Λήμνος	39.88722	25.30417	1348	1401

02.	57	Λήμνος 2	Λήμνος 2 (Βατοπεδίου)	Λήμνος	39.85667	25.27444	1368	1401
02.	58	Λιβιάδιον	Λιβιάδι (Βατοπεδίου)	Δυτική Χαλκιδική	40.26806	23.32503	1376	1401
02.	59	Μελένικο 2	Μελένικο 2 (Βατοπεδίου)	Μελένικο	41.51863	23.39514	1376	1401
02.	60	Μενάλουπον	Μενάλουπον (Βατοπεδίου)	Λήμνος	39.87556	25.29028	1358	1401
02.	61	Μούδρος	Μούδρος (Βατοπεδίου)	Λήμνος	39.87778	25.27167	1348	1401
02.	62	Μουζάκης	Μουζάκης (Βατοπεδίου)	Δυτική Χαλκιδική	40.26389	23.34306	1346	1401
02.	63	Μπουρού	Μπουρού (Βατοπεδίου)	Θράκη	41.0076	25.14435	1371	2015
02.	64	Μπουσδόβος	Μπουσδόβος (Βατοπεδίου)	Μελένικο	41.52161	23.39312	1376	1401
02.	65	Άγιος Παντελεήμων	Ξάνθεια (Βατοπεδίου)	Θράκη	41.14444	24.88667	1320	1375
02.	66	Παντάνασσα	Παντάνασσα Μελενίκου (Βατοπεδίου)	Μελένικο	41.52251	23.40001	1393	1912
02.	67	Νήσος Πατρικίας	Πατρικία (Βατοπεδίου)	Λήμνος	39.86583	25.21889	1348	1401
02.	68	Περιθεώριον	Περιθεώριον (Βατοπεδίου)	Θράκη	41.10322	25.09267	1080	1329
02.	69	Πρινάριον	Πρινάρι (Βατοπεδίου)	Στρυμόνας	40.79253	23.89917	1376	1401
02.	70	Πρόβλακας	Πρόβλακας (Βατοπεδίου)	Περίχωρα Άθω	40.38115	23.92356	1101	1930
02.	71	Μονή Προδρόμου Βεροίας	Πρόδρομος Βεροίας (Βατοπεδίου)	Κεντρική Μακεδονία	40.52119	22.20406	1324	1401
02.	72	Τιμίου Προδρόμου της Πέτρας	Πρόδρομος Πέτρας (Βατοπεδίου)	Κεντρική Μακεδονία	40.51972	22.20622	1328	1760
02.	73	Προσφόριον	Προσφόρι (Βατοπεδίου)	Περίχωρα Άθω	40.32509	23.97996	1018	1930
02.	74	Προφήτης Ηλίας	Προφήτης Ηλίας Κωνσταντινουπόλεως (Βατοπεδίου)	Κωνσταντινούπολη	41.06503	29.02361	1347	1401

02.	75	Ραφάλιον	Ραφάλιο (Βατοπεδίου)	Περιοχή Λιμνών	40.64806	23.17972	1080	1401
02.	76	Ρεπανίδιον	Ρεπανίδιο (Βατοπεδίου)	Λήμνος	39.92251	25.29972	1348	1401
02.	77	Ροζινός	Ροζινός (Βατοπεδίου)	Μελένικο	41.52558	23.39439	1376	1401
02.	78	Σαλάμα	Σαλάμα (Βατοπεδίου)	Θράκη	41.11639	25.07861	1080	1329
02.	79	Σελάριον	Σελάριο (Βατοπεδίου)	Θράκη	41.13417	24.99333	1305	1375
02.	80	Σέμαλτον	Σέμαλτον (Βατοπεδίου)	Παγγαίο - Σύμβολο	40.89028	23.94389	1230	1401
02.	81	Σέρρες 2 (Βατοπεδίου)	Σέρρες 3 (Βατοπεδίου)	Στρυμόνας	41.14111	23.30556	1376	1401
02.	82	Σκοτεινού	Σκοτεινού (Βατοπεδίου)	Κεντρική Μακεδονία			1328	1401
02.	83	Αγίου Ιωάννου Προδρόμου	Σκωρονύχου (Βατοπεδίου)	Κεντρική Μακεδονία	40.49427	22.28382	1290	1401
02.	84	Θεοτόκος Σπηλαιώτισσα	Σπηλαιώτισσα Μελενίκου (Βατοπεδίου)	Μελένικο	41.52356	23.39467	1365	1500
02.	85	Θεοτόκος Σπηλαιώτισσα	Σπηλαιώτισσα Σιδηροκαυσίων (Βατοπεδίου)	Ανατολική Χαλκιδική	40.51778	23.80722	1301	1500
02.	86	Στυλάριον	Στυλάρι (Βατοπεδίου)	Δυτική Χαλκιδική	40.26417	23.32778	1369	1401
02.	87	Συκαμινέα	Συκαμινέα (Βατοπεδίου)	Περίχωρα Άθω	40.37361	23.97833	1301	1329
02.	88	Τζαγκαροϊωάννου	Τζαγκαροϊωάννου (Βατοπεδίου)	Στρυμόνας	41.03639	23.51889	1328	1401
02.	89	Τζουκαράδες	Τζουκαράδες (Βατοπεδίου)	Μελένικο	41.52659	23.39370	1376	1401
02.	90	Θεοτόκος Τιμιοπετριώτισσα	Τιμιοπετριώτισσα (Βατοπεδίου)	Θεσσαλονίκη	40.63368	22.94512	1399	1500
02.	91	Του Βου το Πηγάδιν	Τιου Βου το Πηγάδιν (Βατοπεδίου)	Θράκη	41.18194	24.84083	1305	1375
02.	92	Άγιος Νικόλαος	Τορνάρη (Βατοπεδίου)	Προποντίδα	40.65306	29.28611	1347	1401

02.	93	Τριφυλλίου	Τριφυλλίου (Βατοπεδίου)	Προποντίδα	40.98389	27.93389	1347	1401
02.	94	Άγιος Μιχαήλ	Φύλακος (Βατοπεδίου)	Ανατολική Θράκη	41.21278	27.10583	1347	1400
02.	95	Χωτολίβος	Φωτολίβος (Βατοπεδίου)	Παγγαίο - Σύμβολο	41.06028	24.04751	1297	1401
02.	96	Χαούλη	Χαούλη (Βατοπεδίου)	Λήμνος	39.84722	25.25278	1348	1401
02.	97	Χριστός Σωτήρ	Χριστός Σωτήρ Μάμα (Βατοπεδίου)	Δυτική Χαλκιδική	40.33778	23.14028	1301	1329
02.	98	Χρυσούπολις	Χρυσούπολη (Βατοπεδίου)	Στρυμόνας	40.78111	23.86556	1080	1401
02.	99	Ψυχωσώστρια	Ψυχωσώστρα (Βατοπεδίου)	Κωνσταντινούπολη	41.01694	28.96722	1347	1372
02.	100	Belorolje	Belorolje (Βατοπεδίου)	Σερβία	43.57357	21.19491	1432	1500
03.	1	Αγία Αναστασία	Αγία Αναστασία Παγγαίου (ΙΒΗΡΩΝ)	Παγγαίο - Σύμβολο	40.84539	24.04991	1259	1400
03.	2	Αγία Άννα	Αγία Άννα (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρυμόνας	40.84622	23.65139	1293	1351
03.	3	Αγία Κυριακή	Αγία Κυριακή (ΙΒΗΡΩΝ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.45691	23.65885	1050	1500
03.	4	Αγία Τριάδα	Αγία Τριάδα (ΙΒΗΡΩΝ)	Δυτική Χαλκιδική	40.27444	23.21247	1104	1400
03.	5	Μονή (Αγ.) Αθανασίου	Άγιος Αθανάσιος (ΙΒΗΡΩΝ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.40839	23.81717	980	1500
03.	6	Κολοβού	Άγιος Ιωάννης Κολοβού (ΙΒΗΡΩΝ)	Περίχωρα Άθω	40.39761	23.87929	980	1930
03.	7	Μονή (Αγ.) Λουκά	Άγιος Λουκάς (ΙΒΗΡΩΝ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.41035	23.83203	980	1500
03.	8	Άγιος Γεώργιος	Άγιος Νικόλαος Κουβούκλεια (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρυμόνας	41.00744	23.47463	1346	1500

03.	9	Άγιος Νικόλαος	Άγιος Νικόλαος Τρεμπέσαινας (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρυμόνας	40.85096	23.80856	1341	1400
03.	10	Άγιος Γεώργιος	Ανακτορούπολις - Άγιος Γεώργιος (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρυμόνας	40.83487	24.28799°	1320	1400
03.	11	Αρσενίικια	Αρσενίικια (ΙΒΗΡΩΝ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.42722	23.83694	980	1500
03.	12	Άχραδος	Άχραδος (ΙΒΗΡΩΝ)	Περίχωρα Άθω	40.39761	23.87939	980	1500
03.	13	Βαλαντζιανή	Βαλαντζιανή (ΙΒΗΡΩΝ)	Κασσάνδρα	40.19155	23.33101	980	1500
03.	14	Βολβός	Βολβός (ΙΒΗΡΩΝ)	Δυτική Χαλκιδική	40.25621	23.26721	980	1500
03.	15	Βρομόσυρτα	Βρομόσυρτα (ΙΒΗΡΩΝ)	Δυτική Χαλκιδική	40.33722	23.31132	980	1500
03.	16	Γεράνιν	Γεράνιν (ΙΒΗΡΩΝ)	Κασσάνδρα	40.12736	23.34271	1050	1500
03.	17	Γομάτι	Γομάτι (ΙΒΗΡΩΝ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.39735	23.79417	980	1930
03.	18	Δεβελίικια	Δεβελίικια (ΙΒΗΡΩΝ)	Περίχωρα Άθω	40.367500	23.835833	1020	1300
03.	19	Δοβροβίικια	Δοβροβίικια (ΙΒΗΡΩΝ)	Παγγαίο - Σύμβολο	40.76619	24.06007	1029	1500
03.	20	Ζούρβα	Ζούρβα (ΙΒΗΡΩΝ)	Περίχωρα Άθω	40.39764	23.87942	980	1500
03.	21	Θεοτόκος Ισκριζοβας	Θεοτόκος Ισκριζοβας (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρυμόνας	41.06289	23.90632	1310	1400
03.	22	Θεοτόκου Έζοβας	Θεοτόκος Σπηλαίου Έζοβας (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρυμόνας	40.85618	23.65146	980	1500
03.	23	Μονή Πολυγύρου	Θεοτόκος Χαβούνια (ΙΒΗΡΩΝ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.38383	23.44246	980	1500
03.	24	Αγία Ανυσία	Θεσσαλονίκη - Αγία Ανυσία (ΙΒΗΡΩΝ)	Θεσσαλονίκη	40.64167	22.03961	1104	1400
03.	25	Αγία Βαρβάρα	Θεσσαλονίκη - Αγία Βαρβάρα (ΙΒΗΡΩΝ)	Θεσσαλονίκη	40.64060	22.93532	1104	1400

03.	26	Αγία Ιερουσαλήμ	Θεσσαλονίκη - Αγία Ιερουσαλήμ (ΙΒΗΡΩΝ)	Θεσσαλονίκη	40.64061	22.93533	1270	1351
03.	27	Άγιος Βασίλειος	Θεσσαλονίκη - Άγιος Βασίλειος (ΙΒΗΡΩΝ)	Θεσσαλονίκη	40.64057	22.93529	980	1500
03.	28	Άγιος Κλήμης	Θεσσαλονίκη - Άγιος Κλήμης (ΙΒΗΡΩΝ)	Θεσσαλονίκη	40.64058	22.93530	1104	1400
03.	29	Άγιος Νικόλαος	Θεσσαλονίκη - Άγιος Νικόλαος (ΙΒΗΡΩΝ)	Θεσσαλονίκη	40.64059	22.93531	1104	1400
03.	30	Μονή Λεοντίας	Θεσσαλονίκη - Μονή Λεοντίας (ΙΒΗΡΩΝ)	Θεσσαλονίκη	40.63589	22.94475	980	2000
03.	31	Μονή Προδρόμου	Θεσσαλονίκη - Πρόδρομος (ΙΒΗΡΩΝ)	Θεσσαλονίκη	40.64062	22.93534	1361	1387
03.	32	Θεσσαλονίκη Περίχωρα (Ιβήρων)	Θεσσαλονίκη Περίχωρα (ΙΒΗΡΩΝ)	Θεσσαλονίκη	40.64056	22.93528	1047	1500
03.	33	Ιασίτης	Ιασίτης (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρυμόνας			1346	1500
03.	34	Ιερισσός (Ιβήρων)	Ιερισσός (ΙΒΗΡΩΝ)	Περίχωρα Άθω	40.39737	23.87694	980	1930
03.	35	Κάμενα	Κάμενα (ΙΒΗΡΩΝ)	Περίχωρα Άθω	40.372222	23.860000	980	1500
03.	36	Καρέα	Καρέα (ΙΒΗΡΩΝ)	Κασσάνδρα	40.12676	23.36401	980	1500
03.	37	Άγιοι Απόστολοι	Κασσάνδρα - Άγιοι Απόστολοι (ΙΒΗΡΩΝ)	Κασσάνδρα	40.39083	23.89167	980	1500
03.	38	Αγία Παρασκευή	Κάστρο Κασσάνδρας - Αγία Παρασκευή (ΙΒΗΡΩΝ)	Κασσάνδρα	40.18823	23.33194	980	1500
03.	39	Κάστρο Πρόκρητος	Κάστρο Πρόκρητος (ΙΒΗΡΩΝ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.46371	23.66501	1050	1500
03.	40	Καυκανάδες	Καυκανάδες (ΙΒΗΡΩΝ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.61578	23.80585	980	1500
03.	41	Κλαπατουράδες	Κλαπατουράδες (ΙΒΗΡΩΝ)	Δυτική Χαλκιδική	40.31095	23.11531	980	1400
03.	42	Μονή Καρδιογνώστου	Κοαρδιογνώστου (ΙΒΗΡΩΝ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.38833	23.79722	980	1500

03.	43	Κορακοφωλέα	Κορακοφωλέα (ΙΒΗΡΩΝ)	Περίχωρα Άθω	40.39076	23.90433	1100	1500
03.	44	Κοτζάκιον	Κοτζάκιον (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρυμόνας	40.92925	23.87077	1273	1500
03.	45	Κοτζάκιον 2	Κοτζάκιον Μασγίδα (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρυμόνας	40.93005	23.88005	1324	1349
03.	46	Κωνσταντινούπολη	Κωνσταντινούπολη (ΙΒΗΡΩΝ)	Κωνσταντινούπολη	41.00987	28.97403	1065	1100
03.	47	Λεοντάρια	Λεοντάρια (ΙΒΗΡΩΝ)	Κασσάνδρα	40.23631	23.30417	980	1500
03.	48	Λήμνος	Λήμνος (ΙΒΗΡΩΝ)	Λήμνος	39.94099	25.19403	996	1500
03.	49	Λιβύζασδα	Λιβύζασδα (ΙΒΗΡΩΝ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.59351	23.75399	980	1500
03.	50	Λογγός	Λογγός (ΙΒΗΡΩΝ)	Σιθωνία	40.38759	23.88012	980	1500
03.	51	Μαλούκα	Μαλούκα (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρυμόνας	40.91341	23.85377	1310	1328
03.	52	Μαυροχώριον	Μαυροχώριον (ΙΒΗΡΩΝ)	Περίχωρα Άθω	40.39765	23.87943	980	1500
03.	53	Άγιος Γεώργιος	Μελένικο - Άγιος Γεώργιος (ΙΒΗΡΩΝ)	Μελένικο			1309	1400
03.	54	Άγιος Παντελεήμων	Μελένικο - Άγιος Παντελεήμων (ΙΒΗΡΩΝ)	Μελένικο	41.52472	23.39167	1309	1400
03.	55	Μελιτζιανή	Μελιτζιανή (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρυμόνας	40.89722	23.70206	1047	1930
03.	56	Μεσόλιμα	Μεσόλιμα (ΙΒΗΡΩΝ)	Θεσσαλονίκη	40.67147	23.26663	1047	1500
03.	57	Μονή Αββακούμ	Μονή Αββακούμ (ΙΒΗΡΩΝ)	Κασσάνδρα	40.10828	23.37042	980	1500
03.	58	Μονή Γεννεσίου	Μονή Γεννεσίου Στρυμόνα (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρυμόνας	40.82461	24.01088	1029	1100
03.	59	Μοστένιτσα	Μοστένιτσα (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρούμιτσα	41.43711	22.64284	1152	1400
03.	60	Μονή Μουστάκονος	Μουστάκονος (ΙΒΗΡΩΝ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.38508	23.78691	980	1500
03.	61	Μυριόφυτον	Μυριόφυτον (ΙΒΗΡΩΝ)	Δυτική Χαλκιδική	40.30515	23.35472	980	1500
03.	62	Νικολίτζα	Νικολίτζα (ΙΒΗΡΩΝ)	Περίχωρα Άθω	40.39763	23.87941	980	1500

03.	63	Αγία Βαρβάρα	Ξυλορήγιον - Αγία Βαρβάρα (IBHPQN)	Δυτική Χαλκιδική	40.50496	23.08533	980	1500
03.	64	Οβελός	Οβελός (IBHPQN)	Παγγαίο - Σύμβολο	40.81396	23.99798	1100	1500
03.	65	Ορεινά Πολυγύρου	Πολύγυρος (IBHPQN)	Κεντρική Χαλκιδική	40.38806	23.45889	980	1500
03.	66	Πρόβλακας	Πρόβλακας (IBHPQN)	Περίχωρα Άθω	40.37544	23.92162	980	1500
03.	67	Άγιος Νικόλαος	Πυργούδια - Άγιος Νικόλαος (IBHPQN)	Περίχωρα Άθω	40.37987	23.92022	980	1930
03.	68	Ραδόλιβος	Ραδόλιβος (IBHPQN)	Στρυμόνας	40.89905	23.98046	1103	1500
03.	69	Αγία Κυριακή Ραδόλιβου	Ραδόλιβος - Αγία Κυριακή (IBHPQN)	Στρυμόνας	40.89876	23.97646	1320	1351
03.	70	Ρεντίνα	Ρεντίνα (IBHPQN)	Στρυμόνας	40.66056	23.61501	1346	1500
03.	71	Άγιοι Ανάργυροι Σερρών	Σέρρες - Άγιοι Ανάργυροι (IBHPQN)	Στρυμόνας	41.08667	23.64583	1322	1500
03.	72	Σίβρη	Σίβρη (IBHPQN)	Κασσάνδρα	39.98188	23.52083	980	1500
03.	73	Στρατώνι	Στρατώνι (IBHPQN)	Ανατολική Χαλκιδική	40.50556	23.81389	980	1500
03.	74	Άγια Αγίων	Στρούμιτζα - Άγια Αγίων (IBHPQN)	Στρούμιτζα	41.43708	22.64281	1310	1400
03.	75	Αγία Καλή Ελεούσας	Στρούμιτζα - Αγία Καλή (IBHPQN)	Στρούμιτζα	41.43709	22.64282	1346	1500
03.	76	Άγιοι Ανάργυροι Στρούμιτζας	Στρούμιτζα - Άγιοι Ανάργυροι (IBHPQN)	Στρούμιτζα	41.43706	22.64279	1283	1400
03.	77	Άγιοι Απόστολοι Στρούμιτζας	Στρούμιτζα - Άγιοι Απόστολοι (IBHPQN)	Στρούμιτζα	41.43707	22.64280	1310	1400
03.	78	Άγιοι Θεόδωροι Ελεούσας	Στρούμιτζα - Άγιοι Θεόδωροι (IBHPQN)	Στρούμιτζα	41.43710	22.64283	1346	1500
03.	79	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος	Στρούμιτζα - Άγιος Ιωάννης Θεολογος (IBHPQN)	Στρούμιτζα	41.52333	23.39444	1310	1400
03.	80	Θεοτόκος Στρούμιτσας	Στρούμιτζα - Θεοτόκος (IBHPQN)	Στρούμιτζα	41.43705	22.64278	1104	1500

03.	81	Παλαιόκαστρον 1	Στρούμιτζα - Παλαιόκαστρον 1 (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρούμιτζα	41.43972	22.63667	1320	1400
03.	82	Παλαιόκαστρον 2	Στρούμιτζα - Παλαιόκαστρον 2 (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρούμιτζα	41.43773	22.64000	1320	1400
03.	83	Παλαιόκαστρον 3	Στρούμιτζα - Παλαιόκαστρον 3 (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρούμιτζα	41.43774	22.63850	1320	1400
03.	84	Παλαιόκαστρον 4	Στρούμιτζα - Παλαιόκαστρον 4 (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρούμιτζα	41.43875	22.63970	1320	1400
03.	85	Χρισόβιτσα	Στρούμιτζα - Χριστόβιστα (ΙΒΗΡΩΝ)	Στρούμιτζα	41.43976	22.62671	1320	1400
03.	86	Τορναρέα	Τορναρέα (ΙΒΗΡΩΝ)	Περίχωρα Άθω	40.39762	23.87940	980	1500
03.	87	Χλιαροπόταμον	Χλιαροπόταμον (ΙΒΗΡΩΝ)	Δυτική Χαλκιδική	40.37278	23.26222	980	1500
03.	88	Ψαλίς	Ψαλίς (ΙΒΗΡΩΝ)	Σιθωνία	40.22686	23.69861	980	1100
04.	1	Αγία Ιερουσαλήμ	Αγία Ιερουσαλήμ Θεσσαλονίκης (Χιλανδαρίου)	Θεσσαλονίκη	40.63861	22.94056	1322	1400
04.	2	Αγία Παρασκευή	Αγία Παρασκευή Σκοπίων (Χιλανδαρίου)	Σκόπια	41.91028	21.54408	1257	1400
04.	3	Αγία Τριάδα	Αγία Τριάδα Κασσάνδρας (Χιλανδαρίου)	Κασσάνδρα	40.10028	23.31974	1319	1400
04.	4	Άγιος Γεώργιος Θεσσαλονίκης	Άγιος Γεώργιος Θεσσαλονίκης (Χιλανδαρίου)	Θεσσαλονίκη	40.63155	22.94411	1299	1400

04.	5	Άγιος Δημήτριος	Άγιος Δημήτριος Πτερωτός (Χιλανδαρίου)	Μελένικο	41.52359	23.39053	1319	1400
04.	6	Άγιος Δημήτριος	Άγιος Δημήτριος Prizren (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.16691	20.71621	1276	1400
04.	7	Άγιος Νικήτας	Άγιος Νικήτας Σκοπίων (Χιλανδαρίου)	Σκόπια	42.09861	21.38417	1299	1400
04.	8	Αξιός 1	Αξιός 1 (Χιλανδαρίου)	Θεσσαλονίκη	40.65333	22.66861	1317	1400
04.	9	Απιδέα	Απιδέα Αξιού (Χιλανδαρίου)	Θεσσαλονίκη	40.65222	22.72917	1299	1400
04.	10	Γεωργέλα	Γεωργέλα (Χιλανδαρίου)	Στρυμόνας	40.95861	23.89251	1318	1400
04.	11	Ευνούχου	Ευνούχου (Χιλανδαρίου)	Στρυμόνας	40.89444	23.74762	1318	1400
04.	12	Ζδραβίκιον	Ζδραβίκι (Χιλανδαρίου)	Στρυμόνας	40.93687	23.84889	1318	1400
04.	13	Θεοτόκος Βορσινή	Θεοτόκος Βορσινή Σκοπίων (Χιλανδαρίου)	Σκόπια	42.01389	21.38667	1299	1400
04.	14	Καμένα	Κάμενα (Χιλανδαρίου)	Περίχωρα Άθω	40.372778	23.853889	1319	1400
04.	15	Καστρίν	Καστρί Στρυμόνα (Χιλανδαρίου)	Στρυμόνας	40.83565	23.78467	1277	1940
04.	16	Κόσκινα	Κόσκινα Αξιού (Χιλανδαρίου)	Θεσσαλονίκη	40.62111	22.69333	1282	1400
04.	17	Κουτζή	Κουτζή (Χιλανδαρίου)	Στρυμόνας	40.86319	23.76958	1227	1400
04.	18	Λειψοχώριον	Λειψοχώρι (Χιλανδαρίου)	Στρυμόνας	40.92851	23.70979	1318	1400
04.	19	Λοζίκιον	Λοτζίκι Θεσσαλονίκης (Χιλανδαρίου)	Περιοχή Λιμνών	40.59694	23.47704	1265	1400
04.	20	Μαλούκα	Μαλούκα Στρυμόνα	Στρυμόνας	40.93892	23.86848	1318	1400

04.	21	Μάτζιστα	Μάτζιστα (Χιλανδαρίου)	Μελένικο	41.52458	23.39152	1319	1400
04.	22	Μουνζιανής	Μουντζιανής (Χιλανδαρίου)	Στρυμόνας	40.84222	23.81251	1227	1400
04.	23	Πρόβλακας	Πρόβλακας (Χιλανδαρίου)	Περίχωρα Άθω	40.38162	23.92006	1199	1933
04.	24	Πρόδρομος	Πρόδρομος Σκοπίων (Χιλανδαρίου)	Σκόπια	42.09056	21.39722	1299	1400
04.	25	Προφήτης Ηλίας	Ροπαλαία (Χιλανδαρίου)	Δυτική Χαλκιδική	40.50222	22.99931	1314	1400
04.	26	Ρουδάβα	Ρουδάβα (Χιλανδαρίου)	Περίχωρα Άθω			1274	1400
04.	27	Τριπόταμον	Τριπόταμον (Χιλανδαρίου)	Σιθωνία	40.13122	23.76667	1299	1400
04.	28	Běličišta	Běličišta (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.59728	20.29201	1200	1400
04.	29	Brězova	Brězova (Χιλανδαρίου)	Σερβία	43.54083	20.05972	1283	1400
04.	30	Bytun	Bytun (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.68735	20.25208	1282	1400
04.	31	D. Vraniki	D. Vraniki (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.66730	20.23203	1237	1400
04.	32	Dobrodoljani	Dobrodoljani (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.23021	20.76613	1198	1400
04.	33	Dol'c	Dol'c (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.65731	20.31204	1283	1400
04.	34	Dosuge	Dosuge (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.57167	19.84222	1283	1400
04.	35	Dr'st'nik	Dr'st'nik (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.69723	20.25196	1200	1400
04.	36	G. Vraniki	G. Vraniki (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.70729	20.25202	1200	1400
04.	37	Gov'n	Gov'n (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.68725	20.36198	1200	1400
04.	38	Greb'nik	Greb'nik (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.67724	20.31197	1200	1400
04.	39	Gurgevik	Gurgevik (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.66001	20.29389	1200	1400
04.	40	Hoce	Hoce (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.25683	20.74703	1198	1400
04.	41	Kamenica	Kamenica (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.85028	20.39889	1200	1400
04.	42	Knina	Knina (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.64721	20.28194	1200	1400

04.	43	Kruševo	Kruševo (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.67473	20.35195	1200	1400
04.	44	Lokvyc	Lokvyc (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.17246	20.79839	1282	1400
04.	45	M'skono	M'skono (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.68737	20.33810	1282	1400
04.	46	Momuša	Momuša (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.21184	20.66132	1198	1400
04.	47	Neprobista	Neprobista (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.22667	20.67088	1198	1400
04.	48	Osl'nice	Osl'nice (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.69736	20.33209	1282	1400
04.	49	Petr'ěe	Petr'ěe (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.68701	20.22205	1283	1400
04.	50	Petrovik	Petrovik (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.69472	20.33194	1200	1400
04.	51	Retiv'stica	Retiv'stica (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.25926	20.78402	1198	1400
04.	52	Retivlja	Retivlja (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.27511	20.72984	1198	1400
04.	53	Rub'č Potok	Rub'č Potok (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.65722	20.27195	1200	1400
04.	54	Slamodrav	Slamodrav (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.24667	20.70134	1198	1400
04.	55	Štupěl	Štupěl (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.61733	20.32206	1283	1400
04.	56	Tr'nije	Tr'nije (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.23889	20.76795	1198	1400
04.	57	Tr'nov'e	Tr'nov'e (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.27063	20.75131	1198	1400
04.	58	Viděňě	Viděňě (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.60727	20.25200	1200	1400
04.	59	Z'bor'sko	Z'bor'sko (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.65738	20.34211	1282	1400
04.	60	Zahak	Zahak (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.67734	20.31301	1283	1400
04.	61	Zaljug	Zaljug (Χιλανδαρίου)	Σερβία	42.62726	20.28199	1200	1400
05.	1	Άγιος Νικόλαος	Άγιος Νικόλαος Κότζινου (Διονυσίου)	Λήμνος	39.94016	25.28534	1362	1500
05.	2	Ατζική	Ατζική (Διονυσίου)	Λήμνος	39.94678	25.22416	1362	1500
05.	3	Βουνεάδα	Βουνεάδα (Διονυσίου)	Λήμνος	39.95278	25.19913	1362	1500
05.	4	Κατακαλή	Κατακαλή (Διονυσίου)	Δυτική Χαλκιδική	40.284322	23.295075	1474	1741
05.	5	Κότζινος	Κότζινος (Διονυσίου)	Λήμνος	39.94056	25.28474	1362	1500
05.	6	Καλαμίτσι (Διονυσίου)	Λογγός (Διονυσίου)	Σιθωνία	39.991533	23.990714	1498	1730
05.	7	Μαρίσκιν	Μαρίσκιν (Διονυσίου)	Κασσάνδρα	40.132780	23.398773	1408	Σήμερα

05.	8	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος	Πρόδρομος Ατζικής (Διονυσίου)	Λήμνος	39.94441	25.22431	1362	1500
05.	9	Τεσσαράκοντα Μάρτυρες	Σαράντα Μάρτυρες Θεσσαλονίκης (Διονυσίου)	Θεσσαλονίκη	40.63734	22.94662	1420	1500
05.	10	Σκαμανδρηνού	Σκαμανδρηνού (Διονυσίου)	Λήμνος	39.97225	25.24529	1430	1500
05.	11	Φακός	Φακός (Διονυσίου)	Λήμνος	39.82717	25.16375	1362	1500
05.	12	Χριστός Σωτήρ	Χριστός Σωτήρ Κότζινου (Διονυσίου)	Λήμνος	39.93985	25.28366	1362	1500
06.	1	Άγιοι Απόστολοι Ιερισού	Άγιοι Απόστολοι Ιερισού (Κουτλουμουσίου)	Περίχωρα Άθω	40.40167	23.86556	1428	1500
06.	2	Άγιος Γεώργιος Πτελέας	Άγιος Γεώργιος Πτελέας (Κουτλουμουσίου)	Στρυμόνας	40.79056	23.84333	1428	1500
06.	3	Άγιος Ιωάννης Θαυματουργός	Άγιος Ιωάννης Θαυματουργός (Κουτλουμουσίου)	Θεσσαλονίκη	40.63806	22.93639	1370	1500
06.	4	Βερνάρους	Βερνάρους (Κουτλουμουσίου)	Στρυμόνας	40.98333	23.67417	1386	1500
06.	5	Βηρόν	Βηρόν Ρεντίνας (Κουτλουμουσίου)	Περιοχή Λιμνών	40.63972	23.61056	1446	1500
06.	6	Βλαχία	Βλαχία (Κουτλουμουσίου)	Βλαχία	47.13694	27.63972	1369	1500
06.	7	Γεράνι	Γεράνι (Κουτλουμουσίου)	Σιθωνία	40.22917	23.66667	1446	1500
06.	8	Γεωργιάς	Γεωργιάς (Κουτλουμουσίου)	Στρυμόνας	40.83056	23.82667	1428	1500
06.	9	Έξοβα (Αλυπίου)	Έξοβα (Κουτλουμουσίου)	Στρυμόνας	40.85833	23.65667	1428	1500
06.	10	Θεοτόκος Ελεούσα	Ελεούσα Σερρών (Κουτλουμουσίου)	Στρυμόνας	41.07778	23.52889	1338	1500

06.	11	Ερρύχια	Ερρύχια (Κουτλουμουσίου)	Περιοχή Λιμνών	40.66722	23.61028	1446	1500
06.	12	Καινουργίτζι	Καινουργίτζι (Κουτλουμουσίου)	Στρυμόνας	40.97944	23.52611	1428	1500
06.	13	Κάμενα	Κάμενα (Κουτλουμουσίου)	Περίχωρα Άθω	40.376111	23.858333	1428	1500
06.	14	Κουφόπετρα	Κουφόπετρα (Κουτλουμουσίου)	Περιοχή Λιμνών	40.67361	23.59251	1446	1500
06.	15	Λήμνος	Λήμνος (Κουτλουμουσίου)	Λήμνος	39.93667	25.14167	1369	1500
06.	16	Μητροπολίτου	Μητροπολίτου (Κουτλουμουσίου)	Στρυμόνας	40.97778	23.63472	1386	1500
06.	17	Νεοχώριον	Νεοχώρι Σερρών (Κουτλουμουσίου)	Στρυμόνας	41.05444	23.58667	1369	1500
06.	18	Πρόδρομος	Πρόδρομος Σκάλας (Κουτλουμουσίου)	Στρυμόνας	40.78556	23.83056	1362	1500
06.	19	Σκαλή	Σκαλή Κομήτισσας (Κουτλουμουσίου)	Περίχωρα Άθω	40.37694	23.97611	1405	1500
06.	20	Τορώνη	Τορώνη (Κουτλουμουσίου)	Σιθωνία	39.98751	23.90751	1446	1500
06.	21	Τριστέρι	Τριστέρι (Κουτλουμουσίου)	Σιθωνία	40.13611	23.82917	1446	1500
06.	22	Χριστός Σωτήρ (Αλυπίου)	Χριστός Σωτήρ Αλυπίου (Κουτλουμουσίου)	Στρυμόνας	41.08556	23.55972	1428	1500
07.	1	Άγιος Γεώργιος	Άγιος Γεώργιος Λιμένα (Παντοκράτορας)	Θάσος	40.77893	24.70805	1384	1930
07.	2	Βομπλιανή	Βομπλιανή (Παντοκράτορας)	Παγγαίο - Σύμβολο	40.78887	24.03292	1368	1500
07.	3	Θεοτόκος Χρυσουπόλεως	Θεοτόκος Χρυσουπόλεως (Παντοκράτορας)	Στρυμόνας	40.83351	23.83956	1374	1500

07.	4	Άγιοι Ανάργυροι Κακής Ράχης	Καλλιράχη (Παντοκράτορος)	Θάσος	40.69384	24.55426	1363	1721
07.	5	Θεοτόκος Καμμουτζιώτισσα	Καμμουτζιώτισσα (Παντοκράτορος)	Ανατολική Μακεδονία	40.93827	24.40917	1368	1500
07.	6	Μαρμαρολιμήν	Λιμένας (Παντοκράτορος)	Θάσος	40.77892	24.70804	1384	1930
07.	7	Λογγός	Λογγός (Παντοκράτορος)	Σιθωνία	40.02061	23.84571	1491	1923
07.	8	Μαρμάριον	Μαρμάρι (Παντοκράτορος)	Στρυμόνας	40.82916	23.82317	1368	1500
07.	9	Νησίον	Νησίον (Παντοκράτορος)	Στρυμόνας	40.85501	23.83556	1368	1500
07.	10	Νικήτη	Νικήτη (Παντοκράτορος)	Σιθωνία	40.21983	23.66888	1491	1500
07.	11	Παντοκράτωρ	Παντοκράτωρ Ελευθερουπόλεως (Παντοκράτορος)	Παγγαίο - Σύμβολο			1368	1500
07.	12	Παπαγιανία	Παπαγιανία (Παντοκράτορος)	Ανατολική Μακεδονία	40.94008	24.70935	1368	1500
07.	13	Παπαρνίκαια	Παπαρνίκαια (Παντοκράτορος)	Ανατολική Μακεδονία	40.94212	24.37504	1368	1500
07.	14	Παρανησία	Παρανησία (Παντοκράτορος)	Λήμνος	39.88229	25.20788	1388	1500
07.	15	Πισπέραγος	Πισπέραγος (Παντοκράτορος)	Λήμνος	39.89385	25.19274	1388	1920
07.	16	Ελαδιάβα	Πρόβλακας (Παντοκράτορος)	Περίχωρα Άθω	40.37216	23.92525	1469	1500
07.	17	Φακός	Φακός (Παντοκράτορος)	Λήμνος	39.83951	25.18984	1388	1930
08.	1	Βαρδαριωτών	Αξιός - Βαρδαριωτών (Ξηροποτάμου)	Θεσσαλονίκη	40.52944	22.61333	1319	1500

08.	2	Άγιοι Απόστολοι (Γομάτου)	Γομάτου - Άγιοι Απόστολοι (Ξηροποτάμου)	Ανατολική Χαλκιδική	40.39501	23.79639	1299	1500
08.	3	Δάφνη	Δάφνη (Ξηροποτάμου)	Ανατολική Χαλκιδική			1346	1500
08.	4	Δεβελίκεια	Δεβελίκεια (Ξηροποτάμου)	Περίχωρα Άθω	40.365423	23.828447	1140	1500
08.	5	Βολβός	Επάνω Βολβός (Ξηροποτάμου)	Δυτική Χαλκιδική	40.28667	23.25639	1275	1500
08.	6	Θεοτόκος (Ερμήλεια)	Ερμούλεια - Θεοτόκος (Ξηροποτάμου)	Κεντρική Χαλκιδική	40.28889	23.54667	1270	1500
08.	7	Θεοτόκος Χουδηνών	Θεοτόκος Χουδηνών (Ξηροποτάμου)	Στρυμόνας	40.87083	23.81444	1299	1500
08.	8	Άγιος Δημήτριος (Ιερισσός)	Ιερισσός - Άγιος Δημήτριος (Ξηροποτάμου)	Περίχωρα Άθω	40.39333	23.87444	1299	1500
08.	9	Άγιος Νικόλαος (Ιερισσός, Ξηροποτάμου)	Ιερισσός - Άγιος Νικόλαος (Ξηροποτάμου)	Περίχωρα Άθω	40.39389	23.87861	1032	1500
08.	10	Ιερισσός	Ιερισσός (Ξηροποτάμου)	Περίχωρα Άθω	40.39583	23.87639	1346	1500
08.	11	Άγιοι Απόστολοι (Κάμενα)	Κάμενα - Άγιοι Απόστολοι (Ξηροποτάμου)	Περίχωρα Άθω	40.36731	23.88425	1275	1500
08.	12	Καπερνίκεια	Καπερνίκεια (Ξηροποτάμου)	Κεντρική Χαλκιδική	40.30722	23.56028	1270	1500
08.	13	Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος	Κοντογρίκου - Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος (Ξηροποτάμου)	Ανατολική Χαλκιδική	40.50278	23.67639	1346	1500
08.	14	Χριστός Σωτήρ	Κοντογρίκου - Χριστός Σωτήρ (Ξηροποτάμου)	Ανατολική Χαλκιδική	40.49444	23.66889	1346	1500

08.	15	Κοντογρίκου	Κοντογρίκου (Ξηροποτάμου)	Ανατολική Χαλκιδική	40.49861	23.67361	1275	1500
08.	16	Κοσλά	Κοσλά (Ξηροποτάμου)	Ανατολική Χαλκιδική	40.42028	23.73251	1275	1500
08.	17	Λαγκαδάς	Λαγκαδάς (Ξηροποτάμου)	Περιοχή Λιμνών	40.74861	23.06806	1346	1500
08.	18	Θεομήτωρ	Λογγός - Θεομήτωρ (Ξηροποτάμου)	Σιθωνία	40.09528	23.95889	1346	1500
08.	19	Κοσκινά	Λογγός - Κοσκινά (Ξηροποτάμου)	Σιθωνία	40.08917	23.96472	1302	1500
08.	20	Άκρος	Μαύρο Βουνό (Ξηροποτάμου)	Ανατολική Χαλκιδική	40.13167	23.87306	1317	1500
08.	21	Οβροχός	Οβροχός (Ξηροποτάμου)	Στρυμόνας	40.85972	23.81501	1346	1500
08.	22	Οζόλιμος	Οζόλιμος (Ξηροποτάμου)	Περίχωρα Άθω	40.36444	23.88501	956	1500
08.	23	Πινακρά	Πινακρά (Ξηροποτάμου)	Κεντρική Χαλκιδική	40.43972	23.68778	1275	1500
08.	24	Σάρτη	Σάρτη (Ξηροποτάμου)	Σιθωνία	40.09722	23.97417	1275	1500
08.	25	Άγιος Νικόλαος (Σιδηροκαύσια)	Σιδηροκαύσια - Άγιος Νικόλαος (Ξηροποτάμου)	Ανατολική Χαλκιδική	40.58551	23.79492	1299	1596
08.	26	Σιδηροκαύσια	Σιδηροκαύσια (Ξηροποτάμου)	Ανατολική Χαλκιδική	40.52917	23.75222	1445	1500
08.	27	Συμεών	Συμεών (Ξηροποτάμου)	Ανατολική Χαλκιδική	40.43611	23.77167	1275	1500
08.	28	Άγιος Δημήτριος	Τριακονταστάτης (Ξηροποτάμου)	Δυτική Χαλκιδική	40.40083	22.95472	1346	1500
08.	29	Επάνω Βράχος	Ψαλίσ - Επάνω Βράχος (Ξηροποτάμου)	Σιθωνία	40.21806	23.69139	1275	1500

09.	1	Άγιος Νικόλαος Γλυκύ Νερόν	Άγιος Νικόλαος Γλυκύ Νερόν (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Θεσσαλονίκη	40.63111	22.94583	1270	1500
09.	2	Άγιος Νικόλαος Κύρος	Άγιος Νικόλαος Κύρος (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Θεσσαλονίκη	40.63251	22.94889	1296	1401
09.	3	Άγιος Νικόλαος Σγουρός	Άγιος Νικόλαος Σγουρός (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Θεσσαλονίκη	40.63214	22.94846	1296	1401
09.	4	Άνω Αντιγόνεια	Αντιγόνεια (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Δυτική Χαλκιδική	40.38483	23.06181	1320	1401
09.	5	Κάτω Αποστολίται	Αποστολίται (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Δυτική Χαλκιδική	40.41194	23.00889	1320	1401
09.	6	Αρσενίχεια	Αρσενίχεια (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Περίχωρα Άθω	40.42694	23.83722	1279	1401
09.	7	Άσπρη Πέτρα	Άσπρη Πέτρα (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Περίχωρα Άθω	40.49583	23.80931	1289	1401
09.	8	Άνω Βολβός	Βολβός (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Δυτική Χαλκιδική	40.28833	23.25611	1320	1600
09.	9	Γομάτου	Γομάτου (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.39556	23.79806	1499	1500
09.	10	Άγιος Βλάσιος	Ερμούλεια - Άγιος Βλάσιος (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.25417	23.60139	1289	1401
09.	11	Άγιος Νικόλαος Ερμούλειας	Ερμούλεια - Άγιος Νικόλαος (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.29306	23.54722	1325	1401
09.	12	Θεοτόκος Κρανώτισσα	Θεοτόκος Κρανώτισσα (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Στρυμόνας	40.91472	23.77583	1276	1401
09.	13	Άγιος Νικόλαος (Ιερισσός)	Ιερισσός - Άγιος Νικόλαος (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Περίχωρα Άθω	40.39754	23.87668	1150	1500
09.	14	Άγιος Νικόλαος Καισαροπόλεως	Καισαρόπολις - Άγιος Νικόλαος (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Στρυμόνας	40.94583	23.88889	1357	1401

09.	15	Πλάτανος	Κομήτισσα - Πλάτανος (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Περίχωρα Άθω	40.37444	23.98528	1331	1401
09.	16	Κομήτισσα	Κομήτισσα (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Περίχωρα Άθω	40.37639	23.98083	1384	1386
09.	17	Κόνωπος	Κόνωπος (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Σιθωνία	40.18278	23.80778	1478	2018
09.	18	Λάκτεβα	Λάκτεβα (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Μελένικο	41.52501	23.38889	1327	1328
09.	19	Άγιος Γεώργιος	Λοζίκιον - Άγιος Νικόλαος (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Περιοχή Λιμνών	40.59757	23.47623	1286	1500
09.	20	Λουκοβίκια	Λουκοβίκεια (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Στρυμόνας	40.83417	23.93472	1327	1401
09.	21	Μακρογένους	Μακρογένους (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Θεσσαλονίκη	40.87278	22.58722	1299	1320
09.	22	Μαρμάριον	Μάρμάριον (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Στρυμόνας	40.80056	23.83889	1325	1401
09.	23	Μυριόφυτον	Μυριόφυτον (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Κασσάνδρα	40.30222	23.34278	1499	1600
09.	24	Αρχάγγελος	Παλαιόν Πηγάδι (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Στρυμόνας	40.82368	23.92255	1320	1401
09.	25	Άγιος Θεόδωρος	Πηλορήγιον - Άγιος Θεόδωρος (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Στρυμόνας	40.92222	23.80778	1289	1401
09.	26	Πρέβιστα	Πρέβιστα (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Στρυμόνας	40.87389	23.89722	1303	1401
09.	27	Πρόβλακας (Ζωγράφου)	Πρόβλακας (Ζωγράφου)	Περίχωρα Άθω	40.37639	23.92306	1267	1401
09.	28	Σαράβαρη	Σαράβαρη (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Περίχωρα Άθω	40.39417	23.86972	1320	1401
09.	29	Σέρρες	Σέρρες (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Στρυμόνας	41.07361	23.53639	1392	1401

09.	30	Σκοριβίτζα	Σκοριβίτζα (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.46083	23.78734	1392	1401
09.	31	Συμεών	Συμεών (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.43751	23.76833	1279	1401
09.	32	Σωτηρίχου	Σωτηρίχιου (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Στρυμόνας	40.87016	23.82548	1327	1401
09.	33	Τερόνη	Τερόνη (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Σιθωνία	39.99332	23.89695	1499	1568
09.	34	Τζέρκβιστα	Τζέρκβιστα (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Μελένικο	41.52111	23.38639	1328	1401
09.	35	Χάνδαξ	Χάνδαξ (ΖΩΓΡΑΦΟΥ)	Στρυμόνας	40.86242	23.84519	1342	1401
10.	1	Άτουβλα	ΑΤΟΥΒΛΑ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.40972	23.70278	1089	1500
10.	2	Βερνάρους	ΒΕΡΝΑΡΟΥΣ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Στρυμόνας	40.98361	23.66972	1346	1349
10.	3	Καλόκαμπος	ΔΙΑΒΟΛΟΚΑΜΠΟΣ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Δυτική Χαλκιδική	40.27694	23.19472	1299	1500
10.	4	Άγιος Ηλίας	ΕΡΜΥΛΕΙΑ - ΑΓΙΟΣ ΗΛΙΑΣ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.28889	23.56889	1315	1500
10.	5	Άγιος Νικόλαος Ερμούλειας	ΕΡΜΥΛΕΙΑ - ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.29778	23.53306	1376	1500
10.	6	Άγιος Νικόλαος Μεσάμπελων	ΕΡΜΥΛΕΙΑ - ΜΕΣΑΜΠΕΛΑ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.28583	23.54611	1299	1400
10.	7	Ερμήλεια	ΕΡΜΥΛΕΙΑ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.29389	23.54167	1311	1930
10.	8	Θεσσαλονίκη 1 (Δοχειαρίου)	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1 (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Θεσσαλονίκη	40.62501	22.95333	1099	1117
10.	9	Θεσσαλονίκη 2 (Δοχειαρίου)	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2 (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Θεσσαλονίκη	40.63111	22.94778	1299	1500
10.	10	Ίσωνος	ΙΣΩΝΟΣ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Δυτική Χαλκιδική	40.28333	23.20528	1112	1500

10.	11	Καπρινίκαια	ΚΑΠΕΡΝΙΚΕΙΑ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.30722	23.56251	1311	1400
10.	12	Κάτω Βάρος	ΚΑΤΩ ΒΑΡΟΣ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Λήμνος	39.92028	25.25751	1399	1500
10.	13	Λιγέας	ΛΙΓΕΑΣ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Δυτική Χαλκιδική	40.31722	23.21611	1299	1500
10.	14	Άγιοι Απόστολοι Λογγού	ΛΟΓΓΟΣ - ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Σιθωνία	40.04889	23.98751	1341	1500
10.	15	Άγιος Νικόλαος Λογγού	ΛΟΓΓΟΣ - ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Σιθωνία	40.05167	23.99722	1341	1500
10.	16	Λύχνα	ΛΥΧΝΑ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Λήμνος	39.91639	25.26528	1399	1500
10.	17	Μαριανά	ΜΑΡΙΑΝΑ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.31306	23.39389	1373	1500
10.	18	Πατρικωνά	ΠΑΤΡΙΚΩΝΑ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Δυτική Χαλκιδική	40.27139	23.23306	1299	1500
10.	19	Περιγαρδίκεια	ΠΥΡΓΑΔΙΚΙΑ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.33417	23.72389	1037	1930
10.	20	Ραβενίκεια	ΡΑΒΕΝΙΚΕΙΑ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.44333	23.67972	1349	1500
10.	21	Ροσέου	ΡΟΥΣΑΙΟΥ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Δυτική Χαλκιδική	40.30278	23.20472	1117	1500
10.	22	Σίγρη	ΣΙΓΡΗ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Κασσάνδρα	40.14444	23.34611	1343	1500
10.	23	Σφέστιανη	ΣΦΕΣΤΙΑΝΗ (ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.78056	22.37222	1346	1349
11.	1	Άγιος Αθανάσιος Κασσάνδρας	ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Κασσάνδρα	40.15472	23.32917	1294	1400
11.	2	Άγιος Γεώργιος του Καλλινίκου	ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Λήμνος	39.92667	25.22222	1294	1400

11.	3	Άγιος Γεώργιος Καστροβουνίου	ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΣΤΡΟΒΟΥΝΙΟΥ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Λήμνος	39.95056	25.31444	1294	1400
11.	4	Καλοτύχου	ΑΓΙΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ - ΚΑΛΟΤΥΧΟΥ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Σποράδες	39.531389	25.025000	1294	1400
11.	5	Άγιος Θωμάς	ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Θεσσαλονίκη	40.55139	23.01251	1320	1400
11.	6	Άγιος Νικόλαος	ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΡΥΟΝ ΝΕΡΟΝ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Στρυμόνας	40.83833	23.82917	1294	1400
11.	7	Καλλιστή	ΔΕΚΑΛΙΣΤΑ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Στρυμόνας	40.89667	23.87472	1294	1400
11.	8	Άγιος Γεώργιος Δράμας	ΔΡΑΜΑ - ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΜΠΛΕΝΑ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Ανατολική Μακεδονία	41.14306	24.13611	1294	1400
11.	9	Άγιος Γεώργιος της Ιουσαλάς	ΔΡΑΜΑ - ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΙΟΥΣΑΛΑΣ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Ανατολική Μακεδονία	41.14556	24.18889	1294	1400
11.	10	Άγιος Νικόλαος Λάψης	ΔΡΑΜΑ - ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΑΨΗΣ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Ανατολική Μακεδονία	41.13889	24.15028	1294	1400
11.	11	Θεοτόκος Ακανθιώτισσα Δράμας	ΔΡΑΜΑ - ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΑΚΑΝΘΙΩΤΙΣΣΑ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Ανατολική Μακεδονία	41.14333	24.16001	1294	1400
11.	12	Θεοτόκος Καιουργιώτισσα	ΔΡΑΜΑ - ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΚΑΙΟΥΡΓΙΩΤΙΣΣΑ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Ανατολική Μακεδονία	41.15001	24.12917	1294	1400

11.	13	Χριστός Σωτήρ Δράμας	ΔΡΑΜΑ - ΧΡΙΣΤΟΣ ΣΩΤΗΡ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Ανατολική Μακεδονία	40.15417	24.14861	1294	1400
11.	14	Άγιος Παντελεήμων Θάσου	ΘΑΣΟΣ - ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Θάσος	40.69167	24.62222	1294	1930
11.	15	Άγιος Σισίνος Θάσου	ΘΑΣΟΣ - ΑΓΙΟΣ ΣΙΣΙΝΟΣ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Θάσος	40.69001	24.62083	1294	1500
11.	16	Άγιος Τρύφων Θάσου	ΘΑΣΟΣ - ΑΓΙΟΣ ΤΡΥΦΩΝ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Θάσος	40.69139	24.61944	1294	1500
11.	17	Θεοτόκος Ελεούσα	ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΕΛΕΟΥΣΑ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Λήμνος	39.93528	25.24194	1294	1400
11.	18	Θεοτόκος Παγκαλιώτισσα	ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΠΑΓΚΑΛΙΩΤΙΣΣΑ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Στρυμόνας	40.89222	23.87028	1294	1400
11.	19	Χριστός Σωτήρ Αγιομαυρίτης	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - ΧΡΙΣΤΟΣ ΣΩΤΗΡ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Θεσσαλονίκη	40.63208	22.95086	1294	1400
11.	20	Ιερισσός	ΙΕΡΙΣΣΟΣ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Περίχωρα Άθω	40.39944	23.87083	1320	1800
11.	21	Αγία Φωτεινή Καισαρουπόλεως	ΚΑΙΣΑΡΟΠΟΛΙΣ - ΑΓΙΑ ΦΩΤΕΙΝΗ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Στρυμόνας	40.94361	23.88833	1348	1400
11.	22	Άγιος Γεώργιος Καισαρουπόλεως	ΚΑΙΣΑΡΟΠΟΛΙΣ - ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Στρυμόνας	40.94456	23.88508	1348	1400
11.	23	Άγιος Νικόλαος Καισαρουπόλεως	ΚΑΙΣΑΡΟΠΟΛΙΣ - ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Στρυμόνας	40.94583	23.88889	1348	1357

11.	24	Κομήτισσα	ΚΟΜΗΤΙΣΣΑ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Περίχωρα Άθω	40.37806	23.98333	1348	1400
11.	25	Κυπαρίσσιον	ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΟΝ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Λήμνος	39.93333	25.23139	1355	1400
11.	26	Λογγός	ΛΟΓΓΟΣ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Σιθωνία	40.20389	23.72806	1499	1600
11.	27	Θεοτόκος Λιβαδιώτισσα	ΝΙΚΗΣΙΑΝΗ - ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΛΙΒΑΔΙΩΤΙΣΣΑ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Παγγαίο - Σύμβολο	40.95139	24.14222	1294	1400
11.	28	Παλαιόν Πηγάδιν	ΠΑΛΑΙΟΝ ΠΗΓΑΔΙΝ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Στρυμόνας	40.83083	23.93001	1320	1400
11.	29	Άγιος Νικόλαος Σκοπού	ΣΚΟΠΟΣ - ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΚΟΠΟΥ (ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ)	Στρυμόνας	40.02083	23.60889	1299	1400
12.	1	Άγιος Ανδρέας	Άγιος Ανδρέας Καλαμαριάς (Φιλοθέου)	Δυτική Χαλκιδική	40.547065	23.176941	1326	1400
12.	2	Άγιος Γεώργιος Κρουονερίτης	Άγιος Γεώργιος Κρουονερίτης (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	41.096360	23.566680	1346	1400
12.	3	Άγιος Γεώργιος Λαγκαδίνου	Άγιος Γεώργιος Λαγκαδίνου (Φιλοθέου)	Θεσσαλονίκη	40.640063	22.944419	1326	1430
12.	4	Άγιος Νικόλαος Ποροβίκου	Άγιος Νικόλαος Ποροβίκου (Φιλοθέου)	Περιοχή Λιμνών	40.688830	23.569038	1326	1400
12.	5	Βαθεία Ποταμία	Βαθυποταμία (Φιλοθέου)	Θάσος	40.670427	24.711863	1400	1541
12.	6	Άγιος Γεώργιος του Βοβάση	Βοβάση (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	41.085956	23.541380	1326	1346
12.	7	Γαλλικός	Γαλλικός (Φιλοθέου)	Κεντρική Μακεδονία	40.981389	22.861389	1346	1400
12.	8	Γουρίτζαι	Γουρίτζαι (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.950000	23.750000	1326	1346

12.	9	Δοβριστίκεια	Δοβριστίκεια (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.953056	23.833333	1326	1400
12.	10	Έλος Κρημνών	Έλος Κρημνών (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.952222	23.827222	1355	1400
12.	11	Θεοτόκος Ζεριχιώτισσα	Ζελίχωβα - Θεοτόκος (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.978624	23.893808	1346	1400
12.	12	Τίμιος Σταυρός Ζελίχωβας	Ζελίχωβα - Σταυρός (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.978624	23.893808	1326	1400
12.	13	Αρχάγγελος Μιχαήλ	Ζίχνα - Αρχάγγελος (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	41.016944	23.827778	1346	1400
12.	14	Ζίχνα 1	Ζίχνα 1 (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.986389	23.801111	1326	1400
12.	15	Ζίχνα 2	Ζίχνα 2 (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.986389	23.801111	1326	1400
12.	16	Ζίχνα 3	Ζίχνα 3 (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	41.077778	23.550000	1326	1400
12.	17	Αρχάγγελος Μιχαήλ	Θάσος - Αρχάγγελος (Φιλοθέου)	Θάσος	40.601389	24.701389	1400	1500
12.	18	Θεολόγος	Θάσος - Θεολόγος (Φιλοθέου)	Θάσος	40.683799	24.693878	1399	Σήμερα
12.	19	Νεόκαστρον	Θάσος - Νεόκαστρο (Φιλοθέου)	Θάσος	40.670278	24.655278	1400	1500
12.	20	Άγιος Βλάσιος Θόλου	Θόλος (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.997778	23.784167	1346	1400
12.	21	Καλά Δένδρα	Καλά Δέντρα (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	41.098611	23.425000	1326	1400
12.	22	Ζευγολατεϊόν του Κρανιαρή	Κρανιαρή (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.958333	23.822222	1347	1400
12.	23	Αγία Παρασκευή - Λακτοβοϊδιν	Λακτοβοϊδιν (Φιλοθέου)	Λήμνος	39.915881	25.164203	1354	1400
12.	24	Λεστιανή	Λεστιανή (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	41.066667	23.522222	1326	1400
12.	25	Άγιος Δημήτριος - Παλαιόκαστρον	Λήμνος - Παλαιόκαστρο (Φιλοθέου)	Λήμνος	39.873656	25.062914	1354	1400
12.	26	Άγιος Γεώργιος Μπερζιτζικόν	Μπερτζιτζικό (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	41.034882	23.403981	1376	1400

12.	27	Ξυλορήγιον	Ξυλορήγιον (Φιλοθέου)	Δυτική Χαλκιδική	40.507723	23.157443	1326	1346
12.	28	Κτήμα Πεντακκλησιώτισσας	Πεντακκλησιώτισσα (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.978624	23.893808	1355	1400
12.	29	Άγιοι Πέτρος και Παύλος	Πέτρος και Παύλος Θεσσαλονίκης (Φιλοθέου)	Θεσσαλονίκη	40.640063	22.944419	1326	1430
12.	30	Πηλορήγια	Πηλορήγια (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.973333	23.883333	1326	
12.	31	Πριλλάπεια	Πριλλάπεια (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	41.047222	23.494444	1346	1400
12.	32	Προάστειον Θόλου	Προάστειο Θόλου (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.997778	23.784167	1346	1400
12.	33	Προυναία	Προυναία (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.966667	23.841111	1355	1400
12.	34	Άγιος Δημήτριος Ρακίστιανης	Ρακίστιανη (Φιλοθέου)	Μελένικο	41.524604	23.391510	1346	1400
12.	35	Ρεντίνα	Ρεντίνα (Φιλοθέου)	Περιοχή Λιμνών	40.666667	23.611111	1346	1400
12.	36	Ρογκοζίν	Ρογκοζίν (Φιλοθέου)	Περιοχή Λιμνών	40.633356	23.694741	1346	1400
12.	37	Άγιος Βλάσιος	Σέρρες - Άγιος Βλάσιος (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	41.098611	23.425000	1326	1400
12.	38	Σέρρες	Σέρρες (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	41.083333	23.550000	1326	1400
12.	39	Κρήμνα	Τζαίνου - Κρήμνα (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.915000	23.816111	1355	1400
12.	40	Τζαίνου	Τζαίνου (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.966479	23.804144	1326	1400
12.	41	Λινοβρόχι Τζαίνου	Τζαίνου Λινοβρόχι (Φιλοθέου)	Στρυμόνας	40.952222	23.850278	1355	1400
12.	42	Φακός	Φακός (Φιλοθέου)	Λήμνος	39.822773	25.164203	1354	1400
13.	1	Άγιος Νικόλαος	Άγιος Νικόλαος Σιθωνίας (Σίμωνος Πέτρας)	Σιθωνία	40.18611	23.77222	1400	1763
13.	2	Καλαμαριά	Καλαμαριά (ΣΙΜΩΝΟΠΕΤΡΑ)	Δυτική Χαλκιδική	40.368546	23.083786	1399	1500

13.	3	Κασσάνδρα	Κασσάνδρα (Σίμωνος Πέτρας)	Κασσάνδρα	40.07083	23.38611	1400	1763
13.	4	Κουμουτζιανά	Κουμουτζιανά (ΣΙΜΩΝΟΠΕΤΡΑ)	Στρυμόνας	41.041988	23.465601	1368	1450
13.	5	Αγία Ξένη Πέτρας	Λήμνος - Πέτρα (Σίμωνος Πέτρας)	Λήμνος	39.933096	25.338987	1368	1450
13.	6	Θεοτόκος Τρύγης	Λήμνος - Τρύγη (Σίμωνος Πέτρας)	Λήμνος	39.95806	25.24528	1368	2015
13.	7	Βάβα	Λογγός - Συκιά (Σίμωνος Πέτρας)	Σιθωνία	40.040939	23.931743	1369	1932
13.	8	Πλιάκος	ΠΛΙΑΚΟΣ (ΣΙΜΩΝΟΠΕΤΡΑ)	Στρυμόνας	40.999270	23.705806	1368	1500
14.	1	Αβραμίται	Αβραμίται (Αγίου Παύλου)	Δυτική Χαλκιδική	40.34194	23.06194	1405	1500
14.	2	Βουνεάδα	Βουνεάδα (Αγίου Παύλου)	Λήμνος	39.952167	25.188385	1429	1590
14.	3	Ελεούσα	Έδεσσα - Ελεούσα (Αγίου Παύλου)	Κεντρική Μακεδονία	40.80111	22.05111	1399	1500
14.	4	Θεσσαλονίκη (Αγ. Παύλου)	Θεσσαλονίκη (Αγίου Παύλου)	Θεσσαλονίκη	40.629816	22.951643	1499	1586
14.	5	Κούτρελλο	Κούτρελλο (Αγίου Παύλου)	Κεντρική Μακεδονία	40.69167	21.73917	1385	1500
14.	6	Κριαρίτσι	Κριαρίτσι (Αγίου Παύλου)	Σιθωνία	40.03708	23.94806	1385	Σήμερα
14.	7	Μαροβίτσα	Μαροβίτσα (Αγίου Παύλου)	Στρυμόνας	40.894620	23.751072	1466	1922
14.	8	Άγιος Γεώργιος Μαροβίτσας	Μαροβίτσα - Άγιος Γεώργιος (Αγίου Παύλου)	Στρυμόνας	40.894619	23.751071	1466	1922
14.	9	Μεσονησιώτισσα	Μεσονησιώτισσα (Αγίου Παύλου)	Κεντρική Μακεδονία	40.823017	21.932015	1385	1500
14.	10	Νεοχώριον	Νεοχώρι Καλαμαριάς (Αγίου Παύλου)	Δυτική Χαλκιδική	40.33806	23.04278	1405	1500

14.	11	Όστροβο	Όστροβο (Αγίου Παύλου)	Κεντρική Μακεδονία	40.72556	21.80889	1385	1500
14.	12	Πόντιμος	Πόντιμος (Αγίου Παύλου)	Στρυμόνας	40.92917	23.7100	1466	1600
14.	13	Πρόβλακας	Πρόβλακας (Αγίου Παύλου)	Περίχωρα Άθω	40.373061	23.922512	1469	Σήμερα
14.	14	Πύργος Κασσάνδρας	Πύργος Κασσάνδρας (Αγίου Παύλου)	Κασσάνδρα	40.13278	23.39556	1407	1930
14.	15	Σάρτη (Αγίου Παύλου)	Σάρτη (Αγίου Παύλου)	Σιθωνία	40.07903	23.96639	1385	Σήμερα
14.	16	Σιδηροκαύσια (Αγ. Παύλου)	Σιδηροκαύσια (Αγίου Παύλου)	Ανατολική Χαλκιδική	40.588156	23.780493	1482	1569
14.	17	Σουρού	Σουρού (Αγίου Παύλου)	Κασσάνδρα	40.03889	23.36667	1415	1500
14.	18	Φακός - Άγιοι Θεόδωροι	Φακός - Άγιοι Θεόδωροι (Αγίου Παύλου)	Λήμνος	39.836438	25.199473	1429	1590
14.	19	Φακός - Ροδακινέα	Φακός - Ροδακινέα (Αγίου Παύλου)	Λήμνος	39.838278	25.196497	1429	1590
14.	20	Dobraševce	Dobraševce (Αγίου Παύλου)	Σερβία	42.65889	20.9500	1403	1500
14.	21	Gornja Pešćanica	Gornja Pešćanica (Αγίου Παύλου)	Σερβία	43.52167	21.59673	1427	1500
14.	22	Kuzmino	Kuzmino (Αγίου Παύλου)	Σερβία	42.62639	21.05844	1410	1500
14.	23	Patei	Patei (Αγίου Παύλου)	Σερβία	42.74547	21.1425	1403	1500
14.	24	Trepča	Trepča (Αγίου Παύλου)	Σερβία	42.93944	20.92397	1438	1500
14.	25	Trnava	Trnava (Αγίου Παύλου)	Σερβία	42.80167°	21.20111	1419	1500
14.	26	Vranin	Vranin (Αγίου Παύλου)	Σερβία	42.77092	21.14675	1403	1500

16.	1	Αβραμίται 1	Αβραμίται 1 (Ξενοφώντος)	Δυτική Χαλκιδική	40.33681	23.06308	1089	1400
16.	2	Αβραμίται 2	Αβραμίται 2 (Ξενοφώντος)	Δυτική Χαλκιδική	40.33496	23.05506	1089	1400
16.	3	Αγαλλιανούδια	Αγαλλιανούδια (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.04179	23.96415	1338	1400
16.	4	Αγία Κυριακή	Αγία Κυριακή Στρυμόνα (Ξενοφώντος)	Στρυμόνας	40.90786	23.57637	1338	1400
16.	5	Άγιος Δημήτριος	Άγιος Δημήτριος Φουρνιά (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.24657	23.70948	1078	1400
16.	6	Άγιος Νικόλαος	Άγιος Νικόλαος Σιθωνίας (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.25227	23.69796	1322	1400
16.	7	Στασία Αρμενόπουλου	Αρμενόπουλου (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.12226	23.77054	1303	1400
16.	8	Βαθειά Λαγκάδα	Βαθειά Λαγκάδα (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.05040	23.96024	1338	1400
16.	9	Βουνεάδα (Ξενοφώντος)	Βουνεάδα (Ξενοφώντος)	Λήμνος	39.95369	25.19318	1399	1500
16.	10	Βουρβούρων	Βουρβούρων (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.18148	23.79541	1025	1400
16.	11	Γαίες Κέκερη	Γαίες Κέκερη (Ξενοφώντος)	Κεντρική Χαλκιδική	40.29208	23.53218	1325	1400
16.	12	Γαίες Τρυπάνη	Γαίες Τρυπάνη (Ξενοφώντος)	Κεντρική Χαλκιδική	40.29380	23.52906	1325	1400
16.	13	Γυμού	Γυμού (Ξενοφώντος)	Κασσάνδρα	40.10243	23.42233	1078	1100
16.	14	Διάπορος	Διάπορος (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.20724	23.77475	1025	1400
16.	15	Άγιος Γεώργιος	Ζαβαρνίκεια - Άγιος Γεώργιος (Ξενοφώντος)	Περιοχή Λιμνών	40.63096	23.18948	1315	1400

16.	16	Ασωμάτων Θεσσαλονίκης	Θεσσαλονίκη - Ασωμάτων (Ξενοφώντος)	Θεσσαλονίκη	40.62841	22.95247	1309	1400
16.	17	Καβάσιλα	Θεσσαλονίκη - Καβάσιλα (Ξενοφώντος)	Θεσσαλονίκη	40.63658	22.94980	1322	1400
16.	18	Παναγία Θεσσαλονίκης	Θεσσαλονίκη - Παναγία (Ξενοφώντος)	Θεσσαλονίκη	40.63619	22.95323	1322	1400
16.	19	Θεσσαλονίκη 1	Θεσσαλονίκη 1 (Ξενοφώντος)	Θεσσαλονίκη	40.63690	22.93869	1078	1099
16.	20	Θεσσαλονίκη 2	Θεσσαλονίκη 2 (Ξενοφώντος)	Θεσσαλονίκη	40.63583	22.94071	1078	1299
16.	21	Θεσσαλονίκη 3	Θεσσαλονίκη 3 (Ξενοφώντος)	Θεσσαλονίκη	40.63748	22.94740	1315	1400
16.	22	Θεσσαλονίκη 4	Θεσσαλονίκη 4 (Ξενοφώντος)	Θεσσαλονίκη	40.59532	22.99455	1348	1400
16.	23	Άγιος Γεώργιος Ιερισσού	Ιερισσός - Άγιος Γεώργιος (Ξενοφώντος)	Περίχωρα Άθω	40.39851	23.86066	1320	1400
16.	24	Ιερισσός	Ιερισσός (Ξενοφώντος)	Περίχωρα Άθω	40.39439	23.86437	1322	1400
16.	25	Ιερομνήμων	Ιερομνήμων (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.18438	23.78848	1025	1400
16.	26	Κανσταμονίτου	Κανσταμονίτου (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.22429	23.65748	1299	1400
16.	27	Κεκαυμένων	Κεκαυμένων (Ξενοφώντος)	Κασσάνδρα	40.06730	23.36096	1078	1100
16.	28	Κομαρέα	Κομαρέα (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.125400	23.767797	1299	1400
16.	29	Κορνιλόγγος	Κορνιλόγγος (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.24482	23.70551	1299	1400

16.	30	Κότσινας (Ξενοφώντος)	Κότζινος (Ξενοφώντος)	Λήμνος	39.93972	25.28129	1399	1450
16.	31	Λιβάρι	Λιβάρι (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.19742	23.76841	1025	1400
16.	32	Λύχνα (Ξενοφώντος)	Λύχνα (Ξενοφώντος)	Λήμνος	39.91238	25.26909	1399	1450
16.	33	Μονοδένδρι	Μονοδένδρι (Ξενοφώντος)	Θεσσαλονίκη	40.5880	23.01555	1348	1400
16.	34	Μυριόφυτο	Μυριόφυτο (Ξενοφώντος)	Δυτική Χαλκιδική	40.30668	23.34132	1352	1400
16.	35	Νεακίτου	Νεακίτου (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.22127	23.67386	1078	1400
16.	36	Οδηγήτρια	Οδηγήτρια Σιθωνίας (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.24979	23.70746	1322	1400
16.	37	Παλαιοχωρίτισσα	Παλαιοχωρίτισσα (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.04630	23.96860	1338	1400
16.	38	Άγιος Βλάσιος	Παλιάμπελα - Άγιος Βλάσιος (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.23756	23.70907	1320	1400
16.	39	Παλιάμπελα	Παλιάμπελα (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.23893	23.70959	1299	1400
16.	40	Πάλιρος	Πάλιρος (Ξενοφώντος)	Δυτική Χαλκιδική	40.37560	22.99797	1322	1400
16.	41	Παναγία του Κλαδων	Παναγία του Κλάδων (Ξενοφώντος)	Θεσσαλονίκη	40.62751	22.94966	1324	1400
16.	42	Άγιος Θεόδωρος	Πηγαδίτζια - Άγιος Θεόδωρος (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.24160	23.70102	1078	1400
16.	43	Πηγαδίτζια Θεσσαλονίκης	Πηγαδίτζια (Ξενοφώντος)	Θεσσαλονίκη	40.68309	22.89927	1322	1400
16.	44	Σίβρη	Σίβρη (Ξενοφώντος)	Κασσάνδρα	40.04176	32.36289	1078	1400
16.	45	Στόμιο 1	Στόμιο 1 (Ξενοφώντος)	Δυτική Χαλκιδική	40.32673	23.04893	1089	1400
16.	46	Στόμιο 2	Στόμιο 2 (Ξενοφώντος)	Δυτική Χαλκιδική	40.32979	23.04055	1299	1400

16.	47	Τριεμίσιοι	Τριεμίσιοι (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.04605	23.96316	1338	1400
16.	48	Άγιος Παντελεήμων	Τριπόταμον - Άγιος Παντελεήμων (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.12868	23.77085	1299	1400
16.	49	Τριπόταμον 1	Τριπόταμον (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.129112	23.764821	1299	1400
16.	50	Τριπόταμον 2	Τριπόταμον (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.127005	23.766088	1299	1400
16.	51	Φερεντίνου	Φερεντίνου (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.24696	23.71676	1320	1400
16.	52	Φουσκούλου	Φουσκούλου (Ξενοφώντος)	Δυτική Χαλκιδική	40.50657	23.04915	1338	1400
16.	53	Μετόχιον του Χαρτοφύλακος	Χαρτοφύλακος (Ξενοφώντος)	Δυτική Χαλκιδική	40.39242	22.97451	1078	1400
16.	54	Άγιος Νικόλαος Χρυσοκαμάρης	Χρυσοκαμάρου (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.24518	23.69475	1078	1400
16.	55	Ψαλίσ 1	Ψαλίσ 1 (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.21543	23.69371	1299	1400
16.	56	Ψαλίσ 2	Ψαλίσ 2 (Ξενοφώντος)	Σιθωνία	40.21161	23.69580	1364	1400
16.	57	Σίβρη 2		Κασσάνδρα	40.04401	23.36798	1322	1400
17.	1	Αγία Μαρίνα	ΑΓΙΑ ΜΑΡΙΝΑ (ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ)	Παγγαίο - Σύμβολο	40.88778	24.22917	1499	1600
17.	2	Αγία Βαρβάρα	ΖΙΧΝΑ - ΑΓΙΑ ΒΑΡΒΑΡΑ (ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ)	Στρυμόνας	41.02722	23.82944	1499	1600
17.	3	Άγιος Νικόλαος	ΖΟΧΟΣ - ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ)	Περιοχή Λιμνών	40.81861	23.35833	1499	1600
17.	4	Ορφανού	ΟΡΦΑΝΟΥ (ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ)	Στρυμόνας	40.775314	23.950414	1499	1821
17.	5	Παληούριον	ΠΑΛΙΟΥΡΙ (ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ)	Κασσάνδρα	39.941886	23.663453	1399	1930

17.	6	Παρθενών	ΠΑΡΘΕΝΩΝ (ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ)	Σιθωνία	40.120666	23.812487	1399	1914
17.	7	Πράβι	ΠΡΑΒΙ (ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ)	Παγγαίο - Σύμβολο	40.91222	24.25278	1499	1600
17.	8	Σιδηροκαύσια	ΣΙΔΗΡΟΚΑΥΣΙΑ (ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.324974	23.653026	1399	1930
17.	9	Συκιά	ΣΥΚΙΑ (ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ)	Σιθωνία	40.038504	23.939502	1499	1930
17.	10	Χαντακάς	ΧΑΝΤΑΚΑΣ (ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ)	Στρυμόνας	40.83417	23.82778	1499	1600
18.	1	Άγιος Γεώργιος Ζίντζου	ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΖΙΝΤΖΟΥ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Στρυμόνας	40.88194	23.62083	1347	1400
18.	2	Άγιος Γεώργιος Παρύακος	ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΡΥΑΚΟΣ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Στρυμόνας	40.91833	23.69472	1290	1400
18.	3	Άγιος Μάμας	ΑΓΙΟΣ ΜΑΜΑΣ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Δυτική Χαλκιδική	40.26139	23.33722	1346	1400
18.	4	Άγιος Νικόλαος Σκουταρά	ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΚΟΥΤΑΡΑ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Περιοχή Λιμνών	40.66944	23.68889	1199	1400
18.	5	Αχινός	ΑΧΙΝΟΣ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Στρυμόνας	40.92028	23.65751	1199	1792
18.	6	Βραστά	ΒΡΑΣΤΑ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Περιοχή Λιμνών	40.69222	23.67667	1199	1400
18.	7	Έζοβα	ΕΖΟΒΑ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Στρυμόνας	40.85611	23.65806	1318	1400
18.	8	Θεοτόκος Αχριδινή	ΕΡΜΥΛΕΙΑ - ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΑΧΡΙΔΗΝΗ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.29501	23.54778	1317	1400
18.	9	Πρόδρομος Θεσσαλονίκης	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Θεσσαλονίκη	40.63278	22.95444	1199	2015

18.	10	Ιερισσός	ΙΕΡΙΣΣΟΣ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Περίχωρα Άθω	40.39167	23.87778	1299	1400
18.	11	Άγιοι Ανάργυροι Κρουσόβου	ΚΡΟΥΣΟΒΟ - ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Στρυμόνας	40.79889	23.83139	1199	1400
18.	12	Κρούσοβο	ΚΡΟΥΣΟΒΟ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Στρυμόνας	40.79583	23.83751	1258	1400
18.	13	Θεομήτωρ Λαιμίου	ΛΑΙΜΙΝ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Στρυμόνας	40.91528	23.65833	1199	1500
18.	14	Μηλέαι	ΜΗΛΕΑΙ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Περιοχή Λιμνών	40.66417	23.70139	1321	1400
18.	15	Μουνζιάνης	ΜΟΥΝΖΙΑΝΗΣ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Στρυμόνας	40.84501	23.81167	1089	1094
18.	16	Μώρουσα	ΜΩΡΟΥΣΑ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Στρυμόνας	40.87833	23.80722	1094	1300
18.	17	Πεφλεγμένου	ΠΕΦΛΕΓΜΕΝΟΥ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Δυτική Χαλκιδική	40.26167	23.29361	1346	1400
18.	18	Πορταρία	ΠΟΡΤΑΡΕΑ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Δυτική Χαλκιδική	40.28361	23.29889	1060	1930
18.	19	Άγιος Γεώργιος Πρόβλακος	ΠΡΟΒΛΑΚΑΣ - ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Περίχωρα Άθω	40.37722	23.92806	1199	1487
18.	20	Πρόβλακος	ΠΡΟΒΛΑΚΑΣ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Περίχωρα Άθω	40.37444	23.92583	1318	1400
18.	21	Πύργος	ΠΥΡΓΟΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡΑΣ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Κασσάνδρα	40.13389	23.38251	1346	1400
18.	22	Ρεντίνα	ΡΕΝΤΙΝΑ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Περιοχή Λιμνών	40.66251	23.61111	1346	1400
18.	23	Σιδηροκαύσια	ΣΙΔΗΡΟΚΑΥΣΙΑ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.52306	23.78694	1199	1400
18.	24	Άγιος Γεώργιος Στεφανιανών	ΣΤΕΦΑΝΙΑΝΑ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Περιοχή Λιμνών	40.76056	23.59028	1199	1500

18.	25	Στρυμών	ΣΤΡΥΜΟΝΑΣ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Στρυμόνας	40.88001	23.83389	1199	1400
18.	26	Λογγός	ΤΟΡΩΝΗ (ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ)	Σιθωνία	39.98889	23.90528	1346	1930
19.	1	Άγιος Μάμας	ΑΓΙΟΣ ΜΑΜΑΣ (ΡΩΣΙΚΟ)	Δυτική Χαλκιδική	40.25858	23.31891	1350	1401
19.	2	Αιγιοδομίστα	ΑΙΓΙΟΔΟΜΙΣΤΑ (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρυμόνας	40.94543	24.00105	1353	1401
19.	3	Αμόλυντος του Ξένου	Αμόλυντος του Ξένου (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτζα	41.40182	22.81387	1372	1450
19.	4	Αντζίστα	ΑΝΤΖΙΣΤΑ (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρυμόνας	40.97567	23.96258	1353	1401
19.	5	Βαϊμή	ΒΑΪΜΗ (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρυμόνας	40.94779	23.74212	1353	1401
19.	6	Βενίκεια	ΒΕΝΙΚΕΙΑ (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρυμόνας	40.93578	23.84199	1353	1401
19.	7	Τούμβα Βόρβου	ΒΟΛΒΟΣ - ΤΟΥΜΠΑ (ΡΩΣΙΚΟ)	Δυτική Χαλκιδική	40.27434	23.22163	1311	1400
19.	8	Γαίες Μασγιά	ΓΑΙΕΣ ΜΑΓΙΔΑ (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρυμόνας	40.97583	23.75717	1349	1401
19.	9	Άγιος Γεώργιος Γαμπρόβου	ΓΑΜΠΡΟΒΟ - Άγιος Γεώργιος (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτζα	41.38021	22.79421	1372	1450
19.	10	Αρχάγγελος Γαμπρόβου	ΓΑΜΠΡΟΒΟ - Αρχάγγελος (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτζα	41.37884	22.80119	1372	1450
19.	11	Δοβνίκεια	ΔΟΒΝΙΚΕΙΑ (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρυμόνας	40.94447	23.79198	1353	1401
19.	12	Δράγοστα	ΔΡΑΓΟΣΤΑ (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρυμόνας	40.96086	23.75624	1353	1401
19.	13	Αγία Ζηναΐς	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - ΑΓΙΑ ΖΗΝΑΪΔΑ (ΡΩΣΙΚΟ)	Θεσσαλονίκη	40.64006	22.94442	1311	1400
19.	14	Κασσάνδρα 2	ΚΑΣΣΑΝΔΡΑ 2 (ΡΩΣΙΚΟ)	Κασσάνδρα	40.07832	23.44617	1044	1401
19.	15	Λήμνος	ΛΗΜΝΟΣ (ΡΩΣΙΚΟ)	Λήμνος	39.89583	25.08222	1406	1500
19.	16	Νεβοσέλου	ΝΟΒΟΣΕΛΟΥ (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρυμόνας	40.56938	23.57101	1349	1401
19.	17	Πρόκρηντος	ΠΡΟΚΡΗΝΤΟΣ (ΡΩΣΙΚΟ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.45814	23.66629	1271	1400

19.	18	Αραβενίικια	ΡΑΒΕΝΙΚΕΙΑ (ΡΩΣΙΚΟ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.39167	23.70222	1311	1401
19.	19	Άγιος Γεώργιος Σόμπρου	ΣΕΡΡΕΣ - ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΟΜΠΡΟΥ (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρυμόνας	41.07482	23.60531	1353	1401
19.	20	Τριλίσιον	ΤΡΙΛΙΣΙΟΝ (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρυμόνας	41.29569	23.68556	1349	1401
19.	21	Άγιος Δημήτριος του Φουσκούλου	ΦΟΥΣΚΟΥΛΟΥ - ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΡΩΣΙΚΟ)	Κασσάνδρα	40.08705	23.40908	1044	1500
19.	22	Χρυσούπολις	ΧΡΥΣΟΥΠΟΛΙΣ (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρυμόνας	40.77974	23.87281	1349	1401
19.	23	Άγιοι Ανάργυροι της Βαντζα	Βαντζα - Άγιοι Ανάργυροι (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτζα	41.39325	22.75372	1372	1450
19.	24	Βαντζσκα	Βαντζσκα (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτζα	41.38644	22.79942	1372	1450
19.	25	Βισερκα	Βισερκα (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.204424	21.346564	1399	1450
19.	26	Βογοςλαβ Βργβαλα	Βογοςλαβ Βργβαλα (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.343684	21.350367	1400	1450
19.	27	Βορισονο	Βορισονο (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτζα	41.41377	22.88067	1376	1450
19.	28	Θεοτόκος Αμόλυντος της Βραϊνσκα	Βραϊνσκα - Θεοτόκος Αμόλυντος (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.83667	21.58889	1372	1450
19.	29	Μπρέσνιτζα	BRESNICA (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτζα	41.616253	22.569477	1374	1401
19.	30	Θεοτόκος Βυτςζε	Βυτςζε - ΘΕΟΤΟΚΟΣ (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.547589	21.049885	1380	1450
19.	31	Βυτςζε	Βυτςζε (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.547590	21.049886	1380	1450
19.	32	Βυτκοναβ	Βυτκοναβ (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.74278	20.69972	1372	1450
19.	33	Πρόδρομος Κρκολεζ	Κρκολεζ - ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.819551	20.624583	1399	1450
19.	34	Κρκολεζ	Κρκολεζ (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.819552	20.624584	1399	1450
19.	35	Κρκνιάτα	Κρκνιάτα (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτζα	41.38611	22.84791	1372	1450

19.	36	Djurdjevo	Djurdjevo (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.42304	21.92917	1372	1450
19.	37	Donja Okruglica	Donja Okruglica (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.556051	21.089164	1380	1450
19.	38	Θεοτόκος Dragobilja	Dragobilja - ΘΕΟΤΟΚΟΣ (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.457557	20.725759	1399	1450
19.	39	Άγιος Νικόλαος του Draguš	Draguš - Άγιος Νικόλαος (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.43471	22.69856	1372	1450
19.	40	Draželja	Draželja (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.36298	21.94766	1372	1450
19.	41	Ντρένοβο	DRENOVO (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.42106	21.89329	1372	1450
19.	42	Θεομήτωρ Ντρενόβου	DRENOVO - ΘΕΟΤΟΚΟΣ (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.41751	21.89083	1372	1450
19.	43	Dubovo	Dubovo (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.009382	20.340528	1399	1450
19.	44	Gabrovo	Gabrovo (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.37611	22.79222	1376	1450
19.	45	Θεοτόκος Αμόλυντος Γαμπρόβου	Gabrovo - ΘΕΟΤΟΚΟΣ (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.37783	22.79464	1376	1450
19.	46	Gačice	Gačice (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.297861	21.358041	1400	1450
19.	47	Gavrilov	Gavrilov (ΡΩΣΙΚΟ)	Σκόπια	41.66389	21.76389	1372	1450
19.	48	Gorin	Gorin (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.496062	22.579889	1399	1450
19.	49	Gornji Zakut	Gornji Zakut (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.81595	21.19447	1380	1450
19.	50	Grbavci	Grbavci (ΡΩΣΙΚΟ)	Σκόπια	41.69201	21.75254	1372	1450
19.	51	Hajevo	Hajevo (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.39009	22.88992	1372	1450
19.	52	Halapatovo	Halapatovo (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.41427	21.92581	1372	1450
19.	53	Ηλαρονα poljana	Ηλαρονα poljana (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	44.182353	21.095167	1399	1450
19.	54	Θεοτόκος Holgošta	Holgošta - ΘΕΟΤΟΚΟΣ (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.624142	21.649815	1400	1450
19.	55	Χριστός Σωτήρ Hvosno	Hvosno - ΣΩΤΗΡ (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	44.87037	20.29356	1380	1450

19.	56	Jasikovica	Jasikovica (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.555681	21.037807	1380	1450
19.	57	Jelašnica	Jelašnica (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.288840	22.051546	1400	1450
19.	58	Jelšci	Jelšci (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.139667	20.863163	1400	1450
19.	59	Άγιος Νικόλαος του Juzinovo	Juiinovo - Άγιος Νικόλαος (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.41001	21.93001	1372	1450
19.	60	Kamen	Kamen (ΡΩΣΙΚΟ)	Σκόπια	41.62531	21.81988	1372	1450
19.	61	Άγιος Νικόλαος του Koleša	Koleša - Άγιος Νικόλαος (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.41533	22.74988	1372	1450
19.	62	Koporići	Koporići (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.141597	20.864879	1400	1450
19.	63	Košane	Košane (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.37681	21.97565	1372	1450
19.	64	Kruševac	Kruševac (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.574081	21.332248	1400	1450
19.	65	Kumanicevo	Kumanifievo (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.41222	21.98488	1372	1450
19.	66	Άγιος Νικόλαος Lab	Lab - ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.789079	21.239191	1380	1450
19.	67	Lešak	Lešak (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.165662	20.745365	1400	1450
19.	68	Leskovac	Leskovac (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.998065	21.947161	1400	1450
19.	69	Lukovac	Lukovac (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.792415	21.211426	1380	1450
19.	70	Makrijevo	Makrijevo (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.37497	22.84191	1376	1450
19.	71	Medjugani	Medjugani (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.211347	21.409430	1400	1450
19.	72	Mihailova	Mihailova (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.551667	21.082797	1380	1450
19.	73	Miroševci	Miroševci (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.865145	21.838930	1400	1450
19.	74	Mokrani	Mokrani (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.37811	22.85558	1376	1450
19.	75	Napodu	Napodu (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.43455	22.93316	1372	1450
19.	76	Novo Brdo	Novo Brdo (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.608242	21.439095	1400	1450

19.	77	Obstranica	Obstranica (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.34893	21.95401	1372	1450
19.	78	Okruglica	Okruglica (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.556332	21.096825	1380	1450
19.	79	Ostrača	Ostrača (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.162193	20.753166	1400	1450
19.	80	Peštera	Peštera (ΡΩΣΙΚΟ)	Σκόπια	41.80222	21.72333	1372	1450
19.	81	Παντάνασσα Αμόλυντος στο Petrič	Petrič - Παντάνασσα Αμόλυντος (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.39417	23.19556	1372	1450
19.	82	Plotorešci	Plotorešci (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.38324	21.93641	1372	1450
19.	83	Pogradije	Pogradije (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.613558	21.654293	1400	1450
19.	84	Άγιος Γεώργιος του Pološki	Pološki - Άγιος Γεώργιος (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.34343	21.93472	1372	1450
19.	85	Pološko	Pološko (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.34102	21.93564	1372	1450
19.	86	Precrešnja	Precrešnja (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.344832	21.600075	1400	1450
19.	87	Αγία Παρασκευή του Prodan	Prodan - Αγία Παρασκευή (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.42333	22.78896	1372	1450
19.	88	Prokuplje	Prokuplje (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.236494	21.591383	1400	1450
19.	89	Pululovo	Pululovo (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.41916	21.91713	1372	1450
19.	90	Πρόδρομος του Roban	Roban - Πρόδρομος (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.43796	22.81291	1372	1450
19.	91	Ρόμποβο	ROBOVO (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.42977	21.88567	1372	1450
19.	92	Robono	Robono στο Zabrdije (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.42977	21.88567	1372	1450
19.	93	Sedlarci	Sedlarci (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.490467	22.584351	1399	1450
19.	94	Seškovo	Seškovo (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.37111	21.91056	1372	1450
19.	95	Stanko	Stanko (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.865145	21.838930	1400	1450
19.	96	Αρχάγγελος Glavat στο Štip	Štip - Αρχάγγελος Glavat (ΡΩΣΙΚΟ)	Σκόπια	41.74306	22.19611	1372	1450
19.	97	Stroislavci	Stroislavci (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.72389	20.83778	1372	1450

19.	98	Άγιος Στέφανος Στρούμιτζας	STRUMICA - Άγιος Στέφανος (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτζα	41.44583	22.64306	1372	1450
19.	99	Stržijes	Stržijes (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.170194	20.760499	1400	1450
19.	100	Sušica	Sušica (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτζα	41.44028	22.83917	1372	1450
19.	101	Sutac	Sutac (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.42583	22.04181	1372	1450
19.	102	Svarča	Svarča (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.344832	21.600075	1400	1450
19.	103	Sveti Petar	Sveti Petar (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.844295	21.199591	1380	1450
19.	104	Tornjevo	Tornjevo (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτζα	41.38001	22.83028	1372	1450
19.	105	Tovrljanci	Tovrljanci (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.876543	21.883037	1400	1450
19.	106	Trnava	Trnava (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.853086	21.253458	1400	1450
19.	107	Trstenik	Trstenik (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτζα	41.47639	21.91944	1372	1450
19.	108	Άγιος Γεώργιος Βοΐμιας	VALANDOVO - ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτζα	41.31927	22.56065	1349	1401
19.	109	Αρχάγγελος της Vataša	Vataša - ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΣ (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.56791	22.01021	1372	1450
19.	110	Vina	Vina (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	42.846155	21.817272	1400	1450
19.	111	Vinarci	Vinarci (ΡΩΣΙΚΟ)	Σερβία	43.032864	21.916773	1399	1450
19.	112	Vozarci	Vozarci (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.43089	21.92527	1372	1450
19.	113	Άγιος Αθανάσιος του Vozarci	Vozarci - Άγιος Αθανάσιος (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.42851	21.92466	1372	1450
19.	114	Zelišta	Zelišta (ΡΩΣΙΚΟ)	Crna Reka	41.33014	21.96341	1372	1450
19.	115	Zlešono	Zlešono (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτζα	41.44988	22.78979	1372	1450
19.	116	Άγιος Δημήτριος του Zletovo	Zletovo - Άγιος Δημήτριος (ΡΩΣΙΚΟ)	Σκόπια	41.98861	22.23556	1372	1450
19.	117	Άγιος Νικόλαος του Zletovo	Zletovo - Άγιος Νικόλαος (ΡΩΣΙΚΟ)	Σκόπια	41.98528	22.23472	1372	1450

19.	118	Zubonci	Zubonci (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.57167	22.58528	1376	1450
19.	119	Zubono	Zubono (ΡΩΣΙΚΟ)	Στρούμιτσα	41.40775	22.84193	1372	1450
20.	1	Θεοτόκος Βολβού	ΒΟΛΒΟΣ - ΘΕΟΤΟΚΟΣ (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Δυτική Χαλκιδική	40.26775	23.25299	1348	1600
20.	2	Άγιος Νικόλαος Έζοβας	ΕΖΟΒΑ - ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Στρυμόνας	40.85204	23.66099	1348	1600
20.	3	Θεσσαλονίκη	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Θεσσαλονίκη	40.63038	22.94612	1499	1900
20.	4	Ιερισσός	ΙΕΡΙΣΣΟΣ (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Περίχωρα Άθω	40.39583	23.86917		1600
20.	5	Ίσβορος	ΙΣΒΟΡΟΣ (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.52917	23.76278	1348	1600
20.	6	Άγιος Γεώργιος Κάσπακος	ΚΑΣΠΑΚΑΣ - ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Λήμνος	39.91278	25.08722	1348	1500
20.	7	Κτήσεις Radic 1	ΚΤΗΣΕΙΣ RADIC 1 (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Σερβία	44.21806	20.54583	1430	1520
20.	8	Κτήσεις Radic 2	ΚΤΗΣΕΙΣ RADIC 2 (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Σερβία	44.20694	20.49444	1430	1520
20.	9	Κτήσεις Radic 3	ΚΤΗΣΕΙΣ RADIC 3 (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Σερβία	44.18501	20.43333	1430	1520
20.	10	Κτήσεις Radic 4	ΚΤΗΣΕΙΣ RADIC 4 (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Σερβία	44.20167	20.58889	1430	1520
20.	11	Κτήσεις Radic 5	ΚΤΗΣΕΙΣ RADIC 5 (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Σερβία	44.23751	20.51639	1430	1520
20.	12	Κτήσεις Radic 6	ΚΤΗΣΕΙΣ RADIC 6 (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Σερβία	44.17861	20.60694	1430	1520
20.	13	Κτήσεις Radic 7	ΚΤΗΣΕΙΣ RADIC 7 (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Σερβία	44.23556	20.56944	1430	1520

20.	14	Αγία Τριάδα Μυριόφυτου	ΜΥΡΙΟΦΥΤΟΝ - ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Δυτική Χαλκιδική	40.28694	23.34306	1348	1600
20.	15	Άγιος Νικόλαος Βούρτζης	ΜΥΡΙΟΦΥΤΟΝ - ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Δυτική Χαλκιδική	40.29722	23.34028	1348	1600
20.	16	Νικήτη	Νικήτη (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Σιθωνία	40.22167	23.66056	1320	1600
20.	17	Άγιος Νικόλαος Πλέντζης	ΠΟΛΙΑΝΗ - ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Ανατολική Χαλκιδική	40.56333	23.64972	1348	1500
20.	18	Πορταρέα	ΠΟΡΤΑΡΕΑ (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Δυτική Χαλκιδική	40.27811	23.29527	1399	1500
20.	19	Άγιος Στέφανος Ραλήγγοβης	ΡΑΛΗΓΓΟΒΗ - ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Κεντρική Χαλκιδική	40.48751	23.59567	1348	1500
20.	20	Ρούντικ	ΡΟΥΝΤΝΙΚ (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Σερβία	44.14083	20.49556	1430	1520
20.	21	Τριπόταμον	Τριπόταμον (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Σιθωνία	40.12444	23.79556	1399	1930
20.	22	Καμενίκα	Καμενίκα (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Σερβία	40.06681	20.64944	1430	1520
20.	23	Novo Brdo	Novo Brdo (ΚΩΝΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ)	Σερβία	42.60751	21.44083	1430	1520

ΜΕΡΟΣ Γ: Γεωγραφία

ΚΕΦ. 1: Ο ΑΘΩΝΙΚΟΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ - Επισκόπηση

Η ιδιαίτερη μορφολογία της αθωνικής χερσονήσου, που χαρακτηρίζεται κατά κανόνα ορεινή και δύσβατη και προσεγγίζεται ευκολότερα από τη θάλασσα παρά από τη στεριά, την κατέστησε ιδανικό μεν τόπο για την εγκαταβίωση μοναχών, φιλόξενη δε προς τον υπόλοιπο κόσμο. Από τη στιγμή μάλιστα της μείζονος θεσμικής αλλαγής στον Άθω (Τυπικό Τζιμισκή) που, μεταξύ άλλων, είχε ως συνέπεια την κατακόρυφη αύξηση του αριθμού των ενασκουμένων και την ίδρυση επισήμων πλέον μοναστικών καθιδρυμάτων (έναντι των διάσπαρτων ερημητηρίων και μονυδρίων έως τότε), ο αθωνικός χώρος έδειξε πλέον τα ασφυκτικά στενά του όρια.

Ο ζωτικός χώρος των μοναστικών καθιδρυμάτων ήταν εμφανώς περιορισμένος. Γι' αυτό και κατά την πρώτη εκείνη περίοδο της παγίωσης ήταν ιδιαίτερα συχνές οι έριδες μεταξύ μονών για θέματα ορίων, και οι διαρκείς ανακατατάξεις, μέχρι την επικράτηση των ισχυρότερων μονών και τη σταθεροποίηση των εσωτερικών ορίων.

Ωστόσο, ακόμη και μετά την παγίωση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, η κατάσταση παραμένει πιεστική, με αποτέλεσμα την επέκταση του ζωτικού χώρου των μονών στην αμέσως εκτός των ορίων του Άθω περιοχή, σε τόπους συχνά που ανήκαν σε ήδη παρηκμασμένα καθιδρύματα (Πρόβλακας και γενικότερα Χαλκιδική). Σύντομα, ολόκληρη η Χαλκιδική (πλην της ιδιαίτερα ορεινής ενδοχώρας) θα αποτελέσει τη φυσική προέκταση του Άθω, προκειμένου για την κάλυψη των άμεσων -διατροφικών κυρίως- αναγκών του ολοένα αυξανόμενα πληθυσμού του.

Στις αμέσως επόμενες περιόδους, ο «εγγύς αθωνικός χώρος» είναι η περιοχή από την Καλαμαριά ως το Στρυμόνα, και από τη Λήμνο ως το Μελένικο. Η περιοχή αυτή, με εύκολες σχετικά προσβάσεις, παρείχε τα εχέγγυα μιας αποτελεσματικής διαχείρισης

τυχόν κτήσεων, όντας ήδη γνωστή για τις περιοχές υψηλής παραγωγικότητας που περιλάμβανε.

Από το 14^ο αιώνα κι έπειτα, και χάρη στο σερβικό παράγοντα –όπως θα φανεί πιο εύγλωττα παρακάτω στην κατεξοχήν γεωγραφική ανάλυση–, οι κτήσεις φτάνουν βόρεια ώς τη Σερβία, ενώ σύντομα οι Αγιορείτες θα κινηθούν και ανατολικότερα, προς τη Θράκη και την Προποντίδα.

Μετά την τομή που επέφερε η δήμευση των εκκλησιαστικών ακινήτων επί Σελήμ Β΄ (1568/9) και η πίεση για την επαναγορά τους (προκειμένου για τη «νόμιμη» πλέον ένταξή τους στο ενιαίο σύστημα γαιοκτησίας των Οθωμανών), οι μονές του Άθω στρέφονται προς τις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Το εκεί φιλικό ομόθρησκο περιβάλλον, η ακμαία οικονομία και η φορολογική ανάσα σε σχέση με τις κτήσεις άμεσης οθωμανικής επικυριαρχίας, αποτέλεσαν περιβάλλον ιδανικό για ίδρυση και ανάπτυξη μετοχίων και για ανάληψη ποικίλων δραστηριοτήτων οικονομικής φύσης γενικότερα.

Τέλος, από το 17^ο-18^ο αιώνα, ο μείζων μετοχιακός χώρος θα επεκταθεί και νοτιότερα, στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά και την ηπειρωτική Ελλάδα. Στην υπό μελέτη περίοδο, ωστόσο, ο μετοχιακός χώρος είναι κατά βάση ο εγγύς, με εξαιρέσεις κυρίως τις κτήσεις στις σερβοκρατούμενες περιοχές. Δεν είναι μόνον το γεγονός ότι πρόκειται για περίοδο ακόμη της αθωνικής φυσιογνωμίας. Είναι επίσης το στοιχείο της έντονης πολιτικής αστάθειας στην ευρύτερη περιοχή. Πράγματι, ο συγκεκριμένος χώρος, η ζώνη δηλαδή της Μακεδονίας, αποτελεί θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων, διεκδικήσεων και αναμετρήσεων, αλλάζοντας χέρια με εξαιρετικά μεγάλη συχνότητα, ιδίως το διάστημα μεταξύ 13^{ου} και 15^{ου} αιώνα. Έτσι, υπό το πρίσμα αυτό, λαμβάνοντας υπόψη τις συνολικές συνθήκες, την πολιτική αβεβαιότητα, τις καταστροφές, το καθεστώς φόβου, την ερημωμένη ύπαιθρο, τη διαλυμένη οικονομία, την πειρατεία, τις επιδημίες κ.λπ., το φαινόμενο της ίδρυσης, λειτουργίας και εξέλιξης των μετοχίων εκεί, παίρνει πλέον διαφορετικό νόημα. Συχνά μάλιστα, αποτελεί συνειδητή προσπάθεια των εκάστοτε κυβερνώντων η απόδοση γαιών σε μονές για ίδρυση μετοχίων, προκειμένου αυτά να λειτουργήσουν ως παράγοντες σταθερότητας στην

αποδιοργανωμένη κι ερημωμένη υπαίθρο, οδηγώντας σταδιακά σε κάποια αποκατάσταση.

Ωστόσο, όσον αφορά τις πολιτικές συνθήκες στην περιοχή κατά την ύστερη Βυζαντινή περίοδο, αυτή δε θα σταθεροποιηθεί πριν την ολοκληρωτική επικράτηση των Οθωμανών. Ο εγγύς αθωνικός χώρος την περίοδο αυτή, δίνει συχνά την εντύπωση πως επιβιώνει και λειτουργεί μόνο χάρη στις δικές του δυνάμεις, που αναπτύχθηκαν ερήμην των εκάστοτε εφήμερων κυρίων και πολιτικών μορφωμάτων. Σε αντίθεση με τη ρευστότητα που επιφέρει η διαρκής κινητικότητα Βυζαντινών, Σέρβων, Βουλγάρων, Οθωμανών, αλλά και Καταλανών, Βενετών και άλλων στην περιοχή, η μοναστηριακή γαιοκτησία αποτελεί συχνά το μόνο σταθερό σημείο αναφοράς (όταν, ασφαλώς, κατορθώνει κι αυτή να επιβιώσει). Στον κατακερματισμένο αυτό χώρο, όπου οι αστικές ζώνες συχνά αποκόπτονται από την αγροτική τους ενδοχώρα (σκοπίμως ή μη), διάσπαρτα αστικά κέντρα εναλλάσσονται με παραγωγικές ζώνες της υπαίθρου, συνδεδεμένα με το υπάρχον παλιό δίκτυο μετακίνησης ανθρώπων και διακίνησης αγαθών, σε μια λεπτή κι εύθραυστη ισορροπία.

2.α: Γενικά

Αντικείμενο του κεφαλαίου είναι η αναλυτική παράθεση ποσοτικοποιημένων αποτελεσμάτων της καταγραφής, με βάση τους κύριους ερμηνευτικούς άξονες, οι οποίοι και αποτέλεσαν κριτήρια της ίδιας της καταγραφής. Πέρα από το αυτονόητο ερμηνευτικό δίπολο του *χρόνου* και του *χώρου*, κομβικής σημασίας είναι τα *είδη* και οι *ποιότητες*, όπως έχει ήδη επισημανθεί τόσο στη γενική μεθοδολογία όσο και στη μεθοδολογία καταγραφής.

Τα δεδομένα της ηλεκτρονικής βάσης καταγραφής οδήγησαν, μέσω των κύριων κλειδιών τους, στην εξαγωγή συγκεντρωτικών και στατιστικών αποτελεσμάτων, με τη μορφή είτε ειδικών καταλόγων είτε ποικίλων γραφημάτων και χαρτών. Το σύνολο αυτών των αστικοποιήσεων δεν συνιστά απλή εικονογράφιση ή έστω οπτική υποστήριξη, αλλά αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ίδιας της Γεωγραφικής Ανάλυσης, ταυτόχρονα ως τμήμα της, αλλά και ως παράγωγο και βασικό ερμηνευτικό εργαλείο.

Προηγείται ένα συνοπτικό ιστορικό Χρονολόγιο του Άθω, σε σχέση με το αντικείμενο της έρευνας (γενικά ιστορικά στοιχεία, ιδιοκτησιακό καθεστώς, φάσης ακμής κ.λπ.), και στη συνέχεια παρατίθεται ο σχολιασμός και η ανάλυση των ποσοτικοποιημένων αποτελεσμάτων καταγραφής για το σύνολο των κτήσεων, βάσει των θεματικών πινάκων και χαρτών που ακολουθούν αμέσως μετά. Για λόγους πρακτικούς, οι παράγραφοι της ανάλυσης παραπέμπουν απευθείας στον αριθμό του συγκεκριμένου κάθε φορά πίνακα.

Ανάλογο μοντέλο ακολουθήθηκε και για την αναλυτική παρουσίαση των ποσοτικοποιημένων δεδομένων καταγραφής για κάθε μονή χωριστά, στον Τόμο Γ'.

Στο παρόν κεφάλαιο ωστόσο, δεδομένου του συνολικού χαρακτήρα των ποσοτικών αποδόσεων, κρίθηκε σκόπιμο οι οπτικοποιήσεις να μην περιοριστούν στο εύρος των ανάλογων για τις επιμέρους μονές, αλλά να εξαχθούν επιπλέον στατιστικά, προκειμένου για την απόδοση πληρέστερης εικόνας.

Τα στοιχεία που παρατίθενται παρακάτω, αφορούν το άθροισμα των κτήσεων που καταγράφηκαν, βάσει της συγκεκριμένης μεθοδολογίας, σε ένα σύνολο 903 εγγραφών. Η οργάνωση, κατάταξη, οπτικοποίηση και τέλος ο σχολιασμός και η ανάλυση κινούνται στη λογική του συνδυασμού των παραμέτρων, ώστε να αποσαφηνιστούν όσο το δυνατόν περισσότερες πτυχές του φαινομένου.

2.β: Κατανομές

Οι έξι χρονικές τομές που ορίστηκαν, αποδίδουν το σύνολο των γνωστών αθωνικών κτήσεων σε όλο το εύρος της περιόδου μελέτης. Οι κατανομές που αποδίδονται στους πίνακες και τους χάρτες ακολουθούν, όπως προαναφέρθηκε, τη δεδομένη τριμερή διαίρεση (ποσοτικές - ειδολογικές - ποιοτικές), καλύπτοντας τα απαραίτητα κριτήρια ανάλυσης: χρόνος - χώρος - είδος - ποιότητα, ενώ υπομνηματίζονται από σχετικές λεζάντες.

A. Ποσοτικές

Οι Ποσοτικές απεικονίσεις αποδίδονται ως εξής:

Πίνακας 00.01: Οι κτήσεις των αθωνικών μονών, συνολικά – Συνοπτικός Κατάλογος (βλ. παραπάνω, κεφάλαιο για Καταγραφή)

Πίνακας 00.02: Κατανομή των αθωνικών κτήσεων ανά κυρίαρχη μονή

Αποδίδονται σε κατάλογο και μπάρες ποσοτικοποίησης τα σύνολα των καταγεγραμμένων κτήσεων ανά μονή. Συγκεκριμένα:

M. Μεγίστης Λαύρας: 176

M. Βατοπεδίου: 100

M. Ιβήρων: 88

Μ. Χιλανδαρίου: 61
Μ. Διονυσίου: 12
Μ. Κουτλουμουσίου: 22
Μ. Παντοκράτορος: 17
Μ. Ξηροποτάμου: 29
Μ. Ζωγράφου: 35
Μ. Δοχειαρίου: 23
Μ. Καρακάλλου: 29
Μ. Φιλοθέου: 42
Μ. Σίμωνος Πέτρας: 8
Μ. Ξενοφώντος: 57
Μ. Γρηγορίου: 10
Μ. Εσφιγμένου: 26
Μ. Αγ. Παντελεήμονος: 119
Μ. Κωνσταμονίτου: 23

Ήδη με μια πρώτη ματιά γίνεται σαφής η υπεροχή ορισμένων μονών έναντι άλλων, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει και σε κάποια άτυπη κατηγοριοποίηση, ως εξής:

- Κατηγορία 1: άνω των 150 κτήσεων (Μ. Λαύρα)
- Κατηγορία 2: περί τις 100 κτήσεις (Βατοπεδίου, Ιβήρων, Αγ. Παντελεήμονος)
- Κατηγορία 3: περί τις 50 κτήσεις (Χιλανδαρίου -με βάση τα ως τώρα εκδεδομένα έγγραφα-, Ξενοφώντος, Φιλοθέου)
- Κατηγορία 4: περί τις 30 κτήσεις (Ξηροποτάμου, Ζωγράφου, Δοχειαρίου, Καρακάλλου, Αγ. Παύλου, Εσφιγμένου, Κωνσταμονίτου)

- Κατηγορία 5: περί τις 10-20 κτήσεις (Διονυσίου, Κουτλουμουσίου, Παντοκράτορος, Σίμωνος Πέτρας, Γρηγορίου)

Ως προς τα παραπάνω στοιχεία, όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενα σημεία, επισημαίνεται η επιφύλαξη για τα τελικά στοιχεία από τα αρχεία ορισμένων μονών (όταν αυτά εκδοθούν) και ιδιαίτερα των Μονών Βατοπεδίου και Χιλανδαρίου. Δεδομένου ότι το αρχαικό υλικό ενός ιδιαίτερα σημαντικού μέρους της περιόδου μελέτης (14^{ος} και 15^{ος} αι.) παραμένει αδημοσίευτο για τις δύο παραπάνω μονές, είναι προφανές ότι τα τελικά στοιχεία θα τροποποιήσουν την τελική εικόνα (ως προς τους συνολικούς αριθμούς κυρίως, αλλά πιθανότατα όχι ως προς τη γενικότερη λογική).

Η χρονική εξέλιξη των κτήσεων αποδίδεται και χαρτογραφικά με τους Χάρτες 00.4-6.

- **Πίνακας 00.03:** Κατανομή των αθωνικών κτήσεων ανά χρονική τομή
Αποδίδονται σε «πίτα» κατανομής, τα ποσοτικά δεδομένα για τα σύνολα των κτήσεων όλων των μονών μαζί, στις χρονικές τομές. Συγκεκριμένα:
  - 10^{ος} αιώνας: 57 κτήσεις
  - 11^{ος} αιώνας: 110 κτήσεις
  - 12^{ος} αιώνας: 166 κτήσεις
  - 13^{ος} αιώνας: 306 κτήσεις
  - 14^{ος} αιώνας: 783 κτήσεις
  - 15^{ος} αιώνας: 831 κτήσεις

Εκ πρώτης, παρατηρούμε μια ομαλή και σταθερή αυξητική πορεία, σε όλη τη διάρκεια της περιόδου μελέτης. Σε δύο σημεία της περιόδου αυτής, συγκεκριμένα από το 10^ο στον 11^ο αιώνα και από το 12^ο ως το 14^ο, επισημαίνεται διπλασιασμός περίπου των κτήσεων ανά χρονική τομή, ενώ η αύξηση είναι μικρότερης τάξης μεταξύ 11^{ου}-12^{ου} και 14^{ου}-15^{ου} αιώνα.

Η γενική εικόνα, ωστόσο, είναι, όπως προαναφέρθηκε, αυτή μιας ομαλής αύξησης, σε αντίθεση ίσως με το σύνηθες μοτίβο που απαντάται στις περισσότερες από τις επιμέρους μονές, όπου κατά βάση σημειώνεται δυσανάλογα μεγάλη αύξηση κατά το 14^ο αιώνα. Ένα ακόμη σημείο που διαφοροποιεί από τα συνήθη είναι η αξιοσημείωτη αύξηση μεταξύ 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα, τη στιγμή που η συνήθης εικόνα αναφέρεται, αν όχι σε μικρή μείωση, σε οριακή μόνον αύξηση. Ασφαλώς, τους συνολικούς αριθμούς του 15^{ου} αιώνα επηρεάζουν κατ' αυτό τον τρόπο οι μαζικές κτήσεις συγκεκριμένων μονών στη Σερβία (βλ. περιπτώσεις όπως η Μονή Αγ. Παντελεήμονος κ.λπ.), εξισορροπώντας έτσι τη γενική εικόνα.

- **Πίνακας 00.04:** Κατανομή των αθωνικών κτήσεων ανά μονή και χρονική τομή
Αποδίδονται σε πίνακα οι αριθμοί των κτήσεων κάθε μονής, για καθεμία από τις έξι χρονικές τομές.

Πέραν των αριθμών καθαυτών, στην οπτική τους διάταξη, παρατηρούμε τα εξής:

- Παρότι αρκετές μονές μαρτυρούνται ήδη από το 10^ο αιώνα, μόλις 3 έχουν τεκμηριωμένες κτήσεις στη συγκεκριμένη χρονική τομή: Μεγίστη Λαύρα (16), Ιβήρων (40) και Ξηροποτάμου (1). Από αυτές, αν ακολουθήσουμε την εξέλιξη τους ως το τέλος, ενώ οι δύο (Μεγίστη Λαύρα και Ξηροποτάμου) σημειώνουν μια σχετικά αναλογική αύξηση, η Μονή Ιβήρων παραμένει ως το τέλος σχεδόν με τους «ίδιους» αριθμούς (40-52-57-63-84-56).
- Τον 11^ο, 12^ο και 13^ο αιώνα, παρότι σημειώνεται βαθμιαία αριθμητική αύξηση στα σύνολα (από 57 το 10^ο, σε 110 – 163 και 306, αντίστοιχα), αυτή κατανέμεται σχεδόν μεταξύ των ίδιων μονών. Είναι δηλαδή περίπου οι ίδιες μονές που σημειώνουν αυτή τη χαρακτηριστική «εξωστρέφεια» την περίοδο αυτή, αυξάνοντας διακριτικά και σταθερά τις κτήσεις τους. Κατά βάση, πρόκειται για τις: Μεγίστη Λαύρα, Βατοπεδίου, Ιβήρων, Χιλανδαρίου, Ξηροποτάμου, Ζωγράφου, Δοχειαρίου, Ξενοφώντος, Εσφιγμένου και Αγ.

Παντελεήμονος, ενώ η Καρακάλλου εμφανίζεται μόλις το 13^ο αιώνα. Στους επόμενους δύο αιώνες, φυσικά, εκπροσωπείται το άπαν των αθωνικών μονών.

- Σε απόλυτους αριθμούς, το συμβατικό όριο των 100 κτήσεων φαίνεται να ξεπερνούν μόνο οι Μονές Μεγίστης Λαύρας και Αγ. Παντελεήμονος. Η μεν πρώτη λόγω της διαρκούς αίγλης της ως πρώτης στην τάξη βασιλικής μονής του Άθω (βλ. σχετική Ενότητα για Ιστορικά και Οικονομικά στοιχεία), η δε δεύτερη χάρη στη συγκυρία της σερβικής στήριξης κατά το 14^ο και 15^ο αιώνα (είναι χαρακτηριστικό ότι η τελευταία, ενώ ως το 13^ο αιώνα φαίνεται να έχει μόλις 3 κτήσεις, τον αμέσως επόμενο φτάνει τις 96!). Κατά τα άλλα, διαπιστώνονται όσα επισημάνθηκαν ήδη στο σχολιασμό του Πίνακα 00.02, παραπάνω.

- **Πίνακας 00.05:** Κατανομή του συνόλου των κτήσεων των αθωνικών μονών ανά μείζονα περιοχή

Αποδίδεται καταλογάδην σε πίνακα και σε «πίτα» η κατανομή του συνόλου των κτήσεων σε όλες τις μείζονες περιοχές στις οποίες χωρίστηκε ο ζωτικός αθωνικός χώρος. Οι 903 καταγεγραμμένες κτήσεις μοιράζονται σε 27 περιοχές. Με βάση τις συγκεντρώσεις, είναι δυνατή μια συμβατική ομαδοποίηση, ως εξής:

- Άνω των 100 κτήσεων: (Στρυμόνας (137), Σερβία (101)
- Από 50 ως 100 κτήσεις: Δυτική Χαλκιδική (77), Περίχωρα Άθω (68), Λήμνος (66), Σιθωνία (64), Θεσσαλονίκη (63)
- Από 25 ως 50 κτήσεις: Στρούμιτσα (43), Ανατολική Χαλκιδική (38), Κασσάνδρα (36), Κεντρική Χαλκιδική (35)
- Από 10 ως 25 κτήσεις: Κεντρική Μακεδονία (25), Περιοχή Λιμνών (23), CrnaReka (20), Παγγαίο – Σύμβολο (17), Μελένικο (16), Θάσος (13), Σκόπια (11)
- Μέχρι 10 κτήσεις: Κωνσταντινούπολη (10), Ανατολική Θράκη (10), Ανατολική Μακεδονία (9), Θράκη (8), Σποράδες (5), Προποντίδα (3), Ίμβρος (3), Εύβοια (1), Βλαχία (1)

Όπως προαναφέρθηκε, τα παραπάνω ποσοτικά δεδομένα ενδέχεται να τροποποιηθούν σημαντικά με την έκδοση των υπόλοιπων εγγράφων του αρχείου των μονών Βατοπεδίου και -κυρίως- Χιλανδαρίου, ιδίως στις κατανομές στα σερβικά εδάφη. Στην περίπτωση αυτή, ωστόσο, η όποια αλλαγή θα δικαιολογείται από τα συμφραζόμενα (π.χ. μαζικές δωρεές της σερβικής αριστοκρατίας σε εδάφη εντός της οικείας επικράτειας). Η γενικότερη λογική, όμως, των κατανομών φαίνεται να μην επηρεάζεται. Συγκεκριμένα, με εξαίρεση τη Σερβία, στην οποία οι αριθμοί οφείλονται σε λόγους όπως οι παραπάνω, οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις παρατηρούνται σε περιοχές εγγύς του Άθω, σε μια έκταση δηλαδή που ορίστηκε σε προηγούμενες ενότητες ως «τυπικός» ζωτικός χώρος του Άθω: κοιλάδα Στρυμόνα, Δυτική Χαλκιδική, Περίχωρα Άθω, Λήμνος, Σιθωνία, Θεσσαλονίκη, ενώ ακολουθούν σε μικρή απόσταση οι υπόλοιπες περιοχές της Χαλκιδικής.

Οι συγκεντρώσεις αυτές υποδηλώνουν σαφείς προτιμήσεις, οι οποίες, με τη σειρά τους, φαίνεται να σχετίζονται με τρία βασικά κριτήρια: εγγύτητα στον Άθω προκειμένου για άμεση αξιοποίηση – εκμετάλλευση, αποδοτικότητα εδαφών, παρουσία ή/και γεινίαση με κτήσεις άλλων αθωνικών μονών. Τα παραπάνω κριτήρια σχετίζονται, με τη σειρά τους, με τις χρήσεις και λειτουργίες των κτήσεων, υπογραμμίζοντας, καθώς φαίνεται τον κύριο αγροτικό χαρακτήρα τους, επιβεβαιώνοντας εν συνεχεία την κατά βάση οικονομική παράμετρο του όλου φαινομένου, όπως εξαρχής υποστηρίχθηκε αξιωματικά.

Η ποσοτική κατανομή των κτήσεων στις μείζονες γεωγραφικές περιοχές αποδίδεται οπτικά και στο Χάρτη 00.07.

- **Πίνακας 00.06:** Κατανομή του συνόλου των κτήσεων των αθωνικών μονών ανά μείζονα περιοχή (μπάρες)

Αποδίδονται τα παραπάνω στοιχεία, απλώς με διαφορετικό γραφικά τρόπο, σαφέστερο ως προς τις ομαδοποιήσεις που προτάθηκαν, βάσει των συγκεντρώσεων ανά περιοχή. Με όλες τις παραπάνω παρατηρήσεις σε ισχύ, επισημαίνεται επιπλέον η έντονη διαφοροποίηση των περιοχών του «τυπικού»

αθωνικού χώρου από τις υπόλοιπες, και κυρίως από εκείνες όπου οι συνολικοί αριθμοί είναι μονοψήφιοι. Είναι προφανές ότι η απόκτηση και λειτουργία μετοχίων εκεί είτε ήταν απλώς συγκυριακή είτε, παρότι σχεδιασμένη (π.χ. Κωνσταντινούπολη, Προποντίδα κ.λπ.), αποδείχτηκε ασύμφορη ή μη λειτουργική στην πράξη, οπότε και δεν είχε σταθερή εξέλιξη, τουλάχιστον στην περίοδο μελέτης.

- **Πίνακας 00.07:** Κατανομή του συνόλου των κτήσεων των αθωνικών μονών ανά μείζονα περιοχή και χρονική τομή

Αποδίδεται σε κατακόρυφες μπάρες η χρονική εξέλιξη των κτήσεων ανά μείζονα περιοχή. Πέραν των συγκεκριμένων αριθμητικών στοιχείων, παρατηρούμε εκ πρώτης τις έντονες κορυφώσεις σε συγκεκριμένα σημεία, οι οποίες βεβαίως αντιστοιχούν στις περιοχές του «τυπικού» αθωνικού χώρου που αναφέρθηκαν παραπάνω. Αυτό που επίσης γίνεται σαφές είναι ότι η κορύφωση αυτή συντελείται στο 14^ο και 15^ο αιώνα. Σε ορισμένες μάλιστα περιοχές, η κορύφωση αυτή φαίνεται ιδιαίτερα απότομη (Κεντρική Μακεδονία, Λήμνος, Σιθωνία, Στρούμιτσα, Στρυμόνας, καθώς και Μελένικο και Crna Reka), ενώ κατά κανόνα είναι βαθμιαία (π.χ. Ανατολική, Κεντρική και Δυτική Χαλκιδική, Θεσσαλονίκη, Κασσάνδρα, Περιοχή Λιμνών, Περίχωρα Άθω...).

- **Πίνακας 00.08:** Κατανομή του συνόλου των κτήσεων των αθωνικών μονών ανά μείζονα περιοχή και χρονική τομή

Αποδίδονται τα παραπάνω στοιχεία σε πίνακα διασταύρωσης, με τις περιοχές αποδοσμένες καταλογάδην, και την περίοδο μελέτης χωρισμένη στις καθορισμένες χρονικές τομές.

Η πρώτη εντύπωση είναι ότι το σύνολο των περιοχών εκπροσωπείται μόλις στο 15^ο αιώνα. Ωστόσο, η επέκταση του ζωτικού χώρου είναι βαθμιαία. Συγκεκριμένα: 10^{ος} αιώνας: 10 περιοχές – 11^{ος} αιώνας: 15 περιοχές – 12^{ος} αιώνας: 18 περιοχές – 13^{ος} αιώνας: 20 περιοχές – 14^{ος} αιώνας: 26 περιοχές – 15^{ος} αιώνας: 27 περιοχές. Από τις τομές αυτές, μόνο η μετάβαση από το 10^ο στον 11^ο και από το 13^ο στο 14^ο

αιώνα παρουσιάζουν ένα μικρό «άλμα», ενώ κατά κανόνα η επέκταση είναι, όπως αναφέρθηκε, σταδιακή. Δε συμβαίνει όμως το ίδιο με τους απόλυτους αριθμούς. Στο μεγαλύτερο μέρος της χρονικής διαδρομής, παρατηρείται τάση έως και διπλασιασμού των κτήσεων από τομή σε τομή (βλ. και Πίνακα 00.03).

Ως προς το μοτίβο της επέκτασης, πέραν της πρώτης περιόδου (10ος αι.), όπου εκπροσωπείται ο «στενός» κύκλος (βλ. Χάρτη Π.01), στις επόμενες χρονικές τομές η επέκταση δεν υπόκειται σε κάποια κανονικότητα αλλά είναι μάλλον συγκυριακή, με βάση το ιστορικό υπόβαθρο της εποχής (επέκταση προς Σερβία κ.λπ.).

- **Πίνακας 00.09:** Καμπύλες εξέλιξης των αθωνικών κτήσεων στο χρόνο, ανά μείζονα περιοχή

Οι καμπύλες εξέλιξης των κτήσεων ανά μείζονα περιοχή αποδίδονται σε τρεις (3) ομάδες (Πίνακες 00.08.1 – 00.08.3).

Στο σύνολο των περιοχών, είναι δυνατό να γίνουν οι εξής ομαδοποιήσεις:

- Περιοχές με σταθερό αριθμό κτήσεων εξαρχής: Ανατολική Μακεδονία, Βλαχία, Ίμβρος, Προποντίδα, CrnaReka.
- Περιοχές που εμφανίζουν κτήσεις μόλις στην τελευταία χρονική τομή (οπότε δεν καταγράφεται κάποια εξέλιξη): Εύβοια.
- Περιοχές με βαθμιαία αύξηση κτήσεων σε όλη τη διαδρομή: Ανατολική Χαλκιδική, Κασσάνδρα, Περιοχή Λιμνών, Περίχωρα Άθω, Σερβία, Σιθωνία (η τελευταία σημειώνει βαθμιαία αύξηση, ως συνολική εικόνα, με εξαίρεση μια οριακή ύφεση μεταξύ 11^{ου}-12^{ου} αιώνα).
- Περιοχές με βαθμιαία αύξηση του αριθμού κτήσεων και μικρή ύφεση στο τέλος: Θεσσαλονίκη, Δυτική Χαλκιδική, Σποράδες, Παγγαίο – Σύμβολο.
- Περιοχές με έντονη διακύμανση του αριθμού κτήσεων (αύξηση ή μείωση): Ανατολική Θράκη, Θάσος, Θράκη, Μελένικο, Κεντρική Μακεδονία, Κεντρική Χαλκιδική, Κωνσταντινούπολη, Λήμνος, Στρούμιτσα, Σκόπια, Στρυμόνας.

Από τις παραπάνω περιπτώσεις, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο κατηγορίες: οι δύο ομάδες με βαθμιαία αύξηση (ανεξαρτήτων ύφεσης) και η τελευταία ομάδα με την έντονη διακύμανση. Από αυτές, η μεν πρώτη υποδηλώνει σαφή και σταθερή προτίμηση εκ μέρους των μονών, που μπορεί να αιτιολογηθεί από το γεγονός ότι όλες (με εξαίρεση τη Σερβία, που αποτελεί ειδική περίπτωση) εντάσσονται στα όρια σχεδόν του τυπικού αθωνικού ζωτικού χώρου. Πρόκειται δηλαδή για περιοχές άμεσα προσβάσιμες, αποδοτικές και με παρουσία κτήσεων και άλλων μονών. Η δεύτερη κατηγορία αποτελείται από περιοχές όπου το ενδιαφέρον φαίνεται να είναι περισσότερο συγκυριακό, λόγω κυρίως της απόστασης που αρχίζει να δημιουργείται από τον αθωνικό πυρήνα. Εξαίρεση αποτελεί η περιοχή του Στρυμόνα, η οποία συνιστά βασικό τμήμα του ζωτικού αθωνικού χώρου, όπως προκύπτει από το σύνολο των ποσοτικών και ιστορικών στοιχείων, η δε έντονη αυξομείωση του αριθμού των κτήσεων οφείλεται κυρίως σε ιστορικές συγκυρίες.

- **Πίνακας 00.10:** Κατανομή των αθωνικών κτήσεων ανά μονή και μείζονα περιοχή

Αποδίδεται σε πίνακα διασταύρωσης η σχέση της κάθε αθωνικής μονής με καθεμία από τις μείζονες περιοχές, ως προς το συνολικό αριθμό των κτήσεων. Στον άξονα Χ παρατίθενται οι μείζονες περιοχές και στον Υ οι μονές, ενώ στο τέλος γραμμών και στηλών αποδίδονται και τα σχετικά σύνολα (για τις επιμέρους κατανομές ανά άξονα, βλ. Πίνακες 00.02 και 00.04).

- **Πίνακες 00.11 – 00.24:** Κατανομή των αθωνικών κτήσεων ανά μονή και χρονική τομή

Αποδίδονται σε πίνακες διασταύρωσης στοιχείων οι κατανομές των κτήσεων κάθε μονής στις διαδοχικές χρονικές τομές, για συγκεκριμένη κάθε φορά μείζονα περιοχή.

ο **Πίνακας 00.11α: Ανατολική Θράκη**

Από το σύνολο των μονών, μόνο δύο (Μεγίστης Λαύρας και Βατοπεδίου) εμφανίζουν κτήσεις στη συγκεκριμένη περιοχή. Από αυτές, η μεν πρώτη ξεκινά από τον 11^ο αιώνα, ενώ η δεύτερη μόλις το 14^ο. Παρότι πρόκειται για μικρό αριθμό κτήσεων (4 και 4 για κάθε μονή, στη μέγιστη επέκτασή της), απαντάται κι εδώ το μοτίβο της έξαρσης του φαινομένου κατά το 14^ο αιώνα (η πρώτη μονή σημειώνει σημαντική ποσοστιαία αύξηση από 1 σε 4 κτήσεις, ενώ η δεύτερη αποκτά τότε κτήσεις για πρώτη φορά).

ο **Πίνακας 00.11β: Ανατολική Μακεδονία**

Και σ' αυτή την περιοχή, μόνο δύο μονές εμφανίζουν κτήσεις στο σύνολο της περιόδου μελέτης: η Παντοκράτορος και η Καρακάλλου. Και για τις δύο, πρώτη εμφάνιση γίνεται το 14^ο αιώνα, με 3 και 6 κτήσεις αντίστοιχα για κάθε μονή, οι οποίες θα παραμείνουν αναλλοίωτες κατά τον επόμενο αιώνα.

ο **Πίνακας 00.12α: Ανατολική Χαλκιδική**

Πρόκειται για περιοχή με έντονη κινητικότητα, η οποία εμφανίζει κτήσεις από πολύ νωρίς. Ήδη το 10^ο αιώνα αναφέρονται 9 κτήσεις της Μονής Ιβήρων, οι οποίες από τον επόμενο θα αυξηθούν οριακά σε 11 και θα παραμείνουν σταθερές, αποτελώντας ωστόσο το μεγαλύτερο αριθμό κτήσεων στην περιοχή αυτή. Άλλες δέκα μονές εμφανίζουν κτήσεις δειλά από το 12^ο και κυρίως κατά το 13^ο και 14^ο αιώνα, ωστόσο με εξαίρεση τη Μονή Ξηροποτάμου (10 κτήσεις), όλες οι αριθμοί είναι μικροί (1-2 κτήσεις κατά μέσον όρο, πλην της Λαύρας με 5 κτήσεις).

ο **Πίνακας 00.12β: Βλαχία**

Στην περιοχή αυτή, που, αν και ιδιαίτερα εκτεταμένη, αποδίδεται σκοπίμως χωρίς υποδιαίρεσεις, κατά την περίοδο μελέτης, μόνο μία μονή εμφανίζεται

τεκμηριωμένα: πρόκειται για 1 κτήση της Μονής Κουτλουμουσίου, κατά το 14^ο και 15^ο αιώνα, αρκετά νωρίτερα δηλαδή από την έξαρση της περιοχής κατά το 16^ο αιώνα.

ο **Πίνακας 00.13α: Δυτική Χαλκιδική**

Πρόκειται για μία από τις βασικές περιοχές του «τυπικού» ζωτικού χώρου του Άθω. Παρόλα αυτά, αν και εμφανίζονται κτήσεις ήδη από το 10^ο αιώνα (Μεγίστη Λαύρα 2, Ιβήρων 6), η μαζική προσέλκυση του ενδιαφέροντος των υπολοίπων μονών δε θα συντελεστεί πριν το 13^ο και κυρίως το 14^ο αιώνα, οπότε και παρατηρείται διπλασιασμός της εκπροσώπησης των μονών. Συγκεκριμένα: 10^{ος} αιώνας: 2 μονές – 11^{ος} αιώνας: 4 μονές – 12^{ος} αιώνας: 5 μονές – 13^{ος} αιώνας: 6 μονές – 14^{ος} αιώνας: 13 μονές – 15^{ος} αιώνας: 14 μονές. Η περίοδος έξαρσης είναι, όπως αναφέρθηκε, ο 14^{ος} αιώνας, ενώ κατά το 15^ο σημειώνεται στασιμότητα ή και οριακή ύφεση. Ως προς τον αριθμό των κτήσεων, παρά τη μεγάλη εκπροσώπηση, αυτοί μένουν σε χαμηλά επίπεδα (μονοψήφιοι), με εξαίρεση τη Μεγίστη Λαύρα που σημειώνει μια εντυπωσιακή αύξηση σε όλη τη διάρκεια της περιόδου μελέτης: 2-3-10-20-29-29 κτήσεις, αντίστοιχα για κάθε τομή.

ο **Πίνακας 00.13β: Εύβοια**

Η περιοχή αυτή εκπροσωπείται μόνο από μία μονή (Μεγίστη Λαύρα), με 1 μόλις κτήση κατά την τελευταία χρονική τομή. Πρόκειται για συγκυριακή κτήση από δωρεά, του τέλους του 15^{ου} αιώνα (βλ. σχετική εγγραφή στον κατάλογο: *Αυλών*).

ο **Πίνακας 00.14α: Θάσος**

Αν και θεωρείται πως ανήκει «παραδοσιακά» στην άμεση αθωνική περιφέρεια, φαίνεται πως αυτό θεμελιώνεται στους μετέπειτα χρόνους, και όχι

κατά την περίοδο μελέτης. Η Θάσος εμφανίζει μόλις 1 κτήση της Μονής Καρακάλλου το 13^ο αιώνα που θα γίνουν 3 τον επόμενο και θα παραμείνουν σ' αυτό το επίπεδο, για να προστεθούν ελάχιστες κτήσεις τριών άλλων μονών κατά το 14^ο και 15^ο αιώνα (Μεγίστης Λαύρα 3, Παντοκράτορος 3, και Φιλοθέου, η οποία θα είναι η μόνη που θα σημειώσει αύξηση των κτήσεων κατά το 15^ο αιώνα, από 1 σε 4).

ο Πίνακας 00.14β: Θεσσαλονίκη

Η Θεσσαλονίκη και η περιοχή της, και μόνον λόγω της θέσης και του ρόλου της, ήταν λογικό να προσελκύσει το ενδιαφέρον των αθωνικών μονών. Ωστόσο, παρά τις 50 και πλέον κτήσεις εκεί κατά τη φάση έξαρσης, οι πρώτοι αιώνες είναι σχετικά συγκρατημένοι. Το 10^ο αιώνα μόνο η Μονή Ιβήρων εμφανίζει δύο κτήσεις εκεί, οι οποίες αποτελούν προϊόν μεταβίβασης (βλ. σχετική ενότητα για τη μονή). Τον επόμενο αιώνα, τέσσερις μονές αριθμούν συνολικά 7 κτήσεις, ενώ τον αμέσως επόμενο μόνον η Ιβήρων θα σημειώσει αύξηση. Η ουσιαστική κινητικότητα ξεκινά από το 13^ο αιώνα, με οκτώ μονές και 30 κτήσεις, οι οποίες σχεδόν θα διπλασιαστούν (55) στην έξαρση του 14^{ου} αιώνα, με δεκατρείς μονές. Τον τελευταίο αιώνα (15^ο), δεκαέξι μονές θα συγκεντρώσουν 51 συνολικά κτήσεις. Παρατηρείται δηλαδή αύξηση των μονών και μικρή μείωση του συνολικού αριθμού κτήσεων σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα, με τις απώλειες αυτές να αφορούν κυρίως τη Μονή Ιβήρων. Όπως ωστόσο φαίνεται και από τις χρήσεις (βλ. Πίνακες κατάταξης σε είδη), η πλειονότητα των κτήσεων είναι αστικές (*Μονύδρια/Ναοί* και *Αστικές κτήσεις* με την έννοια της μη θρησκευτικής λειτουργίας).

ο Πίνακας 00.15α: Θράκη

Στην περιοχή της (Δυτικής) Θράκης μόλις δύο μονές φαίνεται να έχουν ερείσματα (Μεγίστη Λαύρα και Βατοπεδίου), εκ των οποίων η δεύτερη από αρκετά

νωρίς. Συγκεκριμένα, η πρώτη φαίνεται να κατέχει 1 κτήση κατά το 14^ο και 15^οαιώνα, ενώ η δεύτερη διατηρεί 2 κτήσεις από τον 11^ο αιώνα, με μία πρόσκαιρη κορύφωση (7) κατά το 14^ο, όπου ο συνολικός αριθμός για τις δύο μονές στην περιοχή φτάνει τις 7.

ο Πίνακας 00.15β: Ίμβρος

Στην Ίμβρο μόνον η Μονή Μεγίστης Λαύρας εμφανίζεται με κτήσεις κατά την περίοδο μελέτης. Πρόκειται για 3 κτήσεις κατά το 14^ο και 15^ο αιώνα που παραχωρήθηκαν με αυτοκρατορικό *Πρόσταγμα* και συνίστανται σε παλαιότερα καθιδρύματα που πέρασαν στην κυριότητα της μονής (βλ. σχετική ενότητα για τη μονή). Η απόκτηση μοιάζει συγκυριακή, δεδομένου ότι η περιοχή βρίσκεται κάπως απομακρυσμένη από τον αθωνικό πυρήνα (βλ. χάρτες Παραρτήματος – Κύκλοι ζωτικού αθωνικού χώρου).

Πίνακας 00.16α: Κασσάνδρα

Η Κασσάνδρα εμπίπτει εντός του «τυπικού» ζωτικού χώρου του Άθω και, ως εκ τούτου, θα περίμενε κανείς έντονη κινητικότητα. Ωστόσο, παρότι εμφανίζονται κτήσεις ήδη από νωρίς, η περιοχή φαίνεται να προσελκύσει το ενδιαφέρον μόνο συγκεκριμένων μονών. Αναλυτικότερα, με εξαίρεση το 14^ο και 15^ο αιώνα, που παρατηρείται μια σχετική έξαρση του φαινομένου, μέχρι το 13^ο αιώνα η περιοχή φιλοξενεί κτήσεις των ίδιων πέντε μονών: Μεγίστης Λαύρας και Βατοπεδίου από το 10^ο αιώνα και Ιβήρων, Ξενοφώντος και Αγ. Παντελεήμονος από τον 11^ο. Το 14^ο αιώνα θα προστεθούν άλλες πέντε μονές και τον επόμενο θα φτάσουν τις 14. Ωστόσο, μόνον οι δύο αρχικές μονές θα διατηρήσουν σημαντικό αριθμό κτήσεων: 10 η Μεγίστη Λαύρα και 8 η Βατοπεδίου, ενώ οι υπόλοιπες θα έχουν μόλις 1-2 κτήσεις (εξαίρεση οι 4 κτήσεις της Ξενοφώντος).

ο **Πίνακας 00.16β: Κεντρική Μακεδονία**

Περιοχή όπου ελάχιστες μονές είχαν ερείσματα. Προηγούνται η Μεγίστη Λαύρα (12^{ος}) και η Βατοπεδίου (13^{ος}), και ακολουθεί η Σίμωνος Πέτρας και η Αγ. Παύλου το 14^ο αιώνα. Από αυτές, η Μεγίστη Λαύρα σημειώνει αξιόλογο αριθμό κτήσεων (13), ενώ, μία μόλις κτήση καταγράφεται για τη Μονή Φιλοθέου. Όσον αφορά τις άλλες δύο μονές, οι 6 και 4 κτήσεις αντίστοιχα, δεν είναι αμελητέες, δεδομένου ότι πρόκειται για μία περιοχή όχι μόνον εκτός της άμεσης γεωγραφικής εμβέλειας του αθωνικού πυρήνα, αλλά και χωρίς επαρκή ιστορικά ερείσματα.

ο **Πίνακας 00.17α: Κεντρική Χαλκιδική**

Παρότι εντός του κύκλου του άμεσου ζωτικού χώρου του Άθω, η περιοχή φιλοξένησε κτήσεις μόλις των μισών αθωνικών μονών, με αριθμούς μάλιστα όχι ιδιαίτερα μεγάλους. Από τις εννέα μονές που είχαν κτήσεις εκεί, μόνον οι τρεις ξεκινούν νωρίς (Μεγίστη Λαύρα και Ιβήρων το 10^ο, και Δοχειαρίου τον 11^ο αιώνα), ενώ οι υπόλοιπες προστίθενται ουσιαστικά το 14^ο αιώνα. Ως προς τους αριθμούς των κτήσεων, μόνον η Μεγίστη Λαύρα (10) και η Δοχειαρίου (9) θα προσελκύουν το ενδιαφέρον, ενώ οι υπόλοιπες μονές διατηρούν μόλις από 1 έως 3 κτήσεις.

ο **Πίνακας 00.17β: Κωνσταντινούπολη**

Μόνον οι τρεις πρώτες αθωνικές μονές εμφάνισαν κτήσεις στη βυζαντινή πρωτεύουσα, χωρίς ωστόσο κοινό μοτίβο. Χρονολογικά προηγείται η Μονή Ιβήρων (11^{ος}), ωστόσο η κτήση είναι εφήμερη, καθώς δε μαρτυρείται πλέον από τον επόμενο αιώνα. Από τις άλλες δύο μονές, η Μεγίστη Λαύρα ξεκινά με 1 κτήση το 12^ο αιώνα, που θα γίνουν 3 κατά το 14^ο και 15^ο, ενώ η Βατοπεδίου έπεται χρονικά (14^{ος}), με 5 κτήσεις που θα μειωθούν οριακά τον επόμενο αιώνα (4). Το γεγονός αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς θα ανέμενε κανείς μεγαλύτερες συγκεντρώσεις σε μια τέτοια περιοχή, για ευνόητους λόγους, λαμβάνοντας

μάλιστα υπόψη και άλλα στοιχεία, όπως π.χ. το γεγονός ότι η άδεια κατασκευής και λειτουργίας εμπορικού πλοίου για προώθηση και εμπορία προϊόντων μέχρι και τη βυζαντινή πρωτεύουσα υπήρχε ήδη από πολύ νωρίς για τις μεγάλες μονές. Παρόλα αυτά, δε μαρτυρούνται πρώιμες κτήσεις που θα μπορούσαν να λειτουργούν και ως βάση γι' αυτού του είδους τις συναλλαγές και δραστηριότητες.

ο Πίνακας 00.18α: Λήμνος

Έχει επικρατήσει, η Λήμνος να θεωρείται τμήμα του ζωτικού αθωνικού χώρου, όχι ασφαλώς τόσο για λόγους εγγύτητας (υπάρχουν εγγύτερες περιοχές με μικρότερες συγκεντρώσεις κτήσεων) όσο από την πράξη, καθώς από το 14^ο αιώνα οι κτήσεις στην περιοχή σημειώνουν μια αξιοσημείωτη αύξηση. Μέχρι τότε, μόλις τρεις αθωνικές μονές εμφανίζουν κτήσεις εκεί, οι οποίες δεν ξεπερνούν τις 7 στο σύνολο, κατά το 13^ο αιώνα. Προηγείται η Μονή Ιβήρων από το 10^ο αιώνα (1 κτήση), ακολουθεί η Μεγίστη Λαύρα το 12^ο (1 κτήση επίσης), για να προστεθούν 4 κτήσεις της Μονής Καρακάλλου το 13^ο αιώνα. Τον επόμενο αιώνα δώδεκα αθωνικές μονές κατέχουν συνολικά 60 κτήσεις, οι οποίες, λόγω των ιστορικών συγκυριών (καθυστερημένη υπαγωγή της νήσου στους Οθωμανούς) θα αυξηθούν κατά το 15^ο (66 κτήσεις για δεκατέσσερις μονές). Από τα υπόλοιπα ιστορικά στοιχεία, γνωρίζουμε ότι η περιοχή θα παραμείνει στις πρώτες προτιμήσεις των Αθωνιτών, ακόμη και μετά την εγκατάλειψη που ακολουθεί την αρχή της οθωμανικής κατάκτησης, αλλά και μετά τις δημεύσεις του 16^{ου} αιώνα, με εκτάσεις πολλών χιλιάδων μοδίων (βλ. βιβλιογραφία για Λήμνο).

ο Πίνακας 00.18β: Μελένικο

Από το σύνολο των αθωνικών μονών, πέντε θα είναι εκείνες που θα εμφανίσουν κτήσεις στην περιοχή, από το 14^ο αιώνα: Βατοπεδίου, Ιβήρων, Χιλανδαρίου, Ζωγράφου και Φιλοθέου. Η περιοχή και η χρονική τομή σχετίζονται ασφαλώς με το ιστορικό υπόβαθρο και τη σερβική παρουσία στη Μακεδονία. Από

τις παραπάνω μονές, μόνον η Βατοπεδίου θα διατηρήσει έναν σημαντικό αριθμό κτήσεων (9), ενώ οι υπόλοιπες θα κινηθούν μεταξύ 1 και 2.

ο **Πίνακας 00.19α: Παγγαίο - Σύμβολο**

Στις παρυφές της κοιλάδας του Στρυμόνα, η ημιορεινή περιοχή του Παγγαίου και Συμβόλου όρους θα συγκεντρώσει έναν μικρό μόνο αριθμό κτήσεων. Κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα μόνον οι Μονές Βατοπεδίου και Ιβήρων διατηρούν 1 και 3 κτήσεις αντίστοιχα, για να προστεθούν το 13^ο η Μεγίστη Λαύρα, το 14^ο οι Μονές Παντοκράτορος και Καρακάλλου, και το 15^ο η Γρηγορίου. Το σύνολο των κτήσεων ωστόσο δε θα ξεπεράσει τις 15, κατά τη φάση έξαρσης (14^{ος} αι.).

ο **Πίνακας 00.19β: Περιοχή Λιμνών**

Παρότι εντός άμεσης εμβέλειας και στο μέσον περιοχών πρώτης προτίμησης (Θεσσαλονίκη, Στρυμόνας), η Περιοχή των Λιμνών δε φαίνεται να προσελκύει από νωρίς το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των αθωνικών μονών. Μέχρι την έξαρση του 14^{ου} αιώνα, λιγότερες από 10 κτήσεις αναλογούν σε πέντε μονές, οι οποίες εμφανίστηκαν διαδοχικά: Μεγίστη Λαύρα και Βατοπεδίου (από τον 11^ο), Εσφιγμένου (από το 12^ο), και Χιλανδαρίου και Ζωγράφου (από το 13^ο). Το 14^ο αιώνα, 21 κτήσεις μοιράζονται σε δέκα μονές (επιπλέον μονές: Ιβήρων, Ξηροποτάμου, Καρακάλλου, Φιλοθέου και Ξενοφώντος), ενώ μικρή αύξηση θα σημειωθεί κατά τον επόμενο αιώνα (25 κτήσεις), με την προσθήκη των μονών Κουτλουμουσίου και Γρηγορίου.

ο **Πίνακας 00.20α: Περίχωρα Άθω**

Πρόκειται για τον άμεσο ζωτικό χώρο του Άθω, εκτός των συμβατικών ορίων της επικράτειάς του. Πέραν του ότι αποτελεί την περιοχή με την αρχαιότερη τεκμηριωμένη κτήση (βλ. σχετικό κατάλογο στο Παράρτημα), αποτελεί και λογικά

το σημείο εκκίνησης της αθωνικής «εξωστρέφειας», λόγω των εγγενών περιορισμών του κατεξοχήν αθωνικού χώρου. Διαπιστώνουμε ωστόσο από τις σχετικές κατανομές πως, παρά το γεγονός ότι σε τόσο μικρή έκταση συγκεντρώνεται ένας σημαντικός αριθμός κτήσεων (62), είναι λίγες οι μονές που συμμετέχουν. Συγκεκριμένα, το 10^ο αιώνα μόνον οι Μονές Μεγίστης Λαύρας, Ιβήρων και Ξηροποτάμου φέρονται με κτήσεις στην περιοχή, για να προστεθεί η Βατοπεδίου τον επόμενο, η Ζωγράφου και η Εσφιγμένου το 12^ο, η Χιλανδαρίου το 13^ο, η Ξενοφώντος και η Κωνσταμονίτου το 14^ο, και οι Κουτλουμουσίου, Παντοκράτορος και Αγ. Παύλου το 15^ο. Συνολικά, στη μέγιστη επέκταση των κτήσεων κατά την περίοδο μελέτης, δώδεκα μονές θα μοιράζονται 62 κτήσεις. Από αυτές, οι τρεις αρχικές (Μεγίστη Λαύρα: 19· Ιβήρων: 11· Ξηροποτάμου: 6) και η Ζωγράφου (7) θα συγκεντρώσουν μαζί πάνω από το μισό των κτήσεων, ενώ οι υπόλοιπες μονές θα μείνουν σε μικρούς αριθμούς (από μία κτήση οι Μονές Παντοκράτορος, Αγ. Παύλου και Κωνσταμονίτου· 2 κτήσεις η Ξενοφώντος· 3 κτήσεις οι Χιλανδαρίου, Κουτλουμουσίου και Εσφιγμένου· 5 κτήσεις η Βατοπεδίου). Η απουσία των υπολοίπων μονών, ειδικά για την περιοχή αυτή, πιθανόν να είναι συγκυριακή ή να οφείλεται απλώς σε έλλειψη διαθέσιμου χώρου, καθώς, η γενικότερη πυκνότητα των κτήσεων στους πρώτους «κύκλους» του αθωνικού ζωτικού χώρου, υπαγόρευσε μια σκόπιμη μεθοδολογικά «ανισορροπία», κατακερματίζοντας τις περιοχές αυτές σε πολύ μικρότερες στην πραγματικότητα επικράτειες. Κατ' αυτή την έννοια, και ο τελικός αριθμός των κτήσεων στην περιορισμένη αυτή περιοχή είναι αναλογικά πολύ ψηλός (όταν π.χ. η κοιλάδα του Στρυμόνα, που θεωρείται περιοχή με ιδιαίτερα μεγάλη πυκνότητα κτήσεων -βλ. παρακάτω- έχει λιγότερες από τις διπλάσιες, σε μία έκταση πολλαπλασίως μεγαλύτερη της συγκεκριμένης).

ο Πίνακας 00.20β: Προποντίδα

Από το σύνολο των αθωνικών καθιδρυμάτων, μόνο η Μονή Βατοπεδίου είχε ερείσματα στην περιοχή, με 3 κτήσεις κατά το 14^ο και 15^ο αιώνα. Παρόλο που η

περιοχή δείχνει να παρουσιάζει ενδιαφέρον αργότερα, κατά την περίοδο μελέτης φαίνεται να βρίσκεται εκτός άμεσης εμβέλειας (βλ. σχετικούς χάρτες).

ο **Πίνακας 00.21α: Σερβία**

Η περιοχή βρίσκεται σαφέστατα εκτός γεωγραφικής εμβέλειας, αν επρόκειτο για άμεση εκμετάλλευση. Η παρουσία κτήσεων εκεί σχετίζεται με τις δωρεές της σερβικής αριστοκρατίας και υποδηλώνει ασφαλώς διαφορετικό οικονομικό μοντέλο (βλ. ενότητες επιμέρους μονών). Από το σύνολο των αθωνικών μονών, είναι έξι που στην εκεί έξαρση του φαινομένου θα διατηρούν κτήσεις: Μεγίστη Λαύρα (5), Βατοπεδίου (1), Χιλανδαρίου (35), Αγ. Παύλου, Αγ. Παντελεήμονος (43) και Κωνσταμονίου (10). Όπως έχει αναφερθεί και σε άλλα σημεία, διατηρείται επιφύλαξη ως προς τα τελικά δεδομένα που αφορούν τις μονές Βατοπεδίου και Χιλανδαρίου, των οποίων το αρχαιακό υλικό για τους δύο τελευταίους (και σημαντικότερους ποσοτικά) αιώνες είναι ακόμη υπό έκδοση. Στην περιοχή προηγείται χρονικά η Μονή Χιλανδαρίου, με 22 κτήσεις ήδη από το 12^ο αιώνα. Γενικώς, διαπιστώνεται ότι οι μονές που σημειώνουν τους μεγαλύτερους αριθμούς ήταν εκείνες που συνδέθηκαν πιο άμεσα με τη σερβική αριστοκρατία (υπενθυμίζεται ότι διάσπαρτες σερβικές δωρεές ή ευεργεσίες από το Δουσάν δέχτηκαν και άλλες αθωνικές μονές), συνήθως λόγω εγκαταβίωσης εκεί κάποιου μέλους της. Αναλυτικότερα στοιχεία παρατίθενται στις ενότητες παρουσίασης των συγκεκριμένων μονών.

ο **Πίνακας 00.21β: Σιθωνία**

Ανήκει στον άμεσο ζωτικό χώρο του Άθω, παρά τις δυσκολίες που παρουσιάζει η περιοχή από γεωγραφική άποψη (μορφολογία ανάλογη με της αθωνικής χερσονήσου, περιορισμένες προσβάσεις παρά την άμεση γειτνίαση κ.λπ.). Πιθανότατα αυτοί οι γεωγραφικοί περιορισμοί συνιστούν την αιτία για το γεγονός ότι η περιοχή δεν είναι εξαρχής μεταξύ των άμεσων προτιμήσεων των μονών.

Ξεκινά η Μονή Ιβήρων το 10^ο αιώνα με 2 κτήσεις τις οποίες θα διατηρήσει και τον επόμενο, κατά τον οποίο θα προστεθεί και η Ξενοφώντος με 8 κτήσεις. Το 12^ο αιώνα, οι δύο μονές είναι και πάλι οι μόνες στην περιοχή, με 1 και 8 κτήσεις αντίστοιχα, ενώ μόλις από το 13^ο αιώνα ξεκινά κάποια κινητικότητα. Προστίθενται οι Μονές Μεγίστης Λαύρας (2), Χιλανδαρίου (1), Ξηροποτάμου (2), Ζωγράφου (3), ενώ η Ξενοφώντος θα διπλασιάσει τις κτήσεις της (16). Τον επόμενο αιώνα, έντεκα μονές εμφανίζουν κτήσεις στην περιοχή, διπλασιάζοντας το συνολικό αριθμό σε 52. Η κορύφωση θα έρθει κατά το 15^ο αιώνα, όπου οι δεκαέξι από τις δεκαεννέα μονές θα έχουν κτήσεις εκεί, με το συνολικό αριθμό να φτάνει τις 63. Από αυτές, ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος κατανέμεται σε δύο μονές: η Μεγίστη Λαύρα κατέχει 11 κτήσεις, ενώ η Ξενοφώντος σχεδόν τις μισές του συνόλου: 26!. Με εξαίρεση την Ξηροποτάμου που έχει 4 κτήσεις, όλες οι υπόλοιπες κυμαίνονται μεταξύ 1 και 2 κτήσεων. Γενικώς, λαμβανομένων υπόψη των παραπάνω γεωγραφικών παραμέτρων, η περιοχή παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς εκπροσωπείται η μεγάλη πλειονότητα των αθωνικών μονών. Ως προς τις μικρές συγκεντρώσεις ωστόσο, θα πρέπει να ληφθεί ίσως υπόψη και η μικρή διαθεσιμότητα επαρκούς χώρου (είναι χαρακτηριστικό ότι το σύνολο σχεδόν των κτήσεων της περιοχής συγκεντρώνεται σε τέσσερις κυρίως εστίες – βλ. σχετικούς χάρτες σε παράκτια σημεία).

ο Πίνακας 00.22α: Σκόπια

Δύο μόλις μονές, με έντονη σερβική παρουσία εντός τους, εμφανίζονται με κτήσεις στην περιοχή: οι Μονές Χιλανδαρίου και Αγ. Παντελεήμονος. Η μεν πρώτη ξεκινά το 13^ο αιώνα με 4 κτήσεις που παραμένουν σε όλη την περίοδο μελέτης (με πιθανότατη αύξηση, όταν δημοσιευτεί το σχετικό υλικό για το 14^ο και 15^ο αιώνα), ενώ η δεύτερη εμφανίζει 7 κτήσεις κατά το 14^ο και 15^ο. Και γι' αυτήν την περιοχή, που βρίσκεται σαφέστατα εκτός άμεσης εμβέλειας από τον Άθω, ισχύουν όσα έχουν επισημανθεί για τα σερβικά εδάφη (βλ. και επιμέρους ενότητες για τις συγκεκριμένες μονές).

ο **Πίνακας 00.22β: Σποράδες**

Η περιοχή ανήκει στη μεσαία κατηγορία, ως προς την εμβέλεια (βλ. «κύκλους» στους χάρτες Παραρτήματος). Όπως θα σχολιαστεί και παρακάτω, παρότι εγγύς, είναι σαφής η προτίμηση προς τη χερσαία γειτνίαση. Η περιοχή εμφανίζει κτήσεις μάλλον συγκυριακά, όπως τουλάχιστον φαίνεται ειδικά από την περίπτωση της Μεγίστης Λαύρας: οι κτήσεις της εκεί, χρονολογούνται από τα χρόνια του κτήτορα, ενώ η αυξομείωσή τους είναι οριακή (2-3-3-4-4-3 κτήσεις στις διαδοχικές τομές). Αντίστοιχα, η 1 κτήση της Μονής Καρακάλλου του 14^{ου} αιώνα, θα μείνει ως έχει και κατά το 15^ο. Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο και για τα συγκεκριμένα οικονομικά μοντέλα, φαίνεται πως η περιοχή δεν εμπίπτει στις άμεσες προτιμήσεις των αθωνικών μονών.

ο **Πίνακας 00.23α: Στρούμιτσα**

Πρόκειται για μια ακόμη περιοχή εντός των σερβικών εδαφών κατά την περίοδο μελέτης που, ως εκ τούτου, μόνο συγκυριακά θα παρουσίαζε κτήσεις. Με εξαίρεση τη δυναμική μαζική παρουσία της μονής Αγ. Παντελεήμονος, με 30 κτήσεις το 14^ο και 15^ο αιώνα (χάρη στις σερβικές δωρεές του 14^{ου}), μόνο η Ιβήρων έχει ερείσματα στην περιοχή. Οι 2 κτήσεις του 12^{ου} και 13^{ου} αιώνα θα γίνουν 13 στην έξαρση του 14^{ου}, για να μειωθούν και πάλι σε 3 κατά το 15^ο. Γενικώς, φαίνεται ότι απόσταση και το πολιτικό υπόβαθρο της εποχής καθιστούν την περιοχή εκτός των άμεσων αθωνικών προτιμήσεων.

ο **Πίνακας 00.23β: Στρυμόνας**

Πρόκειται για περιοχή που θεωρείται «παραδοσιακά» άμεση προέκταση του Άθω, ήδη από την αρχή. Παρότι ως το 12^ο αιώνα λίγες μονές έχουν ερείσματα εκεί (Μεγίστη Λαύρα και Ιβήρων από το 10^ο, Βατοπεδίου και Εσφιγμένου από τον 11^ο)

με ένα μικρό σύνολο κτήσεων (11), από το 13^ο αιώνα ξεκινά μια κινητικότητα (24 κτήσεις) που θα εκτοξευθεί τον επόμενο (121 κτήσεις). Το 15^ο αιώνα, όλες οι μονές -πλην της Διονυσίου και της Δοχειαρίου- θα έχουν εκεί κτήσεις, οι οποίες ωστόσο θα σημειώσουν οριακή μείωση από τον προηγούμενο αιώνα στους συνολικούς αριθμούς (118). Κατά της φάση έξαρσης (14^{ος}), πέντε μονές σημειώνουν διψήφιους αριθμούς κτήσεων (Βατοπεδίου, Ιβήρων, Ζωγράφου, Φιλοθέου, Αγ. Παντελεήμονος), ενώ άλλες τόσες ακολουθούν με όχι μεγάλη διαφορά, και μόλις έξη μονές μένουν σε χαμηλά επίπεδα με 1 ως 3 κτήσεις.

Γενικώς, πρόκειται για μία περιοχή στην άμεση εμβέλεια του Άθω, με επάρκεια χώρου και εξαιρετική μορφολογία, γνωστή επίσης για την υψηλή της παραγωγικότητα. Υπάρχει έτσι άμεση σχέση των ιδιαίτερων αυτών χαρακτηριστικών της με τις επιμέρους και τις συνολικές κατανομές των κτήσεων.

ο Πίνακας 00.24: Crna Reka

Μια ακόμη περιοχή στη σερβική ενδοχώρα, με συγκυριακές κτήσεις. Εντοπίζονται 20 κτήσεις της Μονής Αγ. Παντελεήμονος, οι οποίες οφείλονται σε συγκεκριμένη ομάδα δωρεών (βλ. σχετική ενότητα για τη μονή). Ξεκινούν από το 14^ο αιώνα και καταγράφονται και το 15^ο. Και εκεί, όπως και στις υπόλοιπες σερβικές περιοχές, οι κτήσεις αυτές θα είναι εφήμερες, όπως έχει επισημανθεί στις επιμέρους παρουσιάσεις των μονών, και όπως θα συνοψιστεί παρακάτω.

B. Ειδολογικές

Η ειδολογική κατανομή, με βάση τα κύρια είδη κτήσεων, έχει ως εξής:

- **Πίνακας 00.25** («πίτα»): Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων, συνολικά
Αποδίδονται σε «πίτα» οι κατανομές ανά κύριο τύπο, επί συνόλου κτήσεων.
Με εξαίρεση τους μονοψήφιους αριθμούς στα *Αδιάγνωστα* (4) και τα *Άλλα* (5), οι

κατανομές στους υπόλοιπους επτά τύπους είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες. Οι τρεις από τους τύπους αυτούς σημειώνουν διψήφιους αριθμούς ως εξής: *Αστικές κτήσεις*: 36, *Αυτούργια*: 13, *Εγκαταστάσεις*: 43.

Από την άλλη πλευρά, οι υπόλοιποι τέσσερις τύποι κυριαρχούν με τριψήφιους αριθμούς: *Μονύδρια/Ναοί*: 290, *Χωριά*: 197, *Γαίες*: 163, *Συνδυασμοί χρήσεων*: 152.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί στη Μεθοδολογία, τα *Μονύδρια/Ναοί* είναι μία συμβατική κατηγορία, σκόπιμα διαφοροποιημένη προκειμένου να καταγραφούν τυχόν θρησκευτικές λειτουργίες μιας κτήσης, ώστε να αναδειχθούν ή έστω να υποδηλωθούν παράλληλοι χαρακτήρες, πλην του σαφώς οικονομικού. Στην πράξη, ωστόσο, παρατηρώντας και τις παράλληλες πληροφορίες των εγγραφών του καταλόγου, διαπιστώνει κανείς ότι ο τύπος αυτός δεν είναι μονοδιάστατος. Ιδίως όταν πρόκειται για κτήση στην ύπαιθρο (όχι δηλαδή αστική), φαίνεται να παρουσιάζει λειτουργικές ομοιότητες με το *Συνδυασμό χρήσεων*.

Γενικώς, οι παραπάνω κατανομές υπογραμμίζουν τον έντονα αγροτικό χαρακτήρα των κτήσεων αυτών (και της οικονομίας γενικότερα). Δίνεται έμφαση στην πυρηνική οργάνωση της κτήσης (αν δεχτούμε τη λειτουργία ενός ναού ως κέντρου, κατά τα μεταγενέστερα παραδείγματα),¹⁷¹ της οποίας η άμεση αγροτική αξιοποίηση αποτελεί βασικό ζητούμενο (βλ. τύπος *Γαίες*). Ακόμη και οι *Συνδυασμοί χρήσεων* αναφέρονται στην αγροτική παραγωγή, με τη διαφορά ότι υποδηλώνουν και δράσεις δευτερογενούς τομέα. Τέλος, τα *Χωριά* συμπληρώνουν τον ίδιο χαρακτήρα, αν και η πλειονότητά τους χωροθετείται στα σερβικά εδάφη, όπου η όλη φιλοσοφία της κατοχής και εκμετάλλευσης απηχεί διαφορετικά πρότυπα, προσανατολισμένα, όπως ήδη υποστηρίχτηκε (βλ. ενότητες για σχετικές μονές), σε μια πιο φεουδαρχική σύλληψη όπου κυριαρχεί το δικαίωμα κάρπωσης.

Στον αντίποδα, οι μικροί αριθμοί των τριών άλλων τύπων, παρότι αυτοί δεν είναι ασυνήθιστοι σε όλη τη διάρκεια της περιόδου μελέτης, αντανakλούν εκ πρώτης ένα ίσως μειωμένο ενδιαφέρον για άλλα οικονομικά μοντέλα (τα *Αυτούργια* και κυρίως οι *Εγκαταστάσεις* σχετίζονται συχνά με διαδικασίες

---

171 Βλ. ενδεικτικά: Μερτζιμέκης.

επεξεργασίας και μεταποίησης των αγροτικών προϊόντων, προάγοντας την οικονομία στο δευτερογενή και, ενδεχομένως, τριτογενή τομέα)· ομοίως και οι *Αστικές κτήσεις* (μη θρησκευτικού χαρακτήρα). Ωστόσο αυτό ισχύει μόνο από άποψη απόλυτων αριθμών και όχι ποσοστών, όπως θα φανεί παρακάτω.

Η κατανομή των κτήσεων στο γεωγραφικό χώρο με βάση τους κύριους τύπους, αποδίδεται οπτικά και στους Χάρτες 00.08-00.14.

- **Πίνακας 00.26** (πίνακας και μπάρες): Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων ανά χρονική τομή

Αποδίδονται οι παραπάνω τύποι στη χρονική τους εξέλιξη. Κατ' αρχάς, παρατηρούμε ότι οι περισσότεροι τύποι (πλην *Αστικών κτήσεων*, *Εγκαταστάσεων* και *Άλλων*) εκπροσωπούνται ήδη από την αρχή της περιόδου, σημειώνοντας γενικώς σταδιακή αύξηση. Στην εξέλιξη αυτή παρατηρούμε το εξής μοτίβο: Διπλασιασμός από το 10^ο στον 11^ο αιώνα, μικρότερη (κατά το ήμισυ) αύξηση κατά το 12^ο, διαδοχικοί διπλασιασμοί κατά το 13^ο και 14^ο και μικρότερη αύξηση κατά το 15^ο.

Αν προσπεράσουμε τους αριθμούς κατά την περίοδο μέχρι το 13^ο αιώνα, και σταθούμε στη μετάβαση από το 13^ο στο 14^ο, που θεωρείται το σημείο έξαρσης του φαινομένου, αλλά και στην εξέλιξή του κατά τον επόμενο, παρατηρούμε τα εξής:

Πρώτον, η κορύφωση του φαινομένου, τόσο σε επιμέρους τύπους όσο και σε σύνολα αριθμών είναι εντυπωσιακή,, αν και για συγκεκριμένους τύπους (*Μονύδρια/Ναοί*, *Γαίες*, *Χωριά*) η έντονη αυξητική τάση έχει ήδη ξεκινήσει από το 13^ο αιώνα. Εξετάζοντας προσεκτικότερα την έξαρση, διαπιστώνουμε ότι στους «αναμενόμενους» τύπους (*Μονύδρια/Ναοί*, *Χωριά*, *Γαίες*, *Συνδυασμοί χρήσεων*) η αριθμητική αύξηση είναι μεν σημαντική, ωστόσο από ποσοστιαία άποψη κινείται μεταξύ διπλασιασμού και τριπλασιασμού (με τα *Μονύδρια/Ναούς* να έχουν τα πρωτεία: από 89 σε 273 κτήσεις). Τα ποσοστά όμως είναι πολύ μεγαλύτερα (αν και οι τελικοί αριθμοί μικροί, γι' αυτό και λανθάνουν της προσοχής) σε άλλους τύπους, όπως: *Αστικές κτήσεις* (από 3 αυξάνουν σε 20), *Αυτούργια* (από 2 σε 11), *Εγκαταστάσεις* (από 5 σε 32). Σε συνέχεια αυτής της παρατήρησης, είναι

ενδιαφέρον ότι, κατά το 15^ο αιώνα, ενώ παρατηρείται ανακοπή του ρυθμού αύξησης ή και οριακή ύφεση σε κάποιους από τους «αναμενόμενους» τύπους (με εξαίρεση τα *Χωριά*, των οποίων η αύξηση οφείλεται στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία των σερβικών δωρεών), στους άλλους τύπους η ποσοστιαία αύξηση είναι αξιόλογη (*Αστικές κτήσεις*: από 20 σε 32, *Εγκαταστάσεις*: από 32 σε 40). Η «υπόγεια» αυτή αυξητική τάση των «μη αναμενόμενων» τύπων, ενδεχομένως υποδηλώνει μια κάποια αλλαγή στις γενικότερες οικονομικές αντιλήψεις, στο τέλος πλέον της περιόδου μελέτης.

- **Πίνακας 00.27** (πίνακας): Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων ανά μείζονα περιοχή

Αποδίδονται σε πίνακα διασταύρωσης στοιχείων, οι κύριοι τύποι κτήσεων κατανεμημένοι ανά μείζονα περιοχή. Ως προς τα σχετικά σύνολα για κάθε άξονα, έγινε ήδη λόγος παραπάνω. Πριν καν εξεταστούν οι αριθμητικές κατανομές, είναι έκδηλη οπτικά η διασπορά του τύπου *Μονύδρια/Ναοί*. Από το σύνολο των μείζονων περιοχών, μόνο στη Βλαχία δεν καταγράφεται, αν και αυτό μπορεί να οφείλεται απλώς σε έλλειψη στοιχείων και όχι σε πραγματική απουσία του τύπου. Είναι δηλαδή ο μόνος τύπος που έχει σχεδόν πλήρη εκπροσώπηση στο σύνολο των περιοχών κτήσεων.

Παραβλέποντας τους αριθμούς καθαυτούς και εξετάζοντας μόνο την εκπροσώπηση των τύπων στις διάφορες περιοχές, παρατηρούμε ότι, πέραν των υπόλοιπων πολυπληθέστερων τύπων (*Γαίες*, *Συνδυασμοί χρήσεων*, *Χωριά*), των οποίων οι ποσότητες επιτρέπουν και μια αρκετά καλή διασπορά στο χώρο, και ο τύπος *Εγκαταστάσεις* έχει εξίσου καλή κατανομή. Αναλυτικά: *Γαίες*: 163 κτήσεις σε 18 περιοχές· *Συνδυασμοί χρήσεων*: 152 κτήσεις σε 7 περιοχές· *Χωριά*: 197 κτήσεις σε 16 περιοχές· *Εγκαταστάσεις*: 40 κτήσεις σε 13 περιοχές. Σχετικά καλή κατανομή έχουν και οι *Αστικές κτήσεις*, όπου οι μόλις 36 κτήσεις κατανέμονται σε 11 περιοχές. Οι υπόλοιποι τρεις τύποι (*Αδιάγνωστα*, *Αυτούργια*, *Άλλα*) δεν εμφανίζουν αξιόλογα αποτελέσματα.

Αντίστοιχα, μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τις κατανομές με βάση την κάθε μείζονα περιοχή. Εστιάζοντας στις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις, επιβεβαιώνουμε ξανά τα περί «τυπικού» ζωτικού χώρου του Άθω, καθώς οι κυρίαρχοι τύποι συγκεντρώνονται στις συγκεκριμένες περιοχές που οριοθετούν αυτό το χώρο. Συγκεκριμένα, τα *Μονύδρια/Ναοί*, οι *Γαίες* και οι *Συνδυασμοί χρήσεων*, συγκεντρώνονται κυρίως στις περιοχές: Δυτική Χαλκιδική, Λήμνος, Περίχωρα Άθω, Σιθωνία, Στρυμόνας. Στις περιοχές αυτές συγκεντρώνονται συνδυαστικά και οι τρεις παραπάνω τύποι σε μεγάλους αριθμούς. Πέραν αυτών, ενδιαφέρουσες συγκεντρώσεις χωριστά σε διάφορους τύπους εμφανίζονται και σε άλλες περιοχές, όπως π.χ. πολλά Μονύδρια/Ναοί (31) στη Θεσσαλονίκη, Χωριά στο Στρυμόνα και τη Δυτική Χαλκιδική (πέραν των σερβικών εδαφών, όπως φάνηκε παραπάνω) κ.λπ.

Οι κατανομές στο συνδυασμό των δύο αξόνων προβάλλουν τελικά το βασικό αθωνικό χώρο αλλά και το οικονομικό μοντέλο (βλ. παραπάνω).

Η κατανομή των κύριων τύπων κτήσεων στο γεωγραφικό χώρο αποδίδεται οπτικά στο Χάρτη 00.02.

- **Πίνακες 00.28 – 00.33** (πίνακες): Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων ανά μείζονα περιοχή, για κάθε χρονική τομή χωριστά

Αποδίδονται οι κύριοι τύποι κτήσεων κατανεμημένοι σε καθεμία από τις μείζονες περιοχές, όπως παραπάνω, αλλά σε χωριστό πίνακα για κάθε χρονική τομή.

Επιγραμματικά, στεκόμαστε στα εξής:

- **Πίνακας 00.28 (10^{ος} αιώνας):** Κυριαρχούν οι *Συνδυασμοί χρήσεων* και οι *Γαίες* στα Περίχωρα του Άθω.
- **Πίνακας 00.29 (11^{ος} αιώνας):** Ομοίως, ξεχωρίζουν οι *Συνδυασμοί χρήσεων* και οι *Γαίες* στα Περίχωρα του Άθω, καθώς και οι *Συνδυασμοί χρήσεων* στη Δυτική Χαλκιδική.
- **Πίνακας 00.30 (12^{ος} αιώνας):** Ξεχωρίζουν (ωστόσο σε στασιμότητα) οι *Συνδυασμοί χρήσεων* και οι *Γαίες* στα Περίχωρα του Άθω, ενώ

αυξάνουν οι *Συνδυασμοί χρήσεων* στη Δυτική Χαλκιδική και εμφανίζονται μαζικά *Χωριά* στη Σερβία.

- **Πίνακας 00.31 (13^{ος} αιώνας):** Εξακολουθούν τα παραπάνω, ενώ εισάγονται δυναμικά νέες περιοχές: η Θεσσαλονίκη και ο Στρυμόνας με πολλά *Μονύδρια/Ναούς*, τα οποία αυξάνουν αισθητά και στα Περίχωρα του Άθω.
- **Πίνακας 00.32 (14^{ος} αιώνας):** Μεγάλη έξαρση στα *Μονύδρια/Ναούς*, που πλέον εκπροσωπούνται με σημαντικούς αριθμούς σε κάθε σχεδόν περιοχή (πλην της Βλαχίας). Σημαντική αύξηση του *Συνδυασμού χρήσεων* σε Λήμνο, Σιθωνία και Ανατολική Χαλκιδική, και κατακόρυφη αύξηση των *Χωριών* τόσο στα σερβικά εδάφη όσο και σε περιοχές όπως ο Στρυμόνας.
- **Πίνακας 00.33 (15^{ος} αιώνας):** Ανάλογη περίπτωση είναι η εικόνα κατά το 15^ο αιώνα, με μικρές διαφορές: Στις ίδιες σχεδόν περιοχές, παρατηρείται γενική μικρή μείωση στα *Μονύδρια/Ναούς*, μικρή αύξηση στις *Γαίες* και στους *Συνδυασμούς χρήσεων*, και σημαντικότερη αύξηση στα *Χωριά* (Σερβία).

- **Πίνακας 00.34 (καμπύλες):** Καμπύλες εξέλιξης κύριων τύπων κτήσεων στις χρονικές τομές

Αποδίδεται η χρονική εξέλιξη των κτήσεων κάθε τύπου χωριστά. Με εξαίρεση τους συμπληρωματικούς τύπους (*Αδιάγνωστα* και *Άλλα*) που καταγράφονται για στατιστικούς κυρίως λόγους, οι υπόλοιποι επτά τύποι διακρίνονται σε δύο ομάδες. Και οι δύο -με εξαίρεση τον τύπο *Μονύδρια/Ναοί* που καταγράφει μικρή ύφεση κατά το 15^ο αιώνα, και τις *Αστικές κτήσεις* που έχουν μια μικρή διακύμανση μεταξύ 11^{ου} και 13^{ου}- όλοι οι τύποι σημειώνουν σταθερά αυξητική πορεία σε όλη την περίοδο μελέτης. Η διαφοροποίηση των δύο ομάδων έγκειται στο ρυθμό ανόδου. Συγκεκριμένα: η πρώτη ομάδα (*Συνδυασμοί χρήσεων* και *Χωριά*) σημειώνει ιδιαίτερα ομαλή αύξηση από την αρχή, με μια σχετικά ευδιάκριτη ένταση μεταξύ

13^{ου} και 14^{ου} αιώνα. Η δεύτερη ομάδα, σημειώνει έντονη κορύφωση είτε από το 13^ο (*Μονύδρια/Ναοί, Γαίες*) είτε από το 14^ο αιώνα (*Αυτούργια, Αστικές κτήσεις, Εγκαταστάσεις*).

Προσπερνώντας τη γενική φάση έξαρσης του 14^{ου} αιώνα, έχει ενδιαφέρον να σταθεί κανείς στη μεταβατική περίοδο του 15^{ου}. Είναι καταρχάς σημαντικό να επισημανθεί ότι όλοι σχεδόν οι τύποι, στην ιδιάζουσα αυτή χρονική συγκυρία σημειώνουν αυξητική πορεία. Εξετάζοντας δε το ρυθμό αύξησης στον κάθε τύπο χωριστά, παρατηρούμε ότι οι τρεις «παραδοσιακοί» τύποι (*Μονύδρια/Ναοί, Γαίες, Συνδυασμοί χρήσεων*) μειώνουν αισθητά την ένταση της καμπύλης. Αντίθετα, οι «μη αναμενόμενοι» (όπως χαρακτηρίστηκαν σε προηγούμενο σημείο) τύποι (*Αυτούργια, Αστικές κτήσεις και Εγκαταστάσεις*), παρότι με μικρότερη επίσης ένταση από το 14^ο αιώνα, μένουν σε ψηλό ρυθμό ανάπτυξης. Όπως επισημάνθηκε νωρίτερα, το γεγονός αυτό πιθανότατα σχετίζεται με την αρχή μιας κάποιας διαφοροποίησης των οικονομικών μοντέλων.

Γ. Ποιοτικές

Ποιοτική κατανομή των κτήσεων, όπου αποδίδονται ποσοτικά σε γραφήματα (πίτες) οι κτήσεις με βάση την κατηγορία μεγέθους τους.

- Πίνακας 35: Τάξεις μεγέθους των αθωνικών κτήσεων

Στο σύνολο των ποσοτικών δεδομένων για όλες τις αθωνικές κτήσεις, παρατηρείται ιδιαίτερα μεγάλο ποσοστό αδιάγνωστου μεγέθους. Κάτι λιγότερο από τις μισές κτήσεις (412 από 903) ανήκουν α' αυτή την κατηγορία, ενώ οι υπόλοιπες κατανέμονται ως εξής:

κάτω των 100 μοδίων: 65 κτήσεις

μεταξύ 100 και 500 μοδίων: 76 κτήσεις

μεταξύ 500 και 2.000 μοδίων: 85 κτήσεις

άνω των 2.000 μοδίων: 265 κτήσεις

Με δεδομένο το μεγάλο αριθμό *Χωριών* (194), είναι αναμενόμενες παρόμοιες συγκεντρώσεις στη μέγιστη κατηγορία, αν και ο αριθμός των κτήσεων αυτών δεν περιλαμβάνει και επιπλέον 71 κτήσεις άλλων τύπων. Γενικώς, με εξαίρεση την ειδική κατηγορία των *Χωριών*, οι κατηγορίες βάσει μεγέθους εκπροσωπούνται αρκετά ισορροπημένα.

Στη χρονική τους εξέλιξη, οι κατανομές των κτήσεων δίνουν μια διαφορετική εικόνα, ιδίως κατά την πρώτη περίοδο όπου δεν έχουν ακόμη συντελεστεί οι μαζικές δωρεές χωριών στα σερβικά εδάφη. Μέχρι και το 12^ο αιώνα, η τεκμηριωμένη αριθμητική υπεροχή των κτήσεων της μέγιστης κατηγορίας μεγέθους σχετίζεται με όντως μεγάλες κτήσεις, οι οποίες κατά κανόνα αποτελούν προϊόν παραχώρησης. Κατά τους τρεις πρώτους αιώνες, παρατηρείται μεν μια ομαλή αυξητική πορεία, με τις μεγάλες κτήσεις ωστόσο σε επίπεδο διπλάσιο των υπολοίπων. Παρόμοια θα είναι η εικόνα κατά το 13^ο αιώνα, με τη διαφορά ότι η διαφορά των μεγάλων κτήσεων από τις υπόλοιπες μεγαλώνει, και προφανώς οφείλεται, ως ένα βαθμό, στις πρώτες μαζικές δωρεές χωριών.

Στην έξαρση του 14^{ου} αιώνα, παρατηρείται γενικός διπλασιασμός σε κάθε κατηγορία, ενώ τριπλασιάζονται οι κτήσεις αδιάγνωστου μεγέθους. Ανάλογη θα είναι η εικόνα και κατά τον τελευταίο αιώνα, το 15^ο, με τη μεγάλη κατηγορία και τα *Αδιάγνωστα* να αυξάνουν λίγο ακόμη.

Με δεδομένο το μεγάλο αριθμό *Αδιάγνωστων* κτήσεων, τα συνολικά στατιστικά δίνουν μια σαφή αλλά όχι ολοκληρωμένη εικόνα ως προς τα μεγέθη. Ωστόσο, ακόμη και αν δεχτούμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των *Αδιάγνωστων* ανήκει στις μικρότερες κατηγορίες, είναι σχεδόν βέβαιο ότι η πραγματική τελική κατανομή θα εξισορροπηθεί και πάλι ως προς την παρούσα εικόνα, αφού και πάλι ο αριθμός των *Χωριών* αναμένεται να αυξηθεί, μετά τη δημοσίευση του αρχείου της Μονής Χιλανδαρίου για το 14^ο και 15^ο αιώνα, εποχή κατά την οποία γνωρίζουμε εμμέσως ότι έλαβαν χώρα δωρεές χωριών σε σερβικά εδάφη, κατά το πρότυπο άλλων μονών.

Γενικώς, παρατηρείται ότι, χωρίς να υποτιμάται η μικρή κτήση, οι συγκεντρώσεις δείχνουν μια έμφαση στις κτήσεις της μέγιστης κατηγορίας αλλά

και της αμέσως επόμενης, καθώς δύο αυτές μαζί, σχεδόν ισορροπούν έναντι των *Αδιάγνωστων* (350 προς 412). Κατά κανόνα, κτήσεις τέτοιων μεγεθών δεν αποτελούν προϊόν αγοράς αλλά παραχώρησης – δωρεάς. Από την άλλη, αν εξαιρεθεί η ειδική κατηγορία των *Χωριών*, τα μεγέθη δεν αποκλίνουν ιδιαίτερα, δίνοντας αρκετά αρμονικές κατανομές.

Η κατανομή των κατηγοριών μεγέθους των κτήσεων στο γεωγραφικό χώρο αποδίδεται οπτικά ως εξής: Συνολικά στο Χάρτη 00.03 και αναλυτικά ανά κατηγορία μεγέθους, στους Χάρτες 00.15-00.19.

2.γ: Ανακεφαλαίωση

Η καταγραφή των αθωνικών κτήσεων, βάσει της μεθοδολογίας που συγκροτήθηκε και τελικά υιοθετήθηκε, απέδωσε 903 μονάδες για το σύνολο των μονών. Όπως επισημάνθηκε σε αρκετά σημεία, τα ποσοτικά δεδομένα πιθανότατα θα τροποποιηθούν όταν εκδοθεί το σύνολο των βυζαντινών εγγράφων των Μονών Βατοπεδίου και Χιλανδαρίου. Ωστόσο, θεωρούμε πως, τηρουμένων των αναλογιών, οι σχέσεις και οι κατανομές δεν πρόκειται να αλλάξουν δραματικά.

Η οργάνωση των δεδομένων και η εξαγωγή των θεματικών στατιστικών πραγματοποιήθηκε βάσει της παραπάνω μεθοδολογίας, η οποία με τη σειρά της κινείται στους βασικούς άξονες της ιστορικο-γεωγραφικής προσέγγισης και ανάλυσης, δηλαδή το *χώρο* και το *χρόνο*, συνεπικουρούμενους από την κατάταξη σε *είδος* και *ποιότητα*. Τα τελευταία, όπως περιγράφηκαν στην Τεχνική Καταγραφή, αποδίδουν το μεν πρώτο τον κύριο τύπο (και άρα λειτουργία) της κάθε κτήσης, ενώ το δεύτερο την τάξη μεγέθους βάσει έκτασης.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι συμπληρωματικά στοιχεία των πηγών για τις κτήσεις αυτές, ασφαλώς καταγράφηκαν (και μάλιστα σε χωριστά πεδία, όπου αυτό ήταν δυνατό), αν και δε στάθηκαν ικανά να στηρίξουν χωριστές κατηγοριοποιήσεις. Αναφερόμαστε σε στοιχεία όπως: ειδικοί τύποι κτήσεων, προέλευση κτήσεων, προέλευση δωρητών κ.λπ., τα οποία εκτίθενται ενδεικτικά σε συγκεκριμένες ενότητες.¹⁷² Οι κατηγοριοποιήσεις αυτές αποδίδονται ως αφορμή για μελλοντική περαιτέρω ανάλυση των δεδομένων, ιδίως σε συνδυασμό με παράλληλες και κυρίως μεταγενέστερες πηγές.

Συγκριτική θεώρηση του φαινομένου σε επίπεδο μονών, αποδίδεται με αρκετές από το σύνολο των παρακάτω οπτικοποιήσεων (κατά βάση: αρ. 2, 4, 10-24), ενώ αναλυτική παρουσίαση των δεδομένων κάθε μονής χωριστά γίνεται στον Τόμο Γ.

---

172 Οι ειδικοί τύποι κτήσεων, νοούμενοι ως περαιτέρω ανάλυση των κύριων τύπων, όπου διατίθενται οι σχετικές πληροφορίες, αποδίδονται ενδεικτικά στο Παράρτημα II (Ειδικοί Κατάλογοι), αρ. 03. Όσον αφορά δε τις άλλες κατηγοριοποιήσεις, αυτές αποδίδονται ενδεικτικά σε πίνακες της Γεωγραφικής Ανάλυσης της Μονής Αγ. Παύλου (Πίνακες 14.13 και 14.14), όπου και σχολιάζονται.

Ως προς τη χρονική παράμετρο, οι αθωνικές κτήσεις ξεκινούν ήδη από την πρώτη περίοδο της Αθωνικής Πολιτείας, και μάλιστα πριν το πρώτο επίσημο Καταστατικό της (βλ. Ενότητες Γεωγραφικής Ανάλυσης Μονών Μ. Λαύρας και Ξηροποτάμου, καθώς επίσης και Παράρτημα II, Κατάλογος 02). Το 10^ο αιώνα, παρόλο που τα στοιχεία τεκμηριώνουν την ύπαρξη και λειτουργία αρκετών ήδη μονών, θα είναι μόνο τρεις εκείνες που θα ξεπεράσουν τα σύνορα της επικράτειας, αποκτώντας κτήσεις εκτός αυτής: Μεγίστη Λαύρα, Ιβήρων και Ξηροποτάμου. Ο αρχικός αριθμός των 57 τεκμηριωμένων κτήσεων θα διπλασιαστεί τον επόμενο αιώνα (110), μοιρασμένος ωστόσο σε 8 μονές. Στους επόμενους δύο αιώνες, αν και ο αριθμός των μονών που συμμετέχουν θα παραμείνει σχεδόν ο ίδιος, οι κτήσεις θα τριπλασιαστούν, φτάνοντας τις 306 το 13^ο. Η έξαρση του φαινομένου, γενικώς και ειδικώς ανά μονή, τοποθετείται στο 14^ο αιώνα, όπου οι κτήσεις υπερδιπλασιάζονται (783), με όλες τις αθωνικές μονές να εκπροσωπούνται πλέον. Τέλος, ο 15^{ος} αιώνας, στους συνολικούς αριθμούς σημειώνει επίσης μια κάποια αύξηση, αν και κατά κανόνα, σε ειδικό επίπεδο, θεωρείται μάλλον περίοδος στασιμότητας ή και οριακής ύφεσης. Ο λόγος αυτής της διπλής όψης είναι ότι ορισμένες μονές είχαν την τύχη να ευεργετηθούν ιδιαίτερα από την πολιτική συγκυρία της εποχής και, αξιοποιώντας τα ερείσματά τους κυρίως στη σερβική αριστοκρατία, να προικοδοτηθούν με ένα σημαντικό αριθμό κτήσεων στη σερβική επικράτεια, ανεβάζοντας έτσι το συνολικό μέσον όρο, όταν οι επιμέρους αριθμοί σε άλλες μονές σημειώνουν μείωση.

Από άποψη γεωγραφική, όπως αυτή αποτυπώνεται στα δεδομένα καταγραφής, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η επέκταση του ζωτικού χώρου του Άθω στη χρονική της εξέλιξη. Ήδη από το 10^ο αιώνα οριοθετείται αυτό που θα ονομάσουμε «τυπικό» ζωτικό αθωνικό χώρο. Πρόκειται για μια ζώνη αποτελούμενη από ένα σύνολο διακριτών περιοχών σχετικά υψηλής παραγωγικότητας και στην άμεση εμβέλεια του Άθω: η περίμετρος της Χαλκιδικής δυτικά ως τη Θεσσαλονίκη και ανατολικά ως την κοιλάδα του Στρυμόνα, με ακραία σημεία προς νότο τη Λήμνο και τις Σποράδες. Από κει κι έπειτα, η περιοχή αυτή θα διευρύνεται σε «κύκλους», οι οποίοι θα τείνουν ενίοτε προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση, ανάλογα με τη εκάστοτε συγκυρία. Σημαντικό κεφάλαιο

στη γεωγραφική επέκταση του ζωτικού χώρου αποτελούν οι δωρεές στη Σερβία, ιδίως κατά το 14^ο και 15^ο αιώνα, με τις οποίες ο χάρτης κτήσεων αλλάζει ριζικά προς τα βορειοδυτικά. Κατά τα άλλα, αν εξαιρεθεί αυτή η περιοχή, ο χώρος των αθωνικών κτήσεων μοιάζει απλώς να δοκιμάζει τα όριά του, βαθμηδόν, σε ένα εύρος από την Κεντρική Μακεδονία μέχρι την Προποντίδα και την Κωνσταντινούπολη. Εξαίρεση αποτελεί μία πρώιμη κτήση στα εδάφη της Βλαχίας, προπομπός των μεταγενέστερων κτήσεων των αθωνικών καθιδρυμάτων, ιδίως μετά τις μεταρρυθμίσεις του Σελήμ Β (1568/69).

Ως προς τους κύριους τύπους, παρατηρείται μια σαφής αριθμητική υπεροχή των «παραδοσιακότερων» απ' αυτούς (*Μονύδρια/Ναοί, Γαίες, Συνδυασμοί χρήσεων* αλλά και *Χωριά*), έναντι των υπολοίπων (*Αστικές κτήσεις, Αυτούργια, Εγκαταστάσεις*). Μια υπεροχή η οποία ξεπερνά κατά πολύ τη λογική αναλογία: (π.χ. δεν είναι λογικό να αντιστοιχεί ένας μύλος για κάθε καλλιεργήσιμη έκταση). Ωστόσο, με μια προσεκτικότερη ματιά, αναδεικνύεται μια «υπόγεια» δυναμική της δεύτερης ομάδας τύπων, ιδίως κατά το τέλος της περιόδου μελέτης, εκφρασμένη όχι τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο σε ποσοστά, η οποία υποδηλώνει πιθανότατα μια τάση ανανέωσης των οικονομικών μοντέλων (βλ. Συζήτηση).

Όσον αφορά τα μεγέθη των κτήσεων, (αν και με τις μισές εξ αυτών χαρακτηρισμένες ως *Αδιάγνωστες*) υπερερεί με διαφορά η πολύ μεγάλη γαιοκτησία, με αριθμούς στους οποίους σημαντικό ρόλο παίζουν ασφαλώς οι μαζικές δωρεές χωριών στα σερβικά εδάφη. Ακόμη όμως και χωρίς αυτά, οι δύο μεγαλύτερες κατηγορίες συγκεντρώνουν τους μεγαλύτερους αριθμούς κτήσεων.

Ανακεφαλαιώνοντας, στο σύνολο της χωροχρονικής και ποιοτικής αποτίμησης των δεδομένων των αθωνικών κτήσεων, φαίνεται να ισχύει η γενική παρατήρηση ότι, μετά την αρχική «οριοθέτηση» του «τυπικού» ζωτικού χώρου του Άθω, υπάρχει μια σταθερή εξέλιξη με θετικό πάντα πρόσημο, αξιοποιώντας τα κατάλληλα στοιχεία της εκάστοτε ιστορικής συγκυρίας (διατήρηση κτήσεων σε περιόδους κρίσης, επέκταση στη Σερβία μεσούσης της οθωμανικής προέλασης, νέες κτήσεις στην ελεύθερη Λήμνο του 15^{ου} αιώνα κ.λπ.). Τα είδη των κτήσεων φαίνεται να απηχούν τις ισχύουσες οικονομικές αντιλήψεις, με έμφαση στον πρωτογενή τομέα, ενώ στη μεταβατική

περίοδο του 15^{ου} αι. αρχίζουν να διαφαίνονται κάποιες αλλαγές. Σημαντικό στοιχείο είναι ασφαλώς και τα *Μονύδρια/Ναοί* που δημιουργούν λειτουργικούς πυρήνες, δίνοντας έτσι προϋποθέσεις για περαιτέρω μελλοντική εξέλιξη. Συναφή με τα είδη των κτήσεων είναι, ως ένα βαθμό, και τα μεγέθη τους, τα οποία θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια περαιτέρω τυποποίηση ως προς τις χρήσεις. Ενδεικτικά: οι μεγάλες κτήσεις, αν είναι χωριά -ιδίως απομακρυσμένα- συνεισφέρουν κυρίως σε χρήμα, ενώ αν είναι καλλιεργήσιμες γαίες, συμβάλλουν στην τροφοδοσία των μονών και σε ανταλλαγή-πώληση του πλεονάσματος. Οι μικρές κτήσεις, από την άλλη, επικεντρωμένες κατά κανόνα σε άλλου είδους καλλιέργειες (αμπέλια, οπωρώνες, ελαιώνες), αν μιν είναι εντός άμεσης εμβέλειας, τροφοδοτούν τις μονές, αν όχι, είτε προχωρούν στο δευτερογενή τομέα (επεξεργασία - τυποποίηση) είτε διοχετεύονται στις τοπικές αγορές, δημιουργώντας ερείσματα και δεσμούς με τις τοπικές κοινωνίες. Κομβικά σημεία στη διαδρομή φαίνεται να είναι αφενός ο 10^{ος} αιώνας, όπου τίθενται τα θεμέλια του φαινομένου από άποψη όχι μόνο θεσμική αλλά και χωρική, καθώς και οι δύο τελευταίοι: ο 14^{ος} με τη μεγάλη έξαρση των κτήσεων, ποσοτικά και ποιοτικά, και ο 15^{ος} που φαίνεται να κυοφορεί τις αλλαγές οι οποίες θα δρομολογηθούν ουσιαστικά μετά τα μέσα του 16^{ου}, ωθημένες από το νέο ιστορικό και θεσμικό πλαίσιο· αλλαγές οι οποίες, με τη σειρά τους, μεταβάλλουν δραστικά τις κατανομές και το χάρτη του φαινομένου.

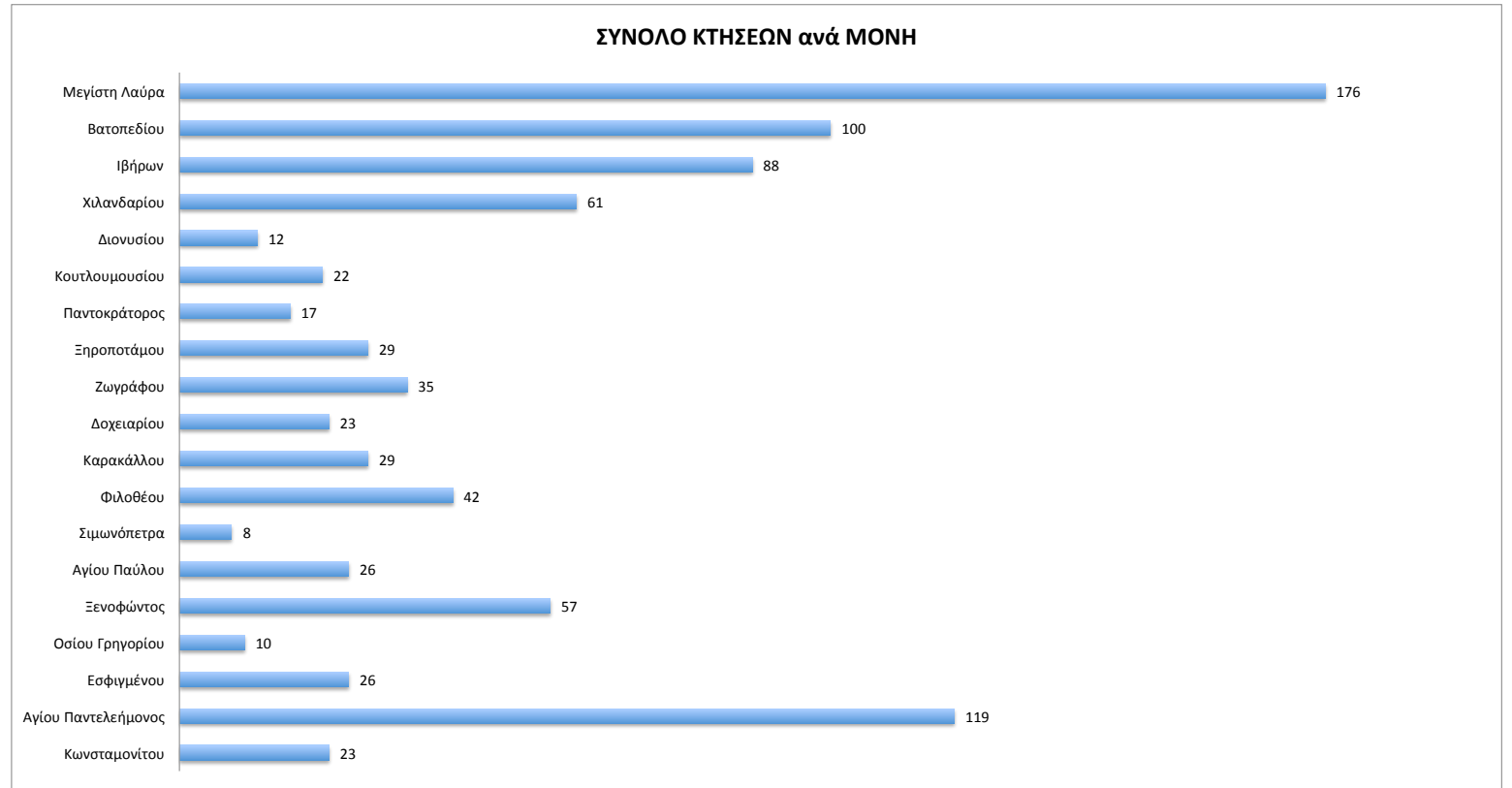
2.δ: Πίνακες και Χάρτες Κατανομών

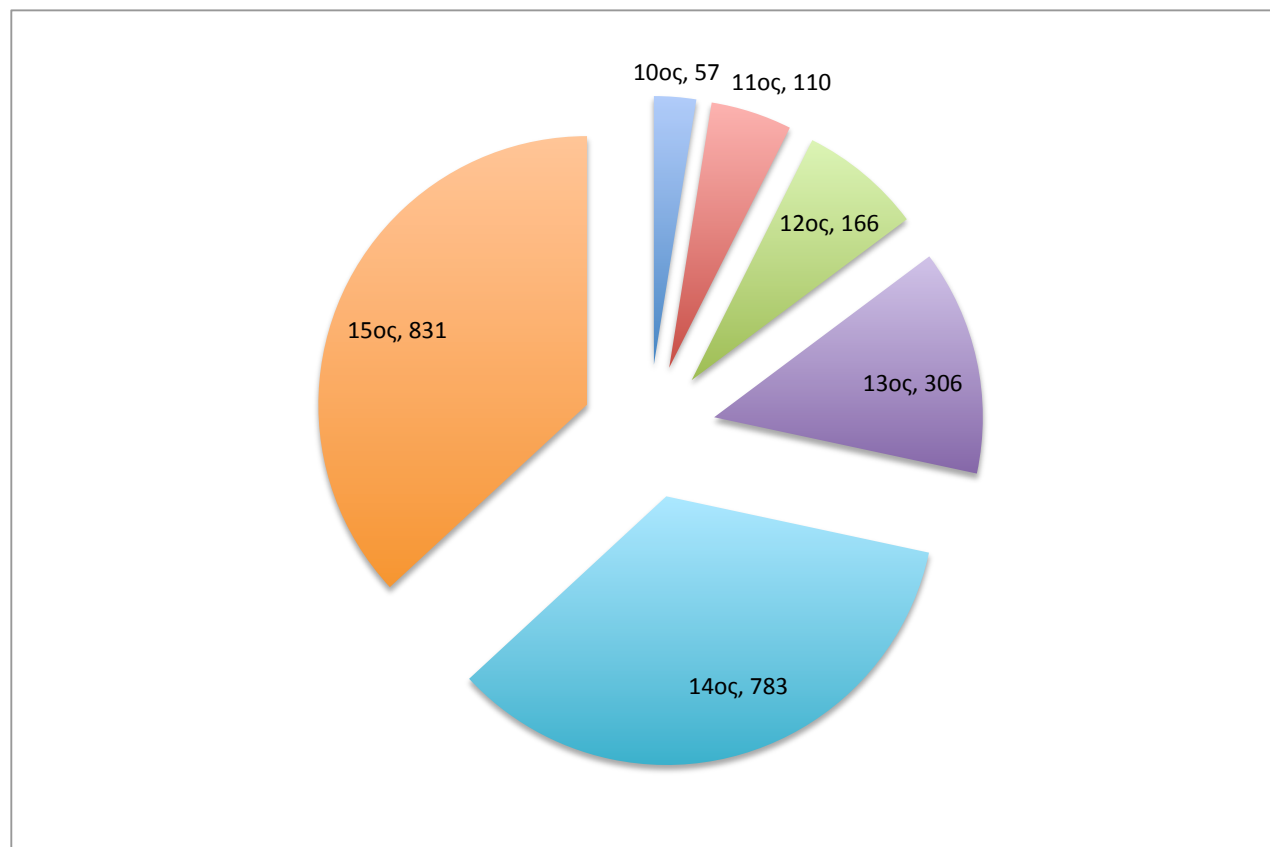
ΠΙΝΑΚΑΣ 00.02: Σύνολα αθωνικών κτήσεων ανά μονή

Μεγίστη Λαύρα	176
Βατοπεδίου	100
Ιβήρων	88
Χιλανδαρίου	61
Διονυσίου	12
Κουτλουμουσίου	22
Παντοκράτορος	17
Ξηροποτάμου	29
Ζωγράφου	35
Δοχειαρίου	23
Καρακάλλου	29
Φιλοθέου	42
Σιμωνόπετρα	8
Αγίου Παύλου	26
Ξενοφώντος	57
Οσίου Γρηγορίου	10
Εσφιγμένου	26
Αγίου Παντελεήμονος	119
Κωνσταμονίτου	23

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.03: Κατανομή του συνόλου των κήσεων των αθωνικών μονών ανά χρονική τομή

10ος	57
11ος	110
12ος	166
13ος	306
14ος	783
15ος	831

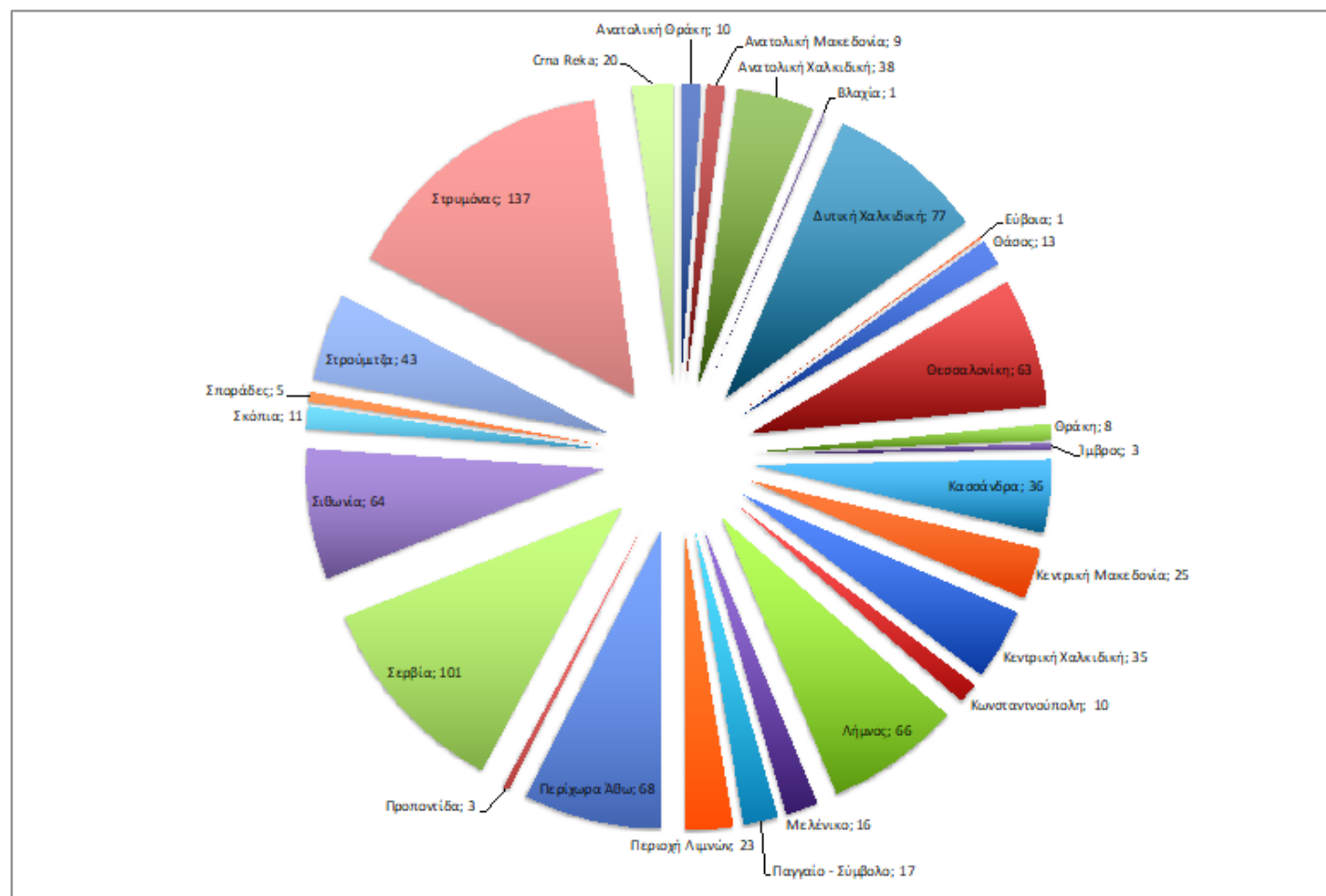
ΠΙΝΑΚΑΣ 00.04: Κατανομή των αθωνικών κτήσεων ανά μονή και χρονική τομή

ΑΘΩΝΙΚΕΣ ΚΤΗΣΕΙΣ: ΚΤΗΣΕΙΣ ανά ΜΟΝΗ και ΧΡΟΝΙΚΗ ΤΟΜΗ						
	10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
Μεγίστη Λαύρα	16	24	36	85	162	165
Βατοπεδίου		8	10	18	96	85
Ιβήρων	40	52	57	63	84	56
Χιλανδαρίου			22	49	61	61
Διονυσίου					7	12
Κουτλουμουσίου					8	22
Παντοκράτορος					14	17
Ξηροποτάμου	1	2	3	17	28	29
Ζωγράφου			1	14	31	35
Δοχειαρίου		3	5	9	22	20
Καρακάλλου				9	28	29
Φιλοθέου					39	35
Σιμωνόπετρα					6	8
Αγίου Παύλου					6	26
Ξενοφώντος		16	15	24	55	55
Οσίου Γρηγορίου					3	10
Εσφιγμένου		3	12	15	25	24
Αγίου Παντελεήμονος		2	2	3	96	119
Κωνσταμονίου					12	23
	57	110	163	306	783	831

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.05: Κατανομή του συνόλου των κτήσεων των αθωνικών μονών ανά μείζονα περιοχή

Ανατολική Θράκη	10
Ανατολική Μακεδονία	9
Ανατολική Χαλκιδική	38
Βλαχία	1
Δυτική Χαλκιδική	77
Εύβοια	1
Θάσος	13
Θεσσαλονίκη	63
Θράκη	8
Ίμβρος	3
Κασσάνδρα	36
Κεντρική Μακεδονία	25
Κεντρική Χαλκιδική	35
Κωνσταντινούπολη	10
Λήμνος	66
Μελένικο	16
Παγγαίο - Σύμβολο	17
Περιοχή Λιμνών	23
Περίχωρα Άθως	68
Πραποντίδα	3
Σερβία	101
Σιθωνία	64
Σκόπια	11
Σπαράδες	5
Στρούμτζα	43
Στριμόνας	137
Σρνα Ρεκα	20

983

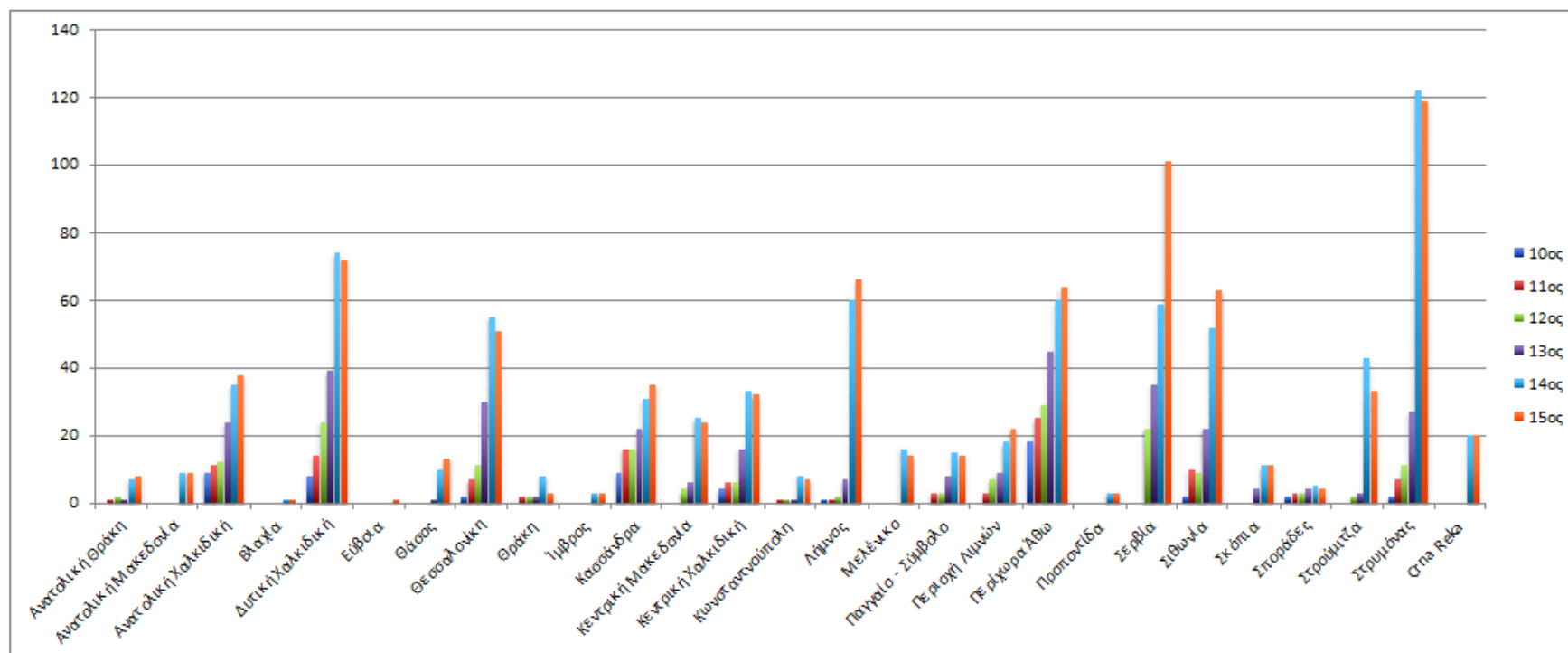

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.06: Κατανομή του συνόλου των κτήσεων των αθωνικών μονών ανά μείζονα περιοχή

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.07: Κατανομή του συνόλου των κήσεων των αθωνικών μονών ανά μείζονα περιοχή και χρονική τομή

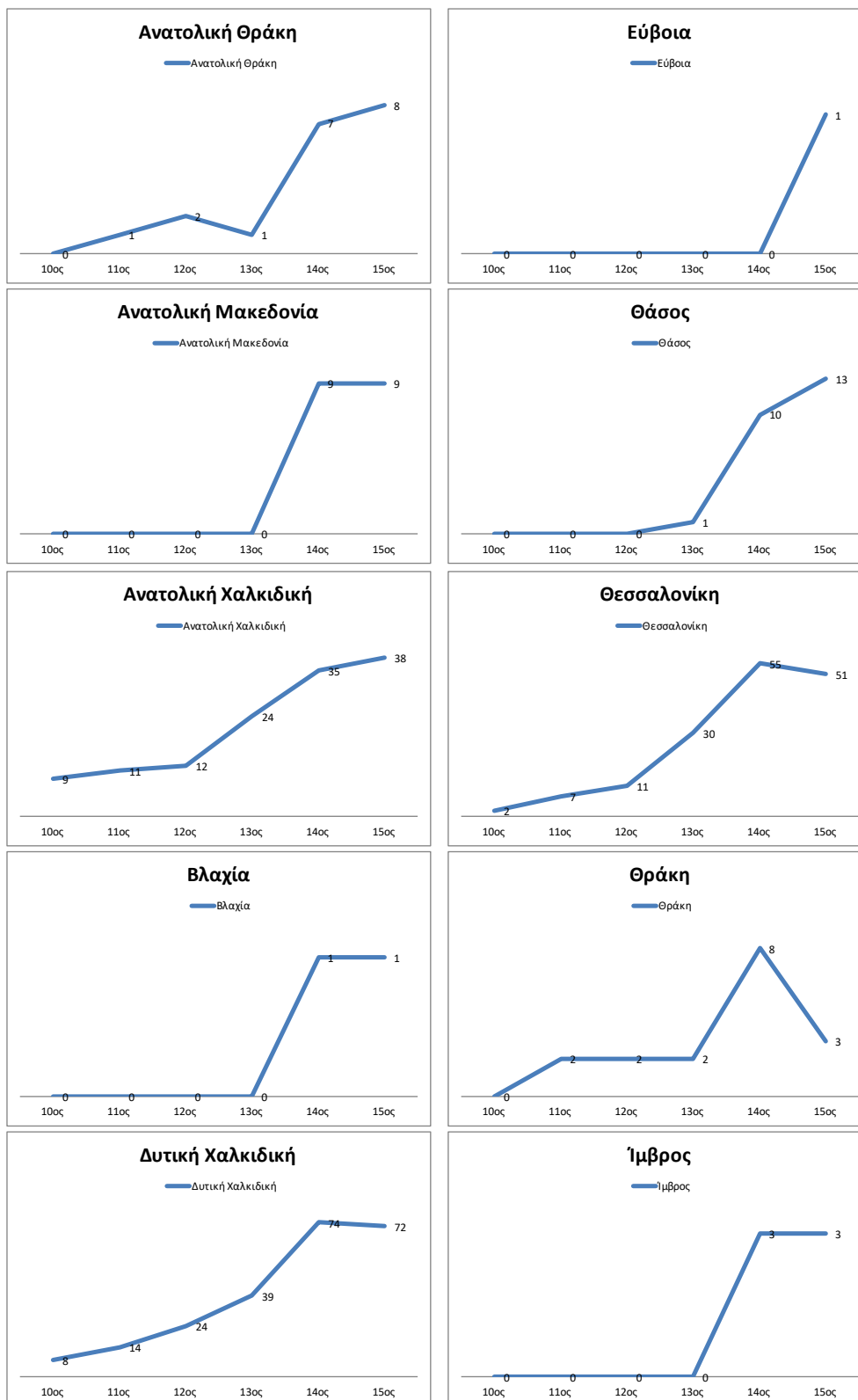

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.08:Κατανομή του συνόλου των κτήσεων των αθωνικών μονών ανά μείζονα περιοχή και χρονική τομή

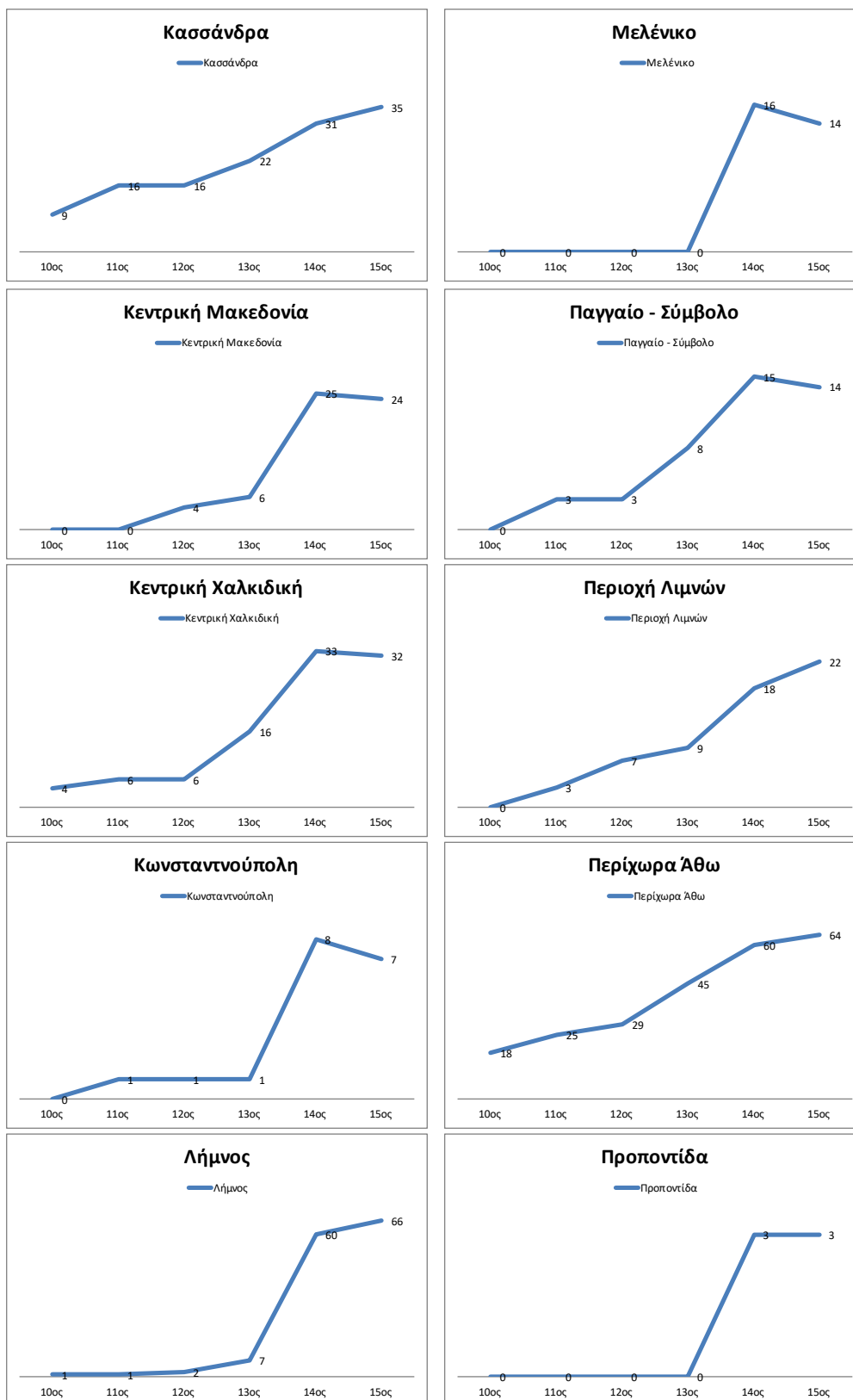
ΑΘΩΝΙΚΕΣ ΚΤΗΣΕΙΣ: ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΑ ΣΕ ΜΕΙΖΟΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΑΝΑ ΧΡΟΝΙΚΗ ΤΟΜΗ

	10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
Ανατολική Θράκη		1	2	1	7	8
Ανατολική Μακεδονία					9	9
Ανατολική Χαλκιδική	9	11	12	24	35	38
Βλαχία					1	1
Δυτική Χαλκιδική	8	14	24	39	74	72
Εύβοια						1
Θάσος				1	10	13
Θεσσαλονίκη	2	7	11	30	55	51
Θράκη		2	2	2	8	3
Ίμβρος					3	3
Κασσάνδρα	9	16	16	22	31	35
Κεντρική Μακεδονία			4	6	25	24
Κεντρική Χαλκιδική	4	6	6	16	33	32
Κωνσταντινούπολη		1	1	1	8	7
Λήμνος	1	1	2	7	60	66
Μελένικο					16	14
Παγγαίο - Σύμβολο		3	3	8	15	14
Περιοχή Λιμνών		3	7	9	18	22
Περίχωρα Άθω	18	25	29	45	60	64
Προποντίδα					3	3
Σερβία			22	35	59	101
Σιθωνία	2	10	9	22	52	63
Σκόπια				4	11	11
Σποράδες	2	3	3	4	5	4
Στρούμπιζα			2	3	43	33
Στρυμόνας	2	7	11	27	122	119
Crna Reka					20	20
	57	110	166	306	783	831

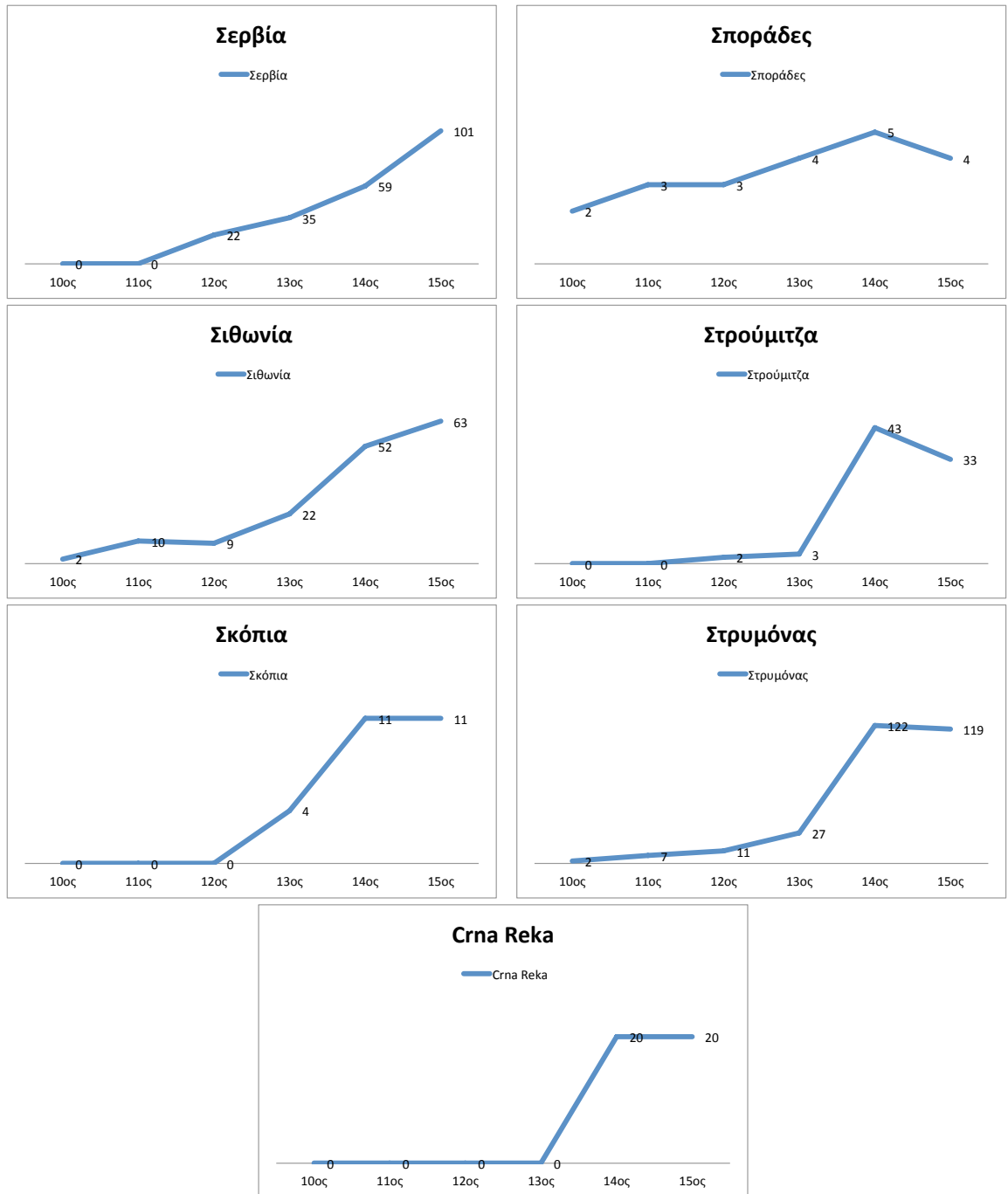
ΠΙΝΑΚΑΣ 00.09.1: Καμπύλες εξέλιξης των αθωνικών κτήσεων στο χρόνο, ανά μείζονα περιοχή

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.09.2: Καμπύλες εξέλιξης των αθωνικών κτήσεων στο χρόνο, ανά μείζονα περιοχή

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.09.3: Καμπύλες εξέλιξης των αθωνικών κτήσεων στο χρόνο, ανά μείζονα περιοχή

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.10: Κατανομή των αθωνικών κτήσεων ανά μονή και μείζονα περιοχή

	Ανατολική Θράκη	Ανατολική Μακεδονία	Ανατολική Χαλκιδική	Βλαχία	Δυτική Χαλκιδική	Εύβοια	Θάσος	Θεσσαλονίκη	Θράκη
Μεγίστη Λαύρα	6		5		29	1	3	9	1
Βασιπεδίου	4		1		7			12	7
Ιβήρων			11		7			10	
Χιλανδαρίου					1			5	
Διονυσίου					1			1	
Κουτλουμουσίου				1				1	
Παντοκράτορος		3					3		
Ξηροπιτάμου			10		2			1	
Ζωγράφου			3		3			4	
Δοχειαρίου			1		5			2	
Καρακάλλου		6					3	2	
Φιλοθέου					2		4	2	
Σιμωνόπετρα					1				
Αγίου Παύλου			1		2			1	
Ξενοφώντος					8			10	
Οσίου Γρηγορίου			1						
Εσφιμένου			1		3			1	
Αγίου Παντελεήμονος			2		2			1	
Κωνσταμονίου			2		4			1	
	10	9	38	1	77	1	13	63	8

ΑΘΩΝΙΚΕΣ ΚΤΗΣΕΙΣ: ΚΤΗΣΕΙΣ ανά ΜΟΝΗ και ΜΕΙΖΟΝΑ ΠΕΡΙΟΧΗ

Έμβρος	Κασσάνδρα	Κεντρική Μακεδονία	Κεντρική Χαλκιδική	Κωνσταννούπολη	Λήμνος	Μελένικο	Παγγαίο - Σύμβολο	Περιοχή Λιμνών	Περίχωρα Αθω
3	10	13	12	4	23		2	4	21
	2	7	3	5	11	9	7	3	6
	8		2	1	1	2	3	1	12
	1					2		1	3
	1				8				
					1			3	3
					3		2		1
			3					1	6
	1		2			2		1	7
	1		9		2				
	1				4		1		2
		1			3	1		3	
	1				2				
	2	4			3				1
	4		2		3			1	2
	1						2	1	
	1		1					5	3
	2				1				
			1		1				1
3	36	25	35	10	66	16	17	24	68

Προποντίδα	Σερβία	Σιθωνία	Σκόπια	Σποράδες	Στρούμιτσα	Στριμόνας	Ομα Reka	
	5	11		4		10		176
3	1					12		100
		2			13	15		88
	35	1	4			8		61
		1						12
		3				10		22
		2				3		17
		4				2		29
		2				10		35
		2				1		23
		1		1		8		29
						26		42
		2				2		8
	7	2				3		26
		26				1		57
		2				3		10
		1				10		26
	43		7		30	11	20	119
	10	2				1		23
3	101	64	11	5	43	136	20	903

[271]

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.11: Κατανομή των αθωνικών κτήσεων
ανά μονή και χρονική τομή: **Ανατολική Θράκη – Ανατολική Μακεδονία**

Ανατολική Θράκη		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα		1	2	1	4	4
	Βατοπεδίου					3	4
	Ιβήρων						
	Χιλανδαρίου						
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος						
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου						
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						
	Ξενοφώντος						
	Οσίου Γρηγορίου						
Εσφιγμένου							
Αγίου Παντελεήμονος							
Κωνσταμονίου							

1   2   1   7   8

Ανατολική Μακεδονία		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα						
	Βατοπεδίου						
	Ιβήρων						
	Χιλανδαρίου						
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος					3	3
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου					6	6
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						
	Ξενοφώντος						
	Οσίου Γρηγορίου						
Εσφιγμένου							
Αγίου Παντελεήμονος							
Κωνσταμονίου							

9   9

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.12: Κατανομή των αθωνικών κτήσεων
ανά μονή και χρονική τομή: Ανατολική Χαλκιδική - Βλαχία

Ανατολική Χαλκιδική		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα					5	5
Βατοπεδίου						1	1
Ιβήρων	9	11	11	11	11	11	11
Χιλανδαρίου							
Διονυσίου							
Κουτλουμουσίου							
Παντοκράτορος							
Ξηροποτάμου					5	9	10
Ζωγράφου					1	2	3
Δοχειαρίου						1	1
Καρακάλλου							
Φιλοθέου							
Σιμωνόπετρα							
Αγίου Παύλου							1
Ξενοφώντος							
Οσίου Γρηγορίου						1	1
Εσφιγμένου			1	1	1	1	1
Αγίου Παντελεήμονος				1	1	2	2
Κωνσταμονίου						2	2
		9	11	12	24	35	38

Βλαχία		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα						
Βατοπεδίου							
Ιβήρων							
Χιλανδαρίου							
Διονυσίου							
Κουτλουμουσίου						1	1
Παντοκράτορος							
Ξηροποτάμου							
Ζωγράφου							
Δοχειαρίου							
Καρακάλλου							
Φιλοθέου							
Σιμωνόπετρα							
Αγίου Παύλου							
Ξενοφώντος							
Οσίου Γρηγορίου							
Εσφιγμένου							
Αγίου Παντελεήμονος							
Κωνσταμονίου							
						1	1

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.13: Κατανομή των αθωνικών κτήσεων
ανά μονή και χρονική τομή: Δυτική Χαλκιδική - Εύβοια

	10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος	
Δυτική Χαλκιδική	Μεγίστη Λαύρα	2	3	10	20	29	29
	Βατοπεδίου					7	6
	Ιβήρων	6	6	7	7	7	5
	Χιλανδαρίου					1	1
	Διονυσίου						1
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος						
	Ξηροποτάμου				1	2	2
	Ζωγράφου					3	3
	Δοχειαρίου			2	5	5	5
	Καρακάλλου						
	Φιλοθέου					2	
	Σιμωνόπετρα					1	1
	Αγίου Παύλου						2
	Ξενοφώντος		4	4	5	8	8
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου		1	1	1	3	3
	Αγίου Παντελεήμονος					2	2
	Κωνσταμονίου					4	4
	8	14	24	39	74	72	

	10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
Εύβοια	Μεγίστη Λαύρα					1
	Βατοπεδίου					
	Ιβήρων					
	Χιλανδαρίου					
	Διονυσίου					
	Κουτλουμουσίου					
	Παντοκράτορος					
	Ξηροποτάμου					
	Ζωγράφου					
	Δοχειαρίου					
	Καρακάλλου					
	Φιλοθέου					
	Σιμωνόπετρα					
	Αγίου Παύλου					
	Ξενοφώντος					
	Οσίου Γρηγορίου					
	Εσφιγμένου					
	Αγίου Παντελεήμονος					
	Κωνσταμονίου					
						1

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.14: Κατανομή των αθωνικών κτήσεων
ανά μονή και χρονική τομή: Θάσος - Θεσσαλονίκη

Θάσος		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα					3	3
	Βατοπεδίου						
	Ιβήρων						
	Χιλανδαρίου						
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος					3	3
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου				1	3	3
	Φιλοθέου					1	4
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						
	Ξενοφώντος						
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου						
	Αγίου Παντελεήμονος						
	Κωνσταμονίου						
					1	10	13

Θεσσαλονίκη		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα		1	1	8	9	9
	Βατοπεδίου				2	10	9
	Ιβήρων	2	4	8	10	10	4
	Χιλανδαρίου				3	5	5
	Διονυσίου						1
	Κουτλουμουσίου					1	1
	Παντοκράτορος					1	1
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου				4	4	4
	Δοχειαρίου		1	1	1	1	1
	Καρακάλλου				1	2	2
	Φιλοθέου					2	2
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						1
	Ξενοφώντος		1			8	8
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου			1	1	1	1
	Αγίου Παντελεήμονος					1	1
	Κωνσταμονίου						1
		2	7	11	30	55	51

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.15: Κατανομή των αθωνικών κτήσεων
ανά μονή και χρονική τομή: **Θράκη - Ίμβρος**

Θράκη		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα					1	1
	Βατοπεδίου		2	2	2	7	2
	Ιβήρων						
	Χιλανδαρίου						
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος						
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου						
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						
	Ξενοφώντος						
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου						
	Αγίου Παντελεήμονος						
	Κωνσταμονίου						
			2	2	2	8	3

Ίμβρος		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα					3	3
	Βατοπεδίου						
	Ιβήρων						
	Χιλανδαρίου						
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος						
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου						
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						
	Ξενοφώντος						
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου						
	Αγίου Παντελεήμονος						
	Κωνσταμονίου						
						3	3

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.16: Κατανομή των αθωνικών κτήσεων
ανά μονή και χρονική τομή: Κασσάνδρα–Κεντρική Μακεδονία

		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
Κασσάνδρα	Μεγίστη Λαύρα	2	2	2	8	10	10
	Βατοπεδίου		1	1	1	2	1
	Ιβήρων	7	8	8	8	8	8
	Χιλανδαρίου					1	1
	Διονυσίου						1
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος						
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						1
	Δοχειαρίου					1	1
	Καρακάλλου					1	1
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα						1
	Αγίου Παύλου						2
	Ξενοφώντος		3	3	3	4	4
	Οσίου Γρηγορίου					1	1
	Εσφιγμένου					1	1
	Αγίου Παντελεήμονος		2	2	2	2	2
	Κωνσταμονίου						
			9	16	16	22	31

		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
Κεντρική Μακεδονία	Μεγίστη Λαύρα			4	4	13	13
	Βατοπεδίου				2	7	6
	Ιβήρων						
	Χιλανδαρίου						
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος						
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου						
	Φιλοθέου					1	1
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου					4	4
	Ξενοφώντος						
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου						
	Αγίου Παντελεήμονος						
	Κωνσταμονίου						
					4	6	25

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.17: Κατανομή των αθωνικών κτήσεων
ανά μονή και χρονική τομή: Κεντρική Χαλκιδική - Κωνσταντινούπολη

	10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος	
Κεντρική Χαλκιδική	Μεγίστη Λαύρα	2	2	2	7	10	10
	Βατοπεδίου					3	3
	Ιβήρων	2	2	2	2	2	2
	Χιλανδαρίου						
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος				3	3	3
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου				1	2	2
	Δοχειαρίου		2	2	3	9	8
	Καρακάλλου						
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						
	Ξενοφώντος					2	2
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου					1	1
	Αγίου Παντελεήμονος						
	Κωνσταμονίου					1	1
		4	6	6	16	33	32

	10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος	
Κωνσταντινούπολη	Μεγίστη Λαύρα			1	1	3	3
	Βατοπεδίου					5	4
	Ιβήρων		1				
	Χιλανδαρίου						
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος						
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου						
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						
	Ξενοφώντος						
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου						
	Αγίου Παντελεήμονος						
	Κωνσταμονίου						
			1	1	1	8	7

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.18: Κατανομή των αθωνικών κτήσεων
ανά μονή και χρονική τομή: Λήμνος–Μελένικο

Λήμνος		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα			1	2	22	23
	Βατοπεδίου					11	11
	Ιβήρων	1	1	1	1	1	1
	Χιλανδαρίου						
	Διονυσίου					7	8
	Κουτλουμουσίου					1	1
	Παντοκράτορος					3	3
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						
	Δοχειαρίου					2	2
	Καρακάλλου				4	4	4
	Φιλοθέου					3	3
	Σιμωνόπετρα					2	2
	Αγίου Παύλου						3
	Ξενοφώντος					3	3
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου						
	Αγίου Παντελεήμονος						1
	Κωνσταμονίου					1	1
		1	1	2	7	60	66

Μελένικο		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα						
	Βατοπεδίου					9	9
	Ιβήρων					2	
	Χιλανδαρίου					2	2
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος						
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου					2	2
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου						
	Φιλοθέου					1	1
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						
	Ξενοφώντος						
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου						
	Αγίου Παντελεήμονος						
	Κωνσταμονίου						
						16	14

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.19: Κατανομή των αθωνικών κτήσεων
ανά μονή και χρονική τομή: Περιοχή Λιμνών – Παγγαίο - Σύμβολο

Παγγαίο - Σύμβολο		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα				1	2	2
	Βατοπεδίου		1	1	4	7	5
	Ιβήρων		2	2	3	3	2
	Χιλανδαρίου						
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος					2	2
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου					1	1
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						
	Ξενοφώντος						
	Οσίου Γρηγορίου						2
	Εσφιγμένου						
	Αγίου Παντελεήμονος						
	Κωνσταμονίου						
		3	3	8	15	14	

Περιοχή Λιμνών		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα		1	2	2	3	3
	Βατοπεδίου		2	2	2	3	3
	Ιβήρων					1	1
	Χιλανδαρίου				1	1	1
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						3
	Παντοκράτορος						
	Ξηροποτάμου					1	1
	Ζωγράφου				1	1	1
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου					2	2
	Φιλοθέου					3	3
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						
	Ξενοφώντος					1	1
	Οσίου Γρηγορίου						1
	Εσφιγμένου			3	3	5	5
	Αγίου Παντελεήμονος						
	Κωνσταμονίου						
		3	7	9	21	25	

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.20: Κατανομή του συνόλου των αθωνικών κτήσεων
ανά μονή και χρονική τομή: Περίχωρα Άθω - Προποντίδα

Περίχωρα Άθω		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα	7	10	9	16	19	19
	Βατοπεδίου		1	3	4	6	5
	Ιβήρων	10	12	12	12	11	11
	Χιλανδαρίου				2	3	3
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						3
	Παντοκράτορος						1
	Ξηροποτάμου	1	2	3	5	6	6
	Ζωγράφου			1	4	7	7
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου						
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						1
	Ξενοφώντος					2	2
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου			1	2	3	3
	Αγίου Παντελεήμονος						
	Κωνσταμονίου					1	1
		18	25	29	45	58	62

Προποντίδα		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα						
	Βατοπεδίου					3	3
	Ιβήρων						
	Χιλανδαρίου						
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος						
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου						
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						
	Ξενοφώντος						
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου						
	Αγίου Παντελεήμονος						
	Κωνσταμονίου						
						3	3

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.21: Κατανομή του συνόλου των αθωνικών κτήσεων
ανά μονή και χρονική τομή: **Σιθωνία - Σερβία**

Σερβία		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα					3	5
	Βατοπεδίου						1
	Ιβήρων						
	Χιλανδαρίου			22	35	35	35
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος						
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου						
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						7
	Ξενοφώντος						
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου						
	Αγίου Παντελεήμονος					21	43
	Κωνσταμονίου						10
				22	35	59	101

Σιθωνία		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα				2	11	11
	Βατοπεδίου						
	Ιβήρων	2	2	1	1	1	1
	Χιλανδαρίου				1	1	1
	Διονυσίου						1
	Κουτλουμουσίου						3
	Παντοκράτορος						2
	Ξηροποτάμου				2	4	4
	Ζωγράφου				3		2
	Δοχειαρίου					2	2
	Καρακάλλου						1
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα					1	2
	Αγίου Παύλου					2	2
	Ξενοφώντος		8	8	16	26	26
	Οσίου Γρηγορίου					1	2
	Εσφιγμένου					1	1
	Αγίου Παντελεήμονος						
	Κωνσταμονίου					2	2
		2	10	9	25	52	63

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.22: Κατανομή του συνόλου των αθωνικών κτήσεων
ανά μονή και χρονική τομή: Σκόπια - Σποράδες

Σκόπια		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα						
	Βατοπεδίου						
	Ιβήρων						
	Χιλανδαρίου				4	4	4
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος						
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου						
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						
	Ξενοφώντος						
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου						
	Αγίου Παντελεήμονος					7	7
	Κωνσταμονίου						
					4	11	11

Σποράδες		10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
	Μεγίστη Λαύρα	2	3	3	4	4	3
	Βατοπεδίου						
	Ιβήρων						
	Χιλανδαρίου						
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος						
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου					1	1
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						
	Ξενοφώντος						
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου						
	Αγίου Παντελεήμονος						
	Κωνσταμονίου						
		2	3	3	4	5	4

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.23: Κατανομή του συνόλου των αθωνικών κτήσεων
ανά μονή και χρονική τομή: **Στρούμιτζα - Στρυμόνας**

	10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος	
Στρούμιτζα	Μεγίστη Λαύρα						
	Βατοπεδίου						
	Ιβήρων			2	3	13	3
	Χιλανδαρίου						
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος						
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου						
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						
	Ξενοφώντος						
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου						
	Αγίου Παντελεήμονος					30	30
	Κωνσταμονίου						
				2	3	43	33

	10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος	
Στρυμόνας	Μεγίστη Λαύρα	1	1	2	4	8	8
	Βατοπεδίου		1	1	1	12	12
	Ιβήρων	1	3	3	5	14	7
	Χιλανδαρίου				3	8	8
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου					5	10
	Παντοκράτορος					3	3
	Ξηροποτάμου				1	2	2
	Ζωγράφου					10	10
	Δοχειαρίου					1	
	Καρακάλλου				3	8	8
	Φιλοθέου					26	21
	Σιμωνόπετρα					2	2
	Αγίου Παύλου						3
	Ξενοφώντος					1	1
	Οσίου Γρηγορίου						3
	Εσφιγμένου		2	5	7	9	8
	Αγίου Παντελεήμονος					11	11
	Κωνσταμονίου					1	1
		2	7	11	24	121	118

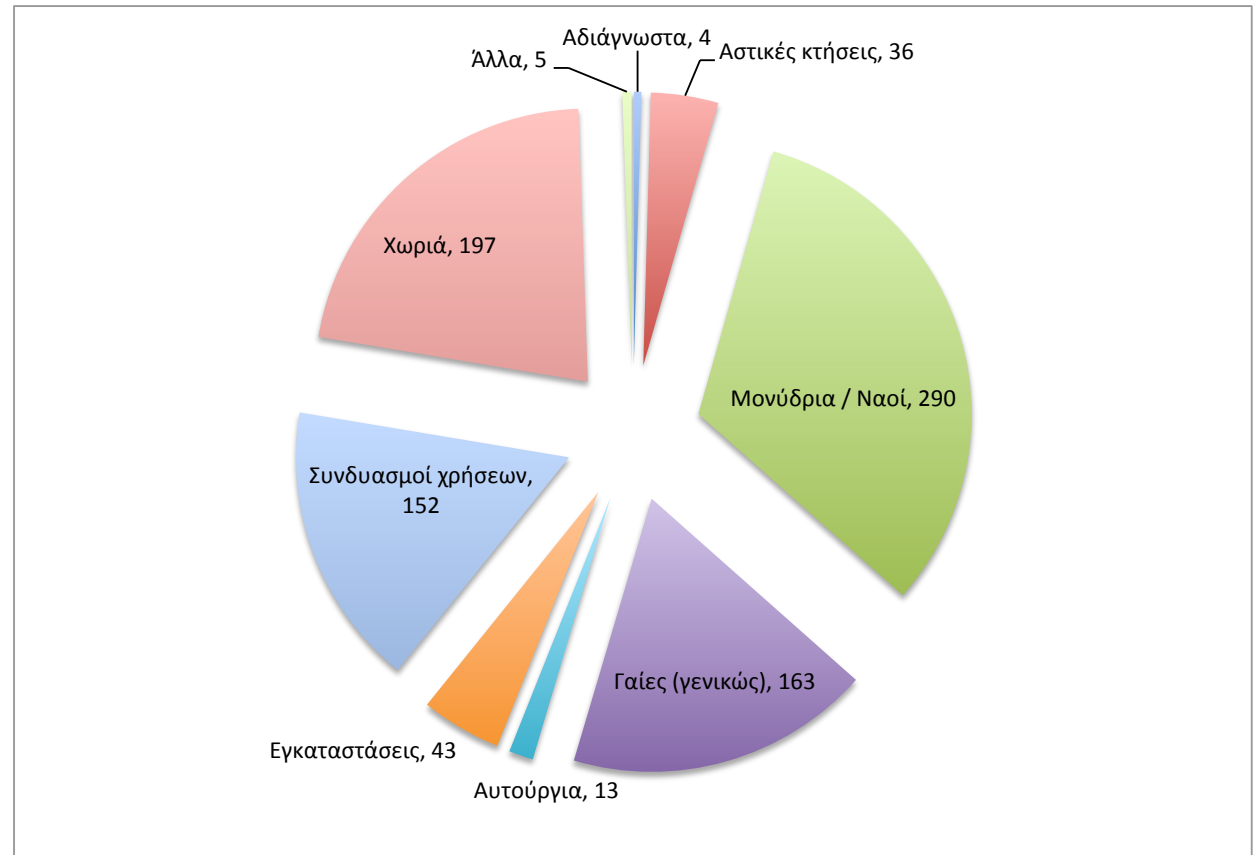
ΠΙΝΑΚΑΣ 00.24: Κατανομή του συνόλου των αθωνικών κτήσεων
ανά μονή και χρονική τομή: CrnaReka

	10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος	
Crna Reka	Μεγίστη Λαύρα						
	Βατοπεδίου						
	Ιβήρων						
	Χιλανδαρίου						
	Διονυσίου						
	Κουτλουμουσίου						
	Παντοκράτορος						
	Ξηροποτάμου						
	Ζωγράφου						
	Δοχειαρίου						
	Καρακάλλου						
	Φιλοθέου						
	Σιμωνόπετρα						
	Αγίου Παύλου						
	Ξενοφώντος						
	Οσίου Γρηγορίου						
	Εσφιγμένου						
	Αγίου Παντελεήμονος					20	20
	Κωνσταμονίου						
						20	20

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.25: Κύριοι τύποι των αθωικών κτήσεων, συνολικά

Αδιάγνωστα	4
Αστικές κτήσεις	36
Μονύδρια / Ναοί	290
Γαίες (γενικώς)	163
Αυτούργια	13
Εγκαταστάσεις	43
Συνδυασμοί χρήσεων	152
Χωριά	197
Άλλα	5

903

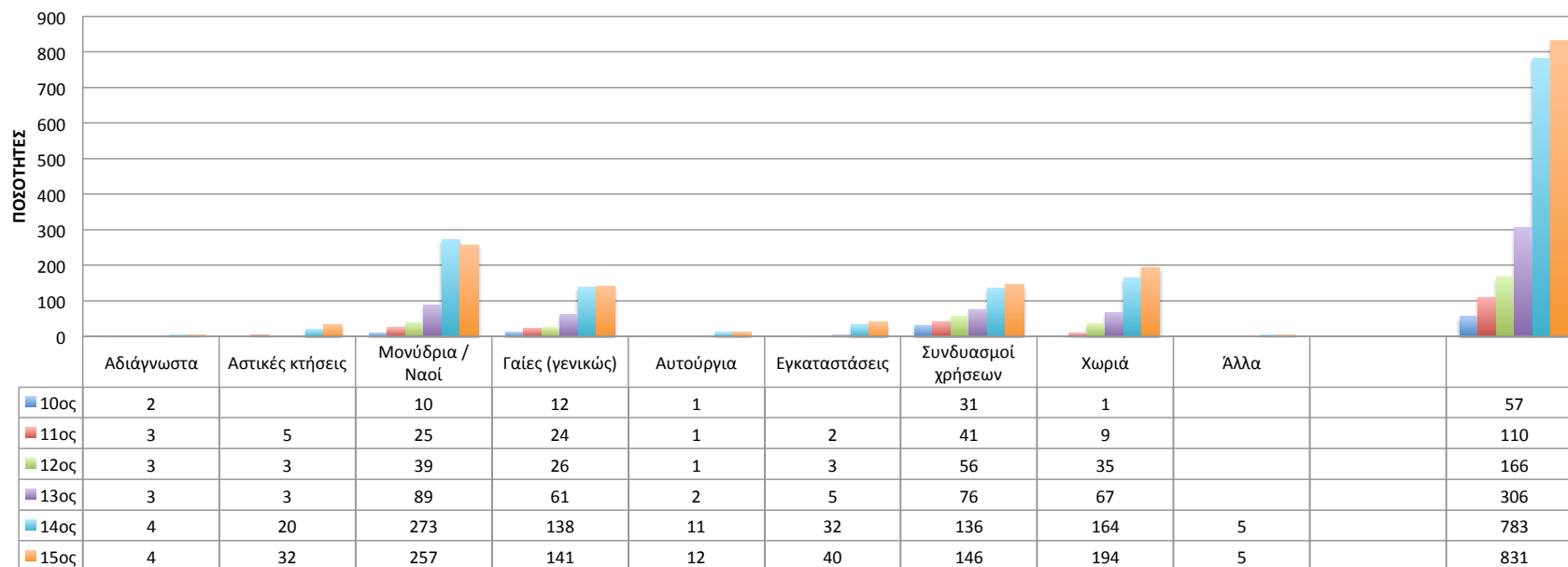

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.26: Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων ανά χρονική τομή

ΑΘΩΝΙΚΕΣ ΚΤΗΣΕΙΣ: ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΑ ΚΥΡΙΩΝ ΤΥΠΩΝ ΚΤΗΣΕΩΝ ΑΝΑ ΧΡΟΝΙΚΗ ΤΟΜΗ

	10ος	11ος	12ος	13ος	14ος	15ος
Αδιάγνωστα	2	3	3	3	4	4
Αστικές κτήσεις		5	3	3	20	32
Μονύδρια / Ναοί	10	25	39	89	273	257
Γαίες (γενικώς)	12	24	26	61	138	141
Αυτούργια	1	1	1	2	11	12
Εγκαταστάσεις		2	3	5	32	40
Συνδυασμοί χρήσεων	31	41	56	76	136	146
Χωριά	1	9	35	67	164	194
Άλλα					5	5
	57	110	166	306	783	831

ΚΥΡΙΟΙ ΤΥΠΟΙ ανά ΧΡΟΝΙΚΗ ΤΟΜΗ

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.27: Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων ανά μείζονα περιοχή

ΑΘΩΝΙΚΕΣ ΚΤΗΣΕΙΣ: ΚΥΡΙΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΤΗΣΕΩΝ ΑΝΑ ΜΕΙΖΟΝΑ ΠΕΡΙΟΧΗ										
	Αδιάνγνωστα	Αστικές κτήσεις	Μονύδρια / Ναοί	Γαίες (γενικώς)	Αυτούργια	Εγκαταστάσεις	Συνδυασμοί χρήσεων	Χωριά	Άλλα	
Ανατολική Θράκη			7				3			10
Ανατολική Μακεδονία			7					1		9
Ανατολική Χαλκιδική	1	1	12	7	1	1	11	5		38
Βλαχία				1						1
Δυτική Χαλκιδική			11	23	2		26	13		75
Εύβοια			1							1
Θάσος		1	11	1						13
Θεσσαλονίκη		13	31	6	4	1	8			63
Θράκη			3	2		3				8
Ίμβρος			3							3
Κασσάνδρα	2		7	6	1	5	11	6		38
Κεντρική Μακεδονία			10	2		1	5	6	1	25
Κεντρική Χαλκιδική			12	9		2	6	6		35
Κωνσταντινούπολη		3	5	2						10
Λήμνος		1	26	11		4	23	1		66
Μελένικο			6			4		6		16
Παγγαίο - Σύμβολο		1	6	1			2	7		17
Περιοχή Λιμνών		2	7	10		1	2	1		23
Περίχωρα Αθω		4	11	28	1	4	20			68
Προποντίδα		1	1				1			3
Σερβία		6	8	4			1	78	4	101
Σιθωνία			17	24	1	6	13	3		64
Σκόπια			7					4		11
Σποράδες			3				2			5
Στρούμτζα			20	4		1	1	17		43
Στριμόνας	1	3	54	22	3	7	17	27	3	137
Crna Reka			4					16		20
	4	36	290	163	13	40	152	197	8	903

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.28: Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων ανά μείζονα περιοχή: 10^{ος} αιώνας

ΑΘΩΝΙΚΕΣ ΚΤΗΣΕΙΣ: 10ος αιώνας - ΚΥΡΙΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΤΗΣΕΩΝ ΑΝΑ ΜΕΙΖΟΝΑ ΠΕΡΙΟΧΗ										
	Αδιάνγνωστα	Αστικές κτήσεις	Μονύδρια / Ναοί	Γαίες (γενικώς)	Αυτούργια	Εγκαταστάσεις	Συνδυασμοί χρήσεων	Χωριά	Άλλα	
Ανατολική Θράκη										0
Ανατολική Μακεδονία										0
Ανατολική Χαλκιδική			4	2			3			9
Βλαχία										0
Δυτική Χαλκιδική			1	2			4	1		8
Εύβοια										0
Θάσος										0
Θεσσαλονίκη			2							2
Θράκη										0
Ίμβρος										0
Κασσάνδρα	2		2				5			9
Κεντρική Μακεδονία										0
Κεντρική Χαλκιδική			1	1			2			4
Κωνσταντινούπολη										0
Λήμνος				1						1
Μελένικο										0
Παγγαίο - Σύμβολο										0
Περιοχή Λιμνών										0
Περίχωρα Άθω				7	1		10			18
Προποντίδα										0
Σερβία										0
Σιθωνία				1			1			2
Σκόπια										0
Σποράδες			1				1			2
Στρούμιτζα										0
Στριμόνας			1	1						2
Στα Reka										0
	2	0	12	15	1	0	26	1	0	57

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.29: Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων ανά μείζονα περιοχή: 11^{ος} αιώνας

ΑΘΩΝΙΚΕΣ ΚΤΗΣΕΙΣ: 11ος αιώνας - ΚΥΡΙΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΤΗΣΕΩΝ ΑΝΑ ΜΕΙΖΟΝΑ ΠΕΡΙΟΧΗ

	Αδιάγνωστα	Αστικές κτήσεις	Μονύδρια / Ναοί	Γαίες (γενικής)	Αυτούργια	Εγκαταστάσεις	Συνδυασμοί χρήσεων	Χωριά	Άλλα	
Ανατολική Θράκη							1			1
Ανατολική Μακεδονία										0
Ανατολική Χαλκιδική	1		5	2			3			11
Βλαχία										0
Δυτική Χαλκιδική			1	3			8	2		14
Εύβοια										0
Θάσος										0
Θεσσαλονίκη		2	2	1			2			7
Θράκη			1	1						2
Ίμβρος										0
Κασσάνδρα	2		4	1		1	7	1		16
Κεντρική Μακεδονία										0
Κεντρική Χαλκιδική			1	1			2	2		6
Κωνσταντινούπολη		1								1
Λήμνος				1						1
Μελένικο										0
Πάγγαιο - Σύμβολο								3		3
Περιοχή Λιμνών				1			2			3
Περίχωρα Αθω		2	2	9	1		11			25
Προποντίδα										0
Σερβία										0
Σιθωνία			5	1		1	3			10
Σκόπια										0
Σποράδες			2				1			3
Στρούμιτσα										0
Στρυμόνας			2	3			1	1		7
Сrna Reka										0
	3	5	25	24	1	2	41	9	0	110

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.30: Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων ανά μείζονα περιοχή: 12^{ος} αιώνας

ΑΘΩΝΙΚΕΣ ΚΤΗΣΕΙΣ: 12ος αιώνας - ΚΥΡΙΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΤΗΣΕΩΝ ΑΝΑ ΜΕΙΖΟΝΑ ΠΕΡΙΟΧΗ										
	Αδιάνγνωστα	Αστικές κτήσεις	Μονύδρια / Ναοί	Γαίες (γενικώς)	Αυτούργια	Εγκαταστάσεις	Συνδυασμοί χρήσεων	Χωριά	Άλλα	
Ανατολική Θράκη							2			2
Ανατολική Μακεδονία										0
Ανατολική Χαλκιδική	1		5	2			4			12
Βλαχία										0
Δυτική Χαλκιδική			1	4			15	4		24
Εύβοια										0
Θάσος										0
Θεσσαλονίκη		1	7	1			2			11
Θράκη			1	1						2
Ίμβρος										0
Κασσάνδρα	2		4	1		1	7	1		16
Κεντρική Μακεδονία			1			1	2			4
Κεντρική Χαλκιδική			1	1			2	2		6
Κωνσταντινούπολη				1						1
Λήμνος				1			1			2
Μελένικο										0
Παγγαίο - Σύμβολο								3		3
Περιοχή Λιμνών			2	2			2	1		7
Περίχωρα Άθω		2	5	9	1		12			29
Προποντίδα										0
Σερβία								22		22
Σιθωνία			5			1	3			9
Σκόπια										0
Σποράδες			2				1			3
Στρούμιτσα			1	1						2
Στρυμόνας			4	2			3	2		11
Crna Reka										0
	3	3	39	26	1	3	56	35	0	166

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.31: Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων ανά μείζονα περιοχή: 13^{ος} αιώνας

ΑΘΩΝΙΚΕΣ ΚΤΗΣΕΙΣ: 13ος αιώνας - ΚΥΡΙΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΤΗΣΕΩΝ ΑΝΑ ΜΕΙΖΟΝΑ ΠΕΡΙΟΧΗ										
	Αδιάγνωστα	Αστικές κτήσεις	Μονύδρια / Ναοί	Γαίες (γενικώς)	Αυτούργια	Εγκαταστάσεις	Συνδυασμοί χρήσεων	Χωριά	Άλλα	
Ανατολική Θράκη							1			1
Ανατολική Μακεδονία										0
Ανατολική Χαλκιδική	1		7	4			8	4		24
Βλαχία										0
Δυτική Χαλκιδική			1	7			20	11		39
Εύβοια										0
Θάσος			1							1
Θεσσαλονίκη		1	20	5			4			30
Θράκη			1	1						2
Ίμβρος										0
Κασσάνδρα	2		4	4		1	8	3		22
Κεντρική Μακεδονία			2			1	3			6
Κεντρική Χαλκιδική			5	4		1	4	2		16
Κωνσταντινούπολη				1						1
Λήμνος			3	3			1			7
Μελένικο										0
Παγγαίο - Σύμβολο			2				1	5		8
Περιοχή Λιμνών			4	2			2	1		9
Περίχωρα Αθω		2	8	19	1	1	14			45
Προποντίδα										0
Σερβία			1					34		35
Σιθωνία			8	6	1	1	5	1		22
Σκόπια			4							4
Σποράδες			3				1			4
Στρούμτζα			2				1			3
Στρυμόνας			13	4			4	6		27
Crna Reka										0
	3	3	89	60	2	5	77	67	0	306

ΠΙΝΑΚΑΣ 00.32: Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων ανά μείζονα περιοχή: 14^{ος} αιώνας

ΑΘΩΝΙΚΕΣ ΚΤΗΣΕΙΣ: 14ος αιώνας - ΚΥΡΙΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΤΗΣΕΩΝ ΑΝΑ ΜΕΙΖΟΝΑ ΠΕΡΙΟΧΗ										
	Αδιάγνωστα	Ασπικές κτήσεις	Μονύδρια / Ναοί	Γαίες (γενικώς)	Αυτούργια	Εγκαταστάσεις	Συνδυασμοί χρήσεων	Χωριά	Άλλα	
Ανατολική Θράκη			6				1			7
Ανατολική Μακεδονία			7							9
Ανατολική Χαλκιδική	1		12	7		1	10	1		35
Βλαχία				1						1
Δυτική Χαλκιδική			13	19	6		25	11		74
Εύβοια										0
Θάσος			10							10
Θεσσαλονίκη		8	28	6	4	1	8			55
Θράκη			3	2		3				8
Ίμβρος			3							3
Κασσάνδρα	2		5	5		5	9	5		31
Κεντρική Μακεδονία			10	2		1	5	6	1	25
Κεντρική Χαλκιδική			11	8		2	6	6		33
Κωνσταντινούπολη		2	4	2						8
Λήμνος		1	25	10		2	21	1		60
Μελένικο			6			4		6		16
Παγγαίο - Σύμβολο			6				2	7		15
Περιοχή Λιμνών		2	6	6		1	2	1		18
Περίχωρα Αθω		3	10	26	1	3	17			60
Προποντίδα		1	1				1			3
Σερβία			7	1			1	49	1	59
Σιθωνία			17	17	1	3	11	3		52
Σκόπια			7					4		11
Σποράδες			3				2			5
Στρούμιτζα			20	4		1	1	17		43
Στριμόνας	1	3	48	19	3	5	14	26	3	122
Crna Reka			4					16		20
	4	20	272	135	15	32	136	164	5	783

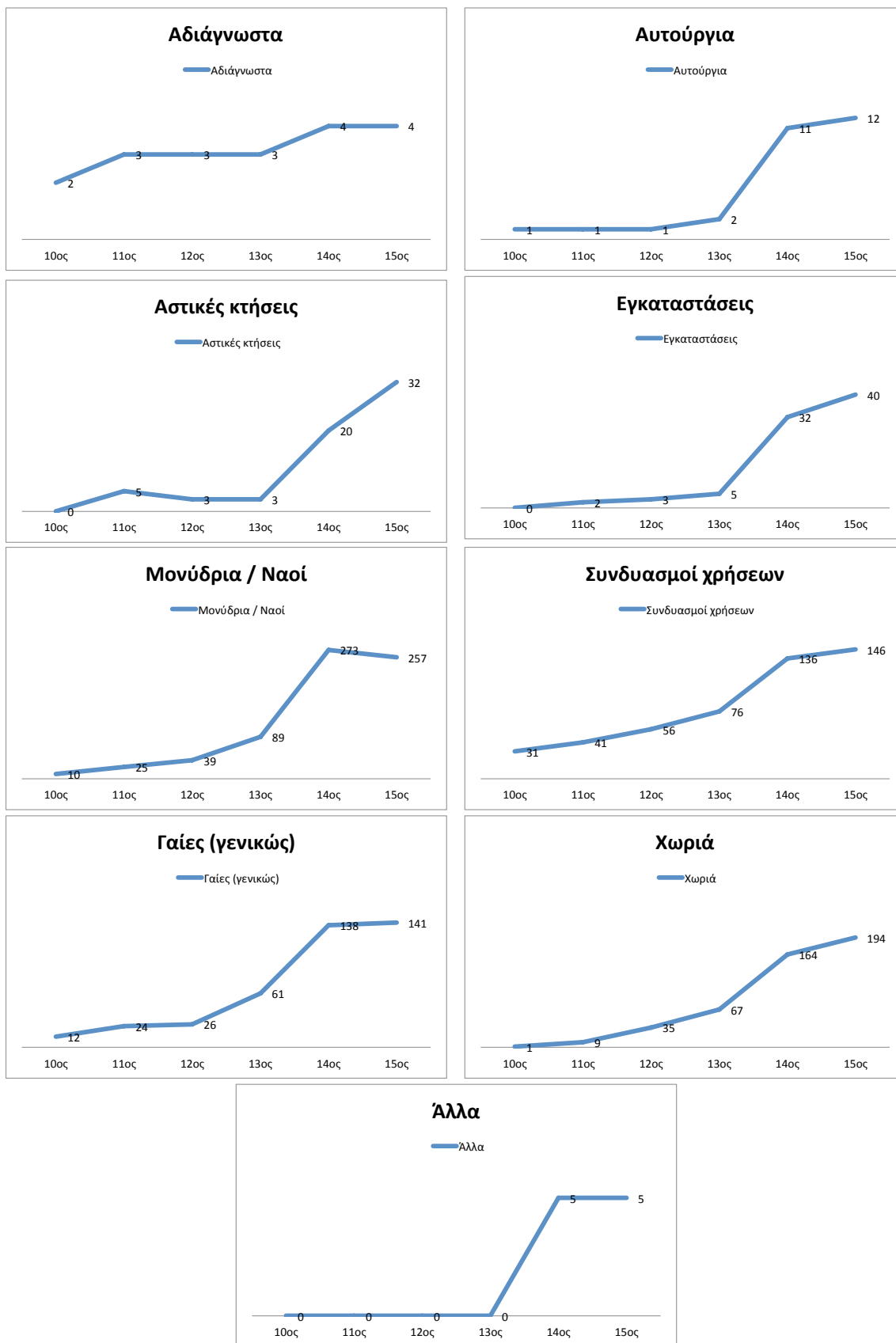
ΠΙΝΑΚΑΣ 00.33: Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων ανά μείζονα περιοχή: 15^{ος} αιώνας

ΑΘΩΝΙΚΕΣ ΚΤΗΣΕΙΣ: 15ος αιώνας - ΚΥΡΙΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΤΗΣΕΩΝ ΑΝΑ ΜΕΙΖΟΝΑ ΠΕΡΙΟΧΗ

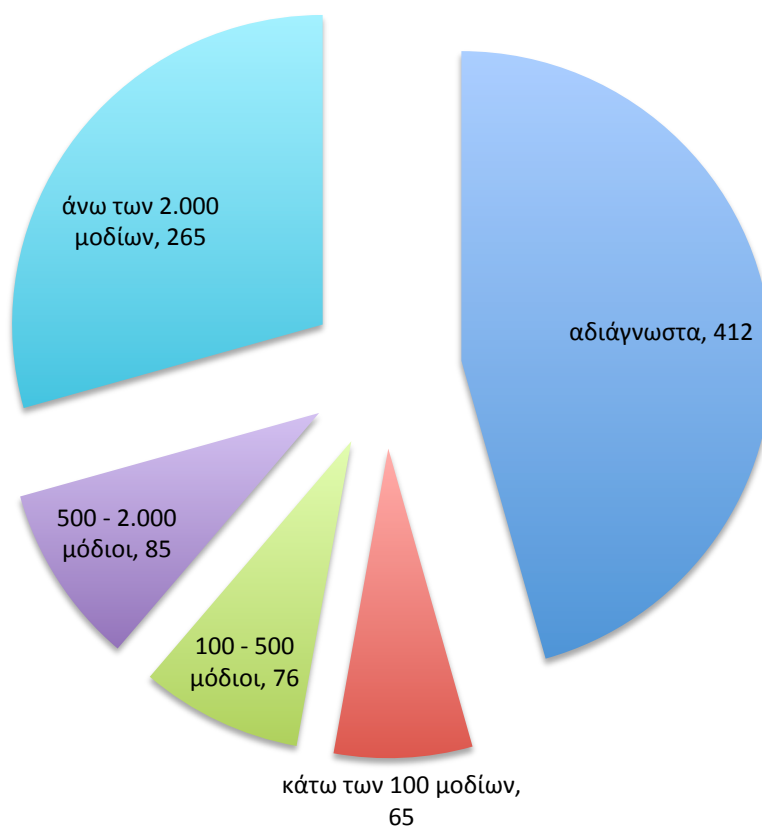
	Αδιάγνωστα	Ασπικές κτήσεις	Μονύδρια / Ναοί	Γαίες (γενικώς)	Αυτούργια	Εγκαταστάσεις	Συνδυασμοί χρήσεων	Χωριά	Άλλα	
Ανατολική Θράκη			7				1			8
Ανατολική Μακεδονία			7			1		1		9
Ανατολική Χαλκιδική	1	1	12	7	1		11	5		38
Βλαχία				1						1
Δυτική Χαλκιδική			11	22	2		24	13		72
Εύβοια			1							1
Θάσος		1	11	1						13
Θεσσαλονίκη		10	22	6	4	1	8			51
Θράκη			1			2				3
Ίμβρος			3							3
Κασσάνδρα	2		5	6	1	4	11	6		35
Κεντρική Μακεδονία			10	1		1	5	6	1	24
Κεντρική Χαλκιδική			11	8		2	6	5		32
Κωνσταντινούπολη		2	4	1						7
Λήμνος		1	26	11		4	23	1		66
Μελένικο			4			4		6		14
Παγγαίο - Σύμβολο		1	4	1			2	6		14
Περιοχή Λιμνών		2	7	9		1	2	1		22
Περίχωρα Άθω		4	11	25	1	4	19			64
Προποντίδα		1	1				1			3
Σερβία		6	8	4			1	78	4	101
Σιθωνία			17	23	1	6	13	3		63
Σκόπια			7					4		11
Σποράδες			2				2			4
Στρούμπιζα			16					17		33
Στριμόνας	1	3	45	15	2	7	17	26	3	119
Crna Reka			4					16		20
	4	32	257	141	12	37	146	194	8	831

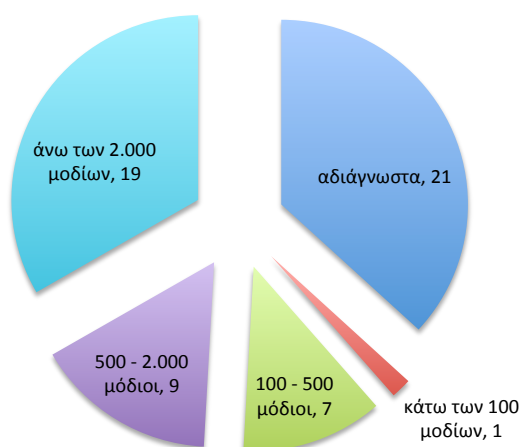
ΠΙΝΑΚΑΣ 00.34: Καμπύλες εξέλιξης κύριων τύπων κτήσεων στις χρονικές τομές

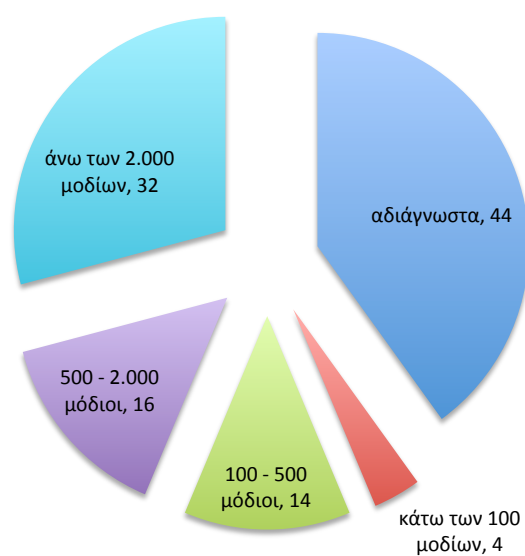
ΠΙΝΑΚΑΣ 00.35: Τάξεις μεγέθους των αθωνικών κτήσεων

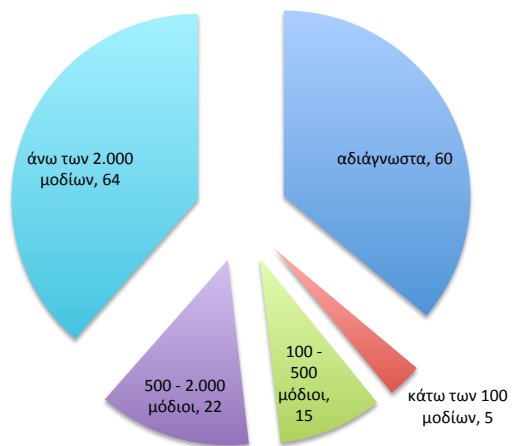
10ος αιώνας

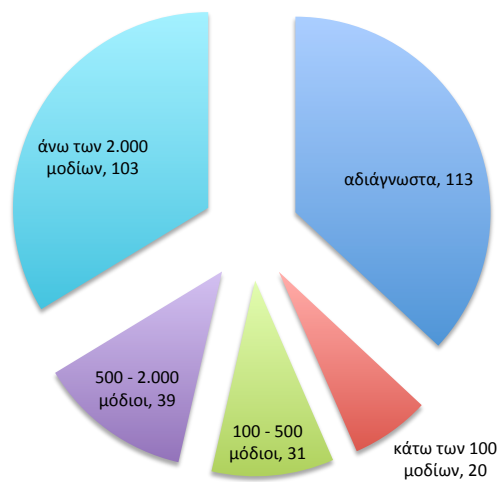
11ος αιώνας

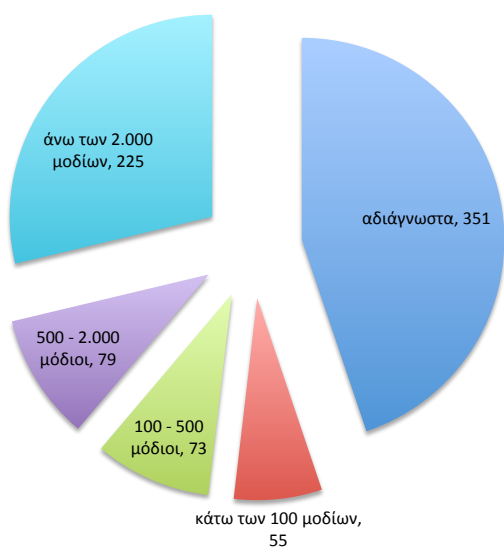
12ος αιώνας

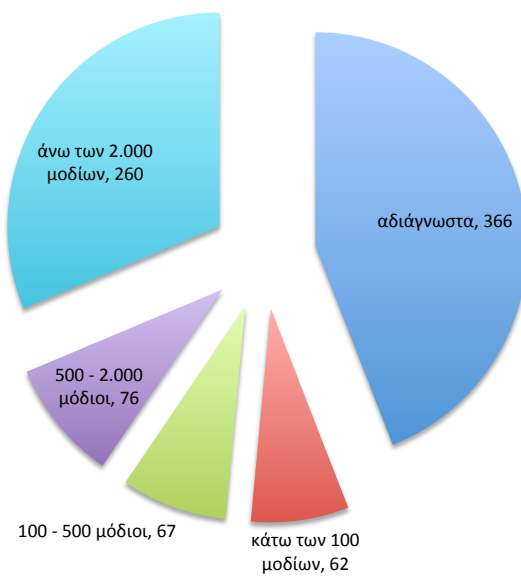
13ος αιώνας

14^{ος} αιώνας

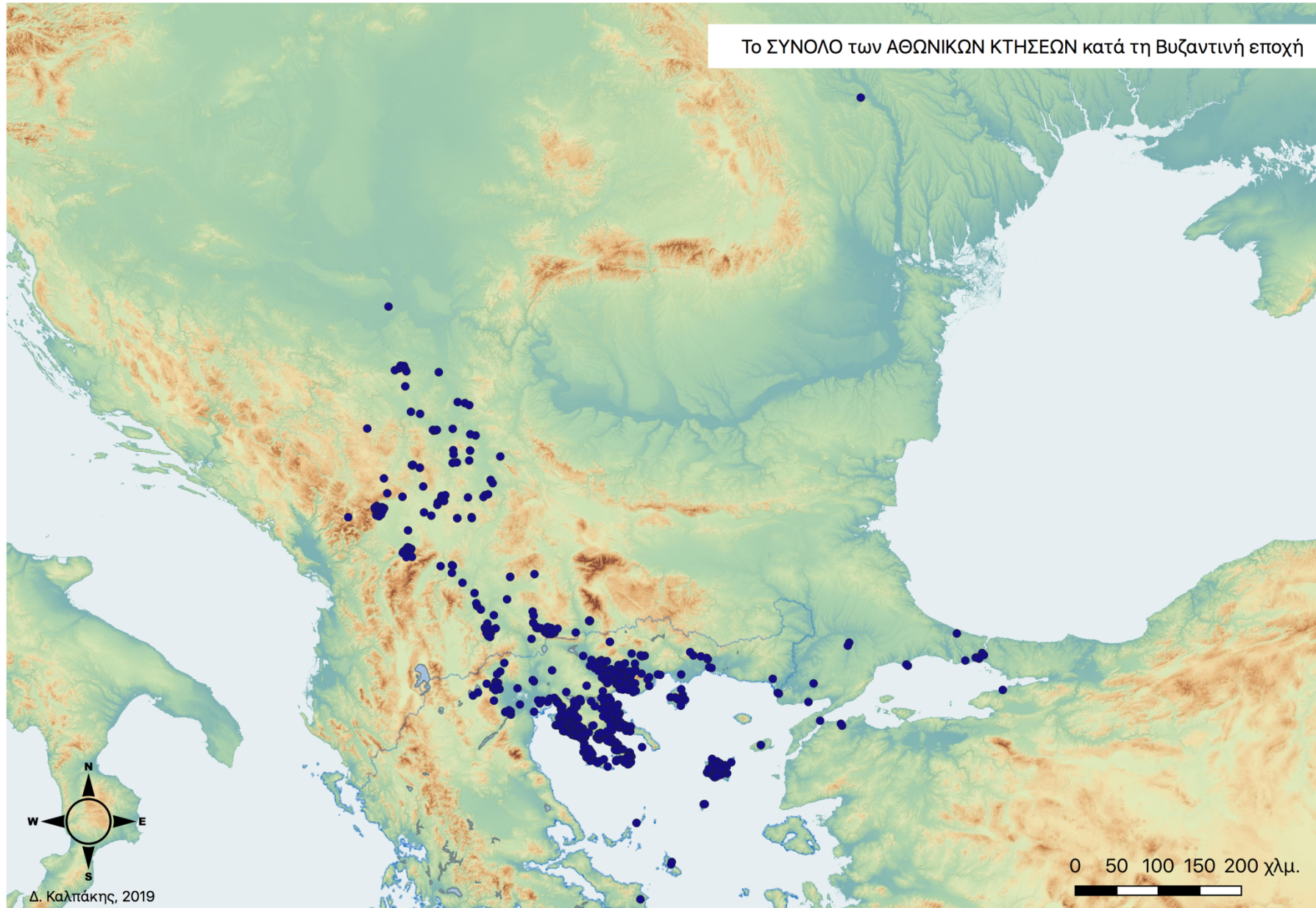

15ος αιώνας

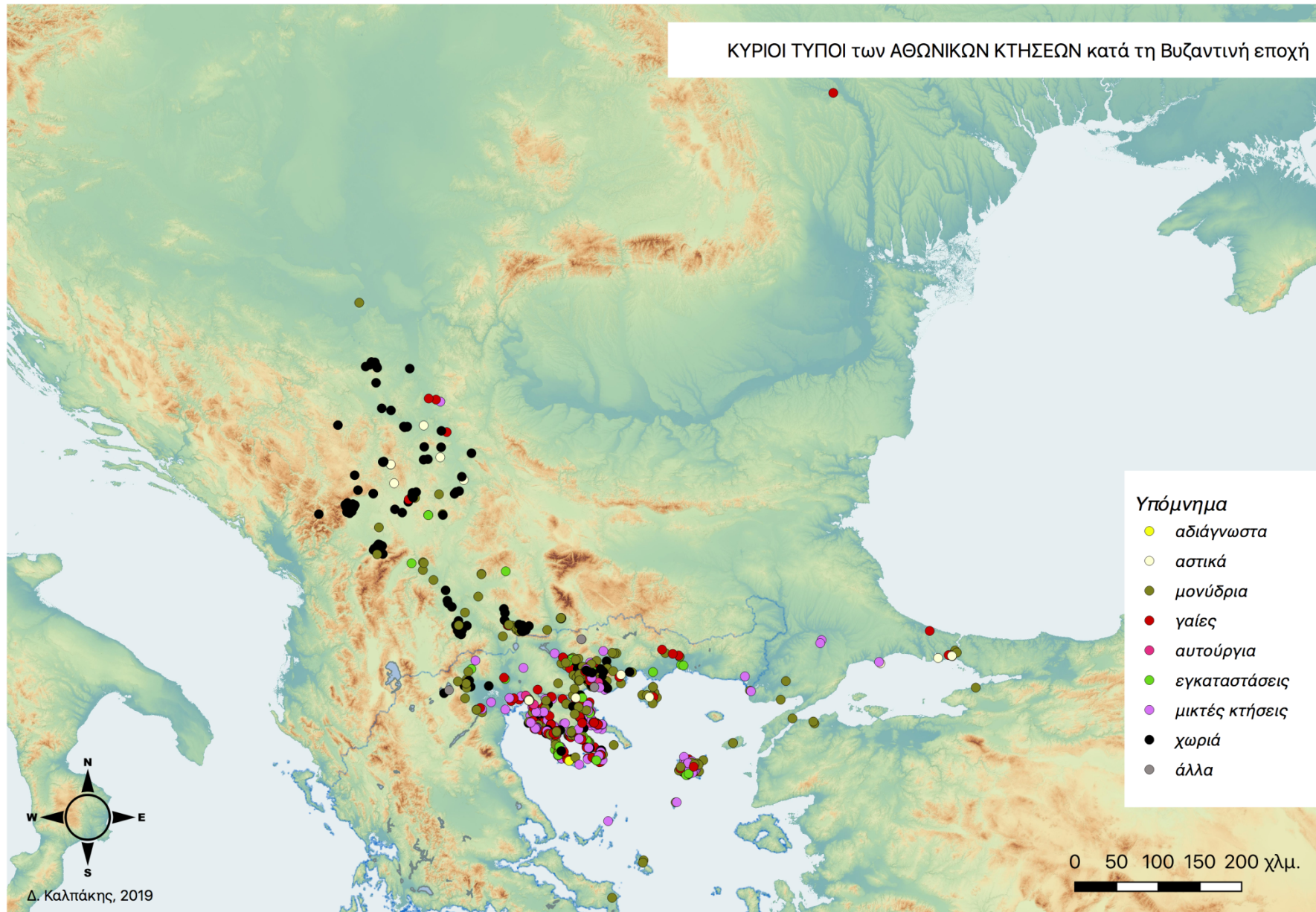

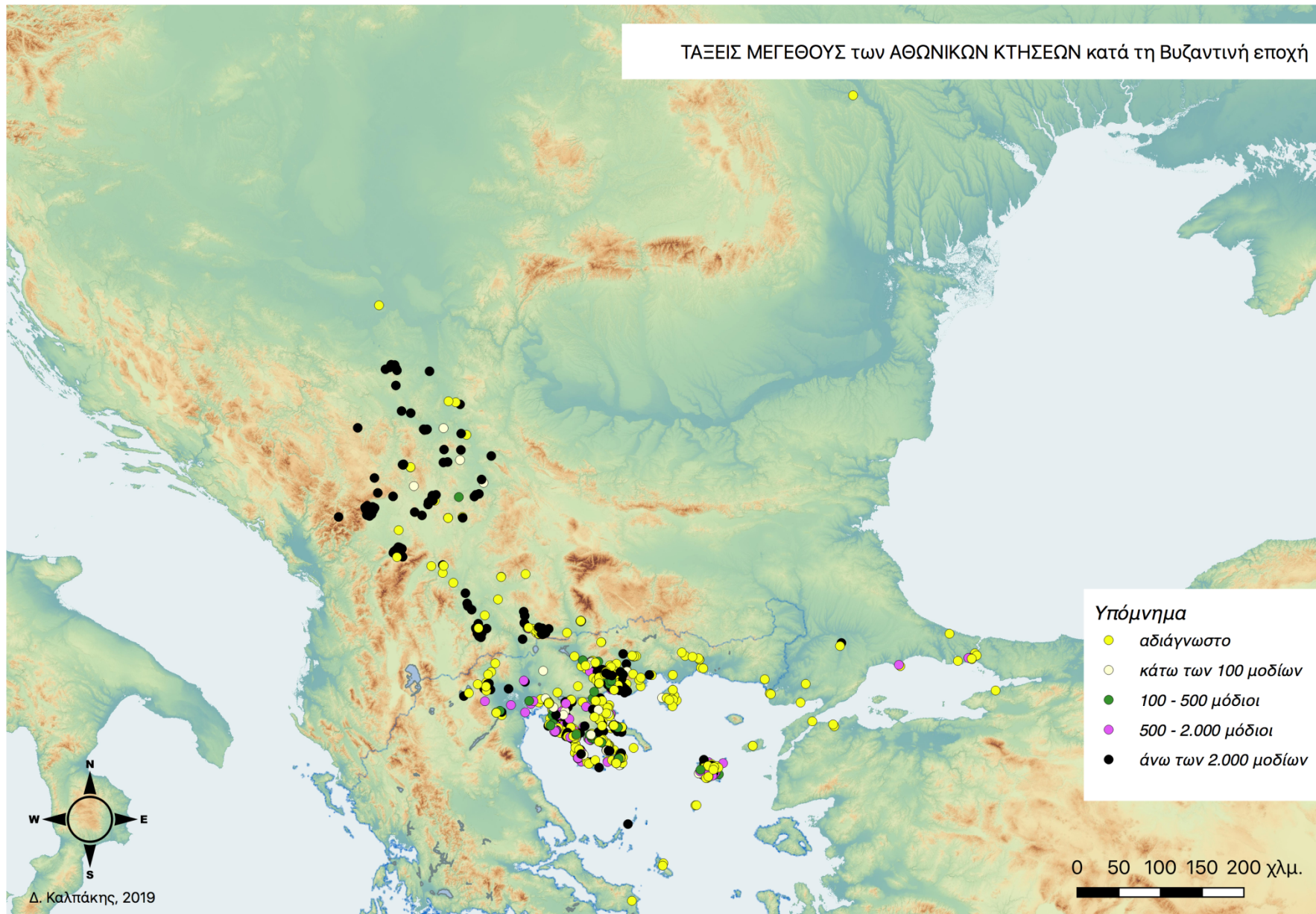
ΧΑΡΤΗΣ 00.01: Το Σύνολο των αθωνικών κτήσεων

ΧΑΡΤΗΣ 00.02: Κύριοι Τύποι των αθωνικών κτήσεων

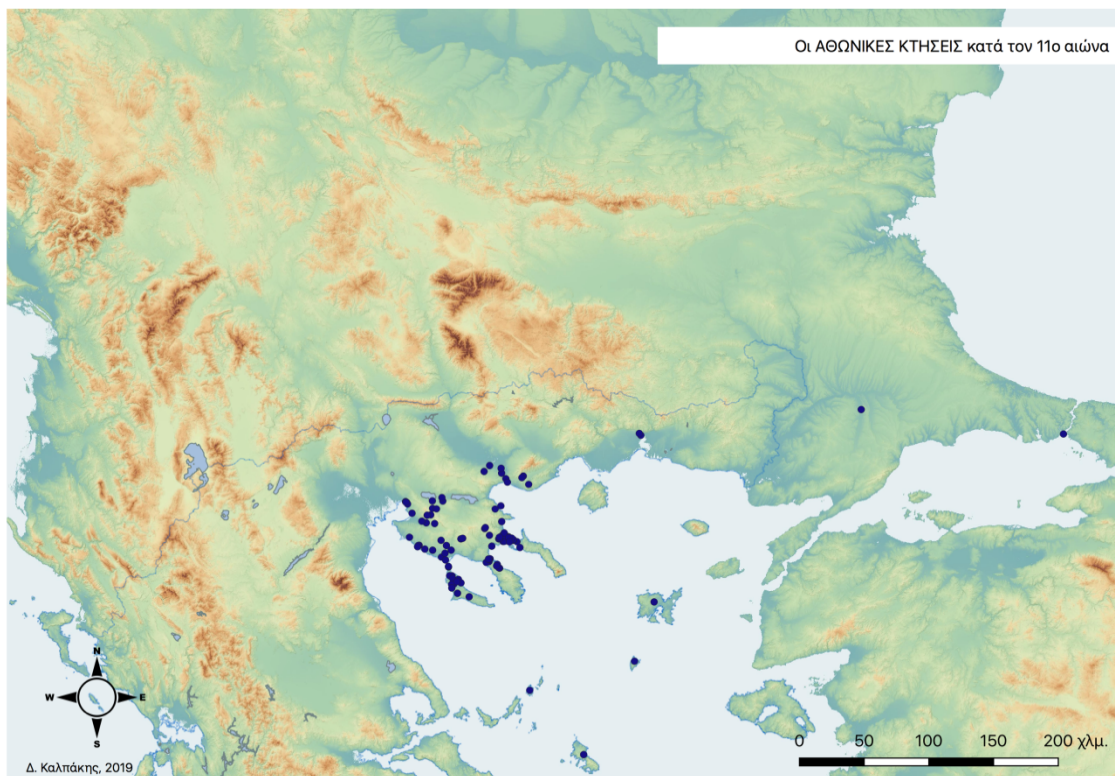
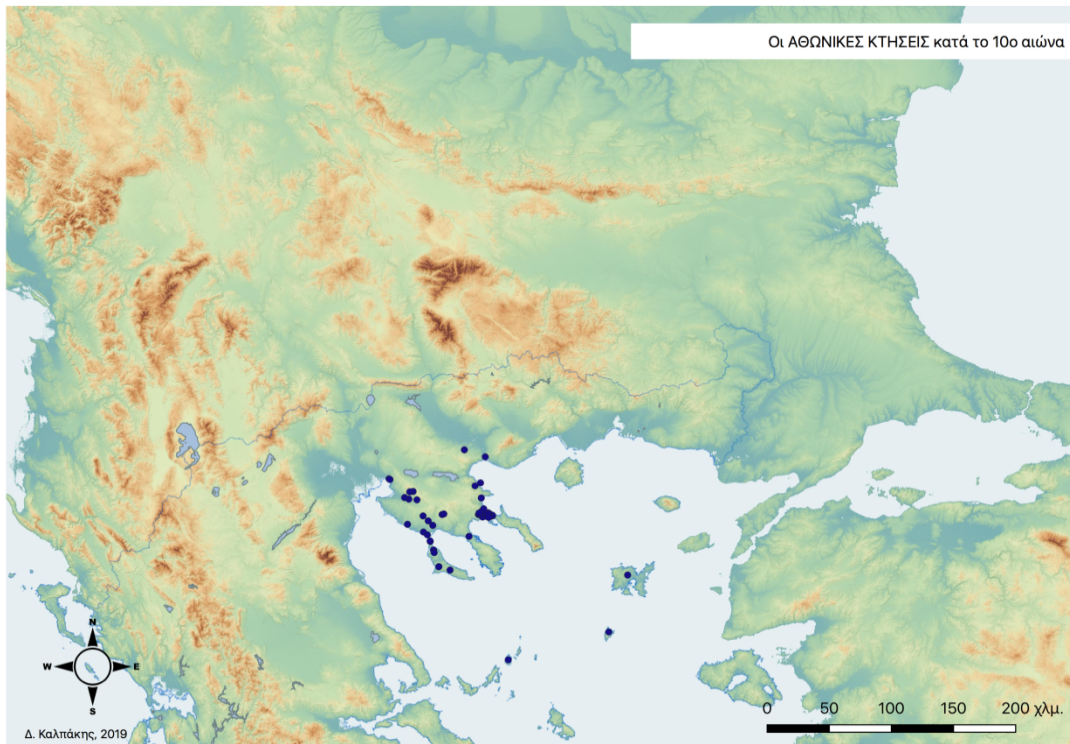
ΧΑΡΤΗΣ 00.03: Τάξεις Μεγέθους των αθωνικών κτήσεων

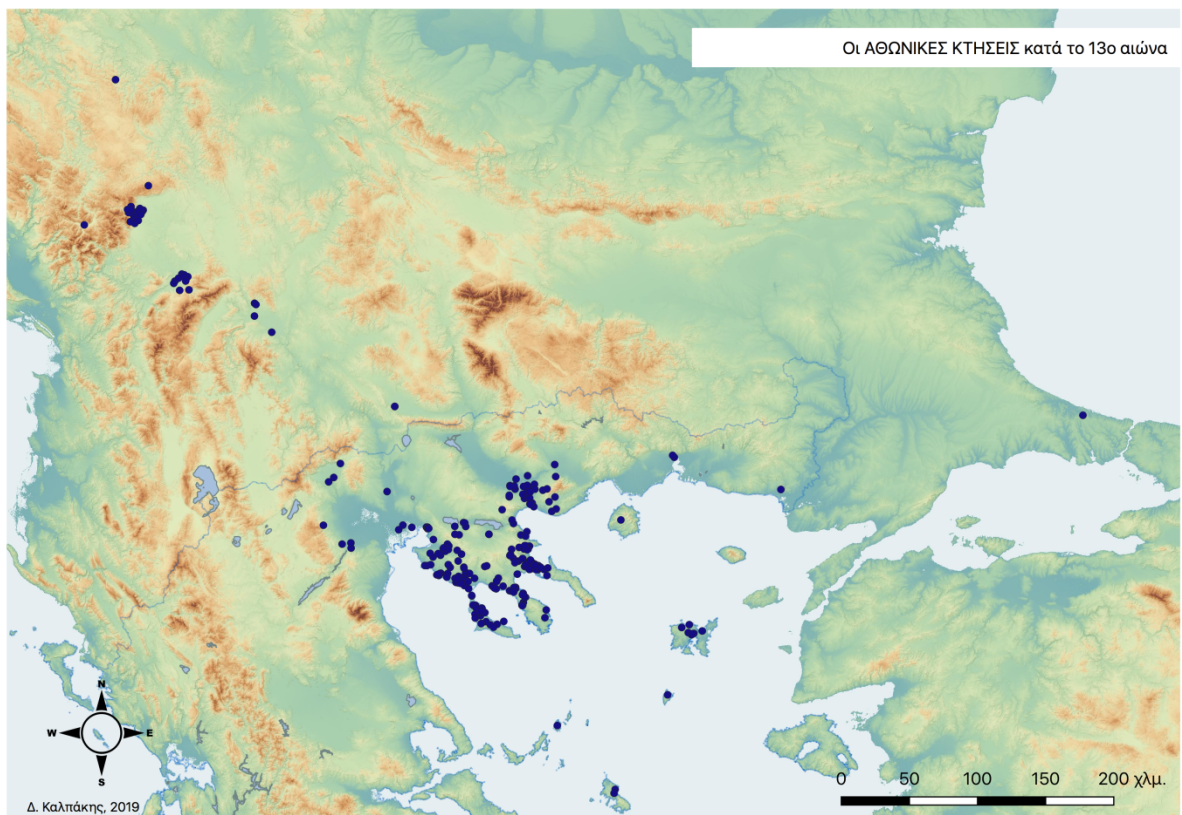
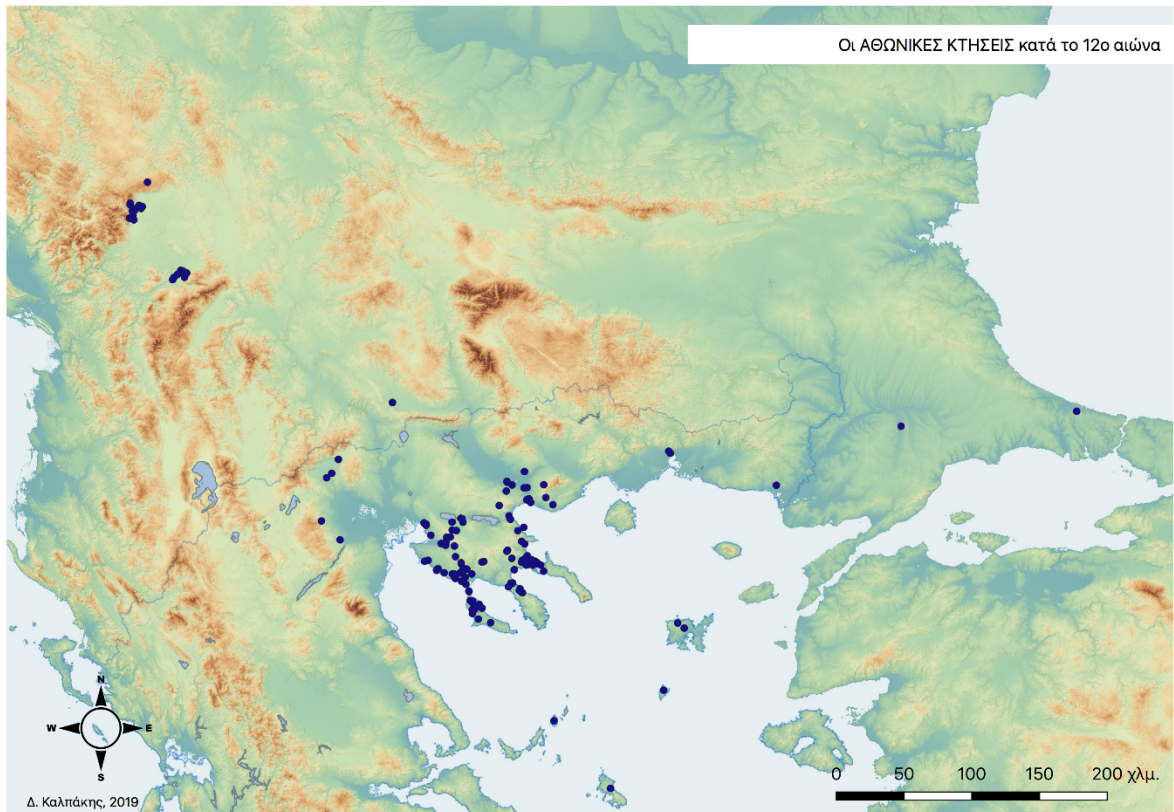

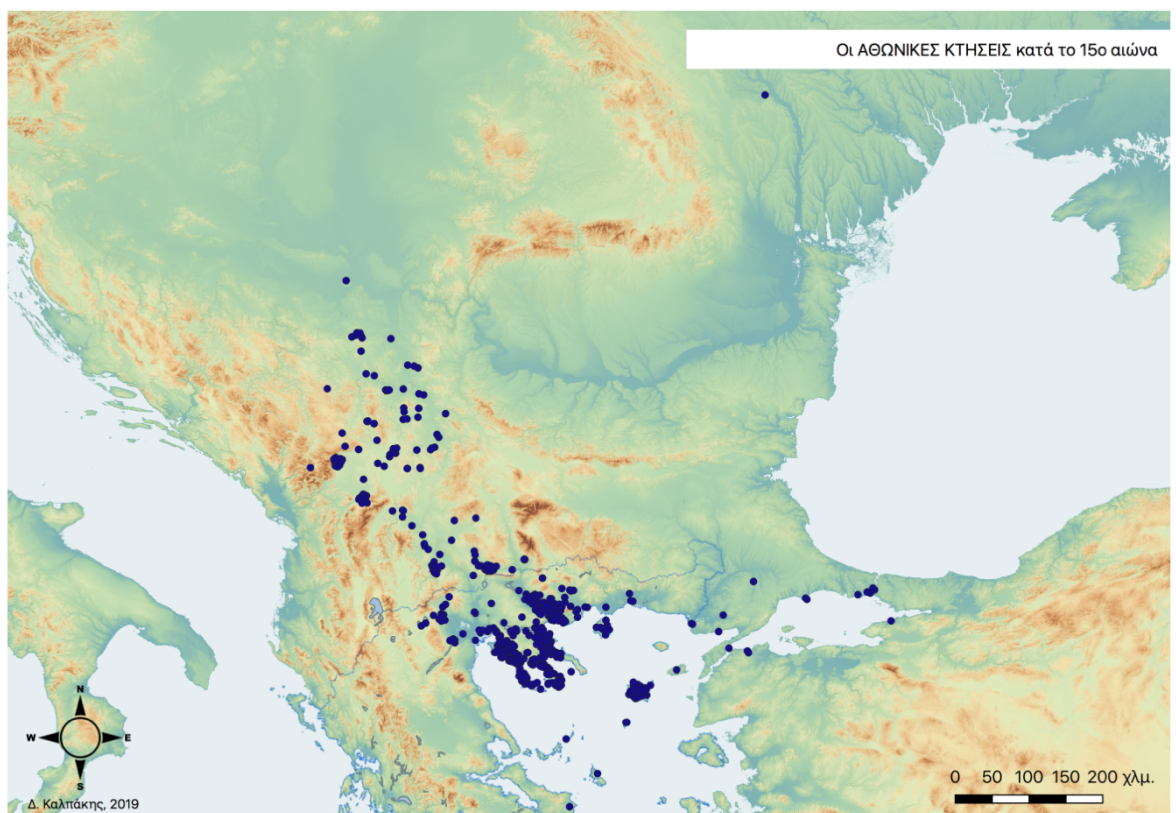
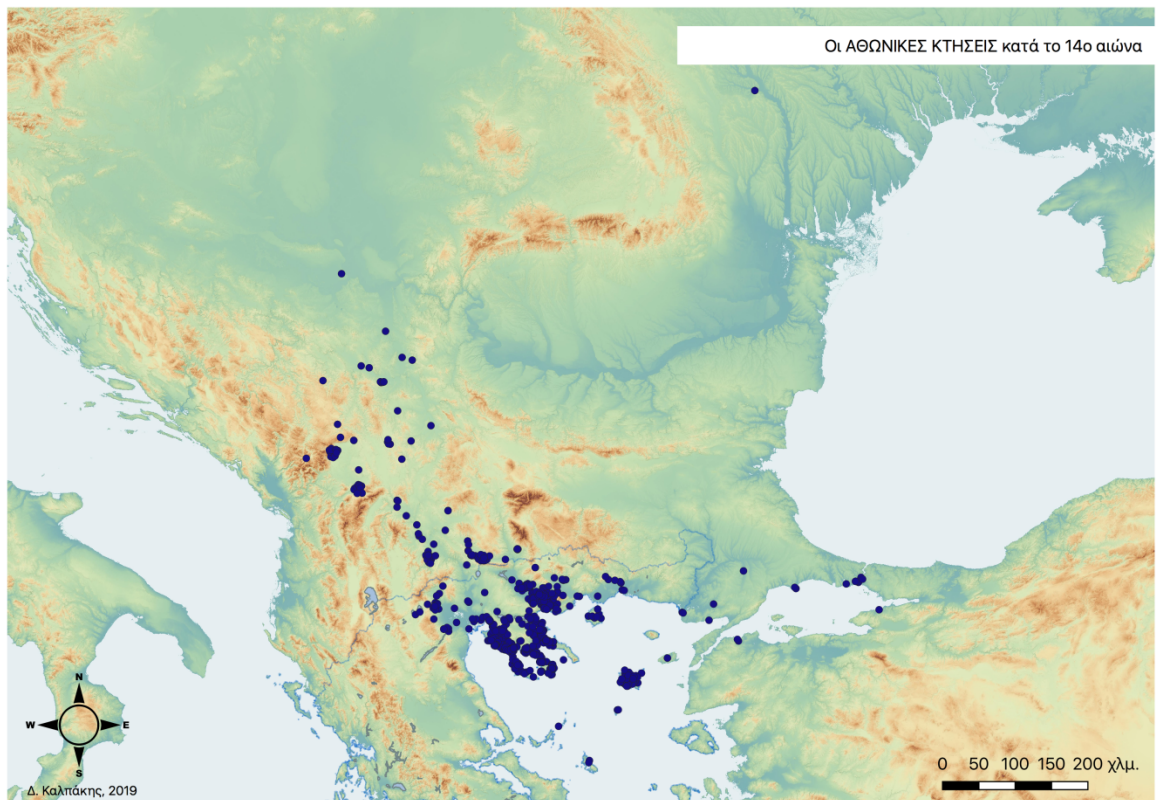
ΧΑΡΤΗΣ 00.04: Χρονική εξέλιξη των αθωνικών κτήσεων:
10^{ος} και 11^{ος} αιώνας

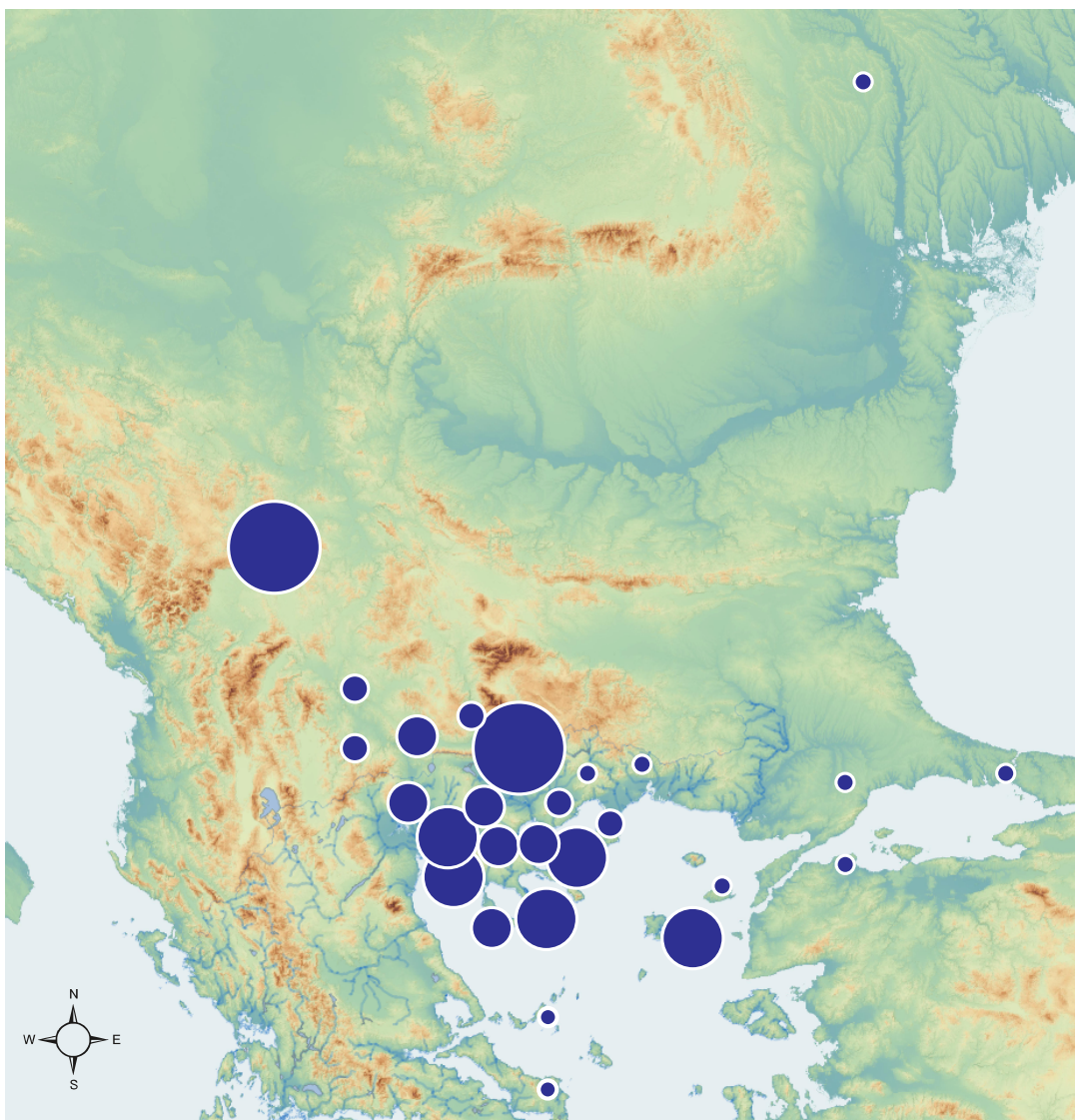
ΧΑΡΤΗΣ 00.05: Χρονική εξέλιξη των αθωνικών κτήσεων:
12^{ος} και 13^{ος} αιώνας

ΧΑΡΤΗΣ 00.06: Χρονική εξέλιξη των αθωνικών κτήσεων:
14^{ος} και 15^{ος} αιώνας

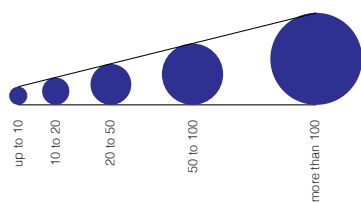

ΧΑΡΤΗΣ 00.07: Κατανομές των αθωνικών κτήσεων
ανά μείζονα περιοχή

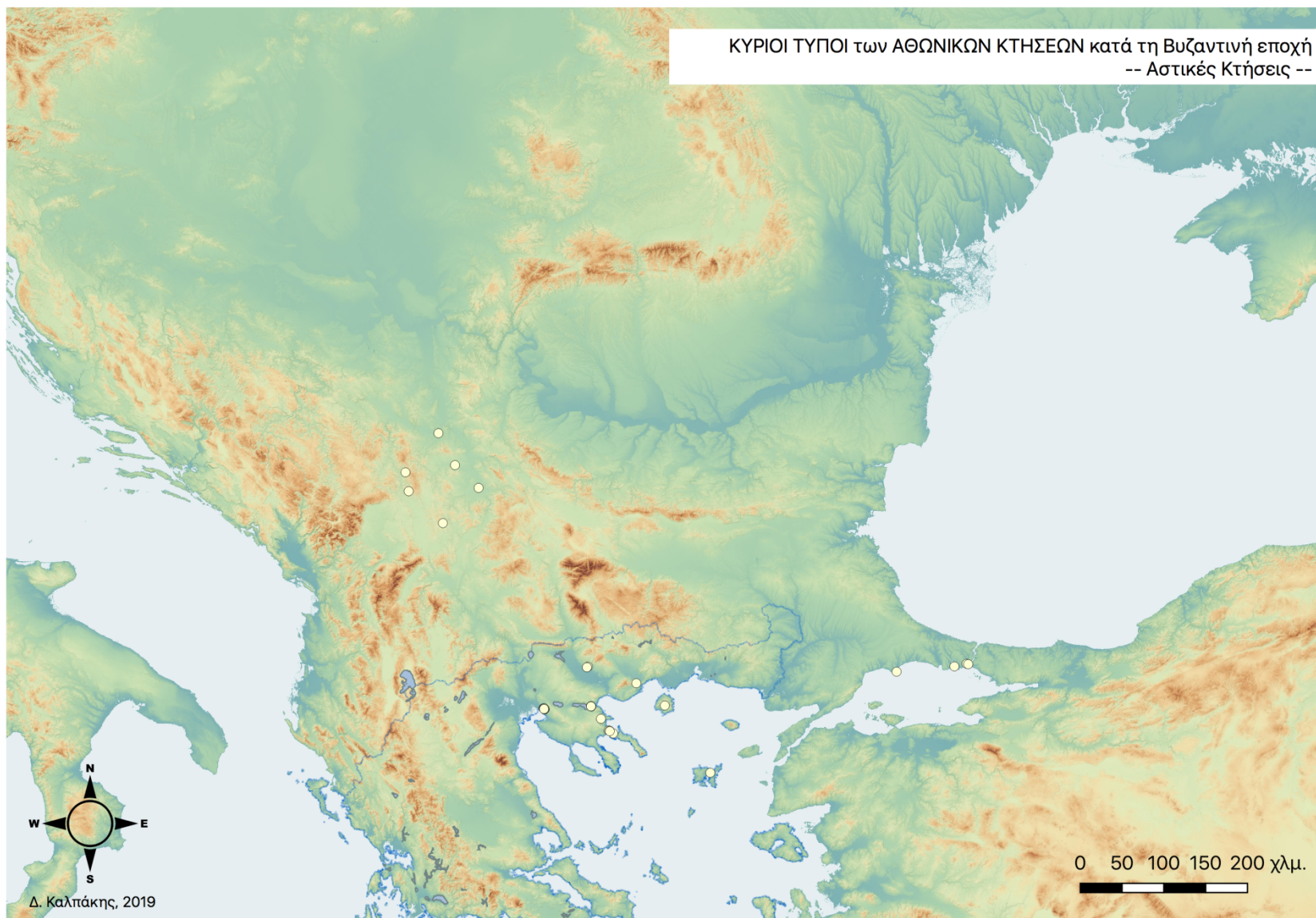

**ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΚΤΗΣΕΩΝ
όλων των αθωνικών μονών
κατά τη Βυζαντινή εποχή**

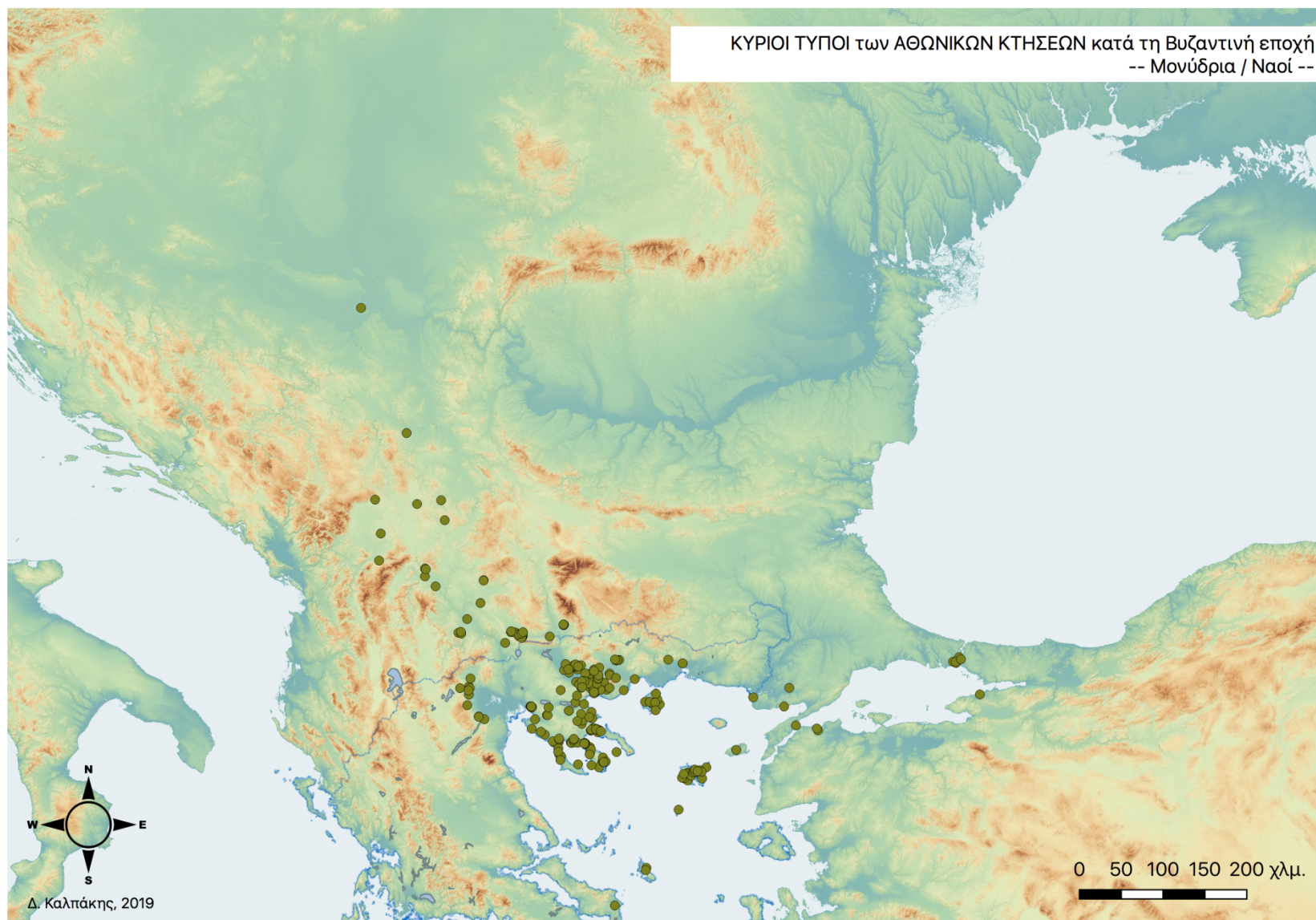
κατανομή ανά μείζονα περιοχή

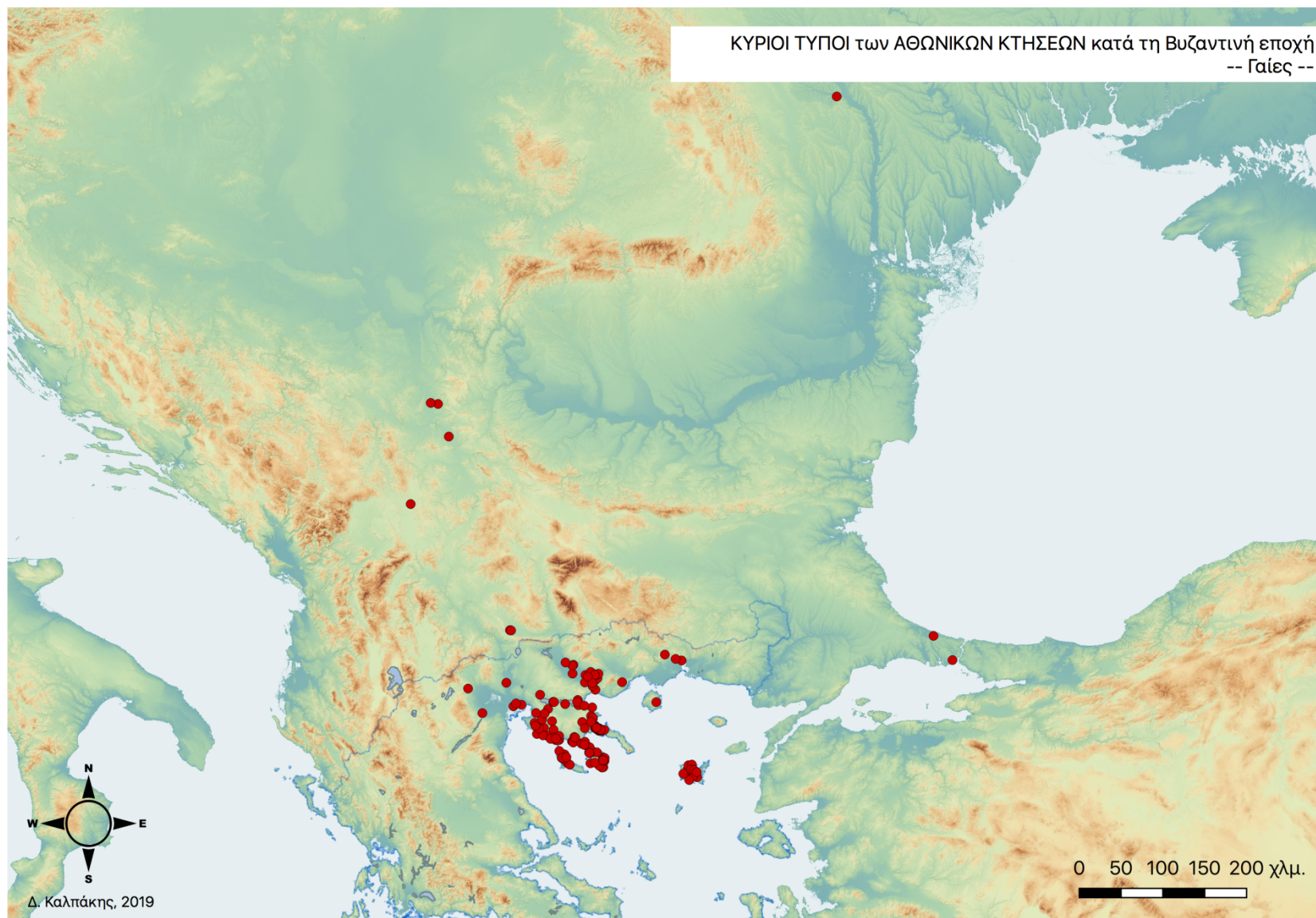
ΧΑΡΤΗΣ 00.08: Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων, αναλυτικά: **Αστικές κτήσεις**

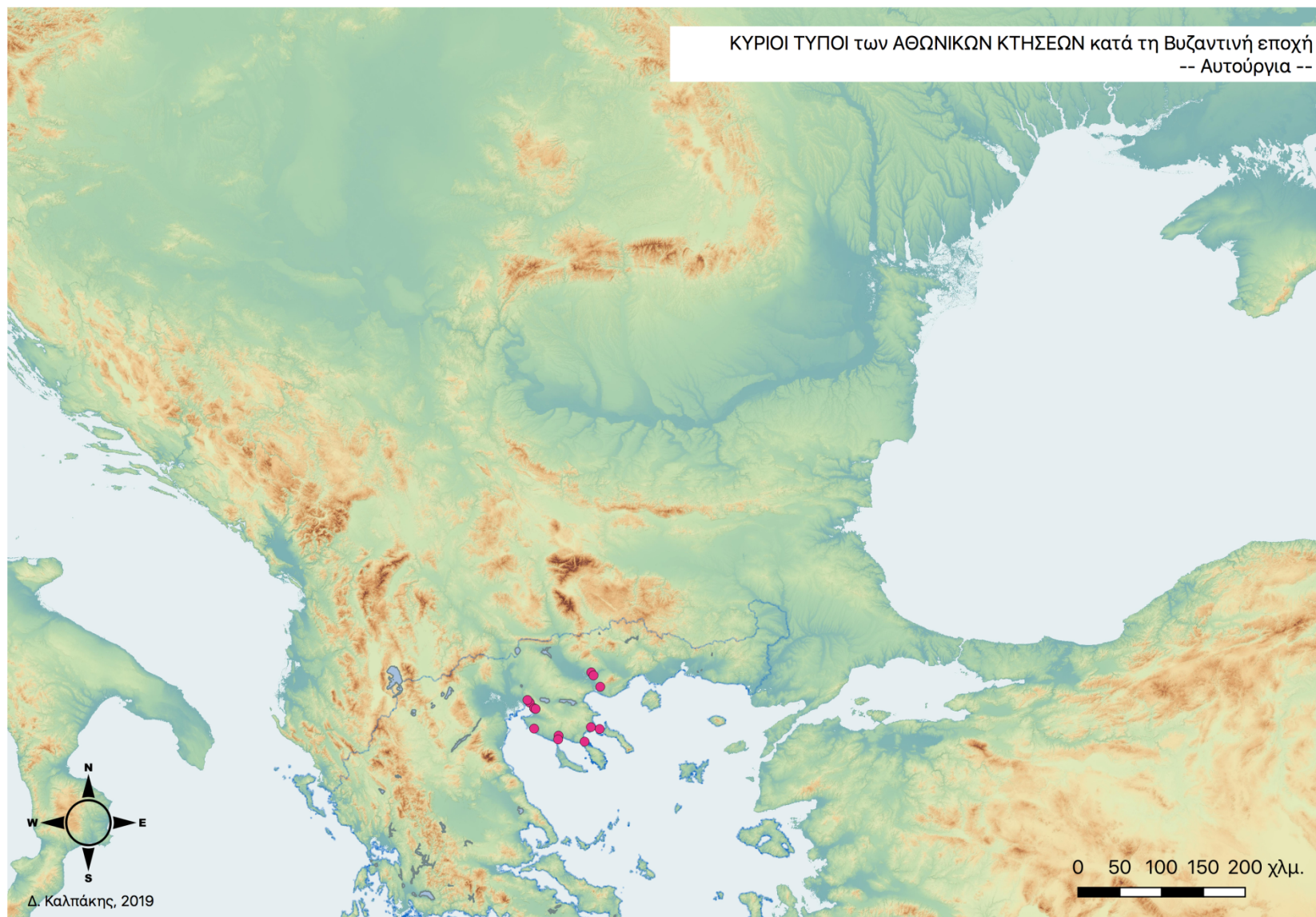
ΧΑΡΤΗΣ 00.09: Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων, αναλυτικά: Μονύδρια / Ναοί

ΧΑΡΤΗΣ 00.10: Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων, αναλυτικά: Γαίες

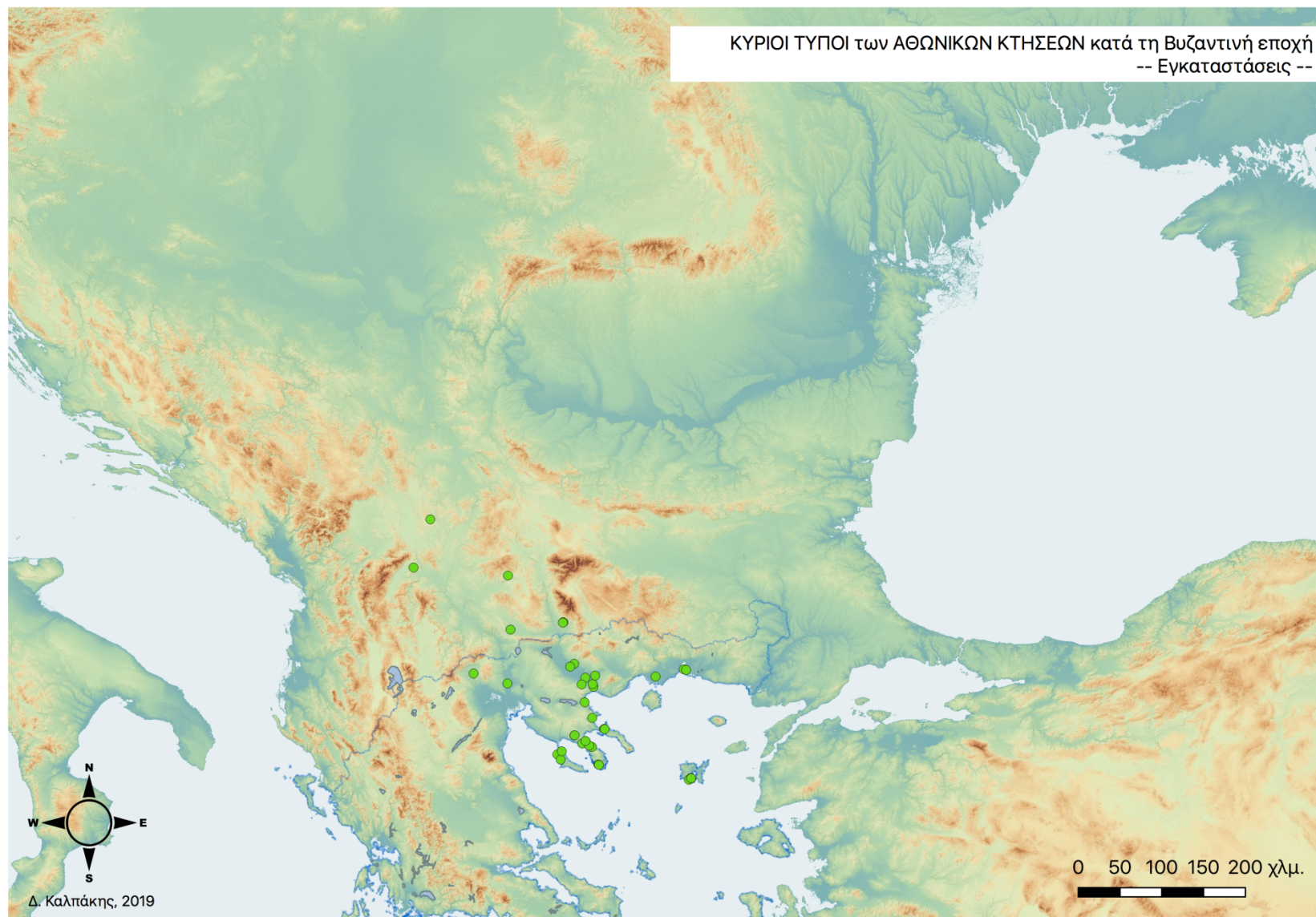

ΧΑΡΤΗΣ 00.11: Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων, αναλυτικά: **Αυτούργια**

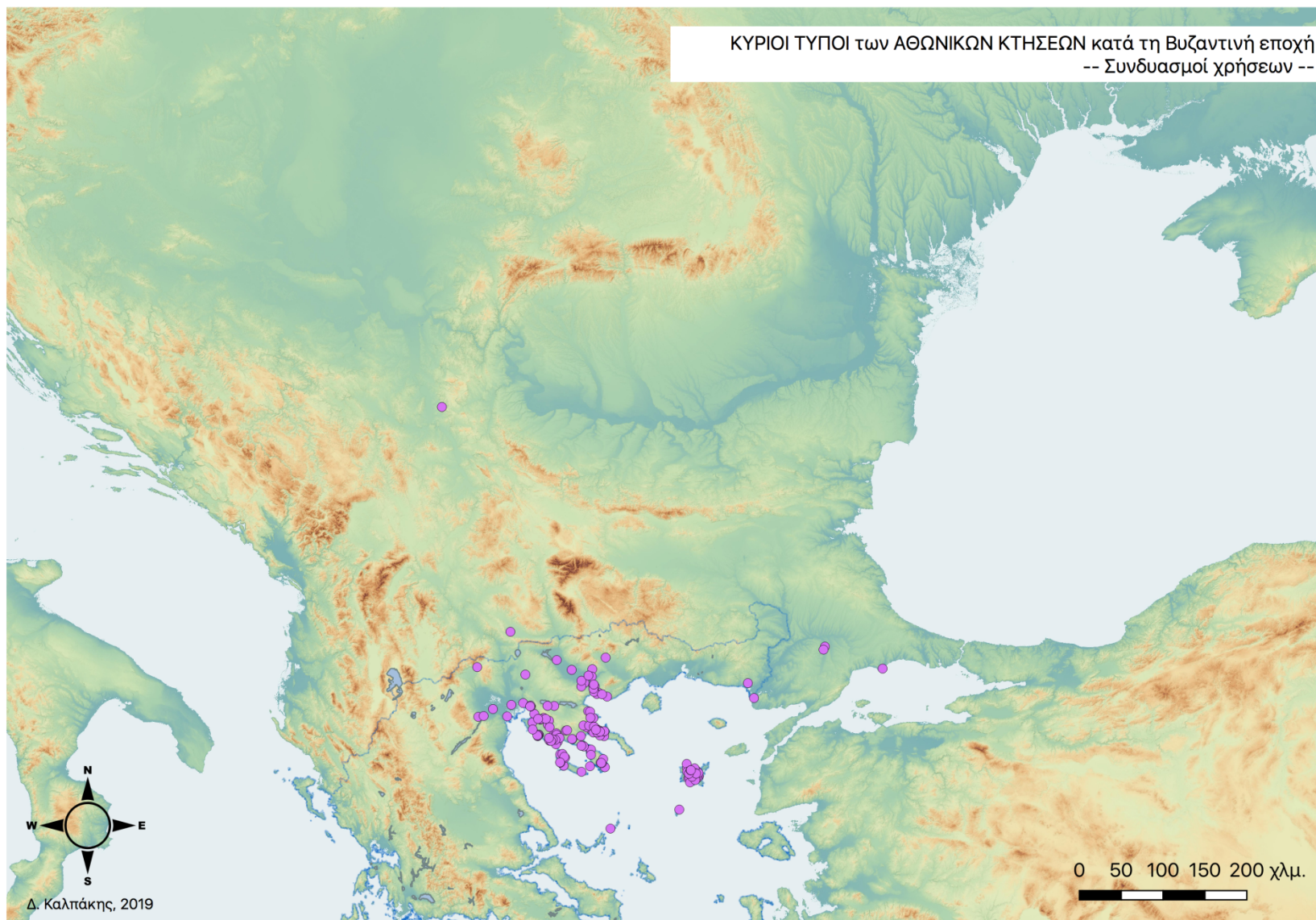

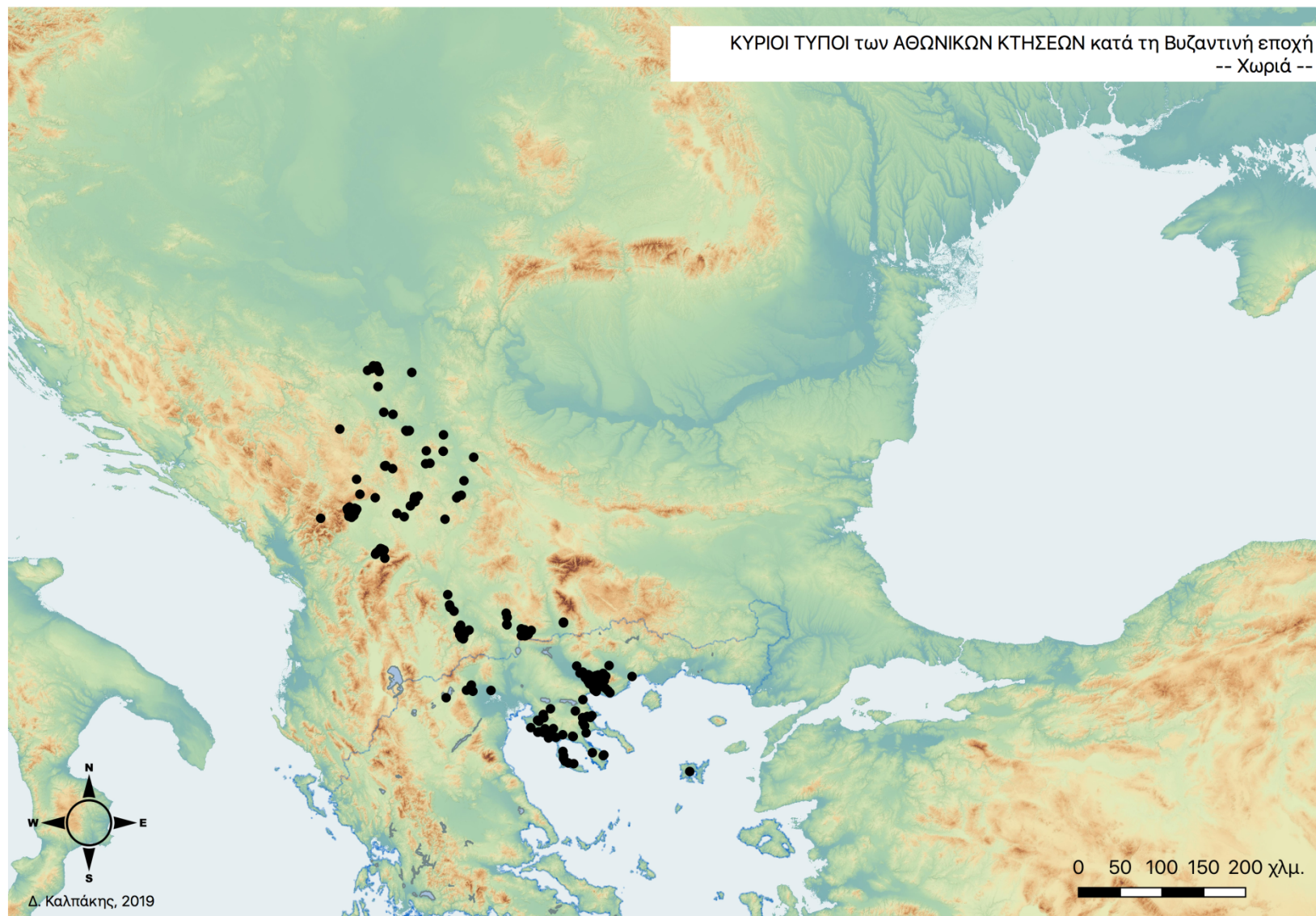
ΧΑΡΤΗΣ 00.12: Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων, αναλυτικά: Εγκαταστάσεις

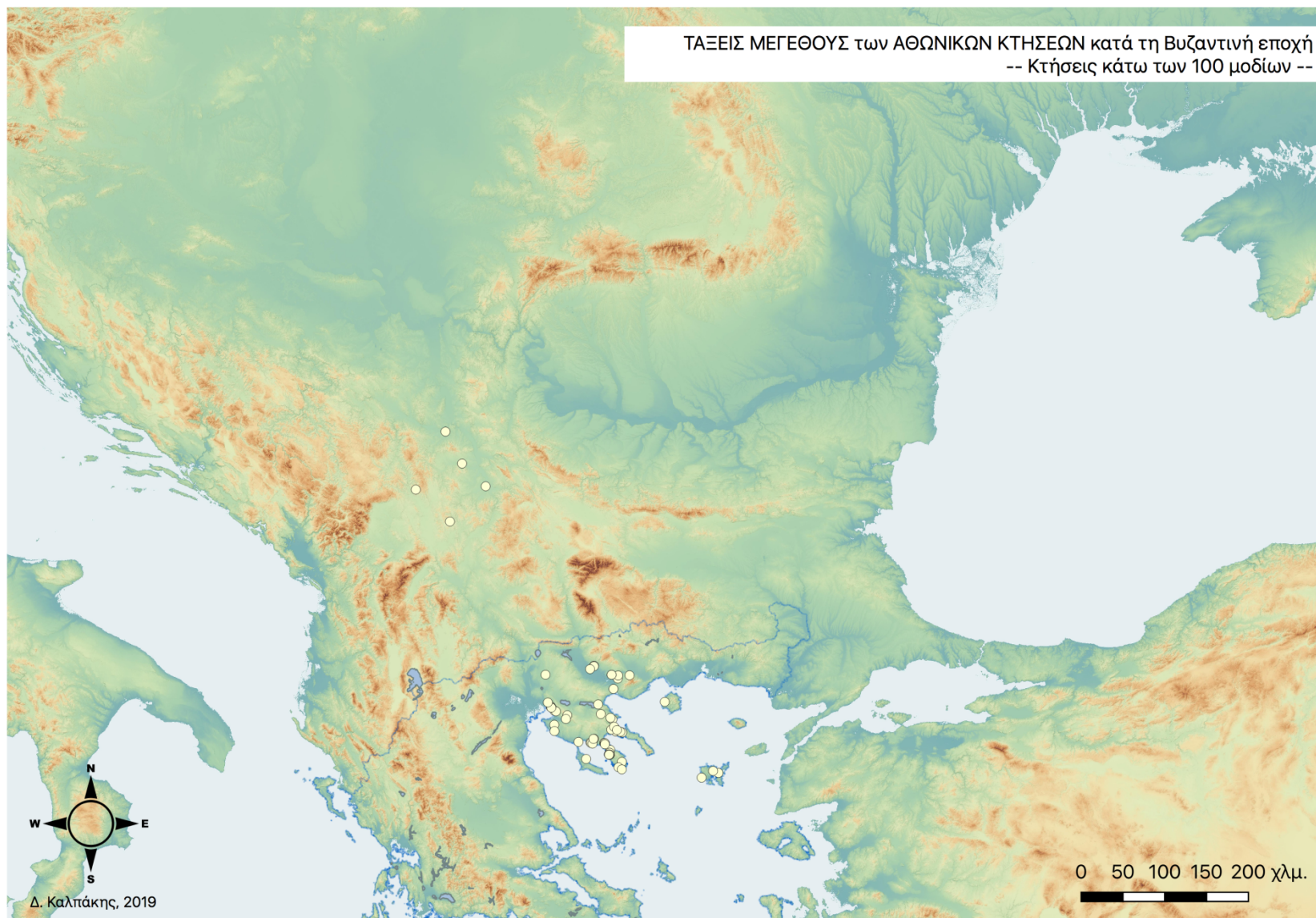
ΧΑΡΤΗΣ 00.13: Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων, αναλυτικά: Συνδυασμοί χρήσεων

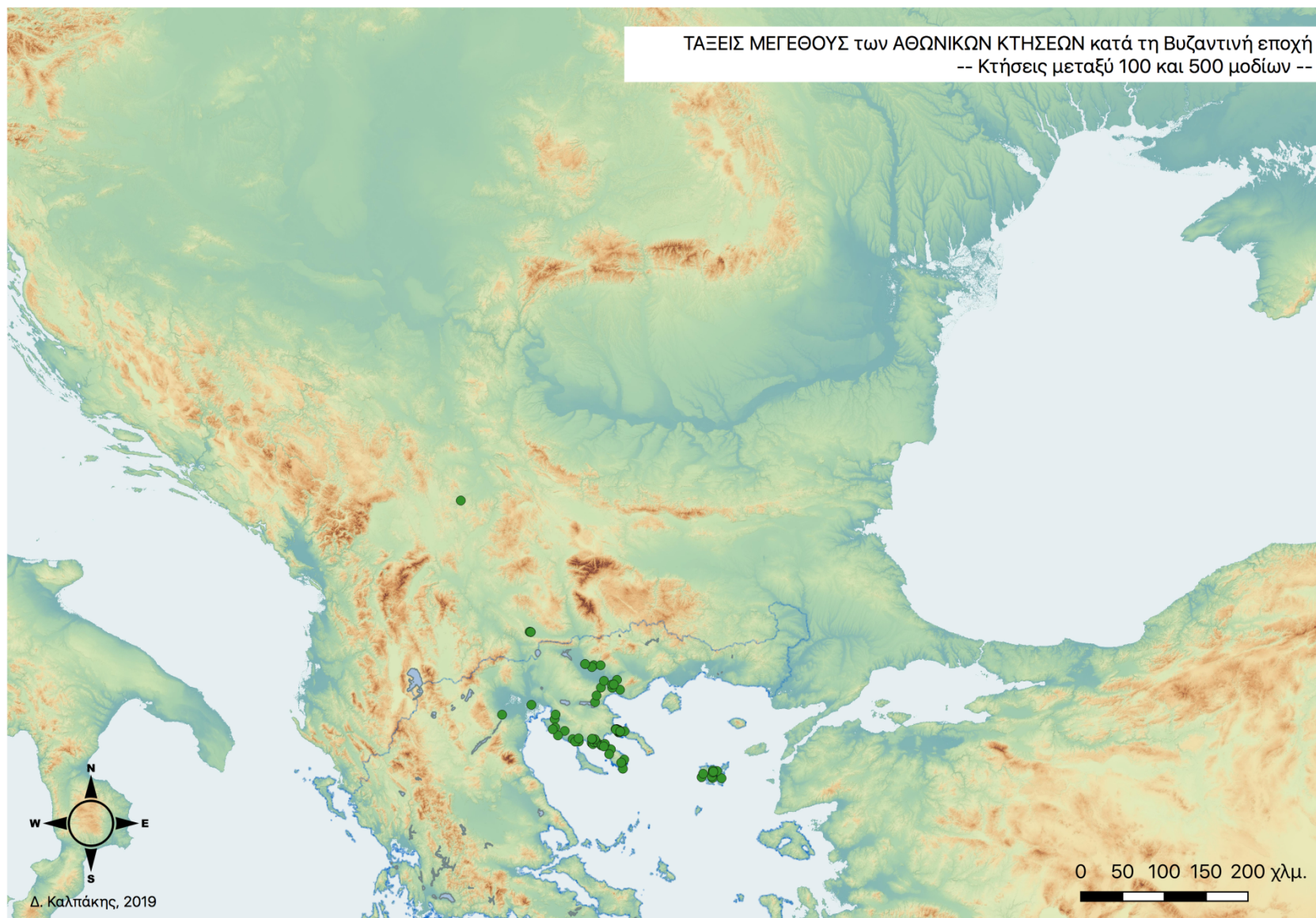
ΧΑΡΤΗΣ 00.14: Κύριοι τύποι των αθωνικών κτήσεων, αναλυτικά: Χωριά

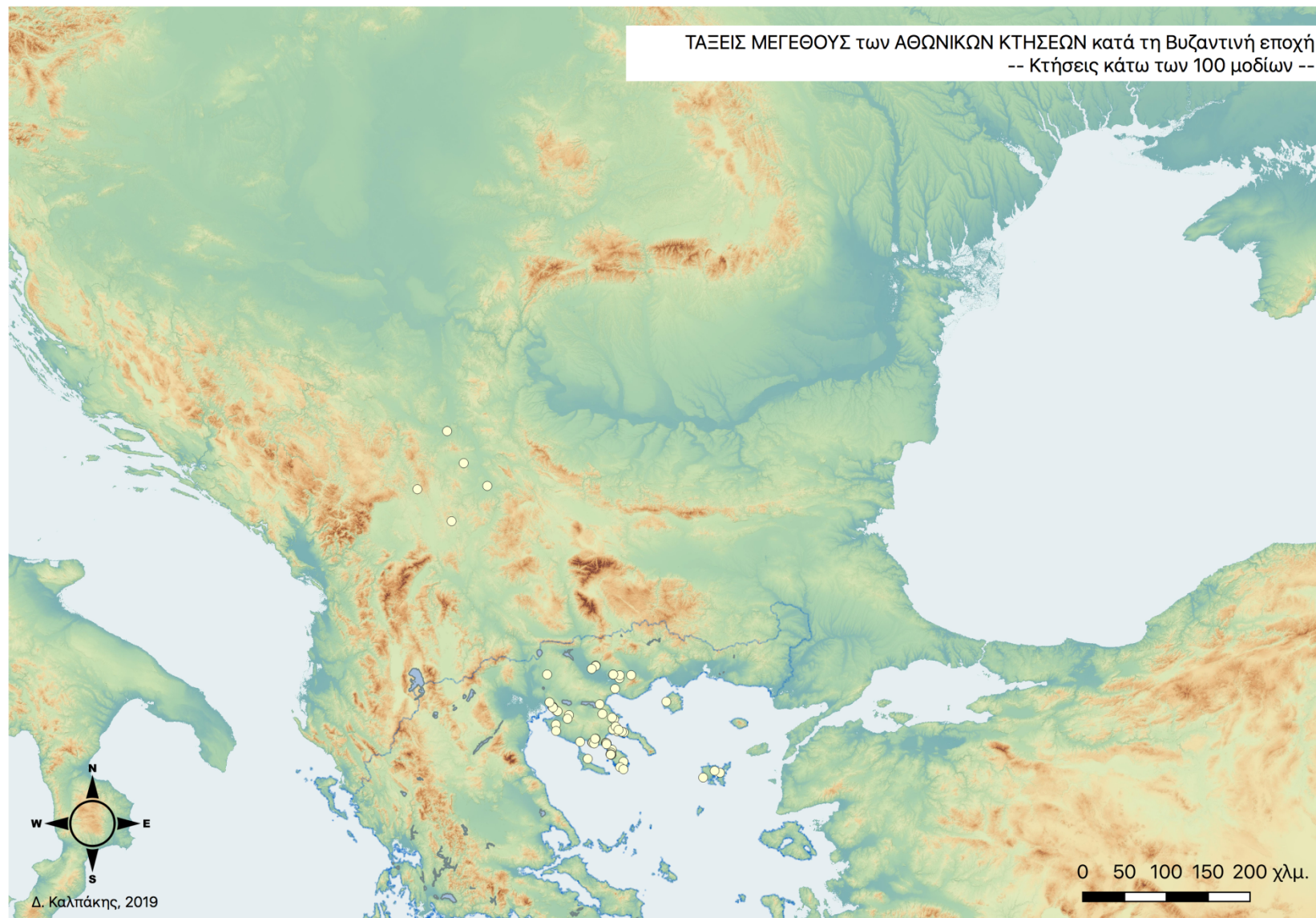
ΧΑΡΤΗΣ 00.15: Τάξεις μεγέθους των αθωνικών κτήσεων, αναλυτικά: κτήσεις κάτω των 100 μοδίων

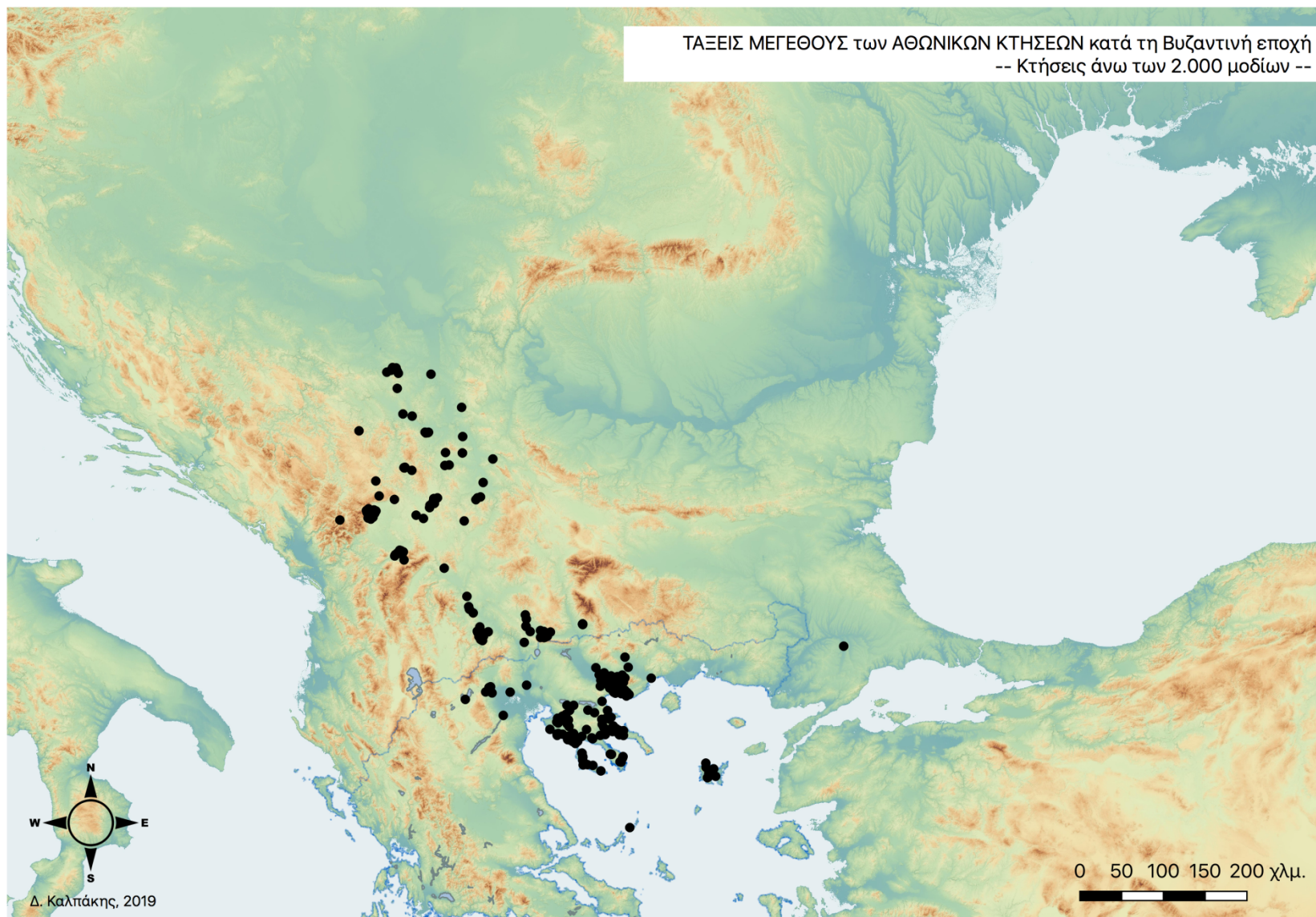
ΧΑΡΤΗΣ 00.16: Τάξεις μεγέθους των αθωνικών κτήσεων, αναλυτικά: μεταξύ 100 και 500 μοδίων

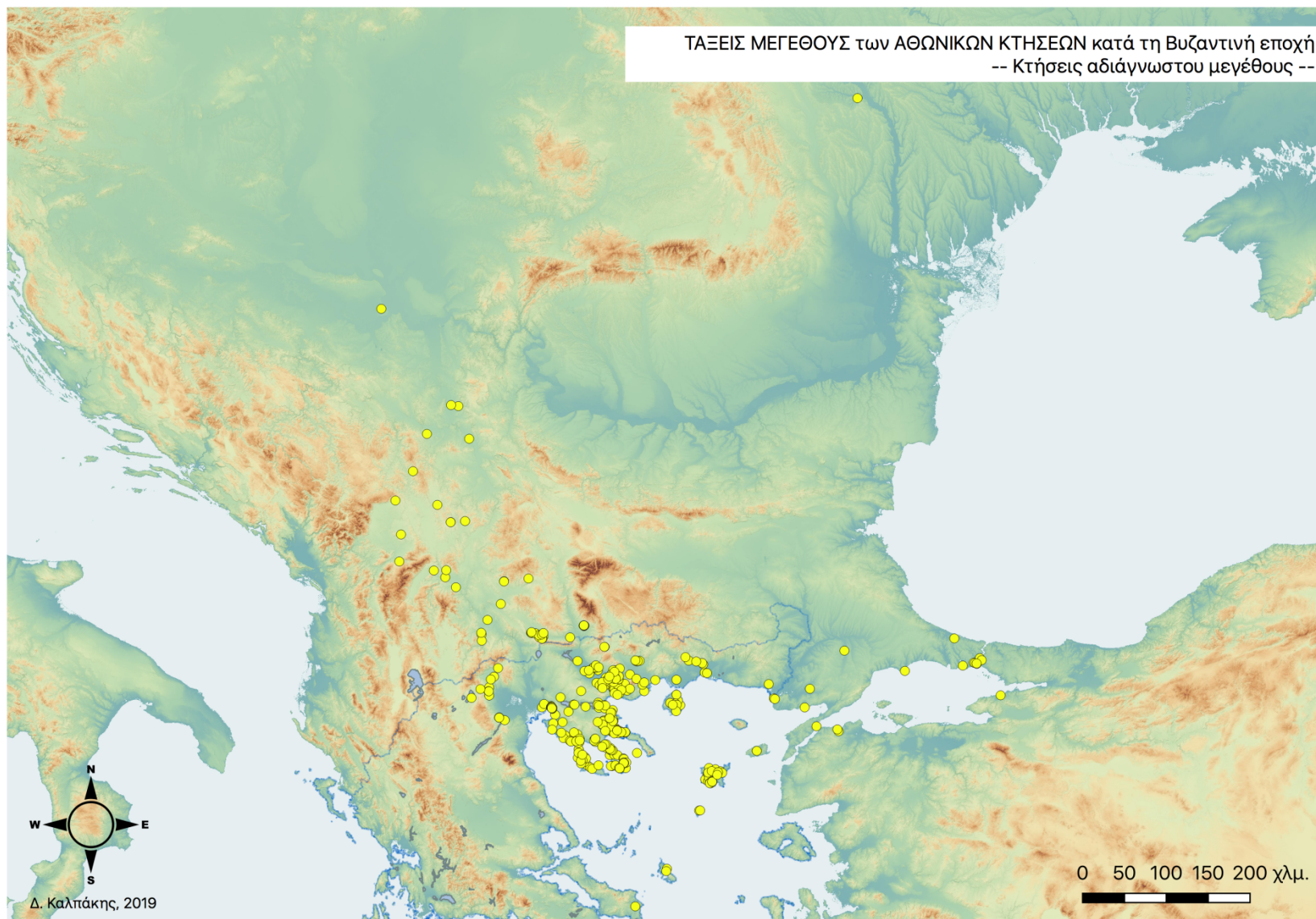
ΧΑΡΤΗΣ 00.17: Τάξεις μεγέθους των αθωνικών κτήσεων, αναλυτικά: μεταξύ 500 και 2.000 μοδίων

ΧΑΡΤΗΣ 00.18: Τάξεις μεγέθους των αθωνικών κτήσεων, αναλυτικά: άνω των 2.000 μοδίων

ΧΑΡΤΗΣ 00.19: Τάξεις μεγέθους των αθωνικών κτήσεων, αναλυτικά: κτήσεις αδιάγνωστου μεγέθους

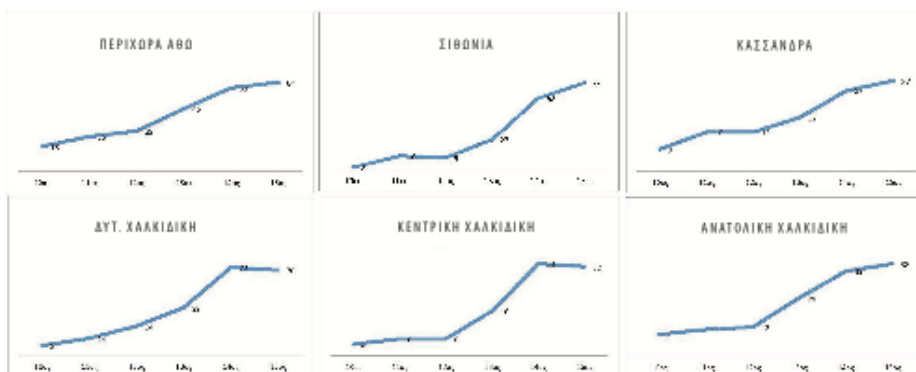
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

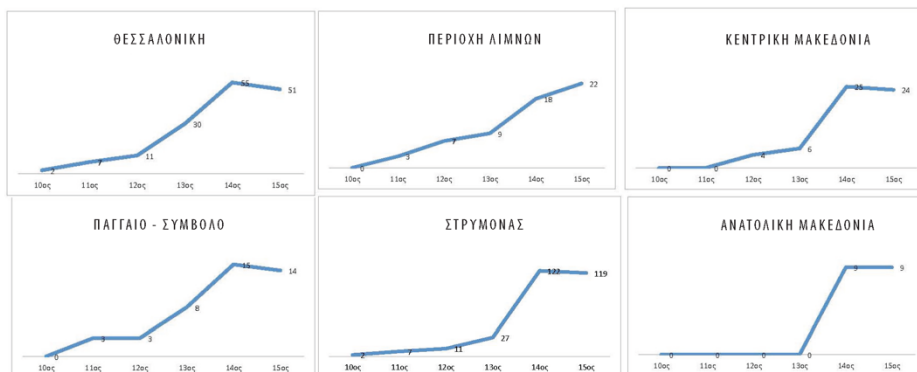
Γενικοί και Θεματικοί Χάρτες

ΧΑΡΤΗΣ Π.01: Ο Ζωτικός Χώρος του Βυζαντινού Άθω: Κύκλος 1
(η άμεση επικράτεια)

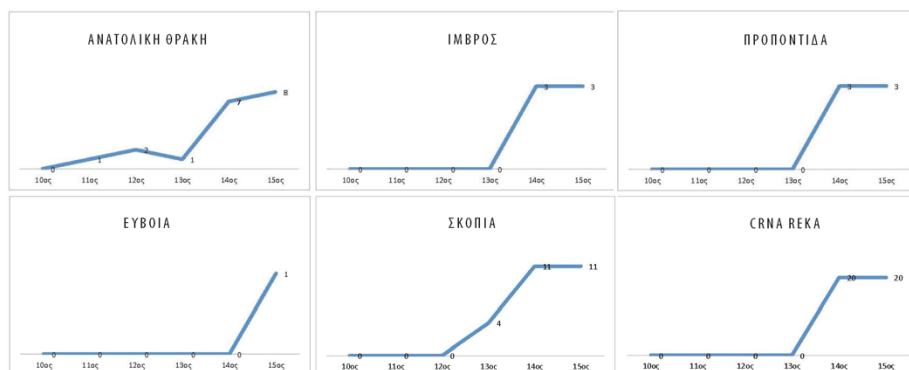
ΧΑΡΤΗΣ Π.02: Ο Ζωτικός Χώρος του Βυζαντινού Άθω: Κύκλος 2

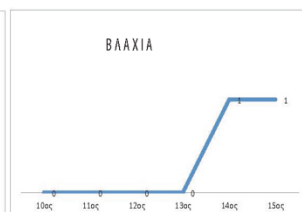
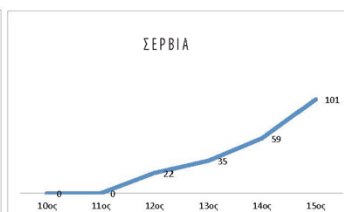
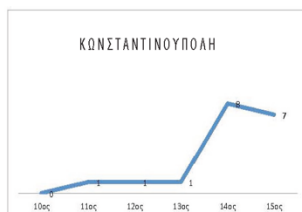
ΧΑΡΤΗΣ Π.03: Ο Ζωτικός Χώρος του Βυζαντινού Άθω: Κύκλος 3

ΧΑΡΤΗΣ Π.04: Ο Ζωτικός Χώρος του Βυζαντινού Άθω: Κύκλος 4

ΧΑΡΤΗΣ Π.05: Ο Ζωτικός Χώρος του Βυζαντινού Άθω: Κύκλος 5
(η μέγιστη επικράτεια)

ΧΑΡΤΗΣ Π.06: Οι Μείζονες Περιοχές των αθωνικών κτήσεων

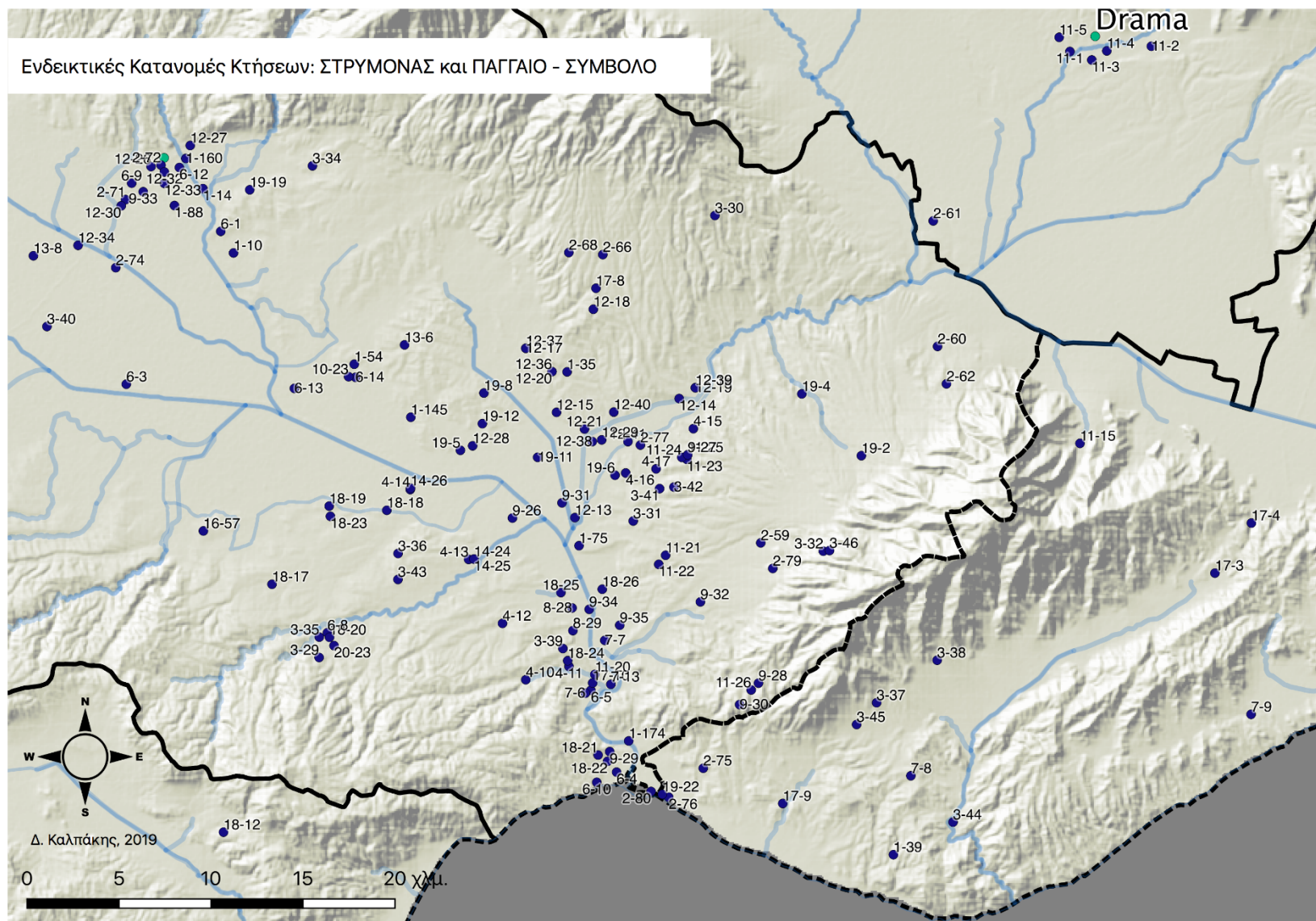

Οι ΜΕΙΖΟΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ των αθωνικών κτήσεων σύμφωνα με τη συμβατική κατάτμηση του γεωγραφικού χώρου

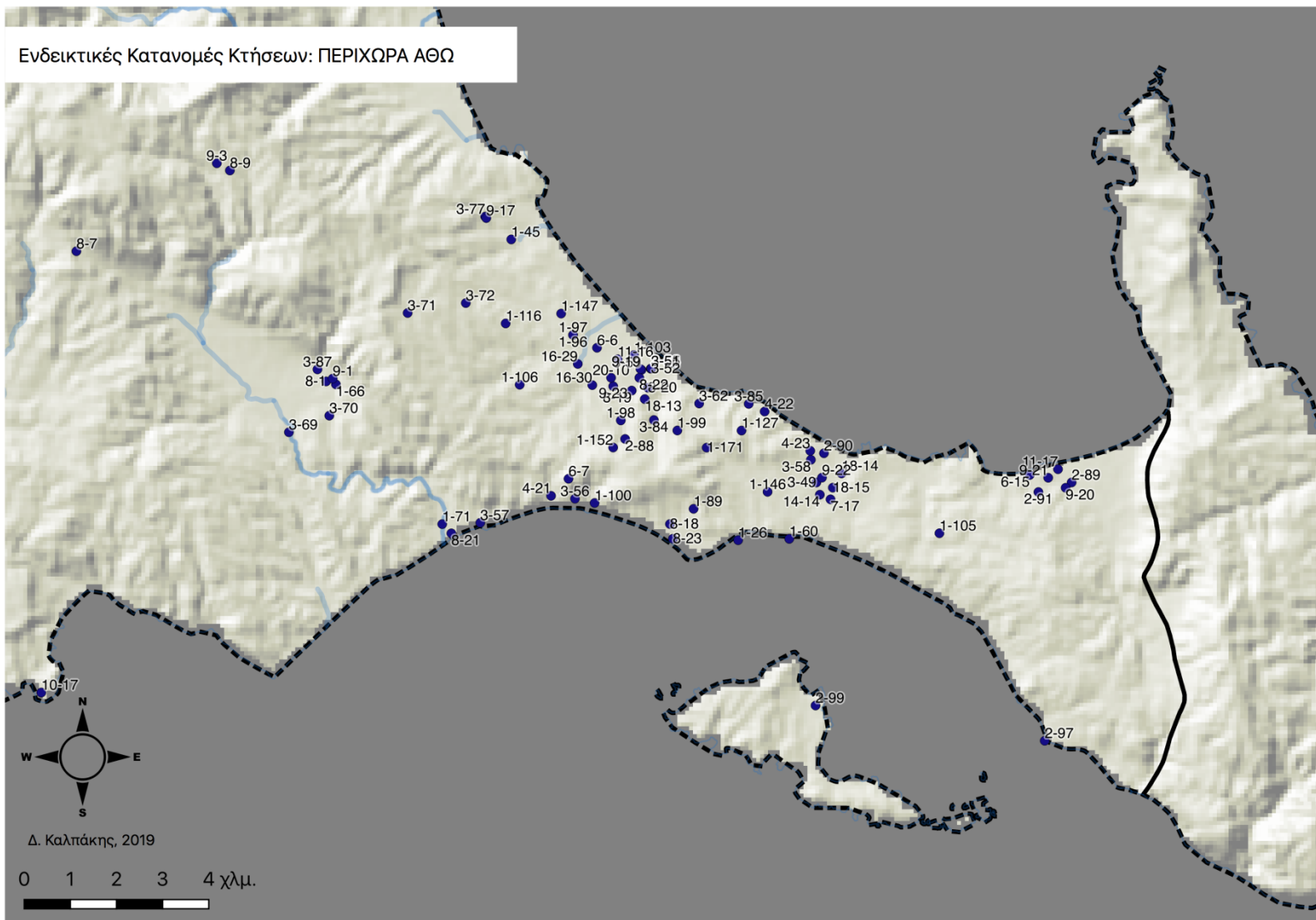

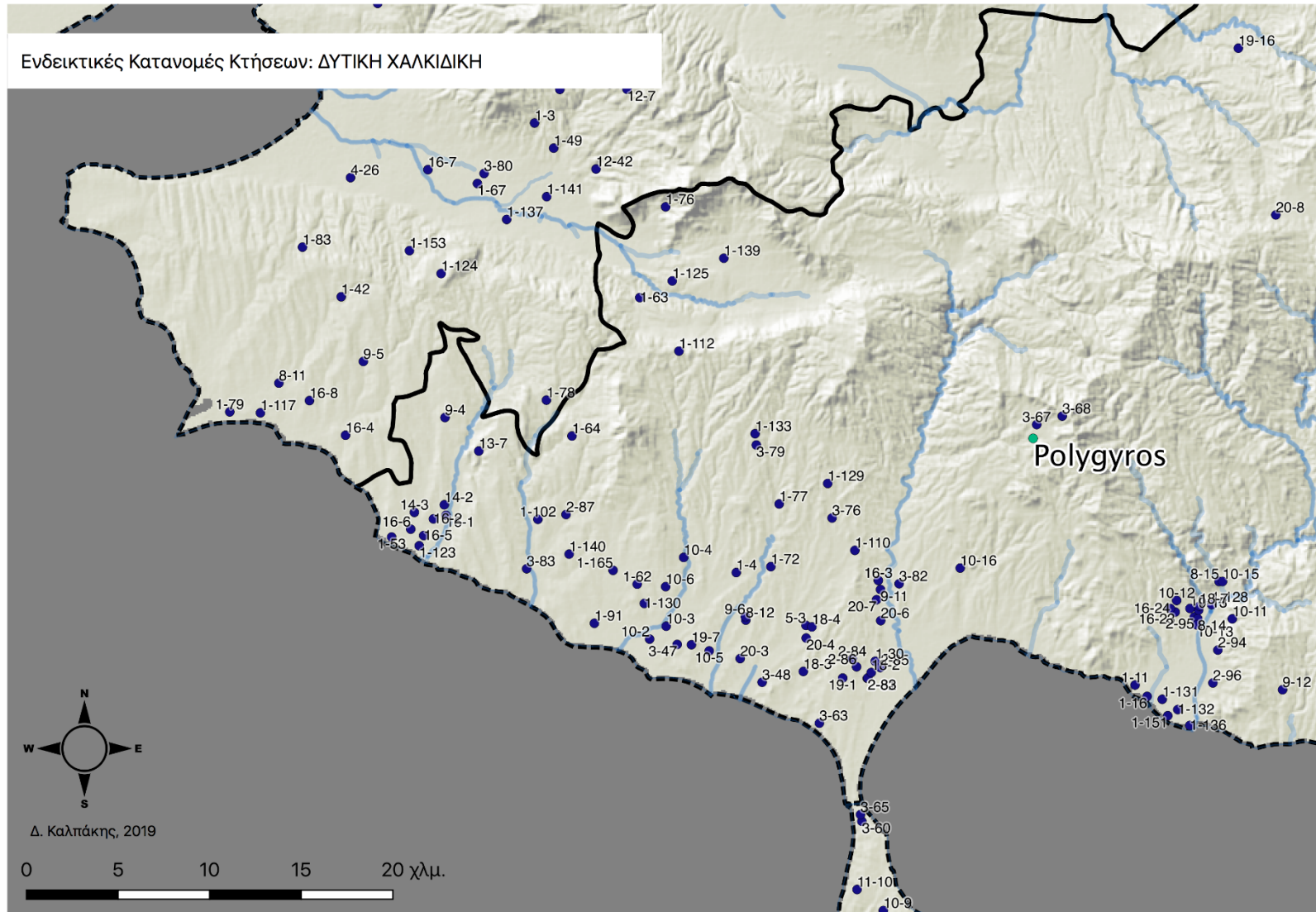
ΧΑΡΤΗΣ Π.07: Ενδεικτικές κατανομές κτήσεων ανά μείζονα περιοχή: ΣΤΡΥΜΟΝΑΣ και ΠΑΓΓΑΙΟ – ΣΥΜΒΟΛΟ

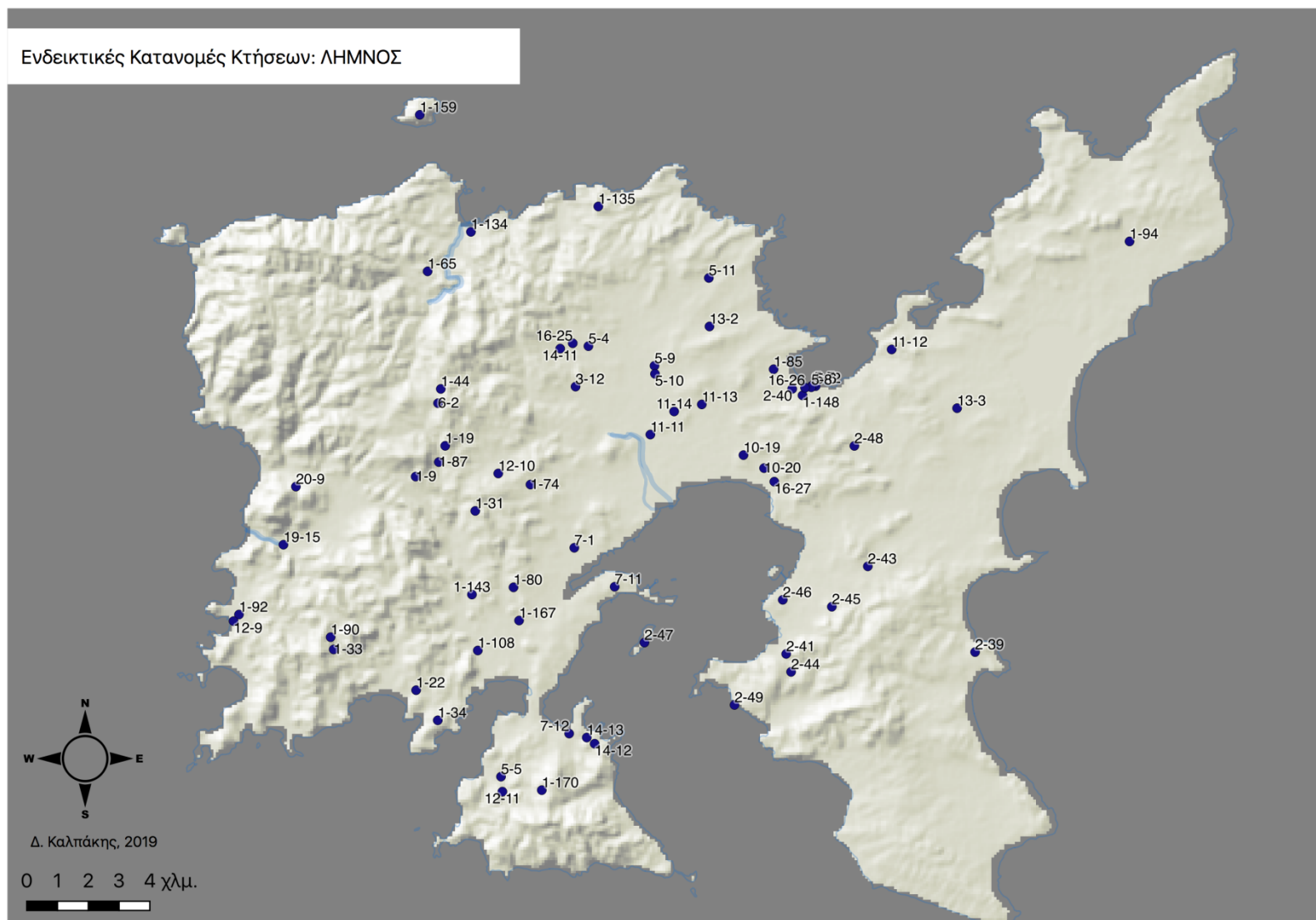
ΧΑΡΤΗΣ Π.08: Ενδεικτικές κατανομές κτήσεων ανά μείζονα περιοχή: ΠΕΡΙΧΩΡΑ ΑΘΩ

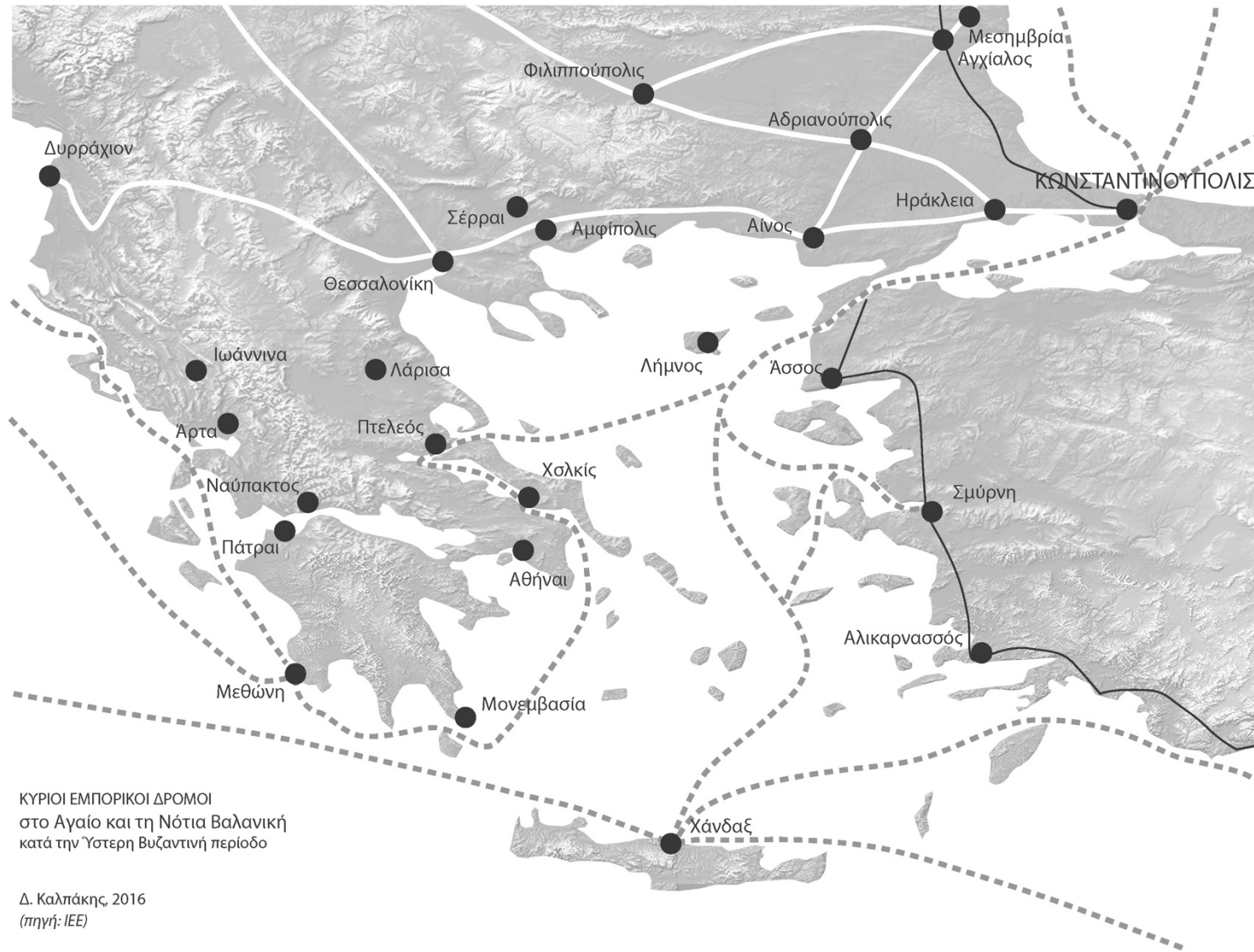
ΧΑΡΤΗΣ Π.09: Ενδεικτικές κατανομές κτήσεων ανά μείζονα περιοχή: ΔΥΤΙΚΗ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ

ΧΑΡΤΗΣ Π.10: Ενδεικτικές κατανομές κτήσεων ανά μείζονα περιοχή: ΛΗΜΝΟΣ

ΧΑΡΤΗΣ Π.11: Κύριοι εμπορικοί δρόμοι

ΧΑΡΤΗΣ Π.12 Κύριες πόλεις και εμπορικοί σταθμοί

ΧΑΡΤΗΣ Π.13: Χάρτης Αγίου Όρους

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Ειδικό Κατάλογοι

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ 01: Πρώτη Κτήση ανά μείζονα περιοχήαλφαβητική κατάταξη περιοχών

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΣΥΜΒΑΤΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΚΥΡΙΑΡΧΗ ΜΟΝΗ	ΠΡΩΤΗ ΜΝΕΙΑ
Ανατολική Θράκη	Βαρζαχάνιον	Μ. Μ. Λαύρας	1062
Ανατολική Μακεδονία	Άγ. Γεώργιος Άμπλενα	Μ. Καρακάλλου	1294
Ανατολική Χαλκιδική	Μουστάκωνος	Μ. Ιβήρων	980
Βλαχία	Βλαχία - Κουτλουμουσίου	Μ. Κουτλουμουσίου	1369
Δυτική Χαλκιδική	Δραγοβούντων	Μ. Μ. Λαύρας	964
Εύβοια	Αυλών	Μ. Μ. Λαύρας	1496
Θάσος	Άγ. Παντελεήμων	Μ. Καρακάλλου	1294
Θεσσαλονίκη	Άγ. Βασίλειος	Μ. Ιβήρων	980
Θράκη	Περιθεώριον	Μ. Βατοπεδίου	1080
Ίμβρος	Άγ. Γεώργιος Καστελινόν	Μ. Μ. Λαύρας	1341
Κασσάνδρα	Βράτζεβα	Μ. Μ. Λαύρας	964
Κεντρική Μακεδονία	Χώστιανες	Μ. Μ. Λαύρας	1115
Κεντρική Χαλκιδική	Περιστεραί	Μ. Μ. Λαύρας	964
Κωνσταντινούπολη	Αδρίνου	Μ. Μ. Λαύρας	1115
Λήμνος	Λήμνος – Ιβήρων	Μ. Ιβήρων	996
Μελένικο	Άγ. Γεώργιος – Μελένικο	Μ. Ιβήρων	1309
Παγγαίο – Σύμβολο	Δοβροβίκεια	Μ. Ιβήρων	996
Περιοχή Λιμνών	Αδραμέρι	Μ. Μ. Λαύρας	1071
Περίχωρα Άθω	Οζόλιμος	Μ. Ξηροποτάμου	956

Προποντίδα	Ηράκλεια	Μ. Βατοπεδίου	1347
Σερβία	Dobrodoljani	Μ. Χιλανδαρίου	1198
Σιθωνία	Λογγός	Μ. Ιβήρων	980
Σκόπια	Αγ. Παρασκευή Σκοπίων	Μ. Χιλανδαρίου	1257
Σποράδες	Άγ. Ευστράτιος	Μ. Μ. Λαύρας	984
Στρούμιτσα	Θεοτόκος – Στρούμιτσα	Μ. Ιβήρων	1104
Στρυμόνας	Θεοτόκος Σπηλαίου Έζοβας	Μ. Ιβήρων	980
CrnaReka	Djurdjevo	Μ. Αγ. Παντελεήμονος	1372

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ 02: Πρώτη Κτήση ανά μείζονα περιοχήχρονολογική κατάταξη

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΣΥΜΒΑΤΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΚΥΡΙΑΡΧΗ ΜΟΝΗ	ΠΡΩΤΗ ΜΝΕΙΑ
Περίχωρα Άθω	Οζόλιμος	Μ. Ξηροποτάμου	956
Δυτική Χαλκιδική	Δραγοβούντων	Μ. Μ. Λαύρας	964
Κασσάνδρα	Βράτζεβα	Μ. Μ. Λαύρας	964
Κεντρική Χαλκιδική	Περιστεραί	Μ. Μ. Λαύρας	964
Ανατολική Χαλκιδική	Μουστάκωνος	Μ. Ιβήρων	980
Θεσσαλονίκη	Άγ. Βασίλειος	Μ. Ιβήρων	980
Σιθωνία	Λογγός	Μ. Ιβήρων	980
Στρυμόνας	Θεοτόκος Σπηλαίου Έζοβας	Μ. Ιβήρων	980
Σποράδες	Άγ. Ευστράτιος	Μ. Μ. Λαύρας	984
Λήμνος	Λήμνος – Ιβήρων	Μ. Ιβήρων	996
Παγγαίο – Σύμβολο	Δοβροβίκεια	Μ. Ιβήρων	996
Ανατολική Θράκη	Βαρζαχάνιον	Μ. Μ. Λαύρας	1062
Περιοχή Λιμνών	Αδραμέρι	Μ. Μ. Λαύρας	1071
Θράκη	Περιθεώριον	Μ. Βατοπεδίου	1080
Στρούμιτσα	Θεοτόκος – Στρούμιτσα	Μ. Ιβήρων	1104
Κεντρική Μακεδονία	Χώστιανες	Μ. Μ. Λαύρας	1115
Κωνσταντινούπολη	Αδρίνου	Μ. Μ. Λαύρας	1115
Σερβία	Dobrodoljani	Μ. Χιλανδαρίου	1198
Σκόπια	Αγ. Παρασκευή Σκοπίων	Μ. Χιλανδαρίου	1257

Ανατολική Μακεδονία	Άγ. Γεώργιος Άμπλενα	Μ. Καρακάλλου	1294
Θάσος	Άγ. Παντελεήμων	Μ. Καρακάλλου	1294
Μελένικο	Άγ. Γεώργιος – Μελένικο	Μ. Ιβήρων	1309
Ίμβρος	Άγ. Γεώργιος Καστελινόν	Μ. Μ. Λαύρας	1341
Προποντίδα	Ηράκλεια	Μ. Βατοπεδίου	1347
Βλαχία	Βλαχία- Κουτλουμουσίου	Μ. Κουτλουμουσίου	1369
Crna Reka	Djurdjevo	Μ. Αγ. Παντελεήμονος	1372
Εύβοια	Αυλών	Μ. Μ. Λαύρας	1496

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ 03: Ενδεικτική ανάλυση των τύπων κτήσεων

(παράδειγμα από τη μελέτη των κτήσεων των μονών Αγ. Παύλου και Φιλοθέου)

- Μονή
- Μονύδριο
- Ναός
- Παρεκκλήσι
- Βοσκοτόπι
- Χειμαδιό
- Μάνδρα
- Ποιμνιοστάσιο
- Δάσος
- Λόγγος
- Λειμώνας
- Χωράφι
- Αμπέλι
- Ελαιώνας
- Οπωρώνας
- Κήπος
- Χέρσα Γη
- Οικία
- Εργατόσπιτο
- Δωμάτιο
- Κελάρι
- Στάβλος
- Αχυρώνας
- Αυλή
- Παλαιοχώριο (οικοχαλάσματα)
- Μύλος
- Φούρνος
- Πηγή
- Βρύση
- Πηγάδι
- Πύργος
- Δένδρα
- Μελισσοκομείο
- Ψαροτόπιο
- Λίμνη
- Έλος
- Πυργόμυλος
- Βίγλα
- Λινοβρόχιο
- Χώρος πανήγυρης

ΜΕΡΟΣ Δ: Συζήτηση

ΓΕΝΙΚΑ

Τα μοναστηριακά μετόχια συνιστούν, όπως ήδη τονίστηκε, ένα κατεξοχήν οικονομικό φαινόμενο. Αυτό τουλάχιστον είναι το γενεσιουργό αίτιο αλλά και η βασική ιδέα που διατρέχει τον κορμό του, σε όλη την πορεία της εξέλιξής του. Από αυτόν τον αυστηρά οικονομικό του πυρήνα, το φαινόμενο εξακτινώνεται σταδιακά σε άλλους, διαμορφώνοντας παράλληλους χαρακτήρες: πολιτικό, κοινωνικό, θρησκευτικό, πολιτιστικό κ.λπ. Κι όλα αυτά τα στοιχεία ανάγονται στο χώρο· μπορούν επομένως να αναγνωστούν, λίγο ως πολύ, σ' αυτόν. Ωστόσο αυτή η ανάγνωση έχει ορισμένες προϋποθέσεις. Πέραν από την κατεξοχήν χωρική καταγραφή τους, η αποτύπωση της μετεξέλιξης των αθωνικών κτήσεων, από οικονομικές οντότητες σε μορφώματα με συνθετότερες δομές, έχει ανάγκη τη μνεία τουλάχιστον των ειδικών εκείνων παραμέτρων που ορίζουν το συνολικό πλαίσιο λειτουργίας τους: το περιβάλλον, η χωροταξία, τα δίκτυα, η άμυνα, η δημογραφία και οι κοινωνικές δομές.

Οι παράμετροι αυτές αναλύονται παρακάτω, μαζί με τη συνολική αποτίμηση της οικονομικής και γεωγραφικής συνιστώσας του φαινομένου.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ των κτήσεων και των περιοχών τους

Ειπώθηκε κατ' εξακολούθηση ότι σε όλη την περίοδο μελέτης, ακόμα και στην ύστερη φάση της, την οικονομία παρακολουθεί το άγρυπνο μάτι ενός κράτους που μπορεί (άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο) να παρεμβαίνει κατά βούληση. Ειδικότερα στο θέμα των μοναστηριακών -και δη των αθωνικών- κτήσεων, η κρατική πολιτική των δωρεών είναι κομβικής σημασίας, καθώς δίνει το γενικότερο στίγμα. Οι δωρεές και οι παραχωρήσεις αυτές δεν είναι ποτέ (ή σχεδόν ποτέ) ολοκληρωτικές και

άνευ όρων. Πίσω από αυτές διακρίνεται η μακροπρόθεσμη βούληση του κράτους να ανορθώσει την οικονομία και να στηρίξει τον έλεγχο του εκ νέου· συχνά μάλιστα ξεχωρίζουν μοτίβα που είναι ιδιαίτερα εύγλωττα. Για παράδειγμα, οι δωρεές χωριών και ολόκληρων περιοχών αποκαλύπτουν τη βούληση του δωρητή για άμεση οικονομική ενίσχυση μιας μονής μέσω προσόδων. Κι αυτό για το λόγο ότι οι μονές συνιστούν το μόνο ουσιαστικό οικονομικό παράγοντα στην επαρχία, και άρα είναι αναγκαίο να είναι εύρωστες. Αντίθετα, οι δωρεές εκτάσεων εκφράζουν το μακροπρόθεσμο ενδιαφέρον για τόνωση περισσότερο μιας ολόκληρης περιοχής (και όχι απαραίτητα της μονής) μέσω της καλλιέργειας, των υποδομών και των υπηρεσιών. Από την άλλη, το κράτος σχεδιάζει προσεκτικά κάθε κίνηση. Οι γαίες δε δίνονται δίχως προηγούμενο σχεδιασμό και οπωσδήποτε όχι χωρίς λεπτομερή οριοθέτηση και αποτύπωση των όρων της παραχώρησης. Η πυκνή εμφάνιση κτήσεων εξαρχής θρησκευτικού χαρακτήρα (ναοί, μονύδρια, μονές κ.λπ., με τις τυχόν δικές του κτήσεις το καθένα), ιδίως όταν πρόκειται για δωρεά κρατική, υποδηλώνει την πολιτική βούληση να μη δοθεί νέα κρατική γη, αλλά να ανακυκλωθεί τυχόν εγκατελειμμένη εκκλησιαστική ή μοναστηριακή γη και να αξιοποιηθεί εκ νέου. Ακόμη και οι πλέον «σκανδαλώδεις» παραχωρήσεις προς τις μονές υποκρύπτουν αυτή την κρατική βούληση. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Μεγίστης Λαύρας, που απορρόφησε ήδη από την αρχή τις κτήσεις της Μονής Περιστερών. Η κρατική δωρεά ήταν υπολογισμένη ακριβώς για το λόγο ότι η Λαύρα διέθετε τα μέσα για την αποκατάσταση των εγκατελειμμένων κτήσεων της άλλης μονής, καθιστώντας τις και πάλι παραγωγικές και άρα προσοδοφόρες για το κράτος.¹⁷³

Από την άλλη πλευρά, το ίδιο αυτό κράτος που παραχωρεί τις κτήσεις, είναι πάντα σε επιφυλακή προκειμένου να διατηρήσει τον έλεγχο απέναντι σε έναν παράγοντα της οικονομίας τόσο δυναμικό όσο οι μονές. Τόσο από γενικότερης εμβέλειας κινήσεις (π.χ. *Πρόσταγμα Μανουήλ Β΄* για δήμευση του μισού των κτήσεων στα 1408 ή νωρίτερα η απαγόρευση εμπορίας αθωνικών ειδών στη Θεσσαλονίκη από τον

---

¹⁷³ Harvey, σ. 92.

Βασίλειο Β΄ ταυτόχρονα με τη μείωση της χωρητικότητας των πλοίων τους)¹⁷⁴ όσο και από μεμονωμένες που αφορούν συγκεκριμένες μονές, διαπιστώνεται αυτή η τάση.

Όπως ήδη τονίστηκε, οι μονές καθίστανται πολύ γρήγορα σημαντικότετοι οικονομικοί παράγοντες, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά.¹⁷⁵ Η οικονομική δραστηριότητα των μονών μέσω των πολυάριθμων κτήσεών τους ξεκινά από την ανάγκη εξεύρεσης μιας ισορροπίας μεταξύ αυτάρκειας και αξιοποίησης του πλεονάσματος, άλλοτε για ανταλλαγή και άλλοτε για χρήμα.¹⁷⁶ Υπό την έννοια αυτή, οι δράσεις αφορούν καταρχάς προϊόντα άμεσης ανάγκης,¹⁷⁷ για να επεκταθούν στη συνέχεια με βάση το ιδιαίτερο δυναμικό κάθε περιοχής¹⁷⁸ αλλά και τη ζήτηση των αγορών.¹⁷⁹ Αυτοί οι δύο τελευταίοι παράγοντες θα διαμορφώσουν τον παραγωγικό χάρτη της επικράτειας αρκετά πριν την κορύφωση του φαινομένου. Με εξαίρεση την κτηνοτροφία που συνηθέστερα είναι υπόθεση κυρίως οικιακής οικονομίας, ιδίως σε

---

¹⁷⁴ Σμυρλής, *Μοναστήρια*, σσ. 53-54. Επίσης, Harvey, σ. 94.

¹⁷⁵ Αναφέρουμε ενδεικτικά την περίπτωση της Μεγίστης Λαύρας, ως προς τα μεγέθη των κτήσεων: Στα 1321 η μονή φαίνεται να διατηρεί στα Θέματα Θεσσαλονίκης και Στρυμόνος, καθώς και στη Λήμνο, κτήσεις συνολικής έκτασης 185.000 μοδίων, προερχόμενες από δωρεές (κρατικές και ιδιωτικές) και αγορές. Βλ. σχετικά, Λαΐου, *Αγροτική Οικονομία*, σ. 547.

¹⁷⁶ Ήδη από τον 7ο αιώνα (επί Κωνσταντίνου Ε΄), οι φόροι ή μέρος τους πληρωνόταν σε χρήμα. Κατά συνέπεια, οι γαιοκτήμονες, που έπρεπε να καταβάλουν το φόρο στο κράτος, προκειμένου να έχουν ρευστότητα, προέβησαν από νωρίς στη συστηματική πώληση των προϊόντων τους, δημιουργώντας μια αλυσίδα εμπορευματοποίησης και εκχρηματισμού. Βλ. σχετικά, Laiou, *Thrace*, σ. 25.

¹⁷⁷ Πέρα από τις διατροφικές διαφοροποιήσεις με βάση την κοινωνική διαστρωμάτωση, κάποια προϊόντα παρέμεναν σταθερά ως προς τη ζήτησή τους: σιτηρά, κρασί και λάδι. Πρόκειται για προϊόντα με σταθερή ζήτηση και διακίνηση ήδη από τα αρχαία χρόνια. Βλ. σχετικά, Koder, *Maritime Trade*, σ. 113.

¹⁷⁸ Για τα παραγόμενα είδη ανά περιοχή, βλ. παρουσίαση των μειζόνων περιοχών. Γενικότερα ωστόσο, το τυπικό αγροτικό μοντέλο της πολυκαλλιέργειας είναι πάντα σε ισχύ, τουλάχιστον κατά την πρώτη περίοδο, πριν τις μεγάλες πολιτικές αλλαγές που, με τη σειρά τους, επιφέρουν αντίστοιχες αλλαγές στην οικονομική γεωγραφία, αλλά και πριν την εδραίωση των ξένων εμπόρων στα κέντρα παραγωγής. Βλ. σχετικά, Matschke, *Ανταλλαγές, εμπόριο*, σ.σ. 578-579. Επίσης, Καλπάρης, *Athonic estates*, σ. 158.

¹⁷⁹ Η ανταλλαγή των προϊόντων ή η κανονική εμπορευματοποίησή τους εξαρτάται όχι μόνο από τη δυναμική τους ή το πραγματικό ύψος της παραγωγής, αλλά επίσης από τη ζήτηση, η οποία συνιστά την πραγματική παράμετρο που μετατρέπει ένα προϊόν από ουδέτερο αντικείμενο σε οικονομικό στοιχείο. Βλ. σχετικά, Laiou, *Thrace*, σ. 19.

περιοχές όπως η Μακεδονία,¹⁸⁰ ένα ευρύ φάσμα καταναλωτικών προϊόντων κατανέμεται στις μείζονες περιοχές κτήσεων, προσανατολισμένο, από ένα σημείο κι έπειτα, στις ανάγκες των μεγάλων αστικών κέντρων και της πρωτεύουσας.¹⁸¹ Σιτηρά από τη Θράκη,¹⁸² τη Λήμνο και την κοιλάδα του Στρυμόνα, λάδι από νοτιότερες περιοχές,¹⁸³ κρασί από μία εκτεταμένη ζώνη (Προποντίδα,¹⁸⁴ Θράκη, Παγγαίο,

---

¹⁸⁰ Moustakas, *Transition*, σσ. 212-213. Παρόλα αυτά, δε λείπουν οι περιπτώσεις συστηματικής και μεγάλης κλίμακας κτηνοτροφία εκ μέρους των αθωνικών μονών. Για ορισμένες μάλιστα κτήσεις αυτή αποτελούσε σημαντικό κεφάλαιο. Αρχαιακές μαρτυρίες τεκμηριώνουν όχι μόνο την ύπαρξη μεγάλων κοπαδιών αλλά και τη νομαδική τους μετακίνηση σε μεγάλες αποστάσεις. Πέραν των κύριων βοσκότοπων της Χαλκιδικής (Κασσάνδρα και Σιθωνία), αναφέρονται μετακινήσεις από βορειότερα, όπως η Ερμούλεια (Μονή Βατοπεδίου) αλλά και περιοχές βορειότερα της κοιλάδας του Στρυμόνα, όπως το Μελένικο (Μονή Χιλανδαρίου). Βλ. σχετικά, Smyrliis, *Environment*, σ. 119. Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό της οικογένειας των Καντακουζηνών, το ζωικό κεφάλαιο της οποίας ήταν τέτοιας ονομαστικής αξίας που πλησίαζε - αν δεν ξεπερνούσε - τα εισοδήματα μιας μεγάλης μονής της εποχής. Ενδεικτικά, αναφέρονται: 1.000 ζευγάρια βοδιών, 2.500 φοράδες, 5.000 βοοειδή, 200 καμήλες, 300 μουλάρια, 500 γαϊδούρια, 50.000 χοίροι και 70.000 πρόβατα. Με βάση τις τιμές της εποχής, η τιμή τους ξεπερνούσε τις 350.000 υπέρπυρα. Βλ. σχετικά, Καντακουζηνός, II, σ. 192 και Shea, σ. 264. Ακόμη και αν δεχτούμε ότι ένα μεγάλο μέρος αυτών προορίζονταν για εξυπηρέτηση των αγροτικών δραστηριοτήτων, μένει ακόμη ένας μεγάλος αριθμός που σχετίζεται άμεσα με την κτηνοτροφία (βοοειδή, χοίροι, πρόβατα).

¹⁸¹ Από τα απαραίτητα είδη για τον κάτοικο της πρωτεύουσας, τα πιο ευπαθή ήταν δυνατό να εξασφαλιστούν από τη γύρω αγροτική ενδοχώρα και από τις εγγύς περιοχές, μέχρι την Προποντίδα, τη Θράκη και τις μικρασιατικές ακτές. Βλ. σχετικά, Koder, *Maritime Trade*, σ. 112.

¹⁸² Η Ραιδεστός είχε από νωρίς καταστεί η κεντρική αγορά για την προμήθεια σίτου της βυζαντινής πρωτεύουσας. Οι παραγωγοί (αγρότες και γαιοκτήμονες) όλης της περιοχής, συνέρρεαν εκεί και πωλούσαν τα προϊόντα τους, ιδίως όταν, μετά τον 11^ο αιώνα, η αγορά των σιτηρών είχε αποκεντρωθεί, αν και αργότερα υπήρξαν (κρατικές) απόπειρες δημιουργίας μπλοκ, όπου μόνο οι χονδρέμποροι θα μπορούσαν να αγοράζουν (που όμως δεν τελεσφόρησαν). Αντίστοιχα με τη Ραιδεστό, και άλλες πόλεις (Αδριανούπολη, Φιλιππούπολη) ανέπτυξαν ανάλογο ρόλο, συγκεντρώνοντας την αγροτική παραγωγή της ενδοχώρας τους και προωθώντας ένα μέρος στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. σχετικά, Laiou, *Thrace*, σσ. 27-28.

¹⁸³ Ως προς το λάδι, οι περιοχές κοντά στην Κωνσταντινούπολη (και ως τη Θράκη) δεν προσφέρονταν για τέτοιες καλλιέργειες λόγω κλιματολογικών συνθηκών, και άρα το προϊόν αυτό θε έπρεπε να εισαχθεί από μακρύτερα. Βλ. σχετικά, Koder, *Maritime Trade*, σ. 119.

¹⁸⁴ Μεταξύ των περιοχών με σημαντική παραγωγή κρασιού κοντά στην Κωνσταντινούπολη ήταν ο Γάνος στην Προποντίδα, με κέντρο την εκεί μονή και τα μετόχια της. Ακόμη και αργότερα, στις οθωμανικές πηγές, αναφέρεται ότι οι κάτοικοι ασχολούνταν συστηματικά με αυτό. Βλ. σχετικά, Günserin, *Medieval Trade*, σ. 127.

Χαλκιδική, Λήμνος, Χίος, Σάμος κ.λπ.),¹⁸⁵ φρούτα και καρποί από τη Μακεδονία,¹⁸⁶ συμπληρώνονται άλλα βασικά είδη όπως το αλάτι,¹⁸⁷ ή από ειδικά ή «βιοτεχνικά» προϊόντα: από τη Θράκη και τη Μακεδονία κυρίως δασικά, λινάρι, βαμβάκι και μαλλί,¹⁸⁸ ενώ χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιου είδους αποτελεί το μετάξι από τη νότιο Ελλάδα.¹⁸⁹ Άλλα προϊόντα παράγονταν σε ένα πλήθος περιοχών ανάλογα με τη δυναμική τους, ενώ τα ευπαθή διοχετεύονταν κατά κανόνα εγγύς, όπως τα

---

¹⁸⁵ Από τις πηγές μαρτυρούνται ήδη βασικές οινοπαραγωγές περιοχές από τις οποίες προμηθευόταν η πρωτεύουσα: Χίος, Σάμος, Κρήτη, Θράκη, αλλά και Βάρνα και αλλού. Βλ. Koder, *Maritime Trade*, σ. 118.

¹⁸⁶ Λαΐου, *Αγροτική Οικονομία*, σσ. 515-517.

¹⁸⁷ Ειδικά για το αλάτι, υπάρχουν μαρτυρίες και από τις αθωνικές πηγές για τη λειτουργία αλυκών στην ευρύτερη περιοχή της Χαλκιδικής και της Θεσσαλονίκης. Βλ. σχετικά, Koder, *Maritime Trade*, σ. 113. Σε έγγραφο μάλιστα της Μονής Διονυσίου αναφέρεται ο «πρωτοαλυκάριος» των «αλατουργιών της Θεσσαλονίκης», μιας εμπορικής «συντροφίας», από τις πολλές επαγγελματικές ομάδες που είχαν ήδη διαμορφωθεί. Βλ. σχετικά, Matschke, *Οικονομία των πόλεων*, σ. 180. Η σημασία του αλατιού στη διατροφή και την οικονομία φαίνεται και από το γεγονός ότι συμπεριλαμβανόταν στα είδη για τα οποία ίσχυε απαγόρευση εξαγωγής, ενώ παράλληλα γνωρίζουμε πως η παραγωγή και εμπορία του αποτέλεσε αντικείμενο διαπραγμάτευσης με τους Τούρκους κατά την ύστερη περίοδο. Όσον αφορά τον Άθω, οι ανάγκες σε αλάτι καλύπτονταν από τις αλυκές της Ερμούλειας και της Σιθωνίας, ενώ αλυκές στις οποίες είχαν δικαιώματα οι αθωνικές μονές, αναφέρονται τόσο στο Στρυμόνα όσο και στη Δυτική Χαλκιδική και στην περιοχή του Αξιού. Βλ. σχετικά, Χαριζάνης, *Αλάτι*, σσ. 71-77.

¹⁸⁸ Ο δευτερογενής τομέας ήταν ιδιαίτερα αποδοτικός, ακόμη και ως πρώτη ύλη. Ήταν δηλαδή συμφέρουσα η πώληση ακόμη και ακατέργαστου μαλλιού από τους παραγωγούς στους γαιοκτήμονες ή τις μονές, οι οποίες συχνά διέθεταν υφαντουργεία. Βλ. σχετικά, Λαΐου, *Αγροτική Οικονομία*, σ. 544. Αναφέρονται, μεταξύ άλλων, Βυζαντινοί χονδρέμποροι το 14^ο αιώνα που διοχέτευαν στο υπερπόντιο εμπόριο μετάξι και βαμβάκι από τη Χαλκιδική. Το βαμβάκι ειδικότερα φαίνεται πως είχε μεγάλη ζήτηση στα εργαστήρια της Βόρειας και της Κεντρικής Ιταλίας το 14^ο αιώνα, οπότε και βρισκόταν ψηλά στις προτιμήσεις των Βενετών εμπόρων. Βλ. σχετικά, Schreiner, σσ. 79-106, καθώς και Shea, σ. 273. Την ίδια περίοδο, μαρτυρείται στη Θεσσαλονίκη και εμπόριο μεταξιού που προερχόταν από τη Βέροια. Βλ. σχετικά, Stussi, σ. 69.

¹⁸⁹ Λαΐου, *Αγροτική Οικονομία*, σσ. 509-513. Βλ. επίσης, Jacoby, *Silk*, σσ. 57-58. Ήδη από το 10^ο αιώνα η Πελοπόννησος αναφέρεται ως περιοχή παραγωγής μεταξιού, ενώ από τον 11^ο τα πρωτεία φαίνεται να έχει η Βοιωτία, το μετάξι της οποίας εμπορεύονταν προνομιακά Ιταλοί έμποροι. Μάλιστα, η σχετική τεχνογνωσία της παραγωγής και επεξεργασίας μεταξιού ήταν τόσο σημαντική που, όταν οι Νορμανδοί εισέβαλαν στην ηπειρωτική Ελλάδα (1147), πήραν μαζί τους αιχμαλώτους μεταξεργάτες, τους οποίους δεν απελευθέρωσαν μετά την υπογραφή της συνθήκης με το Βυζάντιο λίγα χρόνια μετά (1158). Βλ. σχετικά, De Rosen, *Silk*, σσ. 31 και 33. Επίσης, στο Βιβλίο των Ταξιδιών του Βενιαμίν εκ Τουδέλης αναφέρεται, μεταξύ άλλων, ότι οι Εβραίοι της Θήβας ήταν την περίοδο εκείνη (1161) οι πλέον επιδέξιοι τεχνίτες του μεταξιού και της πορφύρας σε όλη την επικράτεια. Βλ. σχετικά, Βενιαμίν εκ Τουδέλης, σ. 63.

αλιεύματα, για τα οποία υπάρχουν μαρτυρίες που τεκμηριώνουν συστηματική ενασχόληση.¹⁹⁰

Όσον αφορά τον ίδιο τον Άθω, ήδη από τον 11^ο αιώνα, φέρεται να έχει από άποψη δημογραφική το μέγεθος μιας μεγάλης πόλης της εποχής, οπότε οι ανάγκες σε βασικά είδη διατροφής θα πρέπει να υπολογιστούν ανάλογα. Οι ανάγκες αυτές καλύπτονταν από τις περιοχές κτήσεων στην ευρύτερη περιοχή, με έμφαση στη Χαλκιδική και ιδιαίτερα στις εγγύτερες περιοχές όπως η Ιερισσός. Επιπλέον, το σημαντικό πλεόνασμα της παραγωγής αυτής διοχετευόταν κανονικά στο εμπόριο, με έμφαση στις αγορές των μεγάλων αστικών κέντρων (Θεσσαλονίκη και Κωνσταντινούπολη).¹⁹¹

Η δυναμική των περιοχών παραγωγής και οι δυνατότητες κερδοφορίας δημιουργούν ένα ιδιαίτερο πλαίσιο. Οι μονές εμπορεύονται το πλεόνασμα της παραγωγής του είτε απευθείας σε τοπικές αγορές, είτε σε κομβικά σημεία εμπορικών αξόνων (πιθανότατα χονδρικά), είτε ακόμη στην ίδια τη βυζαντινή πρωτεύουσα. Γενικότερα ωστόσο, φαίνεται ότι στο τοπικό και στο διεθνές εμπόριο ο κρατικός έλεγχος ήταν περιορισμένος.¹⁹² Στο πλαίσιο αυτό εντοπίζεται μια σχέση αμφίδρομη: αφενός η δυναμική του χώρου προσελκύσει το εμπορικό ενδιαφέρον, και αφετέρου η εγκατάσταση εμπορικών σταθμών (ξένων εμπόρων κυρίως) λειτουργεί ως μοχλός

---

¹⁹⁰ Smyrlis, *Environment*, σσ. 119, 121. Αναφέρονται στις πηγές *ιχθυοτόπια* και *αλιοτόπια*, τόσο στις παράκτιες περιοχές (Δυτική Χαλκιδική, Σιθωνία, Ιερισσός και αλλού) όσο και στην ενδοχώρα, σε όχθες ποταμών και λιμνών.

¹⁹¹ Smyrlis, *Environment*, σ. 117.

¹⁹² Mango, *Trade*, σσ. 3, 5. Λεπτομέρειες του τοπικού αλλά και διεθνούς εμπορίου αντλούνται τόσο από αρχαιολογικά δεδομένα (π.χ. κεραμική συγκεκριμένων τύπων) όσο και από διάσπαρτες πληροφορίες, ακόμη από παλαιότερες εποχές κατ' αναλογίαν, όπως π.χ. από την Ύστερη Αρχαιότητα. Βλ. σχετικά, Mango, *Trade*, σσ. 5, 7-8. Χαρακτηριστική είναι επίσης η περίπτωση του περίφημου κρασιού από τη Γάνο της Προποντίδας, που αποτελούσε κατά βάση προϊόν μοναστηριακής οικονομίας. Η εμπορευματοποίησή του έφτασε σε τέτοιο βαθμό που ο συγκεκριμένος τύπος αμφορέων έχει εντοπιστεί σε ναυάγια σε όλη τη Μεσόγειο αλλά και εκτός αυτής, μέχρι τη Σκανδιναβία. Βλ. σχετικά, Günsenin, *Ganos wine* σσ. 145, 149-150.

κινητοποίησης των μηχανισμών παραγωγής σε διάφορες περιοχές, και ιδίως στην αγροτική τους ενδοχώρα.¹⁹³

Κομβικής σημασίας είναι η εξασφάλιση των εμπορικών προνομίων των Βενετών από τα 1082, που τους παρέχουν τη δυνατότητα εμπορίας σε όλο το μήκος της ακτογραμμής από την Κωνσταντινούπολη μέχρι τη Θεσσαλονίκη, μια ζώνη ήδη υψηλής εμπορικής κίνησης (Χρυσούπολη, Περιθεώριον κ.λπ), όπου δραστηριοποιούνταν σε μεγάλο βαθμό οι αθωνικές μονές με τις κτήσεις τους.¹⁹⁴ Έναν αιώνα αργότερα (1198) τα προνόμια αυτά θα επεκταθούν και σε άλλες περιοχές υψηλής παραγωγικότητας (Στρυμόνας, Βολερό, Θεσσαλονίκη, Φιλιπούπολη, Βερόη, Σηλυμβρία, Διδυμότειχο, Αρκαδιούπολη, Μεσσήνη, Αγκιάλος κ.ά.), αποκαλύπτοντας την προφανή σχέση των σταθμών αυτών με τις περιοχές μεταξύ των μοναστικών κτήσεων.¹⁹⁵ Στην περιοχή άμεσου ενδιαφέροντος, δηλαδή εντός του «τυπικού» ζωτικού χώρου του Άθω, εκτός από τη Θεσσαλονίκη σημαντικότερη είναι η Χρυσούπολη στο Στρυμόνα όπου συγκεντρώνονταν για εμπορία τα προϊόντα της εύφορης κοιλάδας, για να προωθηθούν είτε προς την Κωνσταντινούπολη είτε προς

---

¹⁹³ Laiou, *Thrace*, σσ. 32-34. Επιπλέον, οι ξένοι έμποροι επέδειξαν μεγάλη ευελιξία και ευρηματικότητα. Αντί να μείνουν στάσιμοι στο ευκαιριακό κέρδος, όπως είχαν ξεκινήσει, αντιλήφθηκαν γρήγορα τις καταναλωτικές ανάγκες του βυζαντινού πληθυσμού των αστικών κέντρων και, όχι μόνο επιδόθηκαν στη συστηματική καλύψή τους αλλά κατάφεραν και να τις κατευθύνουν. Βλ. σχετικά, Jacoby, *Expansion*, σ. 377.

¹⁹⁴ Τα προνόμια που κατόρθωσαν να εξασφαλίσουν (κατ' εξακολούθηση) οι Βενετοί συνίσταντο σε γενικές γραμμές στη δυνατότητα εμπορίας σε κομβικά σημεία και σε εκτεταμένες παράλιες ζώνες της επικράτειας, συχνά με φοροαπαλλαγή, κάτι που στην πραγματικότητα δημιουργούσε συνθήκες αθέμιτου ανταγωνισμού προς τους ντόπιους οικονομικούς παράγοντες. Η κατάσταση αυτή ήταν μέρος της προσπάθειας της Δύσης για επέκταση, ενταγμένης στο πλαίσιο μιας ευρύτερης αντιπαράθεσής της με την Ανατολή από τον 11^ο αιώνα, η οποία εκφράστηκε με ποικίλους τρόπους. Βλ. σχετικά, Νυσταζοπούλου, *Σταυροφορία*, σ. 387. Ο ανταγωνισμός αυτός βρήκε ασφαλώς πρόσφορο έδαφος μέσα στο μεγάλο κενό που δημιούργησε ο θάνατος του Βασιλείου Β', εκφρασμένου, μεταξύ άλλων, με την κατάρρευση της εισοδηματικής ευρρωστίας του κράτους το οποίο δέχτηκε έκτοτε ισχυρό πλήγμα στον αγώνα του ενάντια στη μεγάλη γαιοκτησία. Βλ. σχετικά, Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 2, σ. 206.

¹⁹⁵ Laiou, *Thrace*, σσ. 30-32. Επίσης, σημαντικές πληροφορίες για την εμπορική κίνηση των πόλεων κατά το 12^ο αιώνα παρέχει ο Άραβας Al Idrisi: Από τη Θεσσαλία και τη Δυτική Μακεδονία μέχρι τη βυζαντινή πρωτεύουσα, αναφέρεται ένα πλήθος ακμαίων πόλεων (Καστοριά, Τρίκαλα, Λάρισα, Αλμυρός, Δημητριάδα, Πλαταμώνας, Κίτρος, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Ρεντίνα, Χρυσούπολις, Δράμα, Φίλιπποι, Καβάλα, Χριστόπολις, Άγιος Γεώργιος, Πάναδος, Ραιδεστός, Ηράκλεια, Σηλυμβρία, Ρήγιον κ.λπ.). Βλ. σχετικά, Jaubert, *Edrisi*, τ.2, σσ. 289-303.

τη Θεσσαλονίκη είτε προς αλλού.¹⁹⁶ Αντίστοιχης σπουδαιότητας ήταν το Περιθεώριο και η Μοσυνόπολη, από όπου τα προϊόντα ολόκληρης της περιοχής διοχετεύονταν προς τις αγορές της Κωνσταντινούπολης.¹⁹⁷ Ιδίως στη Θράκη, από το 12^ο αιώνα, ένας μεγάλος αριθμός πόλεων εντάχθηκε κανονικά στα διεθνή εμπορικά δίκτυα.¹⁹⁸ Κατά το 14^ο αιώνα, μεγάλες ποσότητες των σιτηρών της απέπλεαν από τα λιμάνια της Μεσημβρίας, της Πανίδου και των Πόρων.¹⁹⁹ Προς τα δυτικά, σημαντικότερη είναι η πόλη των Σερρών που φαίνεται να καλύπτει μια ευρεία περιοχή όχι μόνο προς Βορρά, αλλά και προς άλλες κατευθύνσεις.²⁰⁰

Είναι εντυπωσιακό μεταξύ άλλων το γεγονός ότι η ακμή των μοναστηριακών κτήσεων, όπως και της μεγάλης γαιοκτησίας γενικότερα,²⁰¹ συντελείται σε μια περίοδο ιδιαίτερα προβληματική από άποψη γεωπολιτική. Ο γεωγραφικός κατακερματισμός της επικράτειας και η συνεχής αναταραχή θα αναμενόταν να αποτελούσαν παράγοντες ανασταλτικούς. Με εξαίρεση τα δίκτυα μετακίνησης καθαυτά, τα οποία ασφαλώς επηρεάστηκαν (βλ. παρακάτω: Δίκτυα), η οικονομία φαίνεται πως ανακάλυπτε διαρκώς νέους τρόπους.²⁰²

---

¹⁹⁶ Laiou, *Thrace*, σ. 29.

¹⁹⁷ Laiou, *Thrace*, σ. 29.

¹⁹⁸ Laiou, *Thrace*, σ. 31. Για την περίοδο αυτή υπάρχει σαφής τεκμηρίωση μιας κανονικής ροής στο παράκτιο εμπόριο, από την κεραμική που έχει βρεθεί, τόσο σε παράλιες θέσεις όσο και στην ενδοχώρα τους όπου θα πρέπει να προωθούνταν στη συνέχεια. Βλ. σχετικά, Dimoroulos, σ. 179.

¹⁹⁹ Laiou, *Thrace*, σ. 34.

²⁰⁰ Η κεραμική παραγωγή των Σερρών έχει εντοπιστεί σε μια περιοχή από το Πρίλεπο, το Μελένικο και τα Σκόπια, ως τη Θεσσαλονίκη, τους Φιλίππους, τη Μαρώνεια, τη Μοσυνόπολη και αλλού. Βλ. σχετικά, Dimoroulos, σ. 186.

²⁰¹ Η γενική ευημερία ανακόπτεται κατά το β' μισό του 14^{ου} αιώνα, λόγω των ειδικών συνθηκών που επικρατούν σε ολόκληρη την περιοχή και ιδίως στη Βόρειο Ελλάδα. Αυτό ωστόσο δε σημαίνει αντίστοιχη ύφεση για τις μονές, οι οποίες φαίνεται να επωφελοούνται. Μεγάλες εκτάσεις αλλάζουν χέρια, καθώς μια σημαντική μερίδα καλλιεργητών αδυνατεί να ανταποκριθεί στις προκλήσεις των καιρών. Όπως αναφέρθηκε και σε άλλο σημείο, ακόμη και η κοσμική αριστοκρατία μεταβιβάζει ιδιοκτησιακά δικαιώματα στις μονές, στο πλαίσιο αδελφάτων ή άλλων παρόμοιων συνεννοήσεων.

²⁰² Οι βασικές προϋποθέσεις για τη διακίνηση προϊόντων ήταν πάντα η ασφάλεια, οι υποδομές και τα δίκτυα. Ειδικά στο μεσογειακό χώρο, που χαρακτηρίζεται από έντονο κατακερματισμό

Όσον αφορά τις μονές, η εξελικτική πορεία των ίδιων κτήσεων είναι αποκαλυπτική. Ενώ τα αρχικά μετόχια είναι κατεξοχήν αγροτικά, και μάλιστα άμεσης αξιοποίησης, με έμφαση στην παραγωγή διατροφικών ειδών πρώτης ανάγκης, στη συνέχεια οι μονές εξοικειώνονται με τη λογική και τις πρακτικές διαχείρισης, και το φάσμα διευρύνεται, αποκαλύπτοντας την όλη προβληματική και τους επενδυτικούς προσανατολισμούς. Βοσκοτόπια, Δάση, Αλυκές, Διβάρια, Αμπέλια και άλλου είδους εκτάσεις προστίθενται στους καταλόγους των μοναστηριακών ακινήτων, εγκαινιάζοντας παράλληλες δράσεις και ενασχολήσεις. Αυτή τη λογική επιχειρεί να αποτυπώσει και η συμβατική διάκριση των τύπων κτήσεων στο στάδιο της Καταγραφής, όπως ήδη επισημάνθηκε και στη Γεωγραφική Ανάλυση. Από την κυριαρχία των τύπων *Γαίες* και *Μονύδρια/Ναοί* που αναφέρονται κυρίως σε βασικές γεωργικές και θρησκευτικές λειτουργίες των κτήσεων, παρατηρείται μια σταδιακή αύξηση των *Συνδυασμένων χρήσεων* και των *Εγκαταστάσεων* που υποδηλώνουν δράσεις δευτερογενούς τομέα, για να σημειωθούν και κάποιες κτήσεις στον τύπο *Άλλο*, που αναφέρονται κυρίως σε προσόδους και δικαιώματα, τα οποία σχετίζονται με μια κατά κανόνα εγχρήματη οικονομία, με αναφορές στον τριτογενή τομέα. Οι περιπτώσεις αυτές, αν και σαφώς λιγότερες αριθμητικά από εκείνες που αντιστοιχούν σε «παραδοσιακότερους» τύπους κτήσεων, πιθανόν υποδηλώνουν επίσης μια κάποια μετατόπιση του κέντρου βάρους σε πιο σύνθετα οικονομικά σχήματα.²⁰³

(γεωγραφικό, πολιτικό κ.λπ.), στους παράγοντες αυτούς έπρεπε να προστεθεί και η ανθρώπινη επινοητικότητα και αποτελεσματικότητα. Βλ. σχετικά, Laiou, *Thrace*, σσ. 12-13.

²⁰³ Οι συγκεντρώσεις των κτήσεων και η δυναμική τους μαρτυρούν την «υπεροχή» της υπαίθρου έναντι των αστικών κέντρων, με την πρώτη να ελέγχει την παραγωγή και τα δεύτερα να αποτελούν απλώς τις αγορές όπου διοχετεύονταν τα προϊόντα της. Παρόλο που οι αγορές μπορούσαν ίσως να επιβάλουν το δικό τους ρυθμό στην οικονομία μέσω της ζήτησης, οι όποιες δημιουργικές αλλαγές συντελούνταν στους τόπους παραγωγής. Έτσι, στην ύστερη περίοδο, η πόλεις, αποκομμένες σε μεγάλο βαθμό από την παραγωγική τους ενδοχώρα, υποχρεώνονται σε εσωστρέφεια, παρατείνοντας αναγκαστικά το μοντέλο της οικιακής οικονομίας της αυτάρκειας. Αυτό, συνδυασμένο με τις γενικότερες συνθήκες, λειτουργεί επιβαρυντικά στην οικονομία, αποστερώντας της τη δυνατότητα εξέλιξης και μετάβασης σε μια επόμενη φάση.

Πράγματι, παρά το γεγονός ότι ο δευτερογενής τομέας έχει θεωρηθεί γενικά ως το αδύνατο σημείο της βυζαντινής οικονομίας,²⁰⁴ σε επίπεδο βασικής τουλάχιστον επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων τεκμηριώνεται ένα ικανοποιητικό επίπεδο (πατητήρια, μύλοι, ελαιοτριβεία, υφαντουργεία κ.λπ.), καθώς φαίνεται πως οι μονές επέδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, μη φειδόμενες πόρων για επενδύσεις. Προχωρώντας μάλιστα περαιτέρω, επιδόθηκαν και σε δράσεις του τριτογενούς τομέα όπου, πέρα από το εμπόριο καθαυτό, βρήκαν προσοδοφόρο πεδίο δράσης στον «τραπεζικό» τομέα.²⁰⁵ Αν και, όπως αναφέρθηκε, τα στοιχεία δεν επαρκούν για μια γενικότερη θεώρηση, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για μια συστηματική ανάληψη τέτοιων ρόλων.²⁰⁶ Άλλωστε, από μεταγενέστερες πηγές, πέραν της περιόδου μελέτης, οι ρόλοι αυτοί είναι περισσότερο προφανείς, επιβεβαιώνοντας ουσιαστικά αυτή την υπόθεση.²⁰⁷

---

²⁰⁴ Matschke, *Οικονομία των πόλεων*, σ. 187. Κομβικό σημείο σε σχέση με τη Δύση είναι η έλλειψη ενός υποβάθρου στο μεταποιητικό κλάδο της παραγωγής, που θα επέτρεπε την εμφάνιση πραγματικών επιχειρηματιών. Βλ. σχετικά, Matschke, *Ανταλλαγές, εμπόριο*, σ. 611.

²⁰⁵ Οι μονές -και ενδεχομένως και κάποια μεγάλα μετόχια τους σε τοπικό επίπεδο- λειτουργούν ως τράπεζες, τόσο για φύλαξη ποσών και τιμαλφών όσο και για χορήγηση δανείων (αν και τα στοιχεία δεν επαρκούν ιδιαίτερα για γενικεύσεις). Βλ. σχετικά, Σμυρλής, *Μοναστήρια*, σ. 57. Αναφέρονται αργυραμοιβοί, ανταλλάκτες χρήματος, τραπεζίτες· η παρουσία ειδικά των τελευταίων γίνεται ιδιαίτερα αισθητή από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα. Τέτοιες δραστηριότητες διενεργούνταν στις αγορές, σε πάγκους ή καταστήματα («εργαστήρια»), πολλά από τα οποία ήταν ιδιοκτησίας ναών ή και μονών, παρά τις αυστηρές θέσεις της επίσημης Εκκλησίας περί τοκογλυφίας. Βλ. σχετικά, Matschke, *Οικονομία των πόλεων*, σσ. 170-172.

²⁰⁶ Στα αρχεία των μονών εναπόκεινται συχνά έγγραφα που αφορούν άλλες κτήσεις για τις οποίες δεν έχουμε καμία σαφή ένδειξη ότι αποτελούσαν ιδιοκτησίες της εκάστοτε μονής. Γι' αυτό προτείνονται διάφορες εξηγήσεις, π.χ. ότι πέρασαν κάποια στιγμή στη δικαιοδοσία προσώπου που στη συνέχεια εγκαταβίωσε στην κυρίαρχη μονή, ή ότι αποτέλεσαν αντικείμενο διμερούς ανταλλαγής κ.λπ. Πιθανόν ωστόσο να αποτέλεσαν ενέχυρο δανεισμού. Η μη αναφορά τους σε άλλα έγγραφα (μεταγενέστερες απογραφές κ.λπ.) πιθανόν να συνδέεται με τις θεσμικές απαγορεύσεις τέτοιων δράσεων, ιδίως από μια μονή. Αν αυτό ισχύει, αποτελεί μία ακόμη απόδειξη του άτυπου χρηματοπιστωτικού ρόλου των μονών.

²⁰⁷ Αρκετά μεταβυζαντινά έγγραφα των αθωνικών μονών, προερχόμενα είτε από την κυρίαρχη μονή είτε από μετόχια της, αναφέρουν περιπτώσεις δανεισμού. Ιδίως στα έγγραφα μετοχίων οι περιπτώσεις αυτές είναι αρκετά συχνές και, παρότι αφορούν συνήθως μικρά ποσά, αποκαλύπτουν το ρόλο των μετοχίων αυτών στις τοπικές κοινωνίες. Βλ. ενδεικτικά, *Αθωνικά Σύμμεικτα*.

A. Μείζονες περιοχές

Η μελέτη των πηγών αλλά και η ίδια η διαδικασία της καταγραφής οδήγησε, όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο της Μεθοδολογίας, σε μια συμβατική κατάτμηση του γεωγραφικού χώρου σε «μείζονες περιοχές» κτήσεων. Η κατάτμηση αυτή δεν ακολουθεί αυστηρά διοικητικά, ιστορικά ή άλλα κριτήρια, αλλά μάλλον πρόκειται για μία μίξη αυτών, με έμφαση στην κατεξοχήν γεωγραφική συνιστώσα, όπως αυτή εκφράζεται μέσω των συγκεντρώσεων και κατανομών.

Αυτές ακριβώς οι κατανομές, σε συνδυασμό με το σημειολογικό βάρος μιας περιοχής αποτελούν και το βασικό επιχείρημα έναντι της αίσθησης μιας κάποιας «ανισότητας» που μπορεί να δημιουργείται, καθώς διαφέρει το βάθος ανάλυσης (π.χ. εξετάζονται «ισότιμα» ολόκληρη η Σερβία με τα Περίχωρα του Άθω, δηλαδή την περιοχή γύρω από την Ιερισσό). Το βάθος ανάλυσης μειώνεται όσο μεγαλώνουν οι «κύκλοι» του αθωνικού ζωτικού χώρου (βλ. χάρτες Παραρτήματος – Κύκλοι ζωτικού αθωνικού χώρου). Όσον αφορά την έκταση του συνολικού χώρου, με βάση τα εκδεδομένα αθωνικά αρχεία, έχει περιοριστεί στις παρακάτω περιοχές, ενώ πιθανότατα να ήταν στην πραγματικότητα πιο διευρυμένος.²⁰⁸

Παρακάτω ακολουθεί μια αναγραφή των μειζόνων περιοχών, με αναφορά των κύριων χαρακτηριστικών τους.

---

²⁰⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μια κτήση της Μονής Βατοπεδίου στην Πρέβεζα το β' μισό του 15^{ου} αιώνα, όπως προκύπτει από ανέκδοτο μέχρι τώρα έγγραφο. Βλ. σχετικά, Pavlikianon, *Preveza*, σ. 95. Με δεδομένες τις μεθοδολογικές συμβάσεις που ορίστηκαν, η κτήση αυτή δεν έχει καταχωρηθεί στον Κατάλογο.

Ανατολική Θράκη

Η Θράκη γενικότερα αποτελεί ειδική περίπτωση, καθώς δε συνιστά αυτόνομη οικονομική μονάδα ως *θέμα*, αλλά οι όροι είναι μάλλον ιστορικοί.²⁰⁹ Ειδικά η Ανατολική Θράκη, θεωρείτο μία από τις κύριες σιτοπαραγωγές περιοχές όλων των Βαλκανίων, μαζί με τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και την πεδιάδα του Δούναβη,²¹⁰ ενώ ήταν επίσης γνωστή και για άλλα προϊόντα: ζώα, κρασί, μάρμαρα, χρυσό.²¹¹ Πέραν αυτών, η περιοχή βρισκόταν ουσιαστικά εντός εμβέλειας της βυζαντινής πρωτεύουσας, της οποίας η μείζων επικράτεια έφτανε άτυπα μέχρι την Ανατολική Μακεδονία την περίοδο εκείνη. Πλήθος προϊόντων της -και όχι μόνο αγροτικών- έφταναν κανονικά στην Κωνσταντινούπολη.²¹² Κύρια αστικά κέντρα, τα οποία λειτουργούσαν και ως κόμβοι των μεγαλύτερων δικτύων ήταν οι πόλεις Αδριανούπολη, Φιλιππούπολη, Αίνος, Ρήσιον, Καλλίπολη, Ραιδεστός, Ηράκλεια, Συλημβρία.

Ανατολική Μακεδονία

Εντός εμβέλειας της βυζαντινής πρωτεύουσας βρισκόταν και η Ανατολική Μακεδονία που, στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής, χωροθετείται μεταξύ της Δυτικής Θράκης και της περιοχής που ορίζει η κοιλάδα του Στρυμόνα με την περιοχή του Συμβόλου, δηλαδή ο χώρος ανατολικά κυρίως του Παγγαίου και μέχρι το Νέστο. Κύρια αστικά κέντρα της περιοχής ήταν οι πόλεις Δράμα, Χριστόπολις και Φίλιπποι (αν και κατά την Ύστερη περίοδο οι τελευταίοι περιέρχονται σε παρακμή).

Ανατολική Χαλκιδική

Γεωγραφική ζώνη που εκτείνεται μεταξύ των Περιχώρων του Άθω (ευρύτερη περιοχή Ιερισσού) και των εκβολών του Στρυμόνα, και σε μικρό βάθος προς την ενδοχώρα της

---

²⁰⁹ Laiou, *Thrace*, σσ. 16-18.

²¹⁰ Laiou, *Thrace*, σ. 18.

²¹¹ Laiou, *Thrace*, σσ. 18-19.

²¹² Laiou, *Thrace*, σ. 23.

Χαλκιδικής. Πρόκειται για μία περιοχή στην άμεση εμβέλεια του Άθω, και από τις πρώτες στις οποίες επεκτάθηκε αμέσως μετά την περιορισμένη ζώνη κοντά στα χερσαία σύνορα της χερσονήσου. Κύρια πολιίσματα ήταν η Ραβενίκεια, τα Πυργαδίκια και τα Σιδηροκαύσια.

Βλαχία

Η περιοχή αναφέρεται κατά σύμβαση ισότιμα με τις υπόλοιπες, παρά το γεγονός ότι πρόκειται για έναν ιδιαίτερα εκτεταμένο γεωγραφικό χώρο. Ο λόγος είναι ότι, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, μαρτυρείται μόλις μία κτήση κατά την περίοδο μελέτης, πριν καταστεί η κύρια περιοχή επέκτασης του αθωνικού ζωτικού χώρου των Οθωμανικών χρόνων, ιδίως μετά τις αλλαγές που σήμανε η δήμευση των εκκλησιαστικών ακινήτων επί Σελήμ Β΄.

Δυτική Χαλκιδική

Πρόκειται για την εκτεταμένη πεδινή περιοχή που εκτείνεται (σε μικρό σχετικά βάθος) από τη βάση της χερσονήσου της Κασσάνδρας μέχρι τις παρυφές της Θεσσαλονίκης, και αποτέλεσε βασική περιοχή αθωνικών κτήσεων, όπως φαίνεται σαφέστατα και από τα ποσοτικά δεδομένα της καταγραφής, με κτήσεις που επιβιώνουν μέχρι σήμερα. Η περιοχή αποτέλεσε δεξαμενή γαιών για παραχώρηση στις αθωνικές μονές σε περιόδους γενικότερης ύφεσης, ιδίως μετά το β΄ μισό του 14^{ου} αιώνα, προκειμένου για μία οικονομική και δημογραφική τόνωση. Τη μισή αγροτική παραγωγή της Χαλκιδικής αποτελούσαν τα δημητριακά (κυρίως σιτάρι αλλά και κριθάρι, σίκαλη, κεχρί και βρώμη).²¹³

---

²¹³ Smyrlis, *Environment*, σ. 118.

Εύβοια

Η περιοχή συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο για το γεγονός ότι οι πηγές αναφέρουν μία κτήση, που συνιστά και το νοτιότερο σημείο κτήσεων κατά την περίοδο μελέτης. Το νησί αναβαθμίζει το ρόλο του μετά τη διανομή των εδαφών μεταξύ των Σταυροφόρων και τη μετακίνηση προς τα εκεί των Βενετών από τη Θεσσαλονίκη. Η θέση του ασφαλώς ευνοεί περισσότερο τον έλεγχο των θαλάσσιων οδών, ιδίως λαμβανομένων υπόψη των υπόλοιπων κτήσεων τόσο της Βενετίας όσο και των άλλων ιταλικών πόλεων.

Θάσος

Ο εγγύτερος στην αθωνική χερσόνησο νησιωτικός χώρος, αν και δεν αποτελεί την πρώτη χρονικά περιοχή θαλάσσιας επέκτασης του Άθω. Περιοχή κατά κανόνα ορεινή, όμως εύκολα προσβάσιμη από την απέναντι ακτή. Από τους βασικούς χώρους κτήσεων του Άθω, ιδίως από ένα χρονικό σημείο κι έπειτα, που παραμένει ως σήμερα, με έμφαση παραδοσιακά σε προϊόντα όπως το λάδι και το μέλι.

Θεσσαλονίκη

Η δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, με την ευρύτερη περιοχή της, ελκύει από νωρίς το ενδιαφέρον του Άθω, καθώς συνδυάζει ένα πλήθος παραγόντων: μεγάλο αστικό κέντρο, ισχυρή τοπική αριστοκρατία, παραγωγική ύπαιθρο, πολλές και σημαντικές αγορές, δίκτυα, εγγύτητα στον Άθω. Τα παραγόμενα είδη στην ενδοχώρα της κάλυπταν όλο το φάσμα των αναγκών μιας μεγαλούπολης της εποχής, της οποίας η ζήτηση έπαιξε ρυθμιστικό ρόλο στην οικονομική γεωγραφία της ευρύτερης περιοχής. Δυναμικό παράγοντα αποτελούσε η τοπική αριστοκρατία, της οποίας η διασύνδεση με τις αθωνικές μονές τεκμηριώνεται σε ένα πλήθος περιπτώσεων που αφορούν αγοραπωλησίες, ενοικιάσεις αλλά και παραχωρήσεις με ποικίλους όρους, μεγάλων εκτάσεων γαιών, είτε εποχικών ειδών είτε αυτούργων σε όλη την αγροτική ενδοχώρα

της.²¹⁴ Παράλληλα, η εμπορική της κίνηση αναφέρεται ως ιδιαίτερα ακμαία, σε όλη την περίοδο μελέτης, αν και φαίνεται πως επηρεάστηκε ως ένα βαθμό μετά το 13^ο αιώνα, με τη μετατόπιση του κέντρου βάρους της Βενετικής παρουσίας νοτιότερα, προς την Εύβοια. Οι γενικότερες αλλαγές στο εμπόριο μεγάλων αποστάσεων μετά τη Λατινοκρατία, έθεσαν εκτός των κύριων θαλάσσιων δρόμων τη Θεσσαλονίκη η οποία λειτουργούσε πλέον κυρίως ως σημείο αναδιανομής, διατηρώντας ωστόσο μεγάλη κινητικότητα.²¹⁵

Θράκη (Δυτική)

Η περιοχή της σημερινής Δυτικής Θράκης αντιστοιχεί περίπου στην υστεροβυζαντινή διοικητική ενότητα Βολερού, μαζί με την περιοχή του Έβρου.²¹⁶ Ως γεωγραφική περιοχή, είχε σημαντικά πλεονεκτήματα, με κυριότερα τα δύο χαρακτηριστικά της: τις εύφορες πεδιάδες της και τον ποταμό Έβρο, που ήταν πλωτός μέχρις ενός σημείου και διευκόλυνε πολύ την επικοινωνία με την ενδοχώρα.²¹⁷ Μαζί με τη Μακεδονία, αποτελούν τη «στενωπό» από την οποία περνούσε πάντα όλη η κίνηση προς και από τη βυζαντινή πρωτεύουσα, και ιδίως μέσω των δύο κύριων αξόνων: της Εγνατίας οδού στον άξονα Α-Δ, και της *Στρατιωτικής οδού* στον άξονα ΒΔ-ΝΑ.²¹⁸ Επιπλέον κατά την περίοδο μελέτης λειτουργούσαν εκεί τα μοναστικά κέντρα της Σύναξης Μαρώνειας (10^{ος}) και του Παπίκιου Όρος (11^{ος}).²¹⁹ Βασική ιδιαιτερότητά της ήταν πως βρισκόταν σε μικρή απόσταση από το κύριο κέντρο ζήτησης της εποχής, την

---

²¹⁴ Shea, σσ. 264-265.

²¹⁵ Shea, σσ. 270-272. Για παράδειγμα, το εμπόριο των σιτηρών παρέμεινε ακμαίο στη Θεσσαλονίκη, από όπου αγόραζαν σταθερά οι Ιταλοί έμποροι, αν και έχει διατυπωθεί η άποψη ότι από ένα σημείο κι έπειτα αυτό δεν προερχόταν από την αγροτική της ενδοχώρα αλλά συγκεντρωνόταν εκεί από άλλες περιοχές, όπως η Άρτα και η Θεσσαλία. Βλ. σχετικά, Shea, σ. 273, καθώς επίσης και Laiou, *Economy*, σ. 185.

²¹⁶ Χαριζάνης, *Κτήματα*, σ. 175.

²¹⁷ Laiou, *Thrace*, σ. 18.

²¹⁸ Belke, σσ. 73-74.

²¹⁹ Bakirtzis, *Monasteries*, σσ. 47, 49-50, 53. Βλ. επίσης, Χαριζάνης, *Παπίκιον*.

Κωνσταντινούπολη.²²⁰ Κύρια αστικά κέντρα: Περιθεώριον, Μοσυνόπολη, Πόροι (ως λιμάνι κυρίως), Μαρώνεια, Τραϊανούπολη.

Ίμβρος

Στην εμβέλεια της βυζαντινής πρωτεύουσας, και πάνω στους θαλάσσιους δρόμους επικοινωνίας και διακίνησης αγαθών. Αναφέρεται ως περιοχή πρώιμων κτήσεων που στη συνέχεια συρρικνώνονται, αλλά μόνον προσωρινά, καθώς η περιοχή συνδυάζει βασικά κριτήρια επιλογής.

Κασσάνδρα

Η Κασσάνδρα ήταν η πλέον εύφορη από τις τρεις χερσονήσους της Χαλκιδικής.²²¹ Η ήπια μορφολογία της, σε σχέση με τις άλλες δύο χερσονήσους στα ανατολικά, και η μικρή της απόσταση από τον Άθω, την κατέστησε βασική επιλογή των αθωνικών μονών για ένα πλήθος καλλιεργειών, με κτήσεις που επιβιώνουν μέχρι σήμερα. Κατά την τελευταία περίοδο, η Κασσάνδρα αποτελεί τον κατεξοχήν παραγωγικό χώρο για την τροφοδοσία της Θεσσαλονίκης, μετά την αποκοπή της πόλης από την άμεση ύπαιθρό της λόγω της τουρκικής προώθησης.²²²

Κεντρική Μακεδονία

Αν και γίνεται χρήση του επίσημου όρου, στην πράξη εννοείται η περιοχή εκείνη του συγκεκριμένου διαμερίσματος αμέσως δυτικά της Θεσσαλονίκης -που εξετάζεται χωριστά-, μετά τις εκβολές του Αξιού και ως τα όρια της Δυτικής Μακεδονίας. Πρόκειται κυρίως για τις περιοχές Βέροιας και Έδεσσας, εντός της ιδιαίτερα προνομιούχου περιοχής του μακεδονικού κάμπου, με ένα τεράστιο εύρος παραγόμενων ειδών. Οι αθωνικές κτήσεις προήλθαν από αριστοκρατικές δωρεές. Κύρια αστικά κέντρα της περιοχής ήταν η Βέροια και τα Βοδενά.

---

²²⁰ Laiou, *Thrace*, σ. 14.

²²¹ Dimitriades, *Chalkidiki*, σ. 42.

²²² Shea, σ. 266.

Κεντρική Χαλκιδική

Καλύπτει την περιοχή της ενδοχώρας της Χαλκιδικής, αμέσως μετά μια μικρού βάθους περιμετρική ζώνη, η οποία εξετάζεται χωριστά, ως τμήμα άλλων περιοχών. Οριοθετείται στα βόρεια από την Περιοχή των Λιμνών, και στις υπόλοιπες τρεις πλευρές από τα αντίστοιχα τμήματα της Χαλκιδικής. Στην πραγματικότητα, στο κατεξοχήν ορεινό και δασώδες κέντρο της περιοχής δεν καταγράφονται κτήσεις, οι οποίες συγκεντρώνονται κυρίως σε μία ζώνη μεταξύ αυτού και της περιμέτρου. Σημαντικό πεδίο αγροτικής δραστηριότητας στην περιοχή ήταν τα δάση, τόσο για προϊόντα ξυλείας όσο και για κάρβουνο.²²³ Κύριο αστικό κέντρο της περιοχής ήταν η Ερμούλεια.

Κωνσταντινούπολη

Η βυζαντινή πρωτεύουσα επιλέχθηκε από νωρίς ως περιοχή αθωνικών κτήσεων, όμως μόνο για ορισμένες από τις μεγαλύτερες μονές, που αναζητούσαν ερείσματα τόσο κοινωνικής διασύνδεσης όσο κυρίως αγορές για το πλεόνασμα της παραγωγής τους, για το οποίο μάλιστα ορισμένες διέθεταν και επί τούτου εμπορικό πλοίο. Αποτελούσε την καρδιά της αυτοκρατορίας από κάθε άποψη. Ως προς την οικονομία, δεν ήταν απλώς το σημείο συγκέντρωσης όλων των προϊόντων από ανατολή και Δύση αλλά, ακριβώς λόγω αυτού, αποτελούσε η ίδια κριτήριο στη σχέση προσφοράς και ζήτησης. Η τάξη μεγέθους της από πληθυσμιακή άποψη την καθιστούσε εξαρχής τη μεγαλύτερη αγορά, ενώ ακριβώς αυτές οι ανάγκες διατροφής αποτέλεσαν συχνά κριτήριο αυτοκρατορικής πολιτικής.²²⁴ Για το ρόλο της Κωνσταντινούπολης στην οικονομία του κράτους, η πλουσιότερη βιβλιογραφία δεν αφήνει περιθώρια επιπλέον αναφορών στο σημείο αυτό, που άλλωστε θα συνιστούσε παρέκβαση από το βασικό προσανατολισμό της παρούσας διατριβής. Ως προς το θέμα των αθωνικών

---

²²³ Smyrlis, *Environment*, σ. 120.

²²⁴ Σε άλλο σημείο γίνεται αναφορά στα μέτρα, μεταξύ άλλων, για κρατικό έλεγχο της εμπορίας των σιτηρών για διάθεση στην πρωτεύουσα.

κτήσεων, αναφέρθηκε ήδη ότι η επιλογή της ως περιοχής συνιστά κατά βάση κίνηση τακτικής παρά ουσίας. Αναμφίβολα ορισμένες μονές διέθεταν το πλεόνασμά τους εκεί, ωστόσο υπήρχαν ήδη αρκετές άλλες επιλογές εγγύτερα, ακόμη και για το χονδρεμπόριο, ιδίως μετά το 12^ο αιώνα, που πληθαίνουν οι εμπορικοί σταθμοί των Δυτικών κατά μήκος της ακτογραμμής προς την πρωτεύουσα.

Λήμνος

Η Λήμνος συγκαταλέγεται μεταξύ των βασικών περιοχών κτήσεων, καθώς σύντομα αναδεικνύεται σε έναν τόπο ιδιαίτερα παραγωγικό και μάλιστα σε μικρή απόσταση από τις κυρίαρχες μονές. Είναι δε χαρακτηριστικό το γεγονός ότι, παρόλο που το νησί ελάχιστα αναφέρεται σε έγγραφα προ του 1204, έχει αθωνικές κτήσεις ήδη από τα τέλη του 10ου αιώνα.²²⁵ Αναφέρεται ως μία από τις κύριες σιτοπαραγωγές περιοχές, ενώ επίσης ήταν από πολύ νωρίς γνωστή για το κρασί και τα κτηνοτροφικά προϊόντα της. Αν και, σε σχέση με άλλες περιοχές, φαίνεται να αργεί να παρουσιάσει μεγάλες συγκεντρώσεις κτήσεων, καθίσταται τελικά βασικό τμήμα του αθωνικού ζωτικού χώρου. Ενδεικτικοί αριθμοί σχετικά με την αθωνική επέκταση στη Λήμνο: Μεταξύ 1284 και 1346, οι κτήσεις της Μεγίστης Λαύρας στο νησί αυξήθηκαν από 19.000 μοδίους σε 22.000, ενώ το 1448 ήταν 32.000.²²⁶

Στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, ήδη επί Οθωμανικής κυριαρχίας, τα μοναστηριακά κτήματα της Λήμνου απέδιδαν περισσότερο από το 1/6 της συνολικής αγροτικής παραγωγής του νησιού, με πρώτες τις Μονές Μεγίστης Λαύρας και Βατοπεδίου.²²⁷

---

²²⁵ Haldon, *Limnos*, σσ. 163-165. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Μονής Μεγίστης Λαύρας που διαθέτει κτήσεις στο νησί από τα 984, και δύο αιώνες μετά (1284) φαίνεται να κατέχει το 1/3 των καλλιεργήσιμων εκτάσεών του.

²²⁶ Haldon, *Limnos*, σ. 174.

²²⁷ Haldon, *Limnos*, σσ. 170-171. Οι πληροφορίες προέρχονται από οθωμανικό *tapu tahrir defteri* του 1490.

Μελένικο

Η περιοχή αποτελεί προς Βορρά επέκταση της κοιλάδας του Στρυμόνα. Ανήκε στο χώρο που ιδίως κατά την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο γνώρισε διαδοχικές ανακατατάξεις, αν και ήδη από νωρίς μαρτυρούνται σταθεροί σλαβόφωνοι πληθυσμοί. Οι πλαγιές σ' αυτό το ύψος του ποταμού μαρτυρούνται, μεταξύ άλλων, ως οينوπαραγωγά εδάφη, ενώ η περιοχή είναι γνωστή και για τους εκτεταμένους της βοσκοτόπους (βλ. αναφορές στην κτηνοτροφία, στην ενότητα Οικονομία).

Παγγαίο - Σύμβολο

Η περιοχή περιλαμβάνει το όρος Παγγαίο και την περιοχή αμέσως νοτιότερα, μέχρι το όρος Σύμβολο και την παράκτια ζώνη. Χωροθετείται αμέσως ανατολικά των εκβολών του Στρυμόνα και πριν την Ανατολική Μακεδονία που, στο πλαίσιο της παρούσας διαίρεσης, εξετάζεται χωριστά. Διακρίνεται ως χωριστή «μείζων περιοχή» για το λόγο ότι η ειδική βιβλιογραφία (ACTES) την ορίζει ως τέτοια. Στην περιοχή κυριαρχούν οι φυσικοί σχηματισμοί των δύο ορέων και η μεταξύ τους κοιλάδα. Ήταν γνωστή από την αρχαιότητα κυρίως για τους αμπελώνες της, με κύριο αστικό κέντρο τη Χρυσούπολη.

Περιοχή Λιμνών

Η περιοχή που περιλαμβάνει την ανατολική ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης, κατά μήκος της κοιλάδας που εκτείνεται έξω από τις ανατολικές παρυφές της πόλης (ορεινό πέρασμα Δερβενίου) και μέχρι τη Ρεντίνα στα ανατολικά. Προς Βορρά ορίζεται από τα όρη των Κερδυλίων και της Βόλβης, και προς Νότο από το Χορτιάτη και το Χολομώντα. Στη μακρόστενη αυτή κοιλάδα κυριαρχούν οι σχηματισμοί των δύο λιμνών, της Κορώνειας (Αγ. Βασιλείου, Λαγκαδά) στα δυτικά και της Βόλβης στα ανατολικά, όπου σχηματίζονται τα στενά της Ρεντίνας που καταλήγουν στο

Στρυμονικό κόλπο μέσω των Μακεδονικών Τεμπών.²²⁸ Περιοχή εντός αθωνικής εμβέλειας, με έντονο παραγωγικό ενδιαφέρον επικεντρωμένο κυρίως στα αλιεύματα, την κτηνοτροφία και τους αμπελώνες. Κύρια αστικά κέντρα της περιοχής, η Ρεντίνα και τα Βραστά (ή Βρασνά).

Περίχωρα Αἰθω

Πρόκειται για μια περιορισμένη γεωγραφικά περιοχή που ωστόσο εξετάζεται υπό μεγαλύτερη κλίμακα. Περιλαμβάνει τη ζώνη αμέσως εκτός των χερσαίων ορίων της αθωνικής χερσονήσου, και μέχρι το μέσον περίπου της έκτασης των κόλπων Ιερισσού (ανατολικά) και Σιγγιτικού (δυτικά). Αποτελεί τον κύριο -και πρώτο από άποψη χρονική- χώρο κτήσεων των αθωνικών μονών εκτός συνόρων, μεγάλος αριθμός των οποίων διατηρείται ως σήμερα. Κύριο αστικά κέντρα της περιοχής, η Ιερισσός και το Προσφόρι.

Προποντίδα

Ζώνη μικρού βάθους στα παράλια της ομώνυμης περιοχής, αφήνοντας εκτός την Ανατολική Θράκη και την Κωνσταντινούπολη με τα περίχωρά της, που εξετάζονται ως χωριστές περιοχές. Πρόκειται για χώρο που προσέλκυσε από νωρίς το αθωνικό ενδιαφέρον, αν και στους ενδιάμεσους αιώνες της περιόδου μελέτης παρατηρείται κάμψη. Η περιοχή, πέρα από την τοπική παραγωγή (κρασί κ.λπ.) φαίνεται να λειτούργησε και ως βάση στην εμβέλεια της πρωτεύουσας, η οποία αποτελούσε, μεταξύ άλλων, και την κύρια αγορά για την προώθηση των αγροτικών πλεονασμάτων.

---

²²⁸ Χαριζάνης, *Η περιοχή των Λιμνών*, σ. 20.

Σερβία

Και εδώ (όπως και στη Βλαχία) η περιοχή, παρότι εκτεταμένη, αναφέρεται συμβατικά ως ισότιμη με τις υπόλοιπες. Πρόκειται για ένα χώρο ο οποίος παρουσιάζει μεγάλη συγκέντρωση κτήσεων κατά τη φάση κορύφωσης των αθωνικών γαιοκτησιών, για να ακολουθήσει ωστόσο τη ροή των γενικότερων ιστορικών εξελίξεων με τη διείσδυση των Οθωμανών στα Βαλκάνια. Πρόκειται για μια ιδιαίτερη περίπτωση, όπως αναφέρεται και στη Γεωγραφική Ανάλυση (Μέρος Δ΄ αλλά και τόμος Γ΄), όπου οι κτήσεις αφορούν ολόκληρα χωριά και ουσιαστικά συνίστανται σε δικαίωμα προσόδων και όχι σε σαφή έγγεια ιδιοκτησία, γι' αυτό και χάνονται σύντομα, με την υπαγωγή της δημόσιας γης στο σουλτάνο.

Σιθωνία

Παρότι ορεινή και σαφώς λιγότερο αποδοτική από την παρακείμενη Κασσάνδρα, η Σιθωνία αποτελεί μίαν από τις κύριες περιοχές επέκτασης των Αθωνιτών. Οι κτήσεις συγκεντρώνονται κατά κανόνα σε δύο σημεία: στη βάση της αλλά και στην περιοχή της Σάρτης, ενώ, εκτός των βασικών αγροτικών προϊόντων, παρείχε εξαιρετικούς βοσκοτόπους. Σημαντικός παράγοντας, η άμεση εγγύτητα με τον αθωνικό χώρο, που αποτέλεσε και βασικό λόγο μακροβιότητας των κτήσεων εκεί.

Σκόπια

Η περιοχή αναφέρεται χωριστά για να διακριθεί από τον ενιαίο χώρο της Σερβίας ο οποίος, επιπλέον, χωροθετείται αρκετά μακρύτερα. Μαζί με την περιοχή της Στρούμιζα, συνιστούν, τρόπον τινά, την αθωνική «διείσδυση» στις σερβοκρατούμενες περιοχές, στην άμεση εμβέλεια των σημαντικών πόλεων της Μακεδονίας.

Σποράδες

Η περιοχή αναφέρεται χωριστά και για λόγους ιστορικούς, καθώς συνιστά ιδιαίτερη περιοχή αθωνικών κτήσεων ήδη από την εποχή των πρώτων κτιτόρων, και παραμένει ως τέτοια για αιώνες. Πρόκειται για το χώρο άμεσης θαλάσσιας επέκτασης του Άθω, μαζί με τη Θάσο και τα υπόλοιπα νησιά του Βορείου Αιγαίου στα ανατολικά.

Στρούμιτσα

Η περιοχή στην κοιλάδα του ομώνυμου ποταμού, στο σημερινό σημείο συνάντησης της Βουλγαρίας με τα Σκόπια, βορειοδυτικά των ορίων της κοιλάδας του Στρυμόνα. Η κοιλάδα αναπτύσσεται μεταξύ της οροσειράς της Κερκίνης (Μπέλες) και του Μαλέσεβο, με κατεύθυνση προς τα βορειοδυτικά. Αναφέρεται ως περιοχή με πληθώρα αγροτικών προϊόντων.

Στρυμόνας

Περιλαμβάνει όλη την έκταση της κοιλάδας του Στρυμόνα και αποτελεί μία τις κυριότερες περιοχές αθωνικών κτήσεων. Χαρακτηριστική των συγκεντρώσεων των κτήσεων σε συγκεκριμένες περιοχές είναι η ονομασία που απαντάται στις οθωμανικές πηγές για την περιοχή του Στρυμόνα: *επαρχία των μοναχών*. Πρόκειται συγκεκριμένα για μια περιοχή κτήσεων που τοποθετείται ειδικότερα νοτίως της πόλης των Σερρών μεταξύ Ζίχνας και Δράμας, κατά μήκος του Στρυμόνα και της λίμνης Ταχινού.²²⁹ Οι υψηλές συγκεντρώσεις κτήσεων οφείλονται στο συνδυασμό δύο παραγόντων: υψηλή παραγωγικότητα και γρήγορη και εύκολη πρόσβαση από τον Άθω. Κύρια αστικά κέντρα: η πόλη των Σερρών, το Σιδηρόκαστρο στα βόρεια και η Ζίχνα.

---

²²⁹ Lowry, *Ottoman Taxation*, σ. 24 (και χάρτης σ. 25). Βλ. Επίσης, Moustakas, *Transition*, σ. 31 (ο όρος απαντάται ως: *vilayet-i Keşislik*).

Προς το εσωτερικό της σερβικής ενδοχώρας, η περιοχή οφείλει την παρουσία αθωνικών κτήσεων σε δωρεές της σερβικής αριστοκρατίας. Κατά κανόνα, όπως και βορειότερα στη Σερβία, πρόκειται για ολόκληρα χωριά ή για ναούς και μονές με τις κτήσεις τους. Η περιοχή, όπως και οι ανάλογές της στα σερβικά εδάφη, ήταν βραχύβια σχετικά ως τμήμα του αθωνικού ζωτικού χώρου, λόγω του καθεστώτος των κτήσεων σε σχέση με την οθωμανική κατάκτηση.

B. Οι κτήσεις στο χώρο

Γενικά

Ο συμβατικός διαχωρισμός του ευρύτερου χώρου κτήσεων σε «μειζονες περιοχές» εξυπηρετεί κατά βάση ανάγκες καταγραφής και τυποποίησης. Σε συνέχεια όμως αυτού του διαχωρισμού, μια διαφορετική άτυπη ομαδοποίηση θα είχε νόημα, ανταποκρινόμενη κυρίως σε λειτουργικότητες. Με βάση τα δεδομένα της καταγραφής των κτήσεων, ο «τυπικός» ζωτικός χώρος του Άθω θα πρέπει να ιδωθεί ως ενιαίος, ενώ κάθε άλλη επέκταση προς οποιαδήποτε κατεύθυνση θα πρέπει να αντιμετωπίζεται χωριστά, σε δεύτερο χρόνο. Ο Άθως ορίζει εξ αρχής το ζωτικό του χώρο, τον διαφυλάσσει και τον αξιοποιεί, προσαρμοζόμενος σε εξελίξεις και αναγκαιότητες. Έτσι, τη βασική χωρική ομάδα κτήσεων φαίνεται να συνιστούν οι περιοχές της Θεσσαλονίκης και των Λιμνών, ολόκληρης της Χαλκιδικής, του Στρυμόνα, του Παγγαίου και Συμβόλου όρους και του Βορείου Αιγαίου (Λήμνος, Θάσος).

Ο χώρος αυτός δίνει την εικόνα μιας «ομογενοποιημένης» περιοχής με κοινά γνωρίσματα, παρά τον έντονο πολιτικό κατακερματισμό των ύστερων χρόνων. Στις πηγές, παρότι το πολιτικό υπόβαθρο σκιαγραφείται πράγματι σε δεύτερο επίπεδο ως παράλληλη αφήγηση, οι περιοχές κτήσεων μοιάζουν να αντιμετωπίζονται ως ενιαίος

χώρος. Οι δομές και ο ρυθμός παραγωγής που επέβαλε η μοναστική γαιοκτησία στους διάσπαρτους μικρόκοσμούς των κτήσεών της, μοιάζει να επέδρασε με τρόπο ενοποιητικό, δίνοντας στις περιοχές αυτές κοινά χαρακτηριστικά, τουλάχιστον σε επίπεδο οικονομικό και κοινωνικό.

Βασικός λόγος επέκτασης του αθωνικού ζωτικού χώρου ήταν η προβληματική μορφολογία της χερσονήσου. Στο πλαίσιο αυτής της επέκτασης, ήταν απολύτως λογικό να αναζητηθούν περιοχές όπου η αγροτική δραστηριότητα θα μπορούσε να ασκηθεί όχι μόνο απρόσκοπτα αλλά και ουσιαστικά αποδοτικά.²³⁰ Η συγκέντρωση αθωνικών κτήσεων στο βόρειο μέρος του ελλαδικού χώρου και από εκεί ανατολικότερα και βορειότερα, καταρχάς πρέπει να οφείλεται στην ανάγκη οριοθέτηση ενός ζωτικού χώρου άμεσης εμβέλειας. Ωστόσο, στην πορεία, ο χώρος αυτός επεκτείνεται (π.χ. Σερβία, Ανατολική Θράκη, Κωνσταντινούπολη), κάτι που ενδεχομένως να υποκρύπτει άλλες αιτίες: είναι δηλαδή πιθανή μια ανταγωνιστική σχέση με τις παλαιότερες μονές του ηπειρωτικού (και όχι μόνον) ελλαδικού χώρου, και μια συνακόλουθη δυσκολία οικονομικής διείσδυσης του Άθω προς το νότο.²³¹

Σε ό,τι αφορά μια συνολικότερη θεώρηση του χώρου λειτουργίας των μετοχιών αυτών, παρατηρούμε ότι γενικότερα τα πλέον λειτουργικά και εύρωστα είναι εκείνα σε περιοχές εγγύς του κύριου ζωτικού χώρου των μονών. Στις υπόλοιπες περιοχές, η παρουσία τους συνδέεται άμεσα με την παράλληλη παρουσία μετοχιών άλλων μονών, που, κατά κάποιο τρόπο, ενοποιούν το χώρο (βλ. Λήμνος & Ανατ. Θράκη), είτε είναι καθαρά συγκυριακή (ανεξάρτητες δωρεές κ.λπ.). Γενικότερα, όμως, πρόκειται για περιοχές κατά κανόνα παραγωγικές, ανεξάρτητα ωστόσο από την αποδοτικότητα των κτήσεων καθαυτών.

Πέρα από τις όποιες συγκυριακές τάσεις και μεταβολές, ο «τυπικός» ζωτικός χώρος του Άθω φαίνεται να οριοθετείται από την αρχή. Για παράδειγμα, ήδη από την

---

²³⁰ Καλπάκης, *Athonic estates*, σ. 155.

²³¹ Για τον προβληματισμό και τις υποδείξεις, ευχαριστώ το συνάδελφο κ. Ν. Λιβανό.

ίδρυση της Μεγίστης Λαύρας, οι περιοχές κτήσεων που ορίζουν το βασικό «κύκλο» έχουν συμπεριληφθεί (βλ. Παράρτημα και σχετικούς χάρτες, καθώς και Γ' Μέρος-Ανακεφαλαίωση). Ο χώρος αυτός περιλαμβάνει κατά κανόνα περιοχές άμεσης ή σχετικά εύκολης πρόσβασης, από τη Θεσσαλονίκη μέχρι την Ανατολική Μακεδονία και το Βόρειο Αιγαίο. Πρόκειται για μία σειρά μικρότερων -και συχνά διακριτών- περιοχών υψηλής αγροτικής απόδοσης, κατά μήκος του άξονα που συνέδεε τις δύο μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας, περνώντας κοντά από τα μεγάλα επαρχιακά αστικά κέντρα. Ένας χώρος που θεωρείται -περισσότερο ή λιγότερο- ως προέκταση της επικράτειας της πρωτεύουσας, ιδίως σε περιόδους πολιτικής ομαλότητας όπου τα δίκτυα ήταν απόλυτα προσβάσιμα (βλ. παρακάτω). Τη σχέση αυτή με την πρωτεύουσα επιβεβαιώνει και η φορά των οικονομικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται, ιδίως κατά την ύστερη περίοδο.

Οι αθωνικές κτήσεις επεκτείνονται ασφαλώς και πέραν του βασικού αυτού «κύκλου», μέχρι τη Σερβία και τη Βλαχία προς Βορρά, όπως φαίνεται τόσο στη Γεωγραφική Ανάλυση όσο και στους σχετικούς χάρτες. Ωστόσο, μεταξύ των περιοχών του «τυπικού» αθωνικού χώρου και των υπολοίπων, επισημαίνεται συχνά έντονη διαφοροποίηση. Είναι προφανές ότι η απόκτηση και λειτουργία μετοχιών σε άλλες περιοχές είτε ήταν απλώς συγκυριακή (π.χ. Σερβία) είτε, παρότι σκόπιμη (π.χ. Κωνσταντινούπολη, Προποντίδα κ.λπ.), αποδείχτηκε ασύμφορη ή μη λειτουργική στην πράξη, οπότε και δεν είχε σταθερή εξέλιξη, τουλάχιστον στην περίοδο μελέτης. Αντίθετα, σε μεταγενέστερες περιόδους, όπου τα μετόχια παύουν να είναι απλές παραγωγικές μονάδες αλλά σχετίζονται και με άλλες λειτουργίες (π.χ. βάση για «ταξίδια» ελέους, χώροι διαμονής για αντιπροσώπους της μονής στο πλαίσιο εμπορικών ή άλλων αποστολών), η διατήρηση και λειτουργία τους εντάσσεται πλέον σε μια διαφορετική λογική.

Στη μεταβυζαντινή φάση του φαινομένου, άλλοτε ήσσονες κτήσεις σε περιοχές απομακρυσμένες, εξελίσσονται αργότερα σε σημαντικές οικονομικές βάσεις. Οι λόγοι είναι ότι για τις μεν μακρινές, καθώς αλλάζουν πλέον τα οικονομικά μοντέλα,

καθίσταται ασύμφορη η διατήρησή τους για άμεση εκμετάλλευση, ωστόσο είναι προσοδοφόρες για εξασφάλιση χρήματος, είτε μέσω ενοικίασης είτε μέσω εκμετάλλευσης και προώθησης του πλεονάσματος στις εκεί τοπικές αγορές. Παράλληλα, λειτουργούν ως βάση για ζητείες, ενώ, όσον αφορά τις κοντινότερες (π.χ. Σκύρος), η ασφάλεια της ναυσιπλοΐας που επήλθε με την οθωμανική κατάκτηση, αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα για μια νέα ώθηση στις μεταφορές και την εκ νέου διασύνδεση των περιοχών μεταξύ τους.

Έτσι, πέραν των «κύκλων» που μαρτυρούν και μια βαθμιαία αναδίπλωση, διακρίνονται τρεις κύριες ζώνες κτήσεων: οι κοντινές, για άμεση εκμετάλλευση και τροφοδοσία, οι μέσης απόστασης για άμεση και έμμεση εκμετάλλευση και εμπορία, καθώς και εισροή χρήματος, και οι μεγάλης απόστασης για έμμεση εκμετάλλευση κυρίως (σπανιότερα ή αργότερα μέσω μετοχιαρίων και οικονόμων) και εισροή χρήματος στη μονή, καθώς και για βάσεις ζητειών, που μετεξελίσσονται στην πορεία σε κέντρα θρησκευτικά, πνευματικά, πολιτιστικά κ.λπ.

Οι περιοχές συγκέντρωσης κτήσεων αγροτικής εκμετάλλευσης, που αποτελούν και τη συντριπτική πλειονότητα, εξαρτώνται από ένα πλήθος παραγόντων, όπου, πέραν από την ιστορική συγκυρία, βασική θέση κατέχει η παρουσία ή μη κτήσεων άλλων αθωνικών μονών που, άλλοτε λειτουργεί υποστηρικτικά και άλλοτε ανασταλτικά, ανάλογα με τη δυναμική της εποχής, το πολιτικό υπόβαθρο, τη γενικότερη αίσθηση ασφάλειας κ.λπ. Ωστόσο σημαντικότερο παράγοντα αποτελεί το είδος των κτήσεων, καθώς από ένα σημείο κι έπειτα η παραγωγική δυναμική της κάθε περιοχής είναι πολύ συγκεκριμένη. Από την άλλη, μεταξύ περιοχών παρόμοιας οικονομικής σημασίας, τα κριτήρια επιλογής μπορεί να είναι μέχρι και απολύτως συγκυριακά, όπως για παράδειγμα διάφορες περιοχές της Θράκης κατά την περίοδο μελέτης.²³²

Ως προς τους τρόπους επέκτασης των κτήσεων, παρατηρούνται κάποια σταθερά μοτίβα που φαίνεται να ισχύουν στις περισσότερες περιπτώσεις. Παίρνοντας ως

---

²³² Μεταξύ 9^{ου} και 15^{ου} αιώνα παρατηρούνται στενές σχέσεις μεταξύ Θράκης και Άθω, οι οποίες στηρίζονται κατά κανόνα στην παρουσία σημαντικών πνευματικών προσωπικοτήτων της εποχής. Βλ. σχετικά, Bakirtzis, *Preface*, σ. 4.

παράδειγμα τις κτήσεις των Μονών Μεγίστης Λαύρας και Διονυσίου στη Λήμνο, παρατηρούμε ότι προηγείται κάποια ιδιωτική δωρεά που μπορεί να αφορά γη μαζί με κάποιες εγκαταστάσεις· ακολουθεί κάποια κρατική δωρεά (προφανώς κατόπιν σχετικής «πίεσης») μαζί με παροχή παροίκων· οι κτήσεις αυτές εμπλουτίζονται από νέες δωρεές ιδιωτών μέσω διαθήκης, ύστερα από πρωτοβουλίες και έμμεσες πιέσεις των μονών.²³³ Σε τέτοιες περιοχές, η επέκταση των κτήσεων είναι εντονότερη σε περιόδους κρίσης: αφενός διότι, όπως προαναφέρθηκε, η ύφεση οδηγεί πολλούς ιδιοκτήτες στην πώληση των ακινήτων τους προς εκείνους που διέθεταν ρευστότητα (κατά κύριο λόγο, στις μονές) και αφετέρου διότι η κεντρική ή η περιφερειακή διοίκηση, προέβαινε σε μαζικές δωρεές (εγκαταλελειμμένων ή αναξιοποίητων) εκτάσεων στις μονές και στην παραχώρηση παροίκων, υπό τον όρο της αποκατάστασης της παραγωγής και της ανόρθωσης της οικονομίας, ταυτόχρονα με τη δημογραφική τόνωση και την ενίσχυση της άμυνας σε τοπικό επίπεδο.

Πέρα ωστόσο από την αρχική επιλογή, η διατήρηση των κτήσεων υπόκειται με τη σειρά της σε άλλες αναγκαιότητες, όπου, πέρα από την οικονομική παράμετρο, κυριαρχεί η κατάσταση των δικτύων, η γενικότερη ασφάλεια, και η δημογραφία (βλ. παρακάτω, σχετικές ενότητες). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της «φυγής» των Αγιορειτών από τη Λήμνο, λόγω της οθωμανικής κατάκτησης, η οποία τελικά ήταν προσωρινή. Η διαπίστωση προφανώς ότι δε συντρέχουν οι λόγοι ασφάλειας για τους οποίους αυτή πραγματοποιήθηκε, οδήγησε σύντομα στην επιστροφή τους.²³⁴

Ο ευρύτερος αυτός γεωγραφικός χώρος δε μονοπωλείται ασφαλώς από τις αθωνικές μονές. Αντίθετα, πέρα από την εξαρτημένη ή μη ύπαιθρο και τα μεγαλύτερα ή μικρότερα αστικά κέντρα, φιλοξενεί ένα πλήθος άλλων μονών και

---

²³³ Haldon, *Limnos*, σ. 173.

²³⁴ Ήδη από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα (1495), υπάρχουν οθωμανικά έγγραφα επικύρωσης αθωνικών κτήσεων, οι οποίες επιβεβαιώνονται ως ήδη υφιστάμενες στην απογραφή του 1519. Βλ. σχετικά, Κοτζαγεώργης, *Λήμνος*, σ. 118.

κτήσεις που λειτουργούν άλλοτε υποστηρικτικά²³⁵ και άλλοτε (συνηθέστερα) ανταγωνιστικά προς αυτές. Ασφαλώς η αναφορά τους και μόνο ξεπερνά κατά πολύ τα όρια της παρούσας διατριβής.²³⁶ Ωστόσο, αξίζει να αναφερθεί ως προβληματισμός και μόνο, καθώς συνιστά παράγοντα σημαντικό στην προσπάθεια κατανόησης του φαινομένου συνολικά.

Κατανομές

Όσον αφορά τις κατανομές των κτήσεων στο χώρο, όπως αυτές αποδόθηκαν στην Καταγραφή και σχολιάστηκαν στη Γεωγραφική Ανάλυση, επαναλαμβάνουμε τη διαπίστωση ότι υποδηλώνουν σαφείς προτιμήσεις οι οποίες, λαμβανομένων υπόψη και των ιστορικών συγκυριών, υπαγορεύονται από τρία κριτήρια: εγγύτητα, αποδοτικότητα και γειτνίαση με κτήσεις άλλων μονών. Η εμφανής υπεροχή των περιοχών του στενού «κύκλου» (Στρυμόνας, Δυτική Χαλκιδική, Περίχωρα Άθω, Λήμνος, Σιθωνία, Θεσσαλονίκη, αλλά και υπόλοιπη Χαλκιδική, μαζί με την Περιοχή των Λιμνών και την ενότητα Παγγαίο – Σύμβολο) επιβεβαιώνει την αρχική πρόταση.

Ως προς τα είδη των κτήσεων, η υπεροχή των συγκεντρώσεων στους τύπους *Μονύδρια/Ναοί*, *Χωριά*, *Γαίες* και *Συνδυασμοί χρήσεων*, επιβεβαιώνουν τον αγροτικό χαρακτήρα των κτήσεων και του γενικότερου προσανατολισμού της οικονομίας. Επιπλέον, αποδείχθηκε από την ανάλυση ότι οι κυρίαρχοι αυτοί τύποι συγκεντρώνονται κυρίως στις περιοχές οι οποίες τελικά οριοθετούν τον «τυπικό» ζωτικό χώρο του Άθω, επιβεβαιώνοντας τη σχέση είδους κτήσης και περιοχής. Ο συνδυασμός τους επιβεβαιώνει το κυρίαρχο οικονομικό μοντέλο της έμφασης στον

---

²³⁵ Όπως αναφέρθηκε και σε άλλο σημείο, μεταξύ του Άθω και ορισμένων συγκεκριμένων περιοχών κτήσεων, όπως π.χ. η Θράκη, υπήρξαν στενοί πνευματικοί δεσμοί, οι οποίοι οφείλονταν κατά κανόνα στην παρουσία συγκεκριμένων πνευματικών προσωπικοτήτων και στη μεταξύ τους σχέση. Κατ' αναλογία, το μοντέλο αυτό θα μπορούσε να ισχύει και γενικότερα, τουλάχιστον εντός του στενού κύκλου του αθωνικού ζωτικού χώρου.

²³⁶ Για πολλές από τις περιοχές αυτές, η βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα πλούσια. Ενδεικτικά, για την περιοχή της Θράκης, βλ. Χαριζάνης, *Παπίκιον*.

πρωτογενή τομέα. Ωστόσο, άλλοι τύποι, αν και σε μικρότερες συγκεντρώσεις, αφήνουν να διαφανεί μια αναζήτηση παράλληλων ρόλων και ένας διακριτικός πειραματισμός στις οικονομικές πρακτικές: Αστικά *Μονύδρια/Ναοί*, αλλά και *Εγκαταστάσεις* δευτερογενούς τομέα σε άλλες περιοχές.

Όσον αφορά τα μεγέθη των κτήσεων, παρόλο που, όπως επισημάνθηκε στη Γεωγραφική Ανάλυση, τα στοιχεία δεν επαρκούν για το σύνολο αυτών, είναι εμφανής μια υπεροχή των κτήσεων μεγάλου -έως πολύ μεγάλου- μεγέθους. Αυτές, όπως προκύπτει από τα δευτερεύοντα στοιχεία της Καταγραφής, οφείλονται κατά κανόνα σε δωρεές και παραχωρήσεις και όχι σε αγορές ή άλλους τρόπους απόκτησης. Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με τις χρονικές τομές κατά τις οποίες παρατηρείται εντονότερα αυτή η τάση (δηλαδή κατά το 14^ο και 15^ο κυρίως αιώνα), επιβεβαιώνει τη σχέση δωρεάς και ιστορικής συγκυρίας / σκοπιμότητας (βλ. ενότητα για την Οικονομία των κτήσεων).

Γενικότερα, μεταξύ των ειδικών παραμέτρων μιας κτήσης εντοπίζονται συγκεκριμένες σχέσεις και αιτιότητες. Για παράδειγμα, είναι στενή η σχέση: α) της απόστασης μιας κτήσης με το χρονικό της εύρος (καθώς σχετίζεται με τη δυνατότητα διαχείρισης και άρα τη βιωσιμότητά της)· β) της απόστασης μιας κτήσης με το είδος της (κατά κανόνα, δεν είναι λειτουργική η διατήρηση μιας απομακρυσμένης κτήσης παραγωγής ευπαθών αγροτικών προϊόντων ή προϊόντων των οποίων η μεταφορά δεν είναι συμφέρουσα ή, τέλος, προϊόντων των οποίων η διάθεση στις εκεί τοπικές αγορές δεν αποδίδει πολλαπλάσια κέρδη σε σχέση με τις δαπάνες λειτουργίας της κτήσης)· γ) του είδους μιας κτήσης με την περιοχή όπου βρίσκεται (κατεξοχήν αγροτικές κτήσεις απαντώνται σε περιοχές υψηλής αποδοτικότητας, βοσκότοποι σε άγονες ή ημιορεινές περιοχές, ναοί σε αστικές περιοχές κ.λπ.), κ.ό.κ.

Πέραν των γενικών γεωγραφικών κατανομών, ως προς τα ειδικότερα μοντέλα εγκατάστασης, ίδρυσης και λειτουργίας των κτήσεων στο χώρο, σημαντικές πληροφορίες παρέχει η εξέτασή τους από άποψη χωροταξική.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ – ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ

Παρά το γεγονός ότι στη χωροταξία κομβικός είναι ο ρόλος των ειδικών τοπικών συνθηκών, φαίνεται γενικά να διατηρείται το πρωτοβυζαντινό μοντέλο οργάνωσης του αγροτικού χώρου, το οποίο, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει μια διμερή διαίρεση σε κοινότητες μικροκαλλιεργητών και εκτεταμένες ιδιοκτησίες, όπου συχνά απαντώνται μεμονωμένες κατοικίες.²³⁷

Κατά την περίοδο μελέτης, και ειδικότερα μεταξύ 9^{ου} και 14^{ου} αιώνα, δημιουργήθηκε ένα ιδιαίτερο αγροτικό σύστημα με διαφοροποίηση των τύπων γαιών και τη δημιουργία αγροτικών οικιστικών συναθροίσεων με σαφή επικράτεια.²³⁸ Το βυζαντινό «χωρίον» καθίσταται έτσι μια αυτοτελής ενότητα (από άποψη όχι μόνο φορολογική αλλά και στη βάση συλλογικών υποχρεώσεων κ.λπ.) και παραμένει ως τέτοια ακόμη και στην Ύστερη περίοδο.²³⁹ Αυτό συνιστά την κομβική οικιστική μονάδα, ακόμη και στα Παλαιολόγεια χρόνια, όπου, στο πλαίσιο της μεγάλης γαιοκτησίας, πολλά χωριά κατοικούνταν (αποκλειστικά ή κυρίως) από παροίκους μοναστηριακών ή άλλων γαιών.²⁴⁰ Βέβαια, όπως προκύπτει και από καταγραφές της αμέσως επόμενης (Οθωμανικής) περιόδου, για την οποία σώζονται στοιχεία ικανά να αποδώσουν ένα σαφέστερο πλαίσιο, πολλά από τα αναφερόμενα ως «χωριά» συνήθως δεν ήταν παρά υποτυπώδεις εγκαταστάσεις, πολλές μάλιστα από τις οποίες ήταν προσωρινού ή εποχιακού χαρακτήρα (ιδίως εκείνα που βρίσκονταν κοντά σε λείψανα ποιμενικών εγκαταστάσεων). Φαίνεται από τα συμπληρωματικά στοιχεία ότι επρόκειτο για παραδοσιακό και συνήθη τύπο εγκατάστασης του αγροτικού χώρου.²⁴¹

---

²³⁷ Lefort, *Rural Economy*, σ. 106.

²³⁸ Toubert, σ. 582.

²³⁹ Λαΐου, *Αγροτική Κοινωνία*, σσ. 76-77.

²⁴⁰ Λαΐου, *Αγροτική Οικονομία*, σσ. 503-504.

²⁴¹ Haldon, *Limnos*, σ. 198.

Όπως και να έχει, ωστόσο, τα χωριά υπερτερούν καταλυτικά στην πληθυσμιακή τους σχέση με τις πόλεις, όπως τουλάχιστον προκύπτει από απογραφικά στοιχεία του 15ου αιώνα,²⁴² και συνιστούν τη βάση της παραγωγής αλλά και του φορολογικού συστήματος, με δεδομένη την έμφασή τους στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας - έναντι των πόλεων όπου κυριαρχεί ο δευτερογενής και τριτογενής τομέας καθώς και η κυκλοφορία του χρήματος.²⁴³

Στη βάση της εξάρτησης πολλών χωριών από τη μεγάλη γαιοκτησία, παρατηρούνται και τα δύο μοτίβα εγκατάστασης, τόσο της παραχώρησης ήδη υφιστάμενου οικισμού ως κτήση, όσο και της εξαρχής δημιουργίας οικιστικού πυρήνα, μετά από «προικοδότηση» μιας μοναστηριακής (ή άλλης) κτήσης με παροίκους. Χαρακτηριστικό της δεύτερης αυτής περίπτωσης είναι το παράδειγμα του «αγριδίου» του Βορίσκου, ενός μικρότερου οικισμού στην επικράτεια του Ραδολίβου, όπου προηγήθηκε η εγκατάσταση ορισμένων νοικοκυριών, και στη συνέχεια η μονή έχτισε εκεί μονύδριο (Αγ. Γεωργίου), γύρω από το οποίο εξελίσσεται χωροταξικά ο οικισμός.

Μετά τον αρχικό πυρήνα, οι μονές φαίνεται να επεκτείνουν τις κτήσεις τους με πολύ ορθολογικό τρόπο: προσανατολίζονται στην απόκτηση όμορων εκτάσεων τις οποίες διαχειρίζονται με λειτουργική εναλλαγή καλλιεργειών (π.χ. βοσκότοποι δίπλα σε σπόριμες εκτάσεις κ.λπ.), ενώ αξιοποιούν κατά το δυνατό τα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος (π.χ. υδάτινοι πόροι, περάσματα, ακτογραμμές, πεδιάδες κ.λπ., για μύλους, αλυκές βοσκότοπους, βιβάρια κ.λπ.) και τα υφιστάμενα δίκτυα.²⁴⁴ Ο αγροτικός χώρος βεβαίως δεν ήταν ενιαίος, ούτε ήταν της ίδιας αποδοτικότητας και δυναμικής, ακόμη και στην ίδια περιοχή.²⁴⁵ Τόσο γι' αυτό, όσο και για λόγους

---

²⁴² Moustakas, *Trnsition*, σ. 190.

²⁴³ Moustakas, *Transition*, σ. 186.

²⁴⁴ Λαΐου, *Αγροτική Οικονομία*, σ. 548.

²⁴⁵ Δεδομένης της έλλειψης επαρκών στοιχείων για γενικευμένα συμπεράσματα, ορισμένες περιοχές, για τις οποίες οι αρχαικές μαρτυρίες είναι πλούσιες συγκυριακά, λειτουργούν ως δείκτες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του χωριού Γομάτου (σημ. Γομάτι) στην Ανατολική Χαλκιδική, όπου μαρτυρούνται εκτεταμένες κτήσεις αρκετών αθωνικών μονών. Όσον αφορά τη χωροταξία και τις κατανομές, είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι από ένα

λειτουργικούς, ο αγροτικός χώρος ήταν κατά κανόνα μοιρασμένος σε τρεις διακριτές ζώνες: στην πρώτη περίμετρο εξωτερικά του οικισμού βρίσκονταν οι εκτάσεις με καλλιέργειες που απαιτούσαν συχνότερη και περισσότερη φροντίδα. Αμέσως μετά, εξωτερικά αυτού του κύκλου, εκτεινόταν μια δεύτερη ζώνη με τα υπόλοιπα χωράφια, προσβάσιμη με ένα δίκτυο αγροτικών δρόμων και μονοπατιών που διατάσσονταν ακτινωτά, ενώ τέλος, στην εξωτερική περίμετρο βρίσκονταν οι ακαλλιέργητες εκτάσεις που όμως ανήκαν στον οικισμό, αν και υπόκειντο σε περιορισμούς (απαγόρευση ξύλευσης, ελεγχόμενη βόσκηση, διατήρηση μονοπατιών και περασμάτων κατά τη νομαδική κινητικότητα κ.λπ.). Οι περιορισμοί αυτοί άρχισαν να τίθενται όταν σταδιακά οι εκτάσεις αυτές άρχισαν να φεύγουν από τον έλεγχο των οικισμών και να περνούν στη δικαιοδοσία είτε του κράτους είτε (μέσω αυτού) σε γαιοκτήμονες και μονές.²⁴⁶

Από την καλά τεκμηριωμένη περίπτωση της Χαλκιδικής, προκύπτει ότι λίγο πριν την Ύστερη περίοδο (11^{ος}-12^{ος}) οι οικιστικές εγκαταστάσεις που σχετίζονταν με τη μεγάλη ιδιοκτησία χωροθετούνταν κοντά στις ακτές, σε κτήσεις προσανατολισμένες κυρίως στην παραγωγή δημητριακών, ενώ αργότερα (13^{ος}-14^{ος}) εντοπίζονται ψηλότερα, σε περιοχές προορισμένες κυρίως για κτηνοτροφία.²⁴⁷

Ως προς τα μεγέθη, ο χώρος στην ύπαιθρο που αναλογούσε στην επικράτεια ενός μέσου οικισμού είχε έκταση περί τα 15 ως 20 τετραγωνικά χιλιόμετρα.²⁴⁸ Κατά κανόνα, ειδικά όπου το επέτρεπε η μορφολογία, ο οικισμός βρισκόταν στους

σύνολο πολλών χιλιάδων μοδίων των κτήσεων αυτών, μόνο το 9% ήταν κατάλληλο για καλλιέργεια, ενώ το υπόλοιπο ήταν ορεινό ή χέρσο. Βλ. σχετικά, Λαΐου, *Αγροτική Κοινωνία*, σσ. 94-95.

²⁴⁶ Lefort, *Rural Economy*, σ. 107.

²⁴⁷ Smyrlis, *Environment*, σ. 116. Διακρίνονται οι περιοχές αυτές από εκείνες των μικροϊδιοκτητών, καθώς, ενώ η μικρή ιδιοκτησία ήταν προσανατολισμένη στην πολυκαλλιέργεια με στόχο την επίτευξη μιας σχετικής αυτόαρκειας, η μεγάλη ιδιοκτησία, προσβλέποντας στην κερδοφορία, προοριζόταν για συγκεκριμένες καλλιέργειες, όπως τα δημητριακά. Βλ. στο ίδιο, σ. 117.

²⁴⁸ Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές (π.χ. Μ. Ρορονίς), ο ζωτικός χώρος ενός οικισμού της εποχής υπολογίζεται σε ένα πολύγωνο με ακτίνα περί τα 2 χιλιόμετρα, που αποδίδει μια συνολική έκταση περί τα 12,5 τετραγωνικά χιλιόμετρα κατ' ελάχιστον.

πρόποδες ενός λόφου, μοιρασμένος ο ίδιος τόσο στο λόφο όσο και στο πεδινό τμήμα.²⁴⁹ Προκειμένου βέβαια για την εξασφάλιση των απαιτούμενων καλλιεργήσιμων εκτάσεων στην ύπαιθρο, πάγια τακτική αποτελούσε ήδη από πολύ παλαιότερα η αποψίλωση. Στις περιοχές υψηλής αποδοτικότητας, όπου τυχαίνει να παρατηρούνται και μεγάλες συγκεντρώσεις μοναστηριακών (και δη αθωνικών) κτήσεων (όπως π.χ. η περιοχή του Στρυμόνα), από ένα πλήθος στοιχείων (μεταξύ των οποίων και ίχνη του οδικού δικτύου μεταξύ των αγροτικών οικισμών) προκύπτει ότι πράγματι είχε συντελεστεί μεγάλης κλίμακας αποψίλωση προκειμένου για τη δημιουργία μιας σειράς συγκεκριμένων επικρατειών αγροτικής καλλιέργειας.

Οι πρακτικές αυτές ασφαλώς δε συνδέονται αποκλειστικά και μόνο με τις αθωνικές κτήσεις αλλά αφορούν ολόκληρες περιοχές, αντανακλώντας παγιωμένες μεθόδους τουλάχιστον από την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο.²⁵⁰ Η δημογραφική αύξηση μέχρι το 14ο αιώνα, οδήγησε, μεταξύ άλλων, σε μια αναγκαστική εντατικοποίηση της παραγωγής η οποία, με τη σειρά της, είχε ως αποτέλεσμα έναν περιορισμό της βιοποικιλότητας των περιοχών, έναντι μιας ομογενοποίησης των καλλιεργούμενων ειδών, μεταξύ 11ου και 14ου αιώνα.²⁵¹ Παρόλα αυτά, θεωρείται ότι οι μονές, μέσω των κτήσεών τους, συνέβαλλαν συστηματικά σε μια βελτιωμένη εκδοχή του φυσικού περιβάλλοντος, επενδύοντας σε χρήμα και εργασία. Ιδίως σε ό,τι αφορά τις κτήσεις στην ύπαιθρο, οι μονές καλούνταν συχνά να ανταποκριθούν άμεσα σε ένα πλήθος προκλήσεων όπως η δημογραφική κρίση, η εγκατάλειψη της γης και η ερήμωση,²⁵² η ανάγκη άμυνας, τα εξαρχής άγονα εδάφη, η απόσταση. Εικάζουμε ότι η σχέση των μετοχίων / κτήσεων με το φυσικό περιβάλλον,

---

²⁴⁹ Lefort, *Rural Economy*, σ. 106.

²⁵⁰ Lefort, *Population and Landscape*, σσ. 11-13. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Ραδολίβου, για την οποία τα σωζόμενα στοιχεία στο αρχείο της Μονής Ιβήρων υποδεικνύουν πράγματι σημαντικές τροποποιήσεις στο τοπίο, σε μια περίοδο μεταξύ 12^{ου} και 14^{ου} αιώνα, όπου πιστοποιείται εντατική καλλιέργεια και δημογραφική αύξηση. Βλ. επίσης, ό.π., σσ. 19-20.

²⁵¹ Lefort, *Rural Economy*, σ. 107.

²⁵² Kondyli, *Lemnos*, σ. 145.

τουλάχιστον ως προς το βαθμό παρέμβασης στο χώρο, θα ήταν σχετικά ήπια ή τουλάχιστον αναστρέψιμη, αν κρίνουμε από την αντίστοιχη σχέση φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος εντός της αθωνικής χερσονήσου. Εκεί, κατά κοινή παραδοχή, διαπιστώνουμε ότι οι όποιες αλλαγές ελάχιστα επηρέασαν τη μορφή του χώρου,²⁵³ καθώς φαίνεται ότι βασικό κριτήριο αποτελούσε πάντα η ισορροπία μεταξύ ανάγκης και χρήσης, κάτι που ήδη αποτελούσε βασική αρχή του μοναχικού μοντέλου.²⁵⁴ Επιπλέον, σε όλα σχεδόν τα *Τυπικά* της εποχής συμπεριλαμβάνονται όροι σχετικά με τις χωρικές παρεμβάσεις. Παρόλα αυτά, οι δραστηριότητες στις μοναστηριακές κτήσεις δεν ήταν δυνατό να αφήσουν ανεπηρέαστο το φυσικό περιβάλλον. Ωστόσο αυτές φαίνεται να ποικίλουν με βάση κυρίως το ισοζύγιο τους. Για παράδειγμα, σε περιπτώσεις εντατικής καλλιέργειας, ήταν αναπόφευκτη μια κάποια υποβάθμιση των εδαφών, όπως για παράδειγμα στη Λήμνο μεταξύ 13^{ου} και πρώιμου 14^{ου} αιώνα. Αντίστοιχα, στην ίδια πάντα περιοχή, όταν η κρίση του 15^{ου} αιώνα επέφερε έλλειψη εργατικών χεριών με ταυτόχρονη έμφαση στην κτηνοτροφία, κύρια συνέπεια ήταν η υποβάθμιση των βοσκοτόπων του νησιού.²⁵⁵

Σε κάθε περίπτωση, η σχέση με το φυσικό περιβάλλον ακολουθεί και άλλες αναγκαιότητες με βάση την εκάστοτε συγκυρία. Για παράδειγμα, στο διάστημα που μεσολαβεί από την παλινόρθωση μέχρι, χονδρικά, την πανώλη των μέσων του 14^{ου} αιώνα -κατά το οποίο σημειώνεται και η κορύφωση στις αθωνικές κτήσεις, τη δημογραφία και τα οικονομικά μεγέθη-, τα διαθέσιμα στοιχεία (κατά βάση για τη Μ. Ασία, αλλά πιθανότατα με γενικευμένη ισχύ στα βυζαντινά εδάφη) αποτυπώνουν μια συστηματική αναδιάρθρωση και οργάνωση της παραγωγής, με σημαντικές επενδύσεις, εκχερσώσεις και ίδρυση (νέων) αγροτικών οικισμών.²⁵⁶

---

²⁵³ Θ. Παπαγιάννης – Ιερομ. Ελισαίος, σ. 27 καθώς και 34-35. Επίσης, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί στον Άθω και η υλοτομία, η οποία, ενώ συνιστά βασική πρόσοδο για αρκετές μονές εδώ και αιώνες, η φυσική ισορροπία των αθωνικών δασών δε φαίνεται να έχει ανατραπεί.

²⁵⁴ MIGNE, στ. 876-877 («ἔστω τοίνυν ἡ χρήσις τῆς χρείας σύμμετρος...»).

²⁵⁵ Kondyli, *Lemnos*, σ. 146.

²⁵⁶ Λαΐου, *Αγροτική Οικονομία*, σ. 499. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί επίσης η Χαλκιδική, όπου παρατηρείται μια αύξηση των δασικών εκτάσεων μεταξύ 5^{ου} και 9^{ου} αιώνα, λόγω κυρίως κλιματολογικών συνθηκών. Η τάση αυτή αναστρέφεται κατά το 14^ο αιώνα, με εκτεταμένες

Η παρέμβαση στο φυσικό περιβάλλον μέσω εγχειοβελτιωτικών έργων και έργων υποδομής, αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την αύξηση της αποδοτικότητας και τη διασφάλιση της ποιότητας της παραγωγής. Η ανάληψη τέτοιων πρωτοβουλιών ήταν μεταξύ των κύριων υποχρεώσεων των οικονομών των μετοχίων.²⁵⁷

Όσον αφορά το δομημένο περιβάλλον, είναι προφανές ότι ένας μεγάλος αριθμός κτήσεων συγκεκριμένων τύπων θα είχε άμεση επίπτωση σ' αυτό. Δεδομένου ότι ελάχιστα στοιχεία σώζονται από μη αμυντικές εγκαταστάσεις των αθωνικών κτήσεων της εποχής αυτής,²⁵⁸ βασίζουμε τα συμπεράσματά μας σε λείψανα κυρίως μεταγενέστερων εποχών, τα οποία, πιθανότατα απηχούν παγιωμένες πρακτικές και τυπολογίες. Ενδεικτικό και απολύτως διαφωτιστικό είναι το παράδειγμα της Λήμνου (μύλοι, αλώνια, μάντρες και στάβλοι,²⁵⁹ αποθηκευτικοί χώροι για ίδια χρήση²⁶⁰ αλλά και για αποθήκευση του εμπορεύσιμου πλεονάσματος, οχυρώσεις, πύργοι, βίγλες²⁶¹). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι εγκαταστάσεις αυτές, ιδίως όσες σχετίζονταν με το δευτερογενή τομέα ή με την αποθήκευση του εμπορεύσιμου πλεονάσματος, βρίσκονταν εγγύτερα όχι στα σημεία παραγωγής αλλά, είτε στο κέντρο του μετοχίου είτε σε κομβικά σημεία των δικτύων (λιμάνια κυρίως). Όσον αφορά τις κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, ανιχνεύεται μια σταδιακή μετεξέλιξη του αρχικού-απλούστερου τύπου (που αποσκοπούσε κυρίως στο σταβλισμό των ζώων και στην αποθήκευση της τροφής τους) σε έναν πιο σύνθετο κτιριακό τύπο, στην επόμενη περίοδο, που κάλυπτε ένα ευρύτερο φάσμα αναγκών και λειτουργιών. Οι αποθηκευτικοί χώροι, ειδικά στη Λήμνο, διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: για ίδια χρήση (αποθηκευτικοί

αποψιλώσεις, λόγω της μεγάλης δημογραφικής αύξησης, αλλά μόνο για λίγο, καθώς σύντομα επέρχεται ερήμωση μεγάλων περιοχών μετά τα μέσα του ίδιου αιώνα, λόγω τόσο της γενικότερης πολιτικής κατάστασης όσο και της μεγάλης πανώλης. Βλ. σχετικά, Smyrliis, *Environment*, σ. 120.

²⁵⁷ Σμυρλής, *Μοναστήρια*, σ. 57.

²⁵⁸ Λείψανα αμυντικών εγκαταστάσεων έχουν για ευνόητους λόγους σωθεί σε μεγαλύτερους αριθμούς και σε σαφώς καλύτερη κατάσταση σε πολλές περιοχές (βλ. ενότητα για άμυνα).

²⁵⁹ Σηφουνάκης, σσ. 35-37.

²⁶⁰ Ορλάνδος, σσ. 72-75.

²⁶¹ Kondyli, *Lemnos*, σ. 149.

πίθοι, κελάρια, αποθήκες κ.λπ. στο χώρο διαχείρισης του μετοχίου) και για εμπόριο (συνηθέστερα σε λιμάνια ή άλλα κομβικά σημεία).²⁶² Σε διαλεκτική σχέση με το τοπίο βρίσκονται και τα αμυντικά έργα, από τα οποία σώζονται διάσπαρτα λείψανα, συνιστώμενα κυρίως σε πύργους και βίγλες, αν και οι αμυντικές εγκαταστάσεις της εποχής, στις οποίες συνέβαλλαν και τα μοναστηριακά μετόχια, περιλάμβαναν και άλλα, όπως ολόκληρες οχυρές θέσεις.²⁶³

Από την άλλη πλευρά, αν η ύπαιθρος ήταν πλέον πρόσφορη για την παραγωγή και βασική επεξεργασία των προϊόντων, οι διαδικασίες δευτερογενούς τομέα αναπτύχθηκαν κυρίως στις πόλεις, πιθανότατα γιατί συνδέονται με τις αγορές, τη διακίνηση και την κατανάλωση.²⁶⁴

Ο συνηθέστερος τύπος δευτερογενούς τομέα εντός του αστικού ιστού ήταν ο μύλος, στον τύπο του ζωοκίνητου, λόγω έλλειψης χώρου τον οποίο απαιτούσε κάθε άλλη μορφή, και άρα θα έπρεπε να χωροθετηθεί εκτός τειχών.²⁶⁵

Όσον αφορά γενικότερα τις αστικές μοναστηριακές κτήσεις, μαρτυρείται μια πληθώρα εγκαταστάσεων που είτε πλαισιώνουν τα συγκροτήματα αυτά είτε χωροθετούνται ανεξάρτητα, και υποδηλώνουν ένα σύνολο από χρήσεις και λειτουργίες: ναοί, ξενώνες, οικόπεδα, οικίες, καταστήματα, εργαστήρια, αποθήκες κ.λπ.²⁶⁶ Ανάλογη πρέπει να είναι και η εικόνα των αστικών κτήσεων των αθωνικών

---

²⁶² Kondyli, *Lemnos*, σ. 148.

²⁶³ Kondyli, *Lemnos*, σ. 149. Πιθανότατα ανάλογες επιβιώσεις υποδηλώνει και μια μεταγενέτερη πρακτική. Στα Οθωμανικά χρόνια, ακόμη και στα πρώιμα, προκειμένου να εγγυηθεί την ασφάλεια των μετακινήσεων, το κράτος προχώρησε στη χωροθέτηση ειδικών εγκαταστάσεων πάνω στα οδικά δίκτυα, χρηματοδοτούμενων κατά κανόνα από τα βακούφια, παροτρύνοντας και τις τοπικές ελίτ να μιμηθούν το παράδειγμα αυτό. Στο τέλος, πολλά τέτοια συγκροτήματα μετεξελίχθηκαν σε οικισμούς και πολίσματα. Βλ. σχετικά, Ιναλτζίκ, σ. 253.

²⁶⁴ Μπούρας, σ. 194. Αυτό επισφραγίζει και τη στενή σχέση των πόλεων -ιδίως των Παλαιολόγειων χρόνων- με την ενδοχώρα τους, που αποτελεί το ζωτικό παραγωγικό τους χώρο. Γι' αυτό, η αποκοπή πολλών πόλεων από την ύπαιθρό τους κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κατάκτησης επέσπευσε την παράδοσή τους. Βλ. σχετικά, Matschke, *Οικονομία των πόλεων*, σσ. 166-169.

²⁶⁵ Μπούρας, σ. 219.

²⁶⁶ Σημαντικά στοιχεία προκύπτουν από τη μελέτη των Δυτικών (Βενετικών) μονών που λειτουργούσαν στις βυζαντινές πόλεις, ακόμη και πριν το 1204. Βλ. σχετικά, Κουμανούδη, *Δυτικός Μοναχισμός*, σσ. 107-108.

μονών, όπως προκύπτει τόσο από άμεσα στοιχεία όσο και από στοιχεία που αφορούν άλλες μονές με παρόμοια οργάνωση (όπως π.χ. η Μονή Προδρόμου στις Σέρρες). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πόλη των Σερρών, όπου τεκμηριώνονται και αρκετές αθωνικές κτήσεις, με οικίες, καταστήματα, φούρνους, εργαστήρια και άλλα κτίρια.²⁶⁷

Αυτό ασφαλώς ισχύει για τις μεγαλύτερες πόλεις της επικράτειας, καθώς οι μικρές χαρακτηρίζονταν από μια «πενιχρότητα» στην τυπολογία του αστικού βίου.²⁶⁸ Στις πρώτες υπάρχει μια σαφέστερη οργάνωση από άποψη χωροταξική, ενώ στις μικρότερες συχνά δεν είναι καν εύκολη η διάκριση της κατοικίας από το εργαστήριο ή το κατάστημα, ενώ άλλοτε, αμιγείς κατοικίες εμφανίζονται δίπλα σε κατεχοχόν επαγγελματικούς χώρους.²⁶⁹ Αυτό φαίνεται και στις αστικές κτήσεις των αθωνικών μονών, όπου από τα στοιχεία της Καταγραφής δεν είναι πάντα σαφείς οι λειτουργίες τους.²⁷⁰

Προέκταση των δραστηριοτήτων του δευτερογενούς τομέα αποτελούν οι αγορές. Εντός του αστικού ιστού, πολλές μονές διέθεταν, όπως αναφέρθηκε, ανάλογες κτήσεις, συνιστώμενες κατά κανόνα σε εργαστήρια και καταστήματα, τα οποία αποτελούν τον πρώτο τύπο αγοράς, με δεύτερο τις προσωρινές εγκαταστάσεις σε ελεύθερους χώρους εντός του άστεως. Σημαντικότερη όμως για την οικονομία, και ιδίως σε σχέση με τη δράση των μονών και των μετοχίων τους είναι η λειτουργία των εμποροπανηγύρεων, που οργανώνονταν εκτός των τειχών.²⁷¹ Αυτές υπάγονταν συνήθως στην αρμοδιότητα ιδρυμάτων και αξιωματούχων της Εκκλησίας ή πολύ συχνά μονών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Μεγίστης Λαύρας η οποία είχε

---

²⁶⁷ Λαΐου, *Αγροτική Οικονομία*, σ. 549.

²⁶⁸ Matschke, *Οικονομία των πόλεων*, σσ. 148-153.

²⁶⁹ Matschke, *Οικονομία των πόλεων*, σσ. 154.

²⁷⁰ Για παράδειγμα, αναφέρονται αστικές κτήσεις (π.χ. στη Θεσσαλονίκη) των οποίων οι λεπτομέρειες σταχυολογούνται από διάσπαρτες πληροφορίες εντός των εγγράφων. Εκεί, γύρω π.χ. από μια κοινή αυλή που συνιστά τον πυρήνα της ιδιοκτησίας, διαπιστώνεται η λειτουργία κατοικιών, καταστημάτων, εργαστηρίων κ.λπ.

²⁷¹ Μπούρας, σ. 212.

στη δικαιοδοσία της μια ολόκληρη σειρά εμποροπανηγύρεων, κατά κανόνα στη μνήμη κάποιου αγίου, τοπικού ή μη. Μετά τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, όπου ξεκινά μια γενικότερη κρίση, οι πληροφορίες για τις εμποροπανηγύρεις λιγοστεύουν, τεκμηριώνοντας μια απότομη μείωσή τους, για να αντικατασταθούν από ορισμένες αστικού χαρακτήρα. Στην τελευταία φάση της αυτοκρατορίας, οι κύριοι φορείς του βυζαντινού εμπορίου ενδιαφέρονταν πλέον ελάχιστα γι' αυτές. Το φαινόμενο των πανηγύρεων σε άλλα σημεία της αυτοκρατορίας κατά την Οθωμανική περίοδο, θα πρέπει να τοποθετηθεί σε διαφορετική πλέον βάση.²⁷²

ΔΙΚΤΥΑ

Κομβικής σημασίας και άρρηκτα δεμένη με τη Γεωγραφία είναι η παράμετρος των δικτύων. Ο ρόλος τους επηρεάζει όχι μόνο στην εξέλιξη του φαινομένου που εξετάζουμε ή γενικότερα στην οικονομία, αλλά ολόκληρη την ιστορία της περιόδου, σε κάθε πτυχή της. Αν και, όπως θα σημειωθεί και παρακάτω, η κατασκευή των κύριων οδικών αξόνων υπαγορεύτηκε σε όλες σχεδόν τις εποχές από στρατιωτικές ανάγκες, είναι αυτονόητος ο ρόλος τους στη μετακίνηση ανθρώπων, τη διακίνηση αγαθών και την επικοινωνία. Ειδικότερα για την υπό μελέτη περίοδο, και παρά τις όποιες υστερήσεις της βυζαντινής οικονομίας, παρατηρείται έντονη κινητικότητα ανθρώπων, αγαθών, ακόμη και χρήματος (για τα δεδομένα μιας όχι απόλυτα εκχρηματισμένης οικονομίας) σε όλη την επικράτεια,²⁷³ με διάσπαρτες οικιστικές συναθροίσεις και αστικά κέντρα στην εκτεταμένη ύπαιθρο.²⁷⁴ Στην προσπάθεια ερμηνείας του μοντέλου εγκατάστασης και επικοινωνίας σημαντική θέση κατέχει η

---

²⁷² Matschke, *Ανταλλαγές, εμπόριο*, σσ. 575-577.

²⁷³ Lefort, *Rural Economy*, σ. 109.

²⁷⁴ Koder, *Κεντρικοί τόποι*, σ. 39. Βλ. επίσης, στο ίδιο, σ. 36. Ο «κεντρικός τόπος» είναι η καλύτερη θέση μιας κεντρικής εξυπηρέτησης, της οποίας τα αγαθά και οι υπηρεσίες είναι αναγκαίες για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της περιοχής. Ιδανική θέση είναι αυτή που προσφέρει στην πλειοψηφία των κατοίκων το ελάχιστο του χρόνου και της απόστασης μετακίνησης.

θεωρία των κεντρικών τόπων, που στηρίζεται σε ένα σύστημα τριών κατηγοριών: α) κεντρική πόλη αγοράς, β) μεσαία πόλη αγοράς, γ) πρότυπη πόλη αγοράς (η πιο απλή και πλέον διαδεδομένη).²⁷⁵

Η θεωρία φαίνεται να καλύπτει τις περισσότερες περιπτώσεις, ωστόσο λαμβάνεται υπόψη και η μορφολογία, ειδικά σε περιοχές όπου αποτελεί σημαντικό στοιχείο της φυσιογνωμίας του τόπου. Για παράδειγμα, στις παραθαλάσσιες περιοχές, το τυπικό «εξάγωνο» δεν ισχύει, καθώς στις πόλεις αυτές ενσωματώνεται και ο οικονομικός χώρος της γειτονικής θάλασσας μαζί με τα νησιά της (π.χ. Χριστούπολις/Καβάλα, Θάσος, Μαρώνεια, Σαμοθράκη...).²⁷⁶

Τα χερσαία οδικά δίκτυα που διασυνδέουν τις περιοχές μεταξύ τους αποτελούν κατά κανόνα επιβιώσεις από τη Ρωμαϊκή περίοδο, όπου οι δρόμοι εξυπηρετούν πρωτίστως τη μαζική και γρήγορη μετακίνηση στρατευμάτων σε έναν ενοποιημένο πολιτικά χώρο.²⁷⁷ Ως προς την περιοχή ενδιαφέροντος, τα Βαλκάνια συνδέονταν με την Κωνσταντινούπολη μέσω κυρίως τριών μεγάλων αρτηριών: αρχαία Εγνατία (από Δυρράχιο, μέσω Αχρίδας, Μοναστηρίου και Θεσσαλονίκης), η *στρατιωτική* (ή *βασιλική*) *οδός* (Αδριανούπολη, Φιλιπούπολη, Σερδική, Ναϊσσός, Σηγγιδώνα, Σίρμιο)²⁷⁸ και ο άξονας στη λεκάνη του κάτω Δούναβη (κοιλιάδα του Τούντζα, Αδριανούπολη).²⁷⁹ Από αυτούς, κατά την περίοδο μελέτης, οι δύο πρώτοι είχαν ιδιαίτερα αυξημένη σπουδαιότητα, αν και, όπως θα σημειωθεί παρακάτω, όχι χωρίς διακυμάνσεις.²⁸⁰ Ιδιαίτερα στη Μακεδονία, η συνολική αποτίμηση του οδικού δικτύου δείχνει πως ο στρατηγικός προσανατολισμός του αφορούσε κυρίως τις

---

²⁷⁵ Koder, *Κεντρικοί τόποι*, σ. 36.

²⁷⁶ Koder, *Κεντρικοί τόποι*, σ. 36.

²⁷⁷ Η λογική των οδικών δικτύων ήταν από τα Ρωμαϊκά χρόνια η εξυπηρέτηση των αναγκών άμεσης μετακίνησης μεγάλων ποσοτήτων ανθρώπων και εφοδίων από το κέντρο στη μεθόριο, καθώς και η επικοινωνία των περιοχών τόσο μεταξύ τους όσο και με τα κύρια αστικά κέντρα της επικράτειας. Βλ. σχετικά, Haldon, *Roads*, σ. 135.

²⁷⁸ Μουστάκας, *Βαλκάνια*, σ. 17.

²⁷⁹ Ιναλτζίκ, σ. 251.

²⁸⁰ Kuelzer, σσ. 179-180.

επικοινωνίες στον άξονα Ανατολής – Δύσης,²⁸¹ χωρίς ωστόσο να υπολείπονται και τα άλλα δίκτυα, που εξυπηρετούσαν εκτεταμένες περιοχές, με ένα πλήθος ενδιάμεσων σταθμών, όπως προκύπτει και από πηγές της εποχής.²⁸²

Χαρακτηριστικό παράδειγμα διασύνδεσης των οδικών αξόνων είναι η Ανατολική Θράκη, όπου οι άξονες αυτοί συγκλίνουν με προορισμό της βυζαντινή πρωτεύουσα, πυκνώνοντας ιδιαίτερα το δίκτυο στην περιοχή.²⁸³

Στις υπόλοιπες περιοχές, τα ήδη υφιστάμενα δίκτυα εξακολουθούν να εξυπηρετούν τις ανάγκες μετακίνησης και επικοινωνίας, αποτελώντας συχνά βασικό παράγοντα εγκατάστασης ή και ευημερίας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Ραδολίβου, στα δυτικά του οποίου και σε μικρή απόσταση διερχόταν η ρωμαϊκή Εγνατία οδός, η οποία φαίνεται πως αποτέλεσε από πολύ νωρίς σημαντικό παράγοντα ακμής της περιοχής, κάτι που αντικατοπτρίζεται εν μέρει στα λείψανα του σωζόμενου δικτύου μεταξύ των γύρω οικισμών, όπου επίσης έχουν εντοπιστεί διάσπαρτες αρχαιότητες.²⁸⁴ Ωστόσο, η σημασία της Εγνατίας οδού, υποχωρεί έναντι

---

²⁸¹ Μουστάκας, *Οδικό δίκτυο*, σ. 150.

²⁸² Κατά τον Al-Idrisi (12^{ος} αι.), οι δρόμοι που οδηγούν από τη Δύση στην Κωνσταντινούπολη, είναι τέσσερις: α) Από Δυρράχιο μέχρι Χρυσούπολη στο Στρυμόνας (σταθμοί: Δυρράχιο, Δεβόλη, Αχρίδα, Σκόπια, Κράτοβο, Βαρδάρη, Στρούμιτσα, Σέρρες, Χρυσούπολη) – β) Δυρράχιο ως Θεσσαλονίκη (σταθμοί: ίδιος με τον προηγούμενο μέχρι Αχρίδα, κι έπειτα Όστροβο, Βοδενά, Θεσσαλονίκη) – γ) Αυλώνα ως Αλμυρό (σταθμοί: Αυλώνα, Δρυϊνούπολη, Καστοριά, Τρίκαλα, Λάρσα, Αλμυρός) – δ) Αυλώνα μέχρι Κωνσταντινούπολη (σταθμοί: Αυλώνα, Χειμάρρα, Βουθρωτό, Ναύπακος, Ρίο, Ισθμός, Αθήνα, Εύβοια, Αλμυρός, Δημητριάδα, Πλαταμώνας, Κίτρος, Θεσσαλονίκη, Ρεντίνα, Χρυσούπολη, Χριστόπολη, Άγ. Γεώργιος, Καλλίπολη, Ραιδεστός, Ηράκλεια, Σηλυμβρία, Κωνσταντινούπολη). Από αυτούς, ο τρίτος έχει έναν κατεξοχήν εμπορικό χαρακτήρα, αφού καταλήξει στο λιμάνι όπου αποθηκεύονται τα προς εξαγωγή προϊόντα (με κατεύθυνση κυρίως τη Δύση). Βλ. σχετικά, Κορδώσης, *Δρόμοι*, σσ. 115-118.

²⁸³ Αναφέρεται ενδεικτικά η περίπτωση της *βασιλικής οδού* που, φτάνοντας στην Παλαιά Ηράκλεια, συνδεόταν με την Εγνατία, ή το παρακλάδι του δεύτερου δρόμου (από ΝΔ προς ΒΑ) που από την Αίνο οδηγούσε στα Ύψαλα και συνδεόταν επίσης με την Εγνατία. Βλ. σχετικά, Kuelzer, σσ. 186-191. Επίσης, στο ίδιο: σσ. 180-181: Στην περιοχή διακρίνονται τέσσερις άξονες διασύνδεσης: από Β προς Ν, από Δ προς Α, από ΒΔ προς ΝΑ και αντίστροφα από ΝΔ προς ΒΑ. Από τους άξονες αυτούς, βασικός ήταν αυτός από ΒΔ προς ΝΑ, που ουσιαστικά συνέδεε την Κεντρική Ευρώπη με τη βυζαντινή πρωτεύουσα και ακόμη ανατολικότερα, με τη Μέση Ανατολή. Πρόκειται για τη λεγόμενη *στρατιωτική* ή *βασιλική οδό*. Από την Αδριανούπολη όπου έφτανε, κατέληγε στην Προποντίδα στο ύψος της Παλαιάς Ηράκλειας, και από εκεί συνέπιπτε με την πορεία της Εγνατίας οδού.

²⁸⁴ Lefort, *Population and Landscape*, σ. 12.

της βασιλικής οδού.²⁸⁵ Παρόλα αυτά, εξακολουθεί να αποτελεί βασικό μέρος του δικτύου, παρά τις όποιες διακυμάνσεις.²⁸⁶ Βασικό λόγο των διακυμάνσεων αποτελεί η ασφάλεια των δικτύων η οποία, με τη σειρά της, οφείλεται στις αναταραχές κατά μήκος των αξόνων και αργότερα στον κατακερματισμό που επιφέρουν οι πολιτικές εξελίξεις.²⁸⁷ Επιπλέον, το οδικό δίκτυο βρισκόταν ασφαλώς στο έλεος των καιρικών συνθηκών, σύμφωνα με την εναλλαγή των εποχών. Παρότι κατά κανόνα τα πλέον απαραίτητα τμήματα των οδικών δικτύων υπόκειντο σε τακτική συντήρηση, αναφέρονται συχνά στις πηγές περιπτώσεις όπου, στη λάθος εποχή, κεντρικές αρτηρίες ήταν σε πολύ κακή κατάσταση.²⁸⁸

Κύρια αρτηρία σύνδεσης της πρωτεύουσας με την Αδριατική αποτελούσε η Εγνατία οδός η οποία, ενώ ήταν προσπελάσιμη σε καιρό ειρήνης, ήταν ιδιαίτερα επισφαλής σε περιόδους κρίσης. Παρόλα αυτά, όχι μόνο δε χάνει τη σημασία της, αλλά, όπως αναφέρθηκε, αποκτά ξανά κομβική σημασία κατά το 13ο και 14ο αιώνα, καθώς διασχίζει το κύριο θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων και όλων των εξελίξεων της εποχής.²⁸⁹ Η άλλη οδός, η στρατιωτική, έγινε και πάλι προσβάσιμη μετά την υποταγή των Βουλγάρων το 1018.²⁹⁰

Μετά το 1204, η κατάσταση στο οδικό δίκτυο αλλάζει ριζικά, κυρίως διότι πλέον, με τον κατακερματισμό της επικράτειας, δεν υφίσταται ισχυρό και ενιαίο κεντρικό

---

²⁸⁵ Νυσταζοπούλου, *Οδικό δίκτυο*, σ. 156.

²⁸⁶ Μετά τον 7^ο αιώνα, όλοι οι δρόμοι, με εξαίρεση το δίκτυο της κωνσταντινουπολίτικης ενδοχώρας και ως ένα βαθμό την Εγνατία μέχρι τη Θεσσαλονίκη, είχαν αποκοπεί για τουλάχιστον έναν αιώνα, λόγω των ιστορικών εξελίξεων στην περιοχή. Η σύνδεση της Κωνσταντινούπολης με τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Δύση γινόταν κυρίως δια θαλάσσης. Βλ. σχετικά, Belke, σσ. 75-76.

²⁸⁷ Μαρτυρίες από πηγές του 9^{ου} αιώνα που κάνουν λόγο για μετακινήσεις πάνω σε αυτούς τους άξονες, αναφέρονται στους κινδύνους που ακόμη υφίσταντο, όπως π.χ. στο ταξίδι του Αγ. Γρηγορίου Δεκαπολίτου από τη Χριστούπολη (Καβάλα) προς τη Θεσσαλονίκη το 830, όπου έπεσε σε Σλάβους ληστές στο ύψος του Στρυμόνα. Βλ. σχετικά, Belke, σ. 78.

²⁸⁸ Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές του Μιχαήλ Ψελλού για το Βασίλειο Β' και την εμμονή του στη διεξαγωγή των στρατιωτικών επιχειρήσεων στο σωστό χρόνο, στοιχείο στο οποίο οφείλεται εν μέρει και η επιτυχία τους. Βλ. σχετικά, Haldon, *Roads*, σσ. 138-139.

²⁸⁹ Νυσταζοπούλου, *Οδικό δίκτυο*, σ. 156.

²⁹⁰ Belke, σ. 79.

κράτος. Ακόμη και μετά την παλινόρθωση, από τα προηγούμενα μεγάλα δίκτυα, παρέμεναν κανονικά προσβάσιμα μόνο εκείνα τα τμήματα που βρίσκονταν εντός βυζαντινής επικράτειας, δηλαδή από την ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης μέχρι τη Θράκη και τη Μακεδονία.²⁹¹

Εκτός από την εξυπηρέτηση στρατιωτικών αναγκών, ωστόσο, τα δίκτυα υπακούουν και στους νόμους της αγοράς. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση των Δυτικών Βαλκανίων όπου, η διείσδυση των δυτικών εμπορικών πόλεων το 13ο και 14ο αιώνα, αλλά και η αξιοποίηση και εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών και κυρίως των πλούσιων μεταλλείων της Σερβίας και της Βοσνίας, συνέβαλαν στην ανάπτυξη εμπορικών κέντρων για τη διακίνηση των προϊόντων αυτών, αλλά και στη δημιουργία τοπικών αγορών. Για τη διακίνηση όμως των προϊόντων αυτών και την εξυπηρέτηση των αγορών χρειάστηκαν δρόμοι, τοπικοί και περιφερειακοί.²⁹² Το ίδιο μοτίβο, της διασύνδεσης δηλαδή των περιοχών μεταξύ τους και, σε δεύτερο επίπεδο, των κομβικών σημείων της κάθε περιοχής χωριστά, φαίνεται πως έχει γενικευμένη ισχύ. Οι κύριες οδοί ήταν κατά κανόνα συνδεδεμένες με ένα πυκνό δευτερεύον δίκτυο, το οποίο συχνά δεν αναφέρεται καν στις πηγές αλλά ενίοτε υπονοείται μέσω των διάσπαρτων οικισμών με γνωστή στρατιωτική, εκκλησιαστική ή άλλη σημασία.²⁹³ Ιδίως όσο πλησιάζει κανείς τα μεγάλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας, τα δίκτυα αυτά είναι ευκολότερα ανιχνεύσιμα, καθώς λειτούργησαν

---

²⁹¹ Belke, σ. 82. Το ζήτημα της ασφάλειας των δικτύων παραμένει πάντα καίριο, ιδίως σε περιόδους αναταραχής όπου η παρουσία του επίσημου κράτος φαίνεται να υποχωρεί. Από μια πηγή του 1326 (Επιστολή του Νικηφόρου Γρηγορά προς τον Ανδρόνικο Ζαρίδα - Βλ. σχετικά, Leone, σσ. 115-124) προκύπτει ότι κάποιες περιοχές της Θράκης την περίοδο εκείνη τις λυμαίνονταν Μογγόλοι επιδρομείς, και ότι για το λόγο αυτό η ύπαιθρος ήταν σε πολλά σημεία εγκατελειμμένη, καθώς οι χωρικοί κατέφευγαν στα κάστρα. Τη φύλαξη κάποιων διαβάσεων, π.χ. στο Στρυμόνα, είχαν αναλάβει -για δικό τους ωστόσο λογαριασμό- ανοργάνωτοι ένοπλοι των γύρω περιοχών (σλαβόφωνοι κ.λπ.). Βλ. επίσης, Belke, σ. 84.

²⁹² Νυσταζοπούλου, *Οδικό δίκτυο*, σ. 158.

²⁹³ Kuelzer, σ. 180.

σε μεγάλο βαθμό, είτε αυτούσια είτε ως κεντρικός κορμός, και στη μετέπειτα Οθωμανική περίοδο.²⁹⁴

Όσον αφορά ειδικότερο τον «τυπικό» ζωτικό χώρο του Άθω, δηλαδή την περιοχή από τη Θεσσαλονίκη ως την κοιλάδα του Στρυμόνα, οι αθωνικές πηγές, στο πλαίσιο οριοθέτησης των κτήσεων, αναφέρονται στα οδικά δίκτυα των περιοχών, χωρίς ωστόσο ιδιαίτερες λεπτομέρειες.²⁹⁵

Από τα ελάσσονα οδικά δίκτυα, οι πηγές αναφέρουν διάφορα είδη δρόμων, όπως: *αγελοδρόμιον, αμαξηγός, ξυλοφορικόν, παλαιόστρατον, μονοπάτιον, πλακωτός*. Επίσης, ως προς τη σπουδαιότητά τους ξεχωρίζουν (όχι πάντα με σαφήνεια ωστόσο) τα είδη: *δημοσία ή δημοσιακή οδός, βασιλική οδός, καθολική οδός, μεγάλη οδός κ.ά.*²⁹⁶

Ο όρος *βασιλική οδός* αναφέρεται (από τα 1017 ως τα 1496) σε ένα πλήθος δρόμων που φαίνεται πως αποτελούσαν τμήματα ενός άλλοτε ενιαίου δικτύου μεγάλων αποστάσεων. Για παράδειγμα, τουλάχιστον από μία *βασιλική οδό* είχε και κάθε μία από τις χερσονήσους της Χαλκιδικής, κατά μήκος της, από όπου σχηματίζονταν όλα τα υπόλοιπα βοηθητικά δίκτυα.²⁹⁷ Ιδιαίτερα στη Χαλκιδική, οι πηγές αναφέρουν εκατοντάδες δρόμους, ξεχωρίζοντάς τους ωστόσο από τα τμήματα των *βασιλικών οδών* που είναι πάντα λιγότερα και συγκεκριμένα, όπως και εκείνα των *δημοσίων οδών* (όπως π.χ. από τον Άγιο Μάμα στην Κατακαλή και τη

---

²⁹⁴ Kuelzer, σ. 198. Βλ. επίσης, Sugar, σσ. 155-156: Στα Οθωμανικά χρόνια, το οδικό δίκτυο ήταν σε γενικές γραμμές το ήδη υφιστάμενο: από την Κωνσταντινούπολη, όπου κατέληγαν οι δρόμοι της Ανατολής, ξεκινούσε το δίκτυο της Δύσης, μέσω Αδριανούπολης, προς Βορρά, Νότο και Δύση. Η κατεξοχήν εμπορική οδός ήταν αυτή που περνούσε από Σέρρες, Θεσσαλονίκη, Μοναστήρι και Αχρίδα, καταλήγοντας στο Δυρράχιο, ενώ αμέσως μετά ερχόταν μια άλλη που ξεκινούσε από Αδριανούπολη και, περνώντας από Σόφια, Νις και Βελιγράδι, κατέληγε στη Βούδα. Επίσης, υπήρχε κι εκείνη που κατέληγε στη Ραγούζα, μέσω Σόφιας, Σκοπίων, Πρίστινα, Σεράγεβου και Μόσταρ στην Ερζεγοβίνη.

²⁹⁵ Belke, σ. 86.

²⁹⁶ Belke, σσ. 86-87. Βλ. επίσης, Haldon, *Roads*, σ. 138.

²⁹⁷ Belke, σσ. 87-88.

Θεσσαλονίκη, πιθανότατα μέσω Βρυών ή Βρομόσυρτων) με τις οποίες αργότερα εντοπίζεται κάποια σύγχυση.²⁹⁸

Αυτό το πυκνό δίκτυο από δευτερεύοντες δρόμους ποικίλου μεγέθους και σπουδαιότητας ήταν που κατά βάση εξυπηρετούσε την καθημερινή ζωή στην επαρχία και στις αγροτικές κτήσεις, και συνδεόταν με τη σειρά του με τα κύρια δίκτυα.²⁹⁹

Πέραν των χερσαίων δικτύων, τόσο στην ευρύτερη περιοχή των κτήσεων αλλά και γενικότερα, μαρτυρείται ήδη από την πρώιμη περίοδο ένα πυκνό δίκτυο λιμανιών για τη διακίνηση προϊόντων μέσω θαλάσσιων οδών. Τα περισσότερα από αυτά, ως ήδη υφιστάμενα, είχαν επισκευαστεί. Κάποια άλλα αρχίζουν να ξεχωρίζουν χάρη στην εγγύτητά τους στα χερσαία οδικά δίκτυα, όπως π.χ. η Χρυσούπολη στο Στρυμόνα, που βρισκόταν πολύ κοντά στην Εγνατία.³⁰⁰ Η εγγύτητα βεβαίως αυτή αποτελούσε έναν μόνον από τους παράγοντες επιλογής θέσης για λειτουργία λιμανιού. Πέραν αυτής, τίθεντο και άλλες βασικές προϋποθέσεις, όπως: ομαλή ακτογραμμή με αμμουδιά, για εύκολη φορτοεκφόρτωση, φυσική προστασία από ανέμους και ρεύματα, εγγύτητα σε δέλτα ποταμού για προμήθεια γλυκού νερού, και άλλες.³⁰¹ Οι βυζαντινές πηγές δίνουν μια πληθώρα ονομασιών για τέτοιου είδους εγκαταστάσεις, οι οποίες εμπεριέχουν και μια σχετική διαφοροποίηση λειτουργιών: *λιμήν*, *επίνειον*, *κατάβολος*, *εμπόριον*, *όρμος*, *σκάλα*, *αρσανάς*.³⁰²

---

²⁹⁸ Belke, σ. 89. Βλ. επίσης, Φαίνεται τελικά πως από ένα χρονικό σημείο κι έπειτα, ο όρος *βασιλική οδός* αναφερόταν σε οποιονδήποτε σημαντικό δρόμο μεγάλων αποστάσεων. Επιπλέον, τόσο αυτό ο όρος όσο και ο όρος *δημοσία οδός* υπονοούν μια κάποια κεντρική κρατική μέριμνα για τα δίκτυα, τουλάχιστον θεωρητική.

²⁹⁹ Belke, σ. 90.

³⁰⁰ Veikou, *Ports and Harbours*, σ. 40.

³⁰¹ Veikou, *Ports and Harbours*, σσ. 40-41.

³⁰² Veikou, *Ports and Harbours*, σ. 39. Ειδικότερα: *Λιμήν*: κανονικό λιμάνι με εγκαταστάσεις – *επίνειον* ή *κατάβολος*: μικρό λιμάνι, είτε βοηθητικό είτε κανονικό λιμάνι μικρής πόλης – *εμπόριον*: παράκτιο εμπορικό κέντρο – *όρμος* (*ορμίσκος*): φυσικό λιμάνι – *σκάλα*: αγκυροβόλιο – *αρσανάς*: μικρό αγκυροβόλιο. Βλ. σχετικά, Kingsley, σ. 85 – Γερολυμάτου, σσ. 272-278 – Koder, *Χώρος*, σσ. 103-104.

Εντός του «τυπικού» αθωνικού χώρου, τα κύρια λιμάνια κατά την πρώτη τουλάχιστον περίοδο ήταν η Θεσσαλονίκη και Χρυσούπολη, ενώ στην ευρύτερη περιοχή ενδιαφέροντος, όπως αυτή ορίστηκε από την Καταγραφή των κτήσεων, προστίθενται πολλά ακόμη.³⁰³

Μικρότερα λιμάνια εμφανίζονται κατά καιρούς, ως εναλλακτικές λύσεις, έναντι των προβλημάτων της φυσικής διάβρωσης των παράκτιων περιοχών, την οποία υφίστανται τα λιμάνια, και ιδίως όσα δε διαθέτουν κανονικά συγκροτήματα λιμενικών εγκαταστάσεων.³⁰⁴ Ιδίως αυτά τα μικρότερης κλίμακας λιμάνια, πέρα από τον προφανή τους ρόλο στην εμπορία του αγροτικού πλεονάσματος, λειτούργησαν και ως κύριοι κόμβοι επικοινωνίας μεταξύ των περιοχών παραγωγής.³⁰⁵

Σημαντικός παράγοντας που συνέπεσε χρονικά με την επίσημη ίδρυση του Άθω το 10^ο αιώνα, ήταν η ανακατάληψη της Κρήτης από τους Βυζαντινούς και η ενίσχυση της βυζαντινής παρουσίας στο Αιγαίο, με το κράτος να διατηρεί έναν σχετικά καλό έλεγχο μέχρι το 13^ο και 14^ο αιώνα, όπου η γενικότερη αναταραχή κατέστησε το θαλάσσιο αυτό χώρο ουσιαστικά ανεξέλεγκτο, ιδίως με τους Τούρκους πειρατές των μικρασιατικών παραλίων.³⁰⁶ Πέραν αυτών όμως, «ελεύθερη πρωτοβουλία» στην ανοιχτή θάλασσα ήταν ένα γενικευμένο φαινόμενο στη Βυζαντινή περίοδο, αν και όχι πάντα στο αυστηρώς νοούμενο πλαίσιο της πειρατείας. Πολλοί ιδιώτες επέκτειναν και στο θαλάσσιο χώρο τις δραστηριότητές τους οι οποίες ήταν συχνά αμφιλεγόμενες.³⁰⁷ Βέβαια, φαίνεται πως οι περισσότεροι πειρατές της εποχής ήταν μάλλον ασήμαντοι, και προτιμούσαν τις εκτεθειμένες θέσεις και κτήσεις στο Αιγαίο

---

³⁰³ Veikou, *Ports and Harbours*, σ. 43. Βλ. επίσης και Jaubert, *Edrisi*: Στα f. 192r-195v αναφέρεται μια σειρά πόλεων στην περιοχή, από τη Θεσσαλία μέχρι την Ανατολική Θράκη, που αποτελούσαν μέρος των θαλάσσιων δικτύων της εποχής.

³⁰⁴ Veikou, *Ports and Harbours*, σσ. 43-47.

³⁰⁵ Veikou, *Ports and Harbours*, σσ. 49-52.

³⁰⁶ Pavlikianov, *Piracy*, σ. 412.

³⁰⁷ Pavlikianov, *Piracy*, σ. 411.

έναντι π.χ. των ισχυρά οχυρωμένων μονών του Άθω, οι οποίες ωστόσο δεν εξαιρέθηκαν τελικά.³⁰⁸

ΑΜΥΝΑ

Με δεδομένη τη γενικότερη κατάσταση, τόσο σε επίπεδο πολιτικό όσο και σε οικονομικό, όπου οι τάσεις της αγοράς δημιουργούν νέες απαιτήσεις, το ζήτημα της ασφάλειας καθίσταται επιτακτικό. Όπως τονίστηκε παραπάνω, οι κύριες κτήσεις βρίσκονται σε περιοχές υψηλής παραγωγικότητας, πάνω ή κοντά σε δίκτυα, και εύκολα προσβάσιμες από ξηρά και θάλασσα. Οι παράγοντες αυτοί που διευκολύνουν την οικονομική κίνηση και τη γενικότερη ακμή είναι οι ίδιοι που αποτελούν την αχίλλειο πτέρνα του συστήματος. Οι επιδρομές όχι μόνο είναι αναπόφευκτες αλλά αποτελούν σύνηθες φαινόμενο, ιδίως σε περιόδους πολιτικής αστάθειας.³⁰⁹

Στο πλαίσιο ενός άλλοτε ισχυρού κράτους, το φαινόμενο είναι ιδιαίτερα επιζήμιο, οπότε και τεκμηριώνεται από νωρίς η κρατική μέριμνα, τόσο με γενικότερα

---

³⁰⁸ Ραυλικιανόν, *Piracy*, σ. 411. Οι πηγές μαρτυρούν και αρκετές σοβαρές επιδρομές στις ίδιες τις μονές, ωστόσο από ισχυρότερες πειρατικές ορδές. Ενδεικτικά: Δοχειαρίου: 1051-1056, Ιβήρων: 1259, Βατοπεδίου: 1301, Άθως γενικότερα (Καταλανική Εταιρεία): 1307-1308, Αλωπού: 1345, Κάντζαρη: 1363, Κελλίον Καμηλαυχά: 1369, Αντιπροσωπείο Καρυών: 1361-1378, Βατοπεδίου: 15ος- 16ος – 17ος αιώνας κ.λπ. Στο ίδιο, σσ. 413-417.

³⁰⁹ Χαρακτηριστική περίπτωση, ήδη πριν τον πολιτικό κατακερματισμό της ύστερης περιόδου, αποτελούν οι Σταυροφορίες. Οι Σταυροφόροι, στην πορεία τους προς την Κωνσταντινούπολη, επιδόθηκαν σε συστηματικές λεηλασίες προκειμένου για την επιβίωσή τους (καταλύματα, διατροφή, ανεφοδιασμοί), στοιχείο που έπληξε σοβαρότατα την αγροτική παραγωγή σε όλο το μήκος των οδικών αξόνων. Η αστάθεια στην ευρύτερη περιοχή της Βαλκανικής εντεινόταν ολοένα. Κατά τη Γ΄ Σταυροφορία, την ώρα που ο Βαρβαρόσσα κατέβαινε προς νότο με τον πολυάριθμο στρατό του, οι Νορμανδοί κατακτούσαν περιοχές στη Βόρεια και Δυτική Ελλάδα, ενώ ταυτόχρονα, οι Ούγγροι επέδραμαν στα δυτικά Βαλκάνια και πειρατές λυμαίνονταν τα παράλια. Με αυτό το υπόβαθρο, και με απύουσα τη βυζαντινή κεντρική εξουσία στις περιοχές αυτές, εκδηλώθηκαν παράλληλα αποστασίες σε πολλές περιοχές της Βαλκανικής (Αλβανία, Σερβία, Βουλγαρία), κάνοντας την κατάσταση ακόμη πιο έκρυθμη: Οι Σέρβοι του Νεμάνια λεηλάτησαν τα Σκόπια που αποτελούσαν σημαντικό στρατιωτικό και οικονομικό κόμβο των Βυζαντινών, ενώ Βούλγαροι και Βλάχοι λεηλατούσαν συστηματικά τη Θράκη και την Ανατολική Μακεδονία, με ανυπολόγιστες καταστροφές στην ύπαιθρο. Βλ. σχετικά, Νυσταζοπούλου, *Σταυροφορία*, σ. 384. Βλ. επίσης, Χωνιάτης, στ. 64-67 (σ. 473): *Μαρτυροῦσιν ἐκ τοῦ δήπου τὰ πεπραγμένα ἢ τῶν πρὸς Αἴμον χωρῶν ἐρημία, Μακεδονίας τε καὶ Θράκης λήϊσμοί.*

νομοθετήματα όσο και με ειδικότερους επιμέρους χειρισμούς. Πέραν των βασικών διαδικασιών φύλαξης μέσω υπηρεσιών της διοίκησης, στις περιοχές που βρίσκονταν κατά μήκος των κύριων οδικών αξόνων, το κράτος συχνά επιφόρτιζε τους κατοίκους των γύρω οικισμών με το καθήκον της νυχτερινής περιφρούρησης, παρέχοντας απαλλαγές από συγκεκριμένες κατηγορίες φόρων ή άλλες ελαφρύνσεις.³¹⁰ Παράλληλα, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις όπου το κράτος αναλάμβανε τη δαπάνη οικοδόμησης οχυρωματικών έργων σε μοναστηριακές κτήσεις, στο πλαίσιο αυτής της μέριμνας, ως μέτρο έναντι μιας γενικότερης ανασφάλειας.³¹¹

Στις αθωνικές πηγές γίνεται αναφορά σε αρκετές δεκάδες αμυντικών εγκαταστάσεων εντός μοναστηριακών κτήσεων σε διάφορες περιοχές, με ποικίλες ονομασίες: *πύργος, καστέλλι, φρούριο*.³¹² Με βάση το υλικό των πηγών αυτών, χαρακτηριστική περίπτωση μελέτης αποτελεί η ευρύτερη περιοχή της Χαλκιδικής. Η εγκατάλειψη και ερήμωση των οικιστικών κέντρων στην περιοχή, κατά την πρώιμη περίοδο, ήταν λιγότερο έντονη στα δυτικά και νότια, καθώς ο βυζαντινός έλεγχος ήταν πιο έντονος εκεί. Η ανακατάληψη της περιοχής από τους Βυζαντινούς πριν τα μέσα του 9^{ου} αιώνα ακολουθήθηκε από τη δημιουργία τειχισμένων πολισμάτων (10^{ος} -11^{ος} αι.: Κασσάνδρεια, Ερμούλεια, Πρόκρητος, Ιερισσός), ο πληθυσμός των οποίων δεν ήταν μεγαλύτερος από εκείνον ενός μεγάλου χωριού (μερικές εκατοντάδες). Ωστόσο, κανένα από τα πολιίσματα αυτά δε διατήρησε το χαρακτήρα του *κάστρου* για καιρό, καθώς σύντομα περιήλθαν σε παρακμή.³¹³ Από τα *κάστρα* του 11^{ου} αιώνα στη Χαλκιδική, μόνο η Ιερισσός φαίνεται ουσιαστικά να επιβιώνει, καθώς μαρτυρείται επισκευή της οχύρωσής της, σε μια περίοδο (14^{ος}) που ακόμη και τα μικρά χωριά

---

³¹⁰ Belke, σ. 83.

³¹¹ Smyrlis, *Fortifications*, σ. 194.

³¹² Smyrlis, *Fortifications*, σσ. 190, 192. Ωστόσο οι πηγές δε δίνουν πολλές πληροφορίες για το αμυντικό σύστημα των κτήσεων. Δεδομένου ότι τα περισσότερα στοιχεία για αυτές προέρχονται από *Απογραφές* και *Χρυσόβουλλα*, η απουσία λεπτομερειών πιθανότατα οφείλεται στο ότι τέτοιες εγκαταστάσεις δε συνιστούσαν φορολογήσιμο στοιχείο. Βλ. στο ίδιο, σ. 189.

³¹³ Smyrlis, *Environment*, σσ. 113-114.

διέθεταν πλέον οχυρώσεις.³¹⁴ Κατά την ύστερη περίοδο, ο κύριος τύπος εγκατάστασης στη Χαλκιδική ήταν το χωριό, που περιλάμβανε μερικές δεκάδες νοικοκυριά, σε και απόσταση περί τα 5 χλμ το ένα από το άλλο. Κατά κανόνα, τα χωριά αυτά ήταν περιτειχισμένα.³¹⁵ Δεδομένου ότι, ειδικά στη Χαλκιδική, η πλειονότητα των κτήσεων βρισκόταν στην παράκτια ζώνη, αρκετοί πύργοι μαρτυρούνται ή εντοπίζονται όντως σε τέτοιες περιοχές, οι οποίες μάλιστα ήταν περισσότερο εκτεθειμένες σε κινδύνους.³¹⁶

Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, το μεγαλύτερο μέρος της παράκτιας ζώνης της Χαλκιδικής ανήκε σε μοναστηριακές (και άλλες) γαίες. Η επέκταση των γαιών οδήγησε σε μια ανάλογη αύξηση των αγροτικών οικιστικών εγκαταστάσεων, καθώς βασικό παράγοντα για την απόδοση των γαιών αυτών αποτελούσε το ανθρώπινο δυναμικό.³¹⁷ Με τη σειρά τους, οι οικιστικές αυτές εγκαταστάσεις είχαν ανάγκη άμυνας, οπότε και τεκμηριώνεται μια ανάλογη αύξηση των οχυρωματικών εγκαταστάσεων.³¹⁸ Καθώς οι πύργοι και οι οχυρώσεις δε συνιστούν βασικό λειτουργικό στοιχείο μιας κτήσης, η παρουσία τους συχνά ξεκινά αρκετά αργότερα από την ίδρυση των κτήσεων, σε περιόδους όπου συνέτρεχαν λόγοι ασφάλειας, ή σηματοδοτούν τη δεύτερη περίοδο μιας κτήσης, η οποία μπορεί να είχε προηγουμένως εγκαταλειφθεί.³¹⁹ Επιπλέον, η οικοδόμηση τέτοιων εγκαταστάσεων

---

³¹⁴ Smyrlis, *Environment*, σ. 115.

³¹⁵ Smyrlis, *Environment*, σ. 116.

³¹⁶ Smyrlis, *Fortifications*, σσ. 193-194. Γενικότερα στη Μακεδονία, οι πύργοι των κτήσεων ξεκινούν να εμφανίζονται μετά το 12^ο αιώνα, υπό το συνδυασμό δύο παραγόντων: αφενός της ραγδαίας αύξησης της γαιοκτησίας και αφετέρου της γενικευμένης ανασφάλειας. Παράλληλα με αυτά, σημαντικό ρόλο έπαιξε η δημογραφική αύξηση που, με τη σειρά της, οδήγησε σε αύξηση των καλλιεργήσιμων γαιών. Βλ. στο ίδιο, σ. 196.

³¹⁷ Smyrlis, *Environment*, σ. 111.

³¹⁸ Η οικοδόμηση ιδιωτικών πύργων γενικεύεται κατά το 14^ο αιώνα, στο πλαίσιο μιας πιο αποτελεσματικής διαχείρισης των κτήσεων εκ μέρους των γαιοκτημόνων. Βλ. σχετικά, Smyrlis, *Fortifications*, σ. 196. Μάλιστα ο αριθμός τους φτάνει τελικά να διπλασιαστεί στα μέσα του αιώνα. Βλ. σχετικά, Smyrlis, *Environment*, σ. 116.

³¹⁹ Smyrlis, *Fortifications*, σ. 194. Η οικοδόμηση τέτοιων αμυντικών πύργων συνιστά κομβικό σημείο: βρίσκεται χρονικά μεταξύ της οικοδόμησης των βασικών λειτουργικών χώρων μιας κτήσης που έχει προηγηθεί, και ενός κτιριακού συνόλου με φρουριακό χαρακτήρα, που συχνά

σε μια μοναστηριακή (ή άλλη) κτήση λειτουργούσε και ως πόλος έλξης για παροίκους που είχαν ήδη εγκαταλείψει τις περιοχές τους λόγω επιδρομών.³²⁰ Σύντομα, το αίσθημα ανασφάλειας στην ύστερη περίοδο ήταν αρκετά γενικευμένο, ώστε το φαινόμενο της οικοδόμησης οχυρωματικών έργων δεν αφορούσε μόνο τις κτήσεις των παραλίων αλλά και της ενδοχώρας.³²¹

Τυπολογικά, οι πύργοι συνήθως εντάσσονταν σε ένα ενιαίο αμυντικό συγκρότημα που ταυτίζεται κατά κανόνα με το κέντρο του μετοχίου (*καθέδρα, μετόχιον*), με οχυρωματικό περίβολο εντός του οποίου περιλαμβάνονται διάφοροι χώροι: ναός, κατοικίες, στάβλοι, αποθήκες κ.λπ. Σε αρκετές περιπτώσεις, οι περίβολοι αυτοί ήταν αρκετά εκτεταμένοι, ώστε να χωρούν μεγάλο αριθμό κατοικιών που φαίνεται να αντιστοιχούν στις οικίες των παροίκων της κτήσης.³²² Σε άλλες περιπτώσεις, οι εγκαταστάσεις μπορεί να ήταν μικρότερες, ωστόσο διέθεταν αρκετό χώρο για τους παροίκους που κατέφευγαν εκεί σε περίπτωση κινδύνου. Σε γενικές γραμμές, οι εγκαταστάσεις αυτές ήταν προσαρμοσμένες στο επίπεδο των συνήθων επιδρομών, δηλαδή μικρών κατά κανόνα ληστρικών ομάδων που δε διέθεταν χρόνο ή μέσα για κανονική πολιορκία.³²³ Πανομοιότυπη ήταν και η τυπολογία των πύργων καθ'αυτών, όπως προκύπτει από τα σωζόμενα λείψανα, τουλάχιστον στις περιοχές εντός του «τυπικού» αθωνικού χώρου: τετράγωνα κατασκευές με πολλούς ορόφους και

μετεξελίσσεται σε οικιστική μονάδα. Το μοντέλο αυτό φαίνεται ιδιαίτερα οικείο από ένα χρονικό σημείο κι έπειτα, όχι μόνο στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων αλλά και ειδικότερα στον ίδιο τον Άθω, όπως προκύπτει και από τα συγκροτήματα των αρσανάδων των μονών. Βλ. σχετικά, Bogdanović, *Tower*, σ. 195.

³²⁰ Smyrlis, *Fortifications*, σ. 195. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του φρουρίου του Αγίου Μάμα του οποίου η οικοδόμηση συνέπεσε με την εκεί εγκατάσταση παροίκων που είχαν εγκαταλείψει τις εστίες τους στην Κασσάνδρα. Βλ. σχετικά, VATOPEDI II, αρ. 114 (1359).

³²¹ Smyrlis, *Fortifications*, σ. 197.

³²² Smyrlis, *Fortifications*, σ. 193. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του φρουρίου στον Άγιο Μάμα (κτήση Μονής Βατοπεδίου, 1340), όπου εντός του περιβόλου περιλαμβάνονταν 73 οικίες παροίκων.

³²³ Smyrlis, *Fortifications*, σ. 195.

πολεμίστρες, υπερυψωμένη είσοδο προσβάσιμη με σκάλα, τυφλό ισόγειο προορισμένο για αποθήκευση προμηθειών κ.ά.³²⁴

Πέραν αυτών των εγκαταστάσεων, οι γαιοκτήμονες και οι μονές έχτιζαν συχνά πύργους ως απλά παρατηρητήρια (βίγλες) σε κομβικά σημεία των περιοχών κτήσεων.³²⁵ Σε αρκετές μάλιστα περιοχές μαρτυρείται ο ειδικός φόρος (*βιγλιατικών*) που προοριζόταν για τη μισθοδοσία του βιγλάτορα, ο οποίος συμπεριλαμβανόταν στις βασικές υποχρεώσεις των γαιοκτημόνων, μέρος των οποίων μετακυλύονταν συχνά στους παροίκους.³²⁶ Χαρακτηριστική είναι μια περίπτωση που αφορά κτήσεις της Μονής στη Λήμνο,³²⁷ κατά την οποία η μονή μετέφερε παροίκους στο νησί από τα ηπειρωτικά, σε μια προσπάθεια ενίσχυσης της άμυνας των κτήσεων της εκεί.³²⁸ Τόσο στη Λήμνο όσο και στη Χαλκιδική, που αποτελούν περιπτώσεις καλά τεκμηριωμένες, διαπιστώνεται η παράλληλη ύπαρξη δύο τύπων αμυντικών εγκαταστάσεων: εκείνες που εξυπηρετούσαν αποκλειστικά την άμυνα των μετοχίων, και εκείνες που εντάσσονταν στο ευρύτερο αμυντικό δίκτυο του νησιού.³²⁹ Αν και τα στοιχεία από τις υπόλοιπες περιοχές δεν είναι επαρκή για γενικεύσεις, φαίνεται πως οι περιπτώσεις αυτές συνιστούν ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο, τουλάχιστον εντός

---

³²⁴ Smyrlis, *Fortifications*, σ. 192. Ένα στοιχείο που είναι επίσης σημαντικό ως προς τη μετεξέλιξη των κατασκευών αυτών είναι η ταυτότητα των ενοίκων των πύργων. Ενώ αρχικά φαίνεται ως λειτουργούσε ως χώρος ασφάλειας σε περιπτώσεις κρίσης, μετεξελίσσεται σε χώρο μόνιμης κατοικίας ιδιωτών στο πλαίσιο παραχής *Αδελφάτου*, και καταλήγει αργότερα (π.χ. 16^{ος} αι.) να αποτελεί την κατοικία τοπικών αριστοκρατών. Βλ. σχετικά, Bogdanović, *Tower*, σ. 198.

³²⁵ Smyrlis, *Fortifications*, σ. 194.

³²⁶ Από περίπτωση που αφορά κτήσεις της Μονής Βατοπεδίου στη Λήμνο, πληροφορούμαστε ότι, μεταξύ άλλων, οι πάροικοι είχαν την υποχρέωση συγκρότησης ένοπλων τμημάτων φρούρησης και άμυνας. Βλ. σχετικά, Haldon, *Limnos*, σσ. 178-179.

³²⁷ Lemerle, *LAVRA III*, αρ. 157 (1405).

³²⁸ Haldon, *Limnos*, σσ. 183-186. Στη Λήμνο παρατηρείται μια πρακτική που εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την τακτική παραχώρησης κρατικών γαιών στις μονές. Η δημογραφική κρίση στο νησί, για λόγους πολιτικούς ή άλλους, κατέστησε αφενός πλημμελή την άμυνα και αφετέρου τις γαίες μη αποδοτικές για τα κρατικά θησαυροφυλάκια, αφού πλέον δεν αποδίδονταν φόροι. Έτσι, παραχωρούνται γαίες στις μονές, υπό την προϋπόθεση προσέλκυσης παροίκων (συχνά μάλιστα το κράτος διευκολύνει αυτή την κατά τα άλλα μη προβλεπόμενη πρακτική), τόσο για εργατικά χέρια όσο και για ανάληψη στρατιωτικών καθηκόντων.

³²⁹ Kondyli, *Lemnos*, σ. 149.

του «τυπικού» ζωτικού χώρου του Άθω, όπου, παρά το γεγονός ότι αυτός βρισκόταν πάνω στον άξονα των διαρκών πολιτικών ανακατατάξεων, οι συγκεντρώσεις των κτήσεων, η εγγύτητα στον Άθω (και άρα η δυνατότητα σχετικού ελέγχου) και τα οικονομικά μεγέθη επέτρεπαν την ανάληψη τέτοιων δράσεων.

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ

Η παρακολούθηση και ο σχετικός έλεγχος της δημογραφίας αποτέλεσε σταθερή μέριμνα της βυζαντινής εξουσίας, ιδίως αν ληφθεί υπόψη ότι τη βάση των εσόδων αποτελούσαν -όπως ήδη επισημάνθηκε- οι φόροι των πληθυσμών της υπαίθρου. Έτσι, στο πλαίσιο της εξωτερικής πολιτικής του Βυζαντίου, όσον αφορά τα πολυάριθμα φύλα που συνωστίζονταν στα σύνορά του ή εφορούσαν στις επαρχίες του, οι πηγές τεκμηριώνουν πλήθος υποχρεωτικών μετακινήσεων και μετεγκαταστάσεων σε διάφορες περιοχές. Εντός του γεωγραφικού χώρου ενδιαφέροντος της παρούσας διατριβής, τέτοιες εγκαταστάσεις μαρτυρούνται κατά κανόνα στην ευρύτερη περιοχή του Αίμου και ως το Δούναβη (ήδη από τον 6ο και 7ο αιώνα) αλλά νοτιότερα, και ασφαλώς στη Μακεδονία και τη Θράκη. Η μετακινήσεις αυτές, πέραν της πολιτικής σκοπιμότητας, εξυπηρετούσαν και ανάγκες κατεξοχήν δημογραφικές, ιδίως σε περιόδους έντονης διακύμανσης.³³⁰

Κατά την περίοδο μελέτης είναι χαρακτηριστική μια σειρά πολλών τέτοιων διακυμάνσεων. Η γενικότερη ύφεση της προηγούμενης περιόδου αρχίζει να αναστρέφεται από το 12^ο αιώνα. Η δημογραφική αυτή αύξηση τα αστικά κέντρα, είναι ιδιαίτερα αισθητή στην Κωνσταντινούπολη, που τότε φτάνει το απόγειό της με περίπου 400.000 κατοίκους. Ανάλογη είναι η πορεία και άλλων αστικών κέντρων της αυτοκρατορίας. Η ακμή αυτή ήταν ωστόσο και οικονομικής φύσης. Οι κάτοικοι

---

³³⁰ Χαριζάνης, *Εποικισμοί*, σσ. 486 κ.ε.

γίνονται πλουσιότεροι, και ο πληθυσμός αυτός εκφράζει έντονη ζήτηση αγαθών από την αγροτική ενδοχώρα. Η Θράκη είναι η πρώτη που νιώθει αυτή την «πίεση», όντας εντός της άμεσης εμβέλειας της πρωτεύουσας.³³¹ Η ίδια δημογραφική αύξηση ωστόσο παρατηρείται και εκεί, στη θρακική ύπαιθρο. Ο λόγος είναι η απώλεια εδαφών στην Ανατολή (λόγω της τουρκικής προέλασης) και η συνακόλουθη μετεγκατάσταση καλλιεργητών και ιδιοκτητών δυτικότερα, σε περιοχές υπό βυζαντινή κυριαρχία.³³² Η δημογραφική αυτή αύξηση ωστόσο, σταματά το 14^ο αιώνα. Σε ορισμένες περιοχές το φαινόμενο είναι εντονότερο, και σχετίζεται, όπως επισημάνθηκε σε άλλα σημεία, με την πολιτική αστάθεια της εποχής. Στη Μ. Ασία τεκμηριώνεται με μεγαλύτερη βεβαιότητα, ενώ στη Μακεδονία τα στοιχεία αφορούν κυρίως τους παροίκους των μοναστηριακών γαιών (και άρα δεν είναι βέβαιο αν έχουν καθολική ισχύ).³³³

Ως βάση για τη μελέτη της δημογραφίας λαμβάνεται το νοικοκυριό, το οποίο αναφέρεται ήδη στα σχετικά έγγραφα της περιόδου. Παρόλο που ως μονάδα δεν έχει σταθερό συντελεστή, δίνει μια σχετικά καλή εικόνα της συνολικής κατάστασης.³³⁴ Συνήθως οι συντελεστές ποικίλουν από 2 ως 4,³³⁵ αριθμοί που ωστόσο πρέπει να

---

³³¹ Laiou, *Thrace*, σ. 21.

³³² Bakirtzis, *Preface*, σ. 3.

³³³ Λαΐου, *Αγροτική Οικονομία*, σσ. 497-498 και 501-502.

³³⁴ Lefort, *Population and Landscape*, σσ. 13-14. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το *Πρακτικόν* της Μονής Ιβήρων του 1103 (Lefort, *IVIRON II*, αρ. 51) όπου γίνεται κατανομή ανά νοικοκυριό, περιλαμβάνοντας όνομα παροίκου, ονόματα επιπλέον μελών της οικογένειας και φορολογική κατηγορία. Επιπλέον στοιχεία παρέχουν μεταγενέστερα Πρακτικά, όπως του 1316 (Lefort, *IVIRON III*, αρ. 74) και του 1341 (Lefort, *IVIRON IV*, αρ. 87), καθώς καταχωρούν επίσης: οικίες, ζώα, αμπελώνες, παράλληλες ιδιοκτησίες των παροίκων, καθώς και τους αναλογούντες φόρους. Διαφέρουν ωστόσο από το αρχικό έγγραφο, στο γεγονός ότι δεν υπάρχει ταύτιση νοικοκυριού – φορολογήσιμης μονάδας.

³³⁵ Lefort, *Population and Landscape*, σ. 15. Από τα έγγραφα της παραπάνω υποσημείωσης προκύπτουν οι συντελεστές 2,8 και 3,8, με τον δεύτερο να μοιάζει ρεαλιστικότερος για τα δεδομένα της εποχής, λαμβάνοντας υπόψη και τη γενικότερη δημογραφική αύξηση μέχρι το α' μισό του 14^{ου} αιώνα. Αντίθετα, για την περίοδο αμέσως μετά την οθωμανική κατάκτηση, παρόλο που τα σχετικά έγγραφα δεν παρέχουν άμεσες δημογραφικές πληροφορίες πέραν του αρχηγού του νοικοκυριού, ο συνολικός συντελεστής υπολογίζεται μεταξύ 4 και 6 άτομα (βλ. σχετικά, Lowry, *Ottoman Taxation*, σ. 28.)

αποδίδουν τα ενήλικα -και άρα ικανά για εργασία- μέλη του νοικοκυριού, και όχι το σύνολο των μελών της οικογένειας.³³⁶

Μεγάλο μέρος του πληθυσμού της υπαίθρου (και, στις περιοχές των μοναστηριακών κτήσεων, την πλειοψηφία) αποτελούν οι πάροικοι των μεγάλων γαιοκτησιών. Πρόκειται στην ουσία για «αιχμάλωτο» εργατικό δυναμικό που καλλιεργούσε τις γαίες των γαιοκτημόνων είτε με αγγαρεία είτε με επίμορτη εργασία. Ωστόσο, οι ειδικότεροι όροι πιθανότατα διέφεραν κατά περίπτωση, ανάλογα ίσως με την οικονομική και κοινωνική ισχύ του γαιοκτήμονα (και άρα την αναλογία γης και εργατών).³³⁷

Παρόλο που θεσμικά υπήρχε διαφοροποίηση, καθιερώθηκε σταδιακά να ονομάζονται πάροικοι και ελεύθεροι καλλιεργητές, λόγω της γενίκευσης της πρόνοιας ή των δωρεών κρατικών εκτάσεων σε ιδιώτες, βάσει των οποίων οι αγρότες κατέβαλλαν πλέον το φόρο στους γαιοκτήμονες και όχι στο κράτος.³³⁸ Στη Λήμνο, η έλλειψη εργατικών χεριών στις μοναστηριακές κτήσεις κατά το 14^ο και 15^ο αιώνα οδήγησε σε πράξεις παραχώρησης παροίκων (εκ μέρους του κράτους) ή μεταφοράς τους από κτήσεις του ηπειρωτικού χώρου.³³⁹ Την εποχή αυτή στο νησί οι αγρότες αποτελούνταν κυρίως από παροίκους, ποικίλου φορολογικού καθεστώτος.³⁴⁰

Στις μακρές περιόδους κρίσης, οι πάροικοι που μετακινούνταν δεν επέστρεφαν. Κάποιοι από αυτούς φαίνεται να καταλήγουν ως πάροικοι σε γαίες άλλων ιδιοκτητών

---

³³⁶ Η πώση του συντελεστή των νοικοκυριών που παρατηρείται σε ορισμένες περιπτώσεις οφείλεται κατά κύριο σε μετακινήσεις λόγω πολιτικής αστάθειας. Βλ. σχετικά, Λαΐου, *Αγροτική Κοινωνία*, σσ. 303-304.

³³⁷ Λαΐου, *Αγροτική Οικονομία*, σ. 532. Στο Βυζάντιο ισχύει το λεγόμενο “quasi feudal system”, καθώς, ενώ παρουσιάζει ομοιότητες με τη φεουδαρχία δυτικού τύπου, στην πραγματικότητα έχει πολλές ουσιαστικές διαφορές. Βλ. σχετικά, Kazhdan, *Economy*, σ. 89.

³³⁸ Lefort, *Rural Economy*, σ. 112.

³³⁹ Haldon, *Limnos*, σ. 185.

³⁴⁰ Haldon, *Limnos*, σ. 166. Ο αριθμός παροίκων ποίκιλε από κτήση σε κτήση, όπως προκύπτει από τις πηγές: από μία μόλις οικογένεια (Λοζίκιον, Μ. Χιλανδαρίου, 1261-1265) έως αρκετές δεκάδες οικογένειες (Βραστά/Βρασανά, Μ. Εσφιγμένου, 1300), ή και ολόκληρα χωριά, ιδίως στην Ύστερη περίοδο. Βλ. σχετικά, Χαριζάνης, *Η περιοχή των Λιμνών*, σ. 106.

(ή μονών), ενώ κάποιοι άλλοι εξαφανίζονται από τις πηγές.³⁴¹ Σε προηγούμενες περιόδους, όπου οι κρίσεις ήταν σχετικά παροδικές, φαίνεται να επιστρέφουν στις εστίες τους κάποια στιγμή. Αυτό όμως έπαψε να ισχύει όταν η κρίση έγινε σχεδόν μόνιμη, δηλαδή μετά τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, όπου πολλές πλέον περιοχές μαρτυρούνται ως απόλυτα εγκαταλελειμμένες.³⁴² Ενδεικτική είναι η περίπτωση της Δυτικής Χαλκιδικής, όπου τεκμηριώνεται από τις πηγές η ερήμωση 14 χωριών. Ωστόσο η κρίση θα πρέπει να ήταν στην πραγματικότητα μεγαλύτερη· στα χωριά που φαίνεται να επιβιώνουν, υπολογίζεται ότι είχε μείνει μόνον ο μισός πληθυσμός.³⁴³ Η κρίση αυτή έχει άμεση επίπτωση και στο περιβάλλον, δομημένο και φυσικό: τα «παλαιοχώρια» είναι συχνό φαινόμενο, ενώ γαίες καθίστανται χέρσες ξανά, και λόφοι καλύπτονται από βλάστηση.³⁴⁴ Σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης της έλλειψης εργατιών χεριών στις περιόδους κρίσης, οι μονές κατέφυγαν στην παροχή κινήτρων για την προσέλκυση εργατικού δυναμικού: ελεύθερων καλλιεργητών, φυγάδων παροίκων και αγροτών των γύρω περιοχών.³⁴⁵ Από τα φορολογικά έγγραφα του 14ου αιώνα φαίνεται πως ένα σημαντικό ποσοστό παροίκων (10-15%) προερχόταν από άλλες περιοχές, είτε κοντινές (άλλο χωριό) είτε πολύ μακρύτερα. Ωστόσο, σε αρκετές περιπτώσεις, προκύπτει ότι ολόκληρες αγροτικές εγκαταστάσεις εποίκιστηκαν εξολοκλήρου με νεοφερμένους οι οποίοι προσέρχονταν συνηθέστερα οικειοθελώς, ανταποκρινόμενοι στις προσκλήσεις για εγκατάσταση με ευνοϊκούς όρους και παρακινημένοι από την ένδεια που αντιμετώπιζαν στους τόπους

---

³⁴¹ Λαΐου, *Αγροτική Κοινωνία*, σ. 342.

³⁴² Λαΐου, *Αγροτική Κοινωνία*, σ. 341.

³⁴³ Η δημογραφική κρίση ασφαλώς δεν είναι φαινόμενο μονοσήμαντο και επηρεάζεται από ένα πλήθος παραγόντων που δρουν συνδυαστικά. Η κρίση του 14^{ου} αιώνα δε συνδέεται π.χ. μόνο με τις επιδρομές ή τις επιδημίες. Για παράδειγμα, κατά τη σερβική κατάκτηση της Μακεδονίας φαίνεται πως επηρεάστηκε μόνο η μεγάλη γαιοκτησία, ενώ τα λαϊκά στρώματα έμειναν μάλλον ανεπηρέαστα. Το μεγαλύτερο μέρος των οικισμών του 14^{ου} αιώνα στην περιοχή (72 από 92) φαίνονται κατοικημένα στα μέσα του 15^{ου}, σύμφωνα με τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα. Βλ. σχετικά, Moustakas, *Transition*, σ. 192. Βλ. επίσης, Shea, σ. 263.

³⁴⁴ Λαΐου, *Αγροτική Οικονομία*, σσ. 501-502.

³⁴⁵ Λαΐου, *Αγροτική Κοινωνία*, σσ. 344-345.

προέλευσής τους. Ανεξάρτητα από τους λόγους που προκαλούσαν τη μετακίνηση αυτή, η προσέλευση νέων αγροτών συνιστούσε σημαντικότατο παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης.³⁴⁶

Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα η δημογραφική κρίση είναι γενικευμένη πλέον, με κύρια αίτια την πανώλη (που επηρεάζει πολλές περιοχές, πέραν της Μακεδονίας: Κωνσταντινούπολη, βόρειο Αιγαίο, Πελοπόννησο, και μάλιστα ως το 15^ο αιώνα),³⁴⁷ καθώς επίσης τον εμφύλιο και τις επιδρομές. Είναι χαρακτηριστικές οι περιπτώσεις των ξένων «συμμάχων» του Καντακουζηνού: Οι Σέρβοι επιδίδονταν συχνά σε λεηλασίες της υπαίθρου, και οι Τούρκοι σε εξανδραποδισμούς των ντόπιων πληθυσμών.³⁴⁸

Η κατάσταση αυτή αρχίζει να αναστρέφεται αργά από το 15^ο αιώνα, με την υπαγωγή των περιοχών αυτών υπό ενιαίο οθωμανική διακυβέρνηση και την επίτευξη πολιτικής σταθερότητας.³⁴⁹ Σε ορισμένες περιοχές ωστόσο η δημογραφική αύξηση συνοδεύτηκε και από αλλαγή της δημογραφικής σύνθεσης, όπως αρκετά χωριά στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης. Η διαρκής κρίση οδήγησε σε πλήρη ερήμωση, οπότε με την κατάκτηση οι Οθωμανοί εγκατέστησαν εκεί Γιουρούκους εποίκους.³⁵⁰ Αντίθετα, σε άλλες περιοχές, όπως π.χ. η Χαλκιδική, οι ελληνικοί πληθυσμοί, παρά τις αλλαγές που επέφερε η κατάκτηση τόσο στο ιδιοκτησιακό καθεστώς όσο και

---

³⁴⁶ Lefort, *Rural Economy*, σ. 110. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της Μονής Μεγίστης Λαύρας όπου, μεσούσης της Καταλανικής Εκστρατείας, εξασφάλισε την προστασία των κτήσεών της από τον ίδιο τον Ιάκωβο Β΄ της Αραγόνας (1308), προσελκύοντας έτσι πρόσφυγες από άλλες περιοχές, ως παροίκους, χάρη στο καθεστώς ασφάλειας που μπορούσε να προσφέρει. Βλ. σχετικά, Λαΐου, *Αγροτική Κοινωνία*, σ. 313.

³⁴⁷ Για τη μεγάλη πανώλη υπάρχει πλουσιότατη βιβλιογραφία. Ενδεικτικά ωστόσο αναφέρεται, όσον αφορά την έκταση του φαινομένου σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ότι από τα 73 εκατομμύρια κατοίκων της Ευρώπης ο πληθυσμός έπεσε περίπου στα 45. Βλ. σχετικά, Haldon, *Roads*, σ. 134.

³⁴⁸ Λαΐου, *Αγροτική Οικονομία*, σ. 503.

³⁴⁹ Lefort, *Rural Economy*, σ. 105. Σε άλλες περιπτώσεις από τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα προκύπτει μια αύξηση του αριθμού των μουσουλμανικών νοικοκυριών σε περιοχές άλλοτε αμιγώς χριστιανικές. Το στοιχείο, αυτό, ωστόσο, πιστεύεται ότι υποκρύπτει μάλλον εξισλαμισμούς παρά μετακινήσεις- μετοικήσεις Οθωμανών στις περιοχές αυτές. Βλ. σχετικά, Lowry, *Ottoman Taxation*, σ. 29.

³⁵⁰ Dimitriades, *Chalkidiki*, σ. 43.

γενικότερα, κατάφεραν να διατηρήσουν ένα μεγάλο βαθμό ελευθερίας, ενώ η σταθερότητα φαίνεται πως ευνόησε πράγματι τη δημογραφική αύξηση που παρατηρείται στο διάστημα μεταξύ 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα.³⁵¹

Κατά τη νέα αυτή περίοδο, τα εργατικά χέρια εξακολουθούν να συνιστούν βασικό παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης, οπότε οι καλλιεργητές υπόκεινται και πάλι σε ειδικό καθεστώς. Η περιφρούρηση των δικαιωμάτων τους είναι εγγυημένη. Κανένας δεν μπορεί να εκδιωχθεί από τη γη του, αλλά και κανένας δεν μπορεί να την εγκαταλείψει, αν προηγουμένως δε βρει αντικαταστάτη, για τον οποίον ωστόσο απαιτείτο η έγκριση όλων των εμπλεκομένων (συγχωριανών, τιμαριούχου κ.λπ.).³⁵²

ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Οι διεργασίες που λαμβάνουν χώρα στη βυζαντινή κοινωνία κατά την περίοδο μελέτης είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Στη στροφή προς την Ύστερη περίοδο είναι σαφέστερος ο διαχωρισμός αστικών κέντρων και υπαίθρου, και, κατ' επέκταση, αριστοκρατίας και αγροτικών πληθυσμών. Ακόμη και όταν έχει πλέον συντελεστεί η μετάβαση στη μεγάλη γαιοκτησία, η βυζαντινή αριστοκρατία είναι κατά βάση μια αριστοκρατία των πόλεων, ανεξάρτητα από την κατοχή ή μη εκτάσεων στην επαρχία.³⁵³

---

³⁵¹ Dimitriades, *Chalkidiki*, σ. 50.

³⁵² Sugar, σσ. 207-208.

³⁵³ Η εσωτερική ιστορία του Βυζαντίου είναι συχνά μια διαμάχη ανάμεσα σε δύο αντίπαλες παρατάξεις: την αριστοκρατία των κρατικών αξιματούχων της πρωτεύουσας και την αγροτική αριστοκρατία των επαρχιών. Ανάλογα με το υπόβαθρο και το γενικότερο προσανατολισμό τους, οι αυτοκράτορες ευνόησαν τη μία ή την άλλη πλευρά. Ωστόσο, στην πορεία μετεξέλιξης της βυζαντινής κοινωνίας, υπό την πίεση μάλιστα των εξωτερικών παραγόντων κατά την ύστερη φάση (όπως π.χ. η απώλεια των επαρχιών λόγω της προέλασης των Τούρκων στη Μ. Ασία), η αριστοκρατία των πόλεων είναι ταυτόχρονα μεγαλογαιοκτήμονες, που όμως κατοικούν στις πόλεις.

Βασικό σημείο τομής των δύο αυτών ακραίων κατηγοριών της βυζαντινής κοινωνίας είναι οι μονές, ιδίως όπως εξακτινώνονται στην ύπαιθρο μέσω των πολυάριθμων κτήσεών τους. Η σχέση των μονών με την αριστοκρατία ήταν μάλιστα τόσο στενή -είτε ως κοινωνική δικτύωση είτε άμεσα, σε επίπεδο κτητορικό- που συνέβαλε αποφασιστικά ακόμη και στη διαμόρφωση της ταυτότητας του ίδιου του μοναχισμού.³⁵⁴ Θεωρείται πιθανό να συνέβη στην Ανατολή αυτό που παρατηρείται στη Δύση ή στις βενετοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου, σχετικά με την ανάπτυξη του μορφωτικού επιπέδου των μονών και την αναβάθμιση του κοινωνικού τους ρόλου. Η συστηματική εγκαταβίωση νέων γόνων της αριστοκρατίας σε μονές, για λόγους οικονομικούς ή και κοινωνικούς, οδήγησε σε άνοδο του μορφωτικού επιπέδου, ώστε οι μονές να καταστούν τόπος κατάλληλος γι' αυτούς. Έτσι, ιδίως κατά την Ύστερη περίοδο, όπου ο μοναχικός βίος συνιστούσε βασική επιλογή για τους γόνους της αριστοκρατίας, οι μονές και τα μετόχια τους, αναβαθμίζοντας το επίπεδό τους, ήταν σε θέση να διαδραματίσουν και έναν διαφορετικό κοινωνικό ρόλο, τουλάχιστον σε τοπικό επίπεδο.³⁵⁵

Ωστόσο, ο κορμός της αυτοκρατορίας, από άποψη δημογραφική και οικονομική κυρίως, παραμένει η αγροτική ύπαιθρος. Το βυζαντινό χωριό αποτελεί μια σύνθετη πραγματικότητα με πολλαπλούς παράγοντες, όπως: ατομική ιδιοκτησία, οικογενειακή/συλλογική εργασία, εθιμικά δικαιώματα μεταξύ γειτόνων σχετικά με

---

³⁵⁴ Καλπάρης, *Athonic estates*, σ. 156. Από τον 7^ο αιώνα τη ραχοκοκαλιά του συστήματος αποτελούσαν οι αγροτικές κοινότητες στην τακτική φορολογία των οποίων στηριζόταν ολόκληρος ο κρατικός μηχανισμός. Αυτό έδωσε μια νέα ώθηση στην ύπαιθρο με αποτέλεσμα την αναβίωση πολισμάτων και πόλεων της επικράτειας, που σύντομα αποτέλεσαν έδρες της κατά τόπους ελίτ, την οποία συνιστούσαν οι μεγάλες οικογένειες της αριστοκρατικής γαιοκτησίας και ο ανώτερος κλήρος. Το όλο σύστημα ανατροφοδοτείται εκ των έσω, με μια κυκλική ροή: η ισχύς των αξόνων τοπικής εξουσίας φέρνει ανάπτυξη (αύξηση παραγωγής, προώθηση εκχρηματισμού της οικονομίας, εμπορική κίνηση), κι αυτή με τη σειρά της ενισχύει περαιτέρω τις κινητήριες δυνάμεις. Βλ. σχετικά, Haldon, *Provincial Elites*, σσ. 174-175, καθώς επίσης και Haldon, *Social Elites*, σ. 177.

³⁵⁵ Κουμανούδη, *Δυτικός μοναχισμός*, σσ. 96-97.

νομή, συλλογικές υποχρεώσεις, συγκρότηση ενιαίου, κοινού «μετώπου» προστασίας.³⁵⁶

Από το 10^ο αιώνα κι εξής, η κοινωνική οργάνωση της υπαίθρου γίνεται πιο περίπλοκη. Ενώ αρχικά η σχέση των χωρικών με το κράτος στηριζόταν μόνο στη φορολογία (οπότε και χαλάρωνε σε περιόδους κρίσης), με το πέρασμα του χρόνου και τη δημιουργία ενός δικτύου οχυρωμένων πόλεων, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονταν τα χωριά, η σχέση αυτή πέρασε σε άλλο επίπεδο. Τα χωριά και ο αγροτικός χώρος πλέον τέθηκαν υπό τον έλεγχο των τοπικών αρχόντων και γαιοκτημόνων ή των αντιπροσώπων τους, δημιουργώντας παράλληλα δεσμούς σε πολλά επίπεδα, ενισχύοντας έτσι τον κοινωνικό ιστό. Άλλωστε, όσο μεγαλύτερη ήταν η ασφάλεια σε μια περιοχή, τόσο μεγαλύτερη η εγγύηση της ευημερίας αλλά και των κρατικών προσόδων.³⁵⁷ Αυτό έχει ασφαλώς το αντίτιμό του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη θέση των αγροτικών πληθυσμών αποτελεί το μακεδονικό χωριό του 14^{ου} αιώνα, το οποίο σταδιακά χάνει την ανεξαρτησία του έναντι των μεγαλογαιοκτημόνων, ενώ οι χωρικοί μετατρέπονται σε εξαρτημένους αγρότες.³⁵⁸ Και, παρόλο που αυτοί είχαν σαφή νομική υπόσταση και δικαιώματα (π.χ. κατοχής και μεταβίβασης ακίνητης περιουσίας), είχαν και ουσιώδεις δεσμούς υποτέλειας στο γαιοκτήμονα (ιδιώτη ή μονή).³⁵⁹ Η μαζική εξάρτηση των χωρικών από τη μεγάλη γαιοκτησία είναι εντυπωσιακή όσο προχωρά η Ύστερη περίοδος. Αν δηλαδή συγκρίνει κανείς την κατάσταση μεταξύ μεταξύ 11^{ου} και 14^{ου} αιώνα, διαπιστώνει ότι, ενώ παλαιότερα οι κρατικές παραχωρήσεις παροίκων αφορούσαν μικρούς αριθμούς ατόμων, στο τέλος παραχωρούνται συχνά ολόκληρα χωριά. Αυτό βεβαίως, πέραν της άμεσης εξάρτησης, έχει και μια θετική πλευρά: πιθανότατα σημαίνει μια κάποια ελάφρυνση στη σχέση παροίκου-γαιοκτήμονα, καθιστώντας την καταρχάς πιο

---

³⁵⁶ Kazhdan, *Economy*, σσ. 88-89.

³⁵⁷ Lefort, *Rural Economy*, σσ. 112-113. Βλ. επίσης παραπάνω, στην ενότητα για την Άμυνα.

³⁵⁸ Λαΐου, *Αγροτική Κοινωνία*, σ. 192. Βλ. επίσης, Οικονομίδης, *Οικονομία προνομίων*, σσ. 224-227.

³⁵⁹ Λαΐου, *Αγροτική Κοινωνία*, σσ.205-206.

απρόσωπη.³⁶⁰ Η κρατική αυτή πρακτική της μαζικής «δωρεάς» παροίκων αφορούσε συνήθως τις μοναστηριακές κτήσεις. Σε αντίθεση δηλαδή με τους λαϊκούς γαιοκτήμονες, οι παροχές προς τις μονές στην ύστερη φάση αφορούσαν συνήθως ολόκληρα χωριά, με τις γαίες και τους παροίκους τους.³⁶¹

Όπως σημειώθηκε παραπάνω στις περιόδους κρίσης, που μέχρι την Οθωμανική κατάκτηση ήταν ολοένα και πιο συχνές, πολλοί από τους παροίκους εγκατέλειπαν τη γη τους. Από αυτούς, ένα μέρος κατέληγε στις πόλεις, ενώ κάποιοι πλαισίωναν ληστρικές ομάδες που λυμαίνονταν την απροστάτευτη πλέον ύπαιθρο.³⁶²

Το χάσμα μεταξύ των δύο ακραίων στρωμάτων της κοινωνίας διεύρυνε η πώληση γης από φτωχούς γεωργούς προς τις μονές, οδηγώντας τους πρώτους σε εξαθλίωση, με σοβαρές συνέπειες, τόσο σε άμεσα μετρήσιμα μεγέθη (οικονομία, δημογραφία) όσο και γενικότερα. Η κατάσταση αποκτά μια κυκλική ροή: η κρίση οδηγεί στη διόγκωση της μεγάλης γαιοκτησίας, και αυτή, με τη σειρά της, επιτείνει την κρίση.³⁶³ Ενώ φαίνεται αρχικά πως το φαινόμενο ευνοούσε τις μονές με μια βραχυπρόθεσμη αύξηση ακινήτων και εσόδων, στην πραγματικότητα η δημογραφική κρίση επηρέαζε αρνητικά και την οικονομία.³⁶⁴

Στο τέλος, οι διαρκώς καταπιεζόμενοι αγροτικοί πληθυσμοί άρχισαν να βλέπουν στο πρόσωπο των Τούρκων τη δυνατότητα ασφάλειας και ευημερίας.³⁶⁵ Μέχρι το 15^ο αιώνα, ο θεσμός του παροίκου σταδιακά εκλείπει ως σχέση εξάρτησης, ενώ επί γενικευμένης Οθωμανικής κυριαρχίας καταργείται τελείως.³⁶⁶

Ωστόσο, οι μοναστηριακές κτήσεις έχουν και μια διαφορετική συνιστώσα. Σε αντίθεση με τη μεγάλη γαιοκτησία της κοσμικής αριστοκρατίας, οι κτήσεις αυτές -και

---

³⁶⁰ Λαΐου, *Αγροτική Κοινωνία*, σ. 206.

³⁶¹ Λαΐου, *Αγροτική Κοινωνία*, σ. 213.

³⁶² Λαΐου, *Αγροτική Κοινωνία*, σ. 343.

³⁶³ Λαΐου, *Επισκόπηση*, σ.379.

³⁶⁴ Σμυρλής, *Μοναστήρια*, σ. 59.

³⁶⁵ Οικονομίδης, *Οικονομία προνομίων*, σ. 252.

³⁶⁶ Moustakas, *Transition*, σ. 174.

ιδιαίτερα τα μεγάλα μετόχια- λειτούργησαν ως καταλύτες στις κοινωνικές δομές. Πέραν των θεμάτων κατανομής του πλούτου, που άλλωστε αποτελούσε θέμα καθολικής ισχύος, οι μοναστηριακές κτήσεις, όπως υπογραμμίστηκε νωρίτερα (ενότητα για την οικονομία), λειτούργησαν θετικά σε πολλαπλά επίπεδα, εγκαινιάζοντας μια διαφορετική παρουσία. Σε τοπικό επίπεδο, τα μετόχια μετατρέπονται σε κομβικά στοιχεία των κοινωνιών, διεκδικώντας και αποκτώντας χωρίς δυσκολία ένα ευρύ φάσμα ρόλων, ως εγγυητές της ασφάλειας, της κοινωνικής σταθερότητας αλλά και ως διαχειριστές της οικονομικής, θρησκευτικής, εκπαιδευτικής και κοινωνικής δραστηριότητας.³⁶⁷ Από το παράδειγμα της Λήμνου, διαπιστώνουμε ότι τα μοναστήρια, μέσω των οικονομικών δραστηριοτήτων τους, αποτέλεσαν παράγοντες απόλυτα ευεργετικούς για τις τοπικές κοινωνίες, αφενός μέσω της μέριμνας και ενίσχυσης του αμυντικού δικτύου, που δημιούργησε και εγγυήθηκε συνθήκες ασφάλειας, και αφετέρου μέσω των πρακτικών προσέλευσης εργατικού δυναμικού στις εγκαταλελειμμένες γαίες. Επιπλέον, από τις υφιστάμενες υποδομές των μοναστηριακών κτήσεων ωφελούνταν συστηματικά ο αγροτικός πληθυσμός (μύλοι, ελαιοτριβεία και λοιπές εγκαταστάσεις, αλλά και κοπάδια, γαίες κ.λπ.).

Επιπλέον, τα μοναστήρια, αναδείχθηκαν σε ικανότατους γαιοκτήμονες και οικονομικούς διαχειριστές: πέραν του ότι προσέβλεπαν σε μακροχρόνια ανάπτυξη – στοιχείο που προσέδιδε προοπτική και άρα σταθερότητα και καλύτερους οικονομικούς όρους–, ήταν ιδιαίτερα ευέλικτα στην αντιμετώπιση προκλήσεων και νέων αναγκών, αναπροσαρμόζοντας επί το λειτουργικότερο κάθε φορά τον τρόπο διαχείρισης και συμβάλλοντας σε μια γενικευμένη ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών.³⁶⁸ Παράλληλα, τα μοναστήρια αναδεικνύονται από τις πηγές ως σημαντικοί εργοδότες, σε ένα ευρύ φάσμα εργασιών (αγροτικών, τεχνικών κ.λπ.), αλλά και ως ικανοί διαχειριστές: διοχέτευαν συχνά χρήμα στην αγορά, ενώ

---

³⁶⁷ Καλπάκης, *Athonic estates*, σ. 157.

³⁶⁸ Kondyli, *Lemnos*, σ. 150.

παράλληλα αναδιένεμαν τακτικά μέρος του πλούτου τους μέσω συστηματικών φιλανθρωπικών έργων.³⁶⁹ Ιδίως το τελευταίο είχε ιδιαίτερη σημασία στη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης, προσφέροντας στις μονές ακόμη μεγαλύτερο λαϊκό έρεισμα και πολύτιμη υπηρεσία στο κράτος.³⁷⁰

Ο ρόλος αυτών των μονών βεβαίως δε σημαίνει ότι εδραιώθηκε σε όλες τις περιπτώσεις χωρίς προβλήματα. Από τις πηγές προκύπτουν πολλές περιπτώσεις διαφορών, ιδίως για κτήσεις πιο απομακρυσμένες και άρα εκτός της άμεσης εποπτείας των κυρίαρχων μονών. Εκεί, η διαχείριση των μετοχίων μπορεί να γινόταν έως και προβληματική, τουλάχιστον ως προς τη σχέση τους με την τοπική κοινωνία. Μαρτυρούνται περιπτώσεις καταπάτησης ή οικειοποίησης κτήσεων από ντόπιους, που υποδεικνύουν «διαρροές» στη χρονική διαδρομή. Η αποκατάσταση προφανώς γινόταν υπό όρους και κατά περίπτωση.³⁷¹

Όπως και να έχει, ωστόσο, η επίδραση των μετοχίων στις τοπικές κοινωνίες ήταν καταλυτική, κάτι που φαίνεται και από το γεγονός ότι κατά τη μετάβαση στην οθωμανική πραγματικότητα, πολλοί οικισμοί «χάνονται» από τις πηγές, για να επανεμφανιστούν μετονομασμένοι με βάση το εκάστοτε τοπικό μετόχι που λειτουργούσε εκεί (π.χ. περίπτωση Κερανίτζας που απαντάται ως *Άγιοι Ανάργυροι*, από το εκεί ιβηρητικό μετόχι).³⁷²

Τα μετόχια αποτελούν βασικό μέσο επικοινωνίας του Άθω με τον έξω κόσμο, στο πλαίσιο ενός φαινομένου που ξεπερνά γρήγορα την κύρια οικονομική του συνιστώσα

---

³⁶⁹ Σμυρλής, *Μοναστήρια*, σ. 56.

³⁷⁰ Σμυρλής, *Μοναστήρια*, σσ. 62-63.

³⁷¹ Κραναγί, *PHILOTHEOU*, σ. 337 κ.ε., καθώς και APPENDIX II - Έγγραφο του 1514. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ως προς τις διαφορές της μονής με την τοπική κοινωνία στη Θάσο, που δημιουργεί τον προβληματισμό για το πόσες ακόμη κτήσεις μπορεί να απωλέσθηκαν στην ιστορική διαδρομή μιας μονής, ή να αποτέλεσαν αιτία διενέξεων που διευθετήθηκαν με συμβιβασμούς, ανταλλαγές ή άλλους τρόπους.

³⁷² Moustakas, *Transition*, σ. 192.

και αναδεικνύει ιδιαίτερες πτυχές, όπως η κοινωνική και η πολιτισμική, πέρα από την προφανή θρησκευτική.³⁷³

Παρά το γεγονός ότι τα μοναστηριακά (και δη τα αθωνικά) μετόχια λειτούργησαν με έναν τρόπο σχεδόν ολοκληρωτικό στο περιβάλλον των τοπικών κοινωνιών, δεν πρέπει να παραβλέπεται η άλλη όψη: τα μοναστήρια, μέσω των κτήσεών τους, αποτέλεσαν παράγοντα ιδιαίτερα ευεργετικό, ιδίως στους τομείς της δημογραφίας, της άμυνας, της κοινωνικής συνοχής αλλά και της ίδιας της οικονομίας, ακριβώς χάρη σ' αυτόν τον δυναμισμό τους. Πάνω στη βάση αυτή θα χτιστεί σύντομα ο πνευματικός ρόλος των κυριότερων μετοχίων, τα οποία αναδεικνύονται σε λατρευτικά κέντρα και προσκυνήματα τοπικής και ενίοτε υπερτοπικής εμβέλειας, πολλά από τα οποία επιβιώνουν χωρίς διακοπή μέχρι σήμερα.³⁷⁴ Σημαντικό ρόλο σ' αυτό έπαιξε ασφαλώς η ίδια η Ορθοδοξία η οποία μάλιστα αναδείχθηκε βασικό στοιχείο πολιτισμικής ταυτότητας και τελικά σε καταλύτη των σχέσεων των διαφόρων περιοχών μεταξύ τους.³⁷⁵ Υπό το πρίσμα αυτό, ο Άθως αποτέλεσε ήδη από την αρχή οικουμενικό σημείο αναφοράς, το οποίο ήταν και ο βασικός λόγος της μεγάλης του εξακτίωσης μέσω των μοναστηριακών κτήσεων.

---

³⁷³ Καλπάκης, *Μετόχια*, σ. 365.

³⁷⁴ Ο πνευματικός ρόλος των μετοχίων δεν αποτελεί ασφαλώς χαρακτηριστικό μόνο της μετέπειτα φάσης του φαινομένου. Δεδομένου ότι σχετίζεται πρωτίστως με την εκεί παρουσία πνευματικών προσωπικοτήτων, η πνευματική καθοδήγηση των πληθυσμών των γύρω περιοχών είναι ένας από τους κύριους ρόλους των μονών που τεκμηριώνεται ήδη από τις απαρχές του μοναχισμού. Κατ' αναλογία, η παρουσία ανάλογων προσωπικοτήτων στα μετόχια, θα λειτουργούσε κατά τρόπο παρόμοιο. Βλ. σχετικά, Χαριζάνης, *Μοναχισμός*, σ. 208.

³⁷⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι μέσα στη γενικότερη δίνη των εξελίξεων, από το 13^ο αιώνα και εξής, και στη μεγάλη αναταραχή στη νότια Βαλκανική, ο μόνος παράγοντας που μπορούσε (και τα κατάφερε) να εγγυηθεί τη σταθερότητα, επιτυγχάνοντας την πνευματική ενότητα των λαών που κατοικούσαν σ' αυτήν, ήταν η Ορθοδοξία. Ακόμη και για τα νεοσύστατα βαλκανικά κράτη, πέρα από τις όποιες τους βλέψεις και σκοπιμότητες, αυτή αποτέλεσε βασικό στοιχείο εθνικής ταυτότητας. Βλ. σχετικά, Νυσταζοπούλου, *Σταυροφορία*, σσ. 392-393. Επιπλέον, τη διάσταση με τους Δυτικούς κορύφωσε η Λατινική κατάκτηση, στην αρχή της οποίας Λατίνοι μοναχοί εγκαταστάθηκαν σε πολλές ορθόδοξες μονές που είχαν στο μεταξύ εγκαταλειφθεί. Μαζί με αυτές, καρπώθηκαν και όλα τα συνδεδεμένα σε αυτές περιουσιακά στοιχεία και προσόδους. Βλ. σχετικά, Κουμανούδη, *Δυτικός μοναχισμός*, σσ. 79-81.

Συμπεράσματα

Οι αθωνικές κτήσεις συνιστούν ένα φαινόμενο πολυσύνθετο, με ποικίλες αφορμές, παραμέτρους και προεκτάσεις. Είναι ένα φαινόμενο με κοινά μεν χαρακτηριστικά, ωστόσο ιδιαίτερα δυναμικό και διαρκώς εξελισσόμενο. Ζητούμενο της παρούσας διατριβής ήταν η αποτύπωση της χωρικής του συνιστώσας κατά τη βυζαντινή του φάση, όπως αυτή προκύπτει από τις πηγές και την καταγραφή των κτήσεων με βάση τις μεθοδολογικές σταθερές που ορίστηκαν. Και πρώτα απ'όλα, η κατά σύμβαση νοηματοδότηση της μοναστηριακής «κτήσης».

Απλουστεύοντας τις ποικίλες προτάσεις ορισμών, η παρούσα διατριβή νοηματοδότησε ως τέτοια την κάθε μία χωρική μονάδα -διακριτή γεωγραφικά- με την οποία επεκτείνεται ο ζωτικός χώρος μιας αθωνικής μονής πέραν των χερσαίων ορίων της. Ο γενικός αυτός ορισμός σήμαινε στην πράξη -για τις ανάγκες της καταγραφής- τη μικρότερη διακριτή μετοχιακή επικράτεια, απαρτιζόμενη από ένα σύνολο μικρότερων κτήσεων, με κοινά ωστόσο χαρακτηριστικά. Η μετεξέλιξη του όρου σε «μετόχι» που παρατηρείται στις μεταγενέστερες πηγές και τη βιβλιογραφία αποδίδει άλλες λειτουργίες που ανταποκρίνονται σε διαφορετικές λειτουργικές ανάγκες (βλ. παρακάτω).

Το σύνολο της επέκτασης του ζωτικού χώρου κάθε μίας από τις υφιστάμενες σήμερα αθωνικές μονές (που υφίσταντο ωστόσο και κατά τη Βυζαντινή εποχή), αλλά και του συνόλου αυτών, ορίζει το ζωτικό χώρο του Άθω κατά την περίοδο μελέτης. Μια επέκταση που αποτυπώνεται με ικανοποιητική ακρίβεια στο χώρο, παρά το μακροσκοπικό χαρακτήρα της προσέγγισης, και που μπορεί να ανιχνευθεί χρονικά, στο βαθμό που οι πηγές το επιτρέπουν. Ο ζωτικός χώρος του Άθω, εξελίσσεται σε «κύκλους» γύρω από τη χερσόνησο, με μία σαφή τάση επέκτασης προς Βορρά. Στη μεταβυζαντινή φάση του φαινομένου, λόγω των ιστορικών συγκυριών, ο χώρος αυτός θα μεταβληθεί, τόσο προς τα βορειοανατολικά (παραδουνάβιες ηγεμονίες) όσο και προς τις υπόλοιπες περιοχές του ενιαίου πλέον οθωμανικού χώρου, με

έμφαση ασφαλώς στον ελλαδικό χώρο και τα παράλια της Μ. Ασίας. Αυτή ακριβώς η σχέση της επέκτασης με το ιστορικό υπόβαθρο είναι εμφανής σε όλη την εξέλιξη του φαινομένου. Στο μικρόκοσμο του «τυπικού» αθωνικού χώρου, δηλαδή στην περιοχή από τα περίχωρα της Θεσσαλονίκης και τη Χαλκιδική μέχρι την Ανατολική Μακεδονία και τη Λήμνο, οι πολιτικοί τριγμοί, ιδίως κατά την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο επηρεάζουν ασφαλώς τις κτήσεις, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει πως αυτές έχουν την τύχη που έχει γενικότερα η ύπαιθρος την ίδια περίοδο. Δεδομένου ότι το φαινόμενο είναι πολυπαραγοντικό και υπεισέρχονται οικονομικοί και άλλοι παράγοντες, ο αντίκτυπος της κρίσης έχει πολλές εκφάνσεις.

Ο στενός ζωτικός χώρος, που αναμφίβολα συνιστά αποτέλεσμα επιλογής με βάση κατεξοχήν οικονομικά και γεωγραφικά κριτήρια (παραγωγικότητα, εγγύτητα, προσβάσεις, ασφάλεια κ.λπ.) παραμένει ο ίδιος ακόμη και μετά την περίοδο μελέτης. Οι όποιες επεκτάσεις αναφέρθηκαν παραπάνω είναι συγκυριακές, οφείλονται σε συγκεκριμένους κάθε φορά παράγοντες και σχετίζονται με ποικίλα οικονομικά μοντέλα ή άλλες σκοπιμότητες. Στα μοτίβα επέκτασης δε θα πρέπει ασφαλώς να λησμονείται ο παράγοντας της δωρεάς που συνιστά και το σημαντικότερο τρόπο απόκτησης ενός ακινήτου, διαμορφώνοντας έτσι ανάλογα το χάρτη.

Κατά κανόνα, στο πλαίσιο του συγκεκριμένου τύπου προβιομηχανικής κοινωνίας κατά την περίοδο που εξετάζεται, οι κτήσεις έχουν άμεσο οικονομικό χαρακτήρα. Είναι δηλαδή κατά βάση αγροτικές μονάδες προσβλέποντας στην παραγωγή βασικών ειδών διατροφής και διαβίωσης, σε ποσότητες που να εξασφαλίζουν την άμεση κάλυψη των αναγκών των μονών αλλά και ένα ικανοποιητικό πλεόνασμα, για ανταλλαγή ή εμπορία με εγχρήματη συναλλαγή. Πέραν αυτού, που συνιστά το βασικό μοντέλο κτήσης, οι κτήσεις συνίστανται σε εγκαταστάσεις δευτερογενούς τομέα αλλά και σε υποδομές παροχής υπηρεσιών ή επενδύσεις. Τέλος, επιβιώνει ως την οθωμανική κατάκτηση το παλαιότερο («φεουδαρχικού» τύπου) μοντέλο του δικαιώματος κάρπωσης προσόδων από χωριά και ολόκληρες περιοχές, προϊόν ασφαλώς ηγεμονικής (αυτοκρατορικής ή άλλης) παραχώρησης.

Τα μοτίβα οργάνωσης των κτήσεων έχουν κοινά χαρακτηριστικά. Με εξαίρεση τις περιοχές όπου οι κτήσεις είναι «προβληματικές» (κτήσεις συγκυριακές, λιγαστές, απομακρυσμένες, μη αποδοτικές κ.λπ.), στις υπόλοιπες περιοχές παρατηρείται η τάση οργάνωσης «μετοχίων», όπως αυτά νοούνται από ένα σημείο κι έπειτα, δηλαδή κτήσεων με σαφώς ορισμένο χωροταξικά κέντρο διαχείρισης μιας ολόκληρης περιοχής. Στις περιπτώσεις αυτές, ανιχνεύονται χωροταξικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά τα οποία ανταποκρίνονται κυρίως σε ανάγκες διαχείρισης, άμυνας και μεταφοράς. Ιδίως κατά την Ύστερη περίοδο, όπου το αίσθημα ανασφάλειας είναι γενικευμένο, οι κτήσεις αυτές αποκτούν φρουριακό χαρακτήρα, ο οποίος εξυπηρετεί και τις ανάγκες άμυνας των γύρω πληθυσμών, οι οποίοι συνήθως έχουν και σχέση εξάρτησης με αυτές (κοινότητες παροίκων). Σε αρκετές περιπτώσεις, κάποια από τα μεγαλύτερα μετόχια αυτού του τύπου μετεξελίσσονται σε οικιστικούς πυρήνες που καταλήγουν συχνά σε χωριά με το όνομα του αγίου στον οποίο είναι αφιερωμένος ο κεντρικός ναός του μετοχίου, στα Οθωμανικά χρόνια.

Η κατοχή κτήσεων και η λειτουργία τους ως μετοχίων, ιδίως με τον παραπάνω τρόπο εξέλιξης, επηρέασε έντονα την οργάνωση της βυζαντινής υπαίθρου, με όρους όχι μόνο στενά οικονομικούς. Κυριαρχώντας στον τοπικό οικονομικό χώρο, τα μετόχια συχνά καθίστανται κέντρα της κοινωνικής και πνευματικής ζωής, λειτουργώντας αναζωογονητικά σε πολλά επίπεδα. Αποτελώντας κομβικά σημεία στα δίκτυα μετακίνησης και διακίνησης, λειτουργούν ως συνεκτικοί πυρήνες και διασυνδέουν την κατακερματισμένη ύπαιθρο, παρέχοντας σχετική ασφάλεια και βιώσιμους οικονομικούς όρους.

Σημείο τομής στο φαινόμενο των αθωνικών κτήσεων θα είναι η δήμευση των εκκλησιαστικών ακινήτων επί Σελήμ Β΄(1568/69) και η υποχρέωση της εκ νέου αγοράς τους προκειμένου για εξασφάλιση της νομιμότητάς τους και ένταξής τους στο ενιαίο πλέον ιδιοκτησιακό καθεστώς των ευαγών ιδρυμάτων της αυτοκρατορίας. Συνιστά ορόσημο για το λόγο κυρίως ότι, προκειμένου να ανταπεξέλθουν στη νέα αυτή πρόκληση, οι αθωνικές μονές στράφηκαν για στήριξη στις παραδουνάβιες

ηγεμονίες, εγκαινιάζοντας με τον τρόπο αυτό μια νέα περίοδο τόσο στο μετοχιακό ζήτημα όσο και στην ιστορία του Άθω γενικότερα. Οι πολυάριθμες παραδουνάβιες κτήσεις θα λειτουργήσουν με τρόπο διαφορετικό, πιο περίπλοκο, δοκιμάζοντας με επιτυχία τις προσαρμοστικές δυνατότητες των Αθωνιτών. Οι κτήσεις αυτές, παραγωγικές γαίες με μοναστήρια, ναούς και αστικά ακίνητα, εξυπηρετούν άμεσα τις ανάγκες των ομοδόξων κατοίκων των περιοχών αυτών, διοχετεύοντας χρήμα στις κυρίαρχες μονές πίσω στον Άθω. Παράλληλα, λειτουργούν ως βάσεις για τα περίφημα «ταξίδια» και τις «ζητείες» των Αθωνιτών στις περιοχές αυτές, με στόχο τη συγκέντρωση ποσών για οικοδομικές ή άλλες ανάγκες των. Με τις κτήσεις αυτές, οι μονές περνούν σε φάση απόλυτου εκχρηματισμού, που ανοίγει το δρόμο για περαιτέρω δραστηριοποίηση στον επενδυτικό τομέα και γενικότερα στην αγορά χρήματος. Παράλληλα, πολλά από τα μετόχια των ηγεμονιών εξελίσσονται σε μεγάλα προσκυνήματα της εποχής, με πνευματικές και καλλιτεχνικές προεκτάσεις. Κάποια θα συνδεθούν με μεγάλες πνευματικές προσωπικότητες, ενώ παράλληλα λειτουργούν ως δίαυλοι επικοινωνίας με τον ευρωπαϊκό χώρο: εκδόσεις, έργα τέχνης, ιδέες και τάσεις, μεταλαμπαδεύονται προς και από τον Άθω της οθωμανικής πραγματικότητας μέσω των περιοχών αυτών του Δούναβη.

